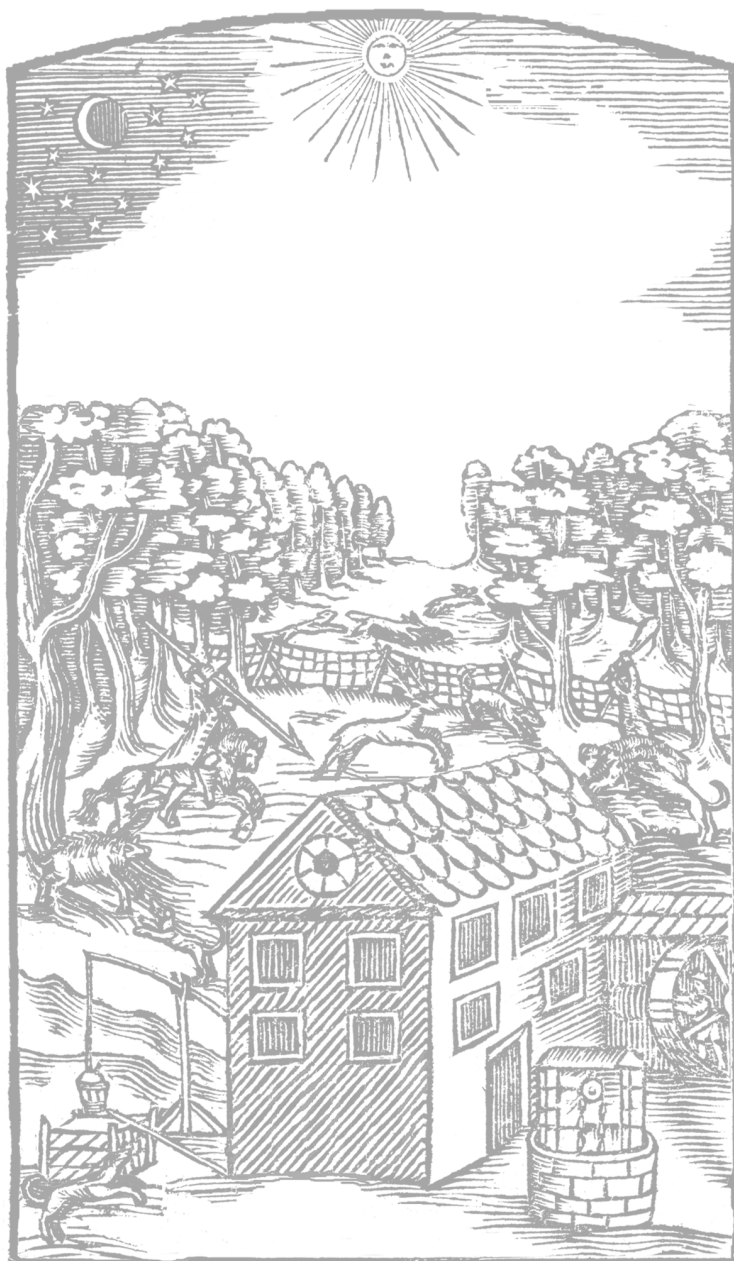

VEDA
vydavateľstvo SAV

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

**Zostavili
KATARÍNA BALLEKOVÁ
MILOSLAV SMATANA**

**VEDA
vydavateľstvo SAV
Bratislava 2005**

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra

Prípravu publikácie čiastočne financovala
Vedecká grantová agentúra Ministerstva školstva SR
a Slovenskej akadémie vied (číslo projektu 2/2046/24)

Zostavili

KATARÍNA BALLEKOVÁ – MILOSLAV SMATANA

Recenzoval

MILAN MAJTÁN

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2005

© Katarína Balleková, Gabriela Barančoková, Ferdinand Buffa,
Ľubica Dvornická, Iveta Felixová, Adriana Ferenčíková,
† Anton Habovštiak, † Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kopina,
Aneta Košková, Mária Kováčová, Rudolf Kuchar, Tatiana Laliková,
Štefan Lipták, Július Lomenčík, Ivan Masár, † Jozef R. Nižnanský,
Renáta Ondrejková, Ivor Ripka, Miriam Sitárová,
Miloslav Smatana, Iveta Valentová, rod. Šlabjarová

ISBN 80-224-0870-0

Obsah

ÚVOD

- Prológ · 10**
Studnička živej slovenčiny · Oravčina... · 12
(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 4, 227 – 230)
Slovo na úvod · 16
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 1, 22 – 24)

VLÁDA PRÍRODY

- Felixová, I.: Jar sa otvára · 20**
(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 2, 91 – 95)
Ferenčíková, A.: Hrmelo, pršalo a peruňi biľi · 25
(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 3, 160 – 164)
Ferenčíková, A.: Prší, prší, len sa leje · 29
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 11 – 12, 362 – 365)
Ferenčíková, A.: Agáty, Doroty – zavieva ploty · 33
(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 1, 34 – 38)
Smatana, M.: Zima prišla, bude mráz · 38
(Kultúra slova, roč. 29, 1995, 1, 31 – 35)
**Nižnanský, J. R.: Fašiangu, fašiangu,
sviatku preveliký · 42**
(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 1, 19 – 23)
Felixová, I.: Ouce moje, ouce, prťami nechoťe! · 46
(Kultúra slova, roč. 29, 1995, 2 a 3, 84 – 87, 157 – 161)
**Barančoková, G.: Bosorky, čerti a smrtky
okolo nás · 54**
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 10, 305 – 308)

AJHLA, ČLOVEK

- Smatana, M.: I zrodila mať v poli syna · 60**
(Kultúra slova, roč. 33, 1999, 3 a 4, 151 – 157, 221 – 231)
Balleková, K.: Stracila som partu, zelení venec · 75
(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 3, 159 – 168)
Valentová, I.: Zbohom ostávajú, mamičkine prahy · 84
(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 4, 213 – 220)
Lomenčík, J.: Málinská svadba · 91
(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 2, 92 – 97)
Smatana, M.: Tá zubatá kmotra s kosou · 96
(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 6, 343 – 347)

**Balleková, K.: Nad Kestúcom slniečko vychodí
a bolesť zachodí · 100**

(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 4, 232 – 237)

Kuchar, R.: Ozdravný a očistný kúpeľ v minulosti · 106

(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 5, 282 – 284)

Kováčová, M.: O slove špitál · 108

(Kultúra slova, roč. 31, 1997, 5, 289 – 292)

Kováčová, M.: Tretiačka a štvrtáčka · 112

(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 6, 349 – 352)

ČLOVEČE, AKÝ SI?

**Ferenčíková, A.: Pripodobnenie človeka
k zvieratú v slovenčine · 116**

(Kultúra slova, roč. 29, 1995, 6, 345 – 347)

**Kopina, J.: Ustálené prirovnania
v hornozemplínskom nárečí · 118**

(Kultúra slova, roč. 29, 1995, 6, 343 – 344)

**Kopina, J.: Medziludské vzťahy
vo frazeológii dediny Vehec · 120**

(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 6, 349 – 351)

Ripka, I.: Z dolnotrenčianskej nárečovej frazeológie · 123

(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 5, 288 – 290)

Masár, I.: Omelinky z reči starých Nedanovčanov · 126

(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 3, 153 – 161)

Horecký, J.: Niektoré črty záhoráckeho rozhovoru · 134

(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 2, 90 – 92)

Felixová, I.: Načo si mi, načo, muoj šuhajko níski · 137

(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 3, 147 – 151)

Horák, G.: Netreba mu dierky do nosa dlabat' · 142

(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 4, 121 – 124)

Habovštiak, A.: Poznáte slovo rúči? · 145

(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 2, 50 – 51)

Dvornická, L.: Buďteže to diefčina ze sivíma očima · 147

(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 3, 168 – 175)

**Dvornická, L.: Oči, oči, čierne oči,
čo mám s vami robiť · 154**

(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 4, 220 – 226)

Felixová, I.: Dajže, Bože, dažďia, že sa naspí gazda · 160

(Kultúra slova, roč. 31, 1997, 6, 340 – 347)

HRAJMEŽE SA, HRAJME

Masár, I.: O hrách a hračkách nedanovských detí · 168

(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 11 – 12, 343 – 351)

Masár, I.: Hra na dzgále · 177

(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 2, 96)

Smatana, M.: Karty – čertove obrázky · 178

(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 1, 30 – 42)

PLNÉ RUKY PRÁCE

- Felixová, I.: Z pltníckej lexiky · 190**
(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 7 – 8, 238 – 241)
- Nížnanský, J. R.: Kone moje, kone vrané · 194**
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 3, 83 – 86)
- Balleková, K.: Ondreju, Ondreju, d'ě konope sejú · 197**
(Kultúra slova, roč. 31, 1997, 3, 165 – 171)
- Ferenčíková, A.: Konopa, konopa, zelená konopa · 203**
(Kultúra slova, roč. 33, 1999, 5, 282 – 289)
- Sitárová, M.: Súkno v historickom kontexte · 210**
(Kultúra slova, roč. 33, 1999, 6, 348 – 353)
- Sitárová, M.: Sukňa v historickom kontexte · 215**
(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 2, 86 – 93)
- Šlabjarová, I.: Názvy výšiviek vo Valaskej Belej · 221**
(Kultúra slova, roč. 28, 1994, 6, 349 – 351)
- Felixová, I.: Podošva – ako ju poznáme i nepoznáme · 224**
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 9, 274 – 279)
- Ferenčíková, A.: Osudy výrazu výrobok v slovenčine · 229**
(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 5 – 6, 172 – 176)
- Lipták, Š.: Frazeologické čriepky z oblasti remesiel · 234**
(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 4, 115 – 117)
- Lalíková, T.: Lukno a iné starobylé duté miery · 236**
(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 2, 86 – 91)
- Lalíková, T.: Dĺžkové miery našich predkov · 241**
(Kultúra slova, roč. 31, 1997, 2, 98 – 103)
- Masár, I.: Zvonit' jedným zvonom · 245**
(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 5, 286 – 288)
- Ferenčíková, A.: Pekná reč zvoní ako zvon · 247**
(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 5, 288 – 291)
- Valentová, I.: Zvon, zvonec, zvonček · 250**
(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 5, 276 – 281)
- Valentová, I.: Zvonár, zvoník · 255**
(Kultúra slova, roč. 35, 2001, 6, 351 – 354)
- Košková, A.: Peniaze, peniaze, kto ich má! · 258**
(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 4, 217 – 222)
- Dvornická, L.: Chudobná ma matí mala · 264**
(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 1, 20 – 26)

JEDLI, PILI, HODOVALI

- Nížnanský, J. R.: Čo chutí, neškodí –
tobôž nie v prezývkach · 272**
(Kultúra slova, roč. 27, 1993, 2, 52 – 55)
- Smatana, M.: Polievka naša každodenná · 276**
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 7, 209 – 212)
- Dvornická, L.: Z čoho sa napiť? · 280**
(Kultúra slova, roč. 26, 1992, 8, 242 – 244)
- Šlabjarová, I.: Zhorela Očová, len krčma ostala · 283**
(Kultúra slova, roč. 29, 1995, 5, 279 – 283)

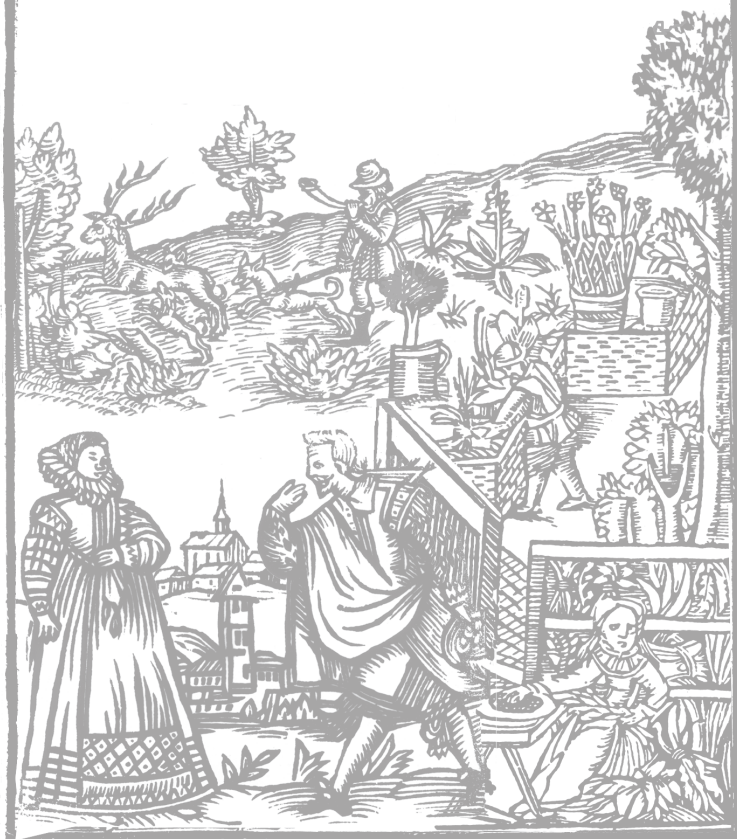
- Felixová, I.: Šuhaj, šuhaj, naže jabko,
akô ti je ono sladkô · 288**
(Kultúra slova, roč. 33, 1999, 1 a 2, 23 – 31, 89 – 95)
- Horecký, J.: Zo stupavskej slovnej zásoby · 301**
(Kultúra slova, roč. 31, 1997, 4, 215 – 220)
- Buffa, F.: Zo slovnej zásoby severného Šariša · 306**
(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 1, 31 – 36)
- Smatana, M.: Horí ohník, horí · 311**
(Kultúra slova, roč. 30, 1996, 1, 24 – 29)
- Ondrejková, R.: Slovenská kuchyňa v minulosti · 316**
(Kultúra slova, roč. 34, 2000, 5, 286 – 290)
- Ondrejková, R.: Názvy kuchynského náčinia
v staršej slovenčine · 320**
(Kultúra slova, roč. 32, 1998, 5, 299 – 302)

Epilóg · 323

Abecedný zoznam obcí · 324

**Značky použitých
historických písomností · 329**

ÚVOD

Prológ

Myšlienka vydat' publikáciu *Zo studnice rodnej reči* vznikla pri 10. výročí založenia rovnomennej rubriky v časopise *Kultúra slova*. Pri zrode tejto originálnej rubriky stála a jej krstnou matkou je popredná členka nárečového oddelenia Adriana Ferenčíková, vedúca vedecká pracovníčka Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV.

Zámerom „studnice“ bolo prezentovať a priblížiť slovenské nárečia a ich lexikálne bohatstvo súčasnému čitateľovi. Predpokladom správneho vnímania jedinečných a originálnych nárečových výpovedí je skutočnosť, že nárečia (ako určitý protipól spisovnej slovenčiny) tvorili a tvoria žriedlo, z ktorého spisovná forma jazyka čerpá a obohacuje sa nimi. Aj v súčasnosti sa môže vnímavý účastník a pozorovateľ bežnej každodennej komunikácie neustále presvedčať, akú dôležitú a nezastupiteľnú úlohu hrajú pri nej – a teda aj pri formovaní slovenského jazykového povedomia – práve dialekty.

Od vzniku rubriky v r. 1992 v nej boli predstavené desiatky štúdií z oblasti nárečovej lexiky aj slovného bohatstva z predspisovného obdobia. Ich autormi sú prevažne pracovníci Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV (najmä dialektologického a historického oddelenia, pričom dialektológovia – vzhľadom na blízky vzťah disciplíny a zamerania rubriky – držia nad ňou patronát), ale aj externí spolupracovníci a vysokoškolskí pedagógovia či nadšenci a bádatelia v oblasti slovenských nárečí.

Predkladaný výber ponúka pestrú koláž vzácných a sviežich svedectiev z nárečí a o nárečiach, ktoré by – uverejnené v jednotlivých číslach na stránkach odborného časopisu s pomerne malým nákladom – v toku času postupne upadli do zabudnutia. Ich upravený výber a koncentrácia do knižnej publikácie prezentuje slovenské nárečia z doteraz málo poznanej stránky a súčasne pripomína stálu dôležitosť a nezastupiteľnosť dialektov pri formovaní súčasnej podoby slovenčiny. Deje sa tak cez obraz a symbol čistého žriedla či studnice, z ktorej sa za každých okolností možno osviežiť dúškom pramenitej vody.

Publikácia je rozdelená do niekoľkých tematických okruhov. Tie sprevádzajú čitateľa životom človeka od narodenia až po jeho smrť, predstavujú každodennú prácu, obyčaje, zvyky, zábavu a to všetko v tesnom prepojení so všemohúcou prírodou.

Pre ľahkú čitateľnosť uplatňujeme pri prepise nárečových slov alebo výpovedí v duchu koncepcie Slovníka slovenských nárečí zásady tzv. zjednodušenej čitateľskej transkripcie: zapisujeme napríklad zložky dz, dž, ch; v prepise používame len grafému i; mäkkosť označujeme mäkkčeňom v každej pozícii, t. j. aj pred e, i; na mieste, kde sa vyslovuje tvrdo, píšeme tvrdé spoluhlásky; neoznačujeme tzv. neslabičné i (iba v jednotlivých prípadoch, keď si to vyžaduje špecifickosť príspevku); grafémou ɥ vyjadrujeme obojpernú výslovnosť pôvodného l, napr. huɥava, bou; nepoužívame osobitný znak pre slabičné r, l (ř, ř) a pod.

Podakovanie za spoluprácu pri zrode publikácie vyslovujeme nielen autorom štúdií, ale aj citlivej a invenčnej výtvarníčke, obetavým technickým pracovníkom a všetkým, ktorí prispeli k jej finálnej podobe.

Čitateľom tejto knižočky zostáva už len osobne sa presvedčiť o kvalite a výdatnosti predstavovaného prameňa. Nuž načrime a plnými dúškami vychutnávajme, čo v tomto rokmi preverenom a nevysychajúcom žriedle objavíme. A že sa každému ujde do sýtosti a podľa chuti, o tom vari nie je potrebné nikoho, už pri letmom pohľade na túto knihu, presvedčať.

ZOSTAVOVATELIA

Studnička živej slovenčiny

Materinská moja reč, taká si mi milá, akoby ma moja mať s láskou pohladila... *Koľko ráz už svoj vzťah k slovenčine touto ľudovou piesňou vyspievala Darinka Laščiaková!* Slovenčina moja, krásne ty zvuky máš... – *prihovárал sa jej básňou Viliam Paulíny-Tóth. Veľký Hviezdoslav jej vyjadril svoj obdiv zvolaním: Ó, mojej matky reč je krásota, je milota, je rozkoš, láska svätá! alebo Ó, slovenčina, ľubozvučná rieka!* *A súčasný majster slova Štefan Moravčík má zas pre ňu otázku: Slovenčina, kto ti dal toľko nežných krás, že vždy ako potôčik zažblnkoceš v nás?*

Zo svojho obdivu k rodnej reči sa neraz vyznal aj nedávno zosnulý bývalý vedúci vedecký pracovník Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV PhDr. Anton Habovštiak, CSc., oravský rodák a rodoľub, ktorého širšia kultúrna verejnosť pozná najmä ako autora mnohých kníh rozprávok a povestí, beletristicky spracovaných osudov jeho krajanov, ako autora početných esejí a meditácií i plodného spolupracovníka Slovenského rozhlasu.

Anton Habovštiak často priznával, že na spisovateľskú dráhu vykročil očarený výrazovým bohatstvom nárečovej slovenčiny a inšpirovaný bohatými zdrojmi ľudovej slovesnosti, ktoré spoznával pri dialektologických výskumoch v rozličných kútoch Slovenska. A jeho jedinečná antológia Oravci o svojej minulosti s podtitulom Reč a slovesnosť oravského ľudu (vyd. Osveta 1983), ktorá je svedectvom o rozprávačskom talente obyčajných ľudí, zasa môže inšpirovať literárnych tvorcov tak svojím tematickým rozsahom, ako aj bohatou oravskou slovenčinou.

Redakcia časopisu Kultúra slova, do ktorej Anton Habovštiak dlhodobo prispieval, ho pri jeho sedemdesiatych narodeninách (22. 9. 1924 v Krivej) požiadala, aby jej čitateľom ponúkol niekoľko osviežujúcich dúškov zo studničky svojej rodnej oravčiny. Habovštiakovu osemdesiatku sme si však mohli uctiť už iba nekrológom († 14. 4. 2004).*

Tento súbor príspevkov, ktoré v rokoch 1992 – 2001 Kultúra slova uverejňovala v pravidelnej rubrike Zo studnice rodnej reči, venujeme jeho pamiatke. Uvádzame ho jeho výpoveďou o hodnote jazyka a o svojských výrazových prostriedkoch jeho rodného kraja.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Oravčina...

Priznám sa, že počas prác na jazykovednom poli som nerád uznával nejasnú či skôr presne nedefinovateľnú hranicu medzi spisovným jazykom (normovaným a kodifikovaným) a nárečiami (ako tzv. nespisovnými útvarmi národného jazyka). Veď obidve jazykové štruktúry sa v podstate budujú na zhodných princípoch – dorozumievacích a integračných, iba šírka ich dorozumievacieho a integračného záberu je rozmanitá. Nárečia sú však koreňmi, na ktorých vyrástol spisovný jazyk, podhubím, s ktorým je v ustavičnom spojení.

Vklad jazyka (vo všetkých jazykových rovinách) do banky dát nášho vedomia zabezpečovali od narodenia naše matere. Ako iné matky aj tá moja nebohá – Bože, prijmi ju na milosť – dostala tento špecificky ľudský a udivujúci fenomén ako dar od Pána Boha – nakoniec nás o tom presvedča aj básnik, keď napísal: „Jazyka dar zveril nám Boh, Boh náš hromovládny...“ Našou úlohou je s vďakou tento dar prijať, vhodne ho používať, aj cibriť a kultivovať, jednoducho v duchu myšlienok Theillarda de Chardina aj pomocou jazyka dobudúvať tento svet.

V rodnom prostredí som mal dostatok možností poznávať, neskôr aj rozoznávať a diferencovať kvality jazyka. Tam v rodisku sa mi už odmala dávalo na vedomie, že cena jazyka bola odjakživa vysoká, že dobré i pekne vyslovené slovo malo vždy osobitnú hodnotu. Na dedine bolo priam snom mať zlaté ústa i vedieť povedať v pravý čas slová, čo padali na úrodnú pôdu, čo hojili rany duše i tela, čo presvedčivo radili. A to vzácné, dnes už tratiace sa besedné umenie!

Tam doma práve tie slová, čo hneď po narodení začali obletúvať ako vtáča naše kolísky a čo časom vtlačili do nás vedomie i hrdosť človečenstva, stali sa fundamentom, na ktorom sa človek neskôr rozhodol aj stavať. Tie slová spievajúce tónmi našich materí boli aj mojím základným fondom, to prostredie hodnotím ako najlepšiu jazykovú školu, pokladám ho takmer za univerzitu jazyka.

Oravizmy v slovnej zásobe spisovného jazyka

Takzvané čisté oravizmy v lexikálnom fonde slovenčiny ťažko jednoznačne vymedziť, lebo slová príznačné pre obce oravskej doliny zvyčajne presahujú aj do susedných stolíc. Známe sú však viaceré slová z jazykovozemepisného aspektu príznačné iba pre tento región alebo pre niekoľko lokalít tejto stolice. Pozoruhodná je skupina slov,

s ktorými sa stretávame najmä v starších dielach autorov oravskej proveniencie a ktoré sa v slovníkoch súčasného spisovného jazyka nespracúvajú, resp. niektoré z nich sa uvádzajú v iných významoch. Sú to napr. slová *kúchno* „zvyšok ľanových semien po vylisovaní“, *omelky* „zvyšky múky pri mletí“, *paralo* (paradlo) „drúk na potiskanie člna cez rieku“, *počtúvať* (podštúvať) „podpichovať, zapárat“, *poklona* „svadobný koláč“, *pribudlina* „nežiaduci nadbytočný prvok“, *pôtužka* „nápoj na potúženie, zvyčajne alkohol“, *paveň* „železná nádoba, v ktorej sa varilo v kozube“, *rastel'* „choroba dospievajúcej mládeže súvisiaca s jej prudkým rastom“, *skrutok, skrutky* „chybne stočené časti nite“, *územok* „menší, nevyrastený strom (ešte rastúci pri zemi)“, *úzor* „kmeň stromu od pňa“.

Tieto i mnohé iné slová sú naďalej súčasťou slovnej zásoby oravských nárečí. V súčasnom spisovnom jazyku sa však z viacerých príčin s nimi už nestretávame ani v hovorených, ani v písaných prejavoch. Stali sme sa svedkami toho, že sa postupne nahrádzajú inými slovami.

Osobitosti v rovine tvorenia slov

Pre oravské nárečia sú príznačné tie slovotvorné postupy, ktoré sú známe aj v iných nárečiach. Niektoré z nich sa však v oravských nárečiach využívajú v širšom rozsahu ako v iných nárečiach na Slovensku. Taká je napr. prípona *-a*, pomocou ktorej sa najmä od slovies tvoria podstatné mená, často aj v značne posunutých významoch, napr. *poživa* „strava, stravovanie“, *sprava* „zvláštne technické zariadenie“, *pokora* „nosenie čiernych šiat na znak smútku za zomretým“, *útrova* „míňanie, utrácanie (zvyčajne peňazí)“, *vára* „varené jedlo“, *vába* „prostriedok na zvedenie, vábenie“.

V oravských nárečiach sa vyskytujú aj viaceré prídavné mená utvorené od podstatných mien a slovies príponou *-ny*, napr. *durný* „hnevli-vý, popudlivý“ (od slovesa *durit'* sa vo význame „hnevať sa“), *krížny* „nerovný, protichodný“ (*krížni bratia* „bratia nerovnakých duševných i telesných vlastností“), *schodený* (o ceste) „častým chodením utlačení, zošliapaný“, *svedčný* (o šatách) „vhodný, hodiaci sa, svedčiaci“, *stranný* „patriaci k inej rodine“ (*na svadbu prišli aj strani*, t. j. nepríbuzní ľudia), *šmykný* „šmykľavý, klzký“.

Pre oravské nárečia i pre spisovateľov oravskej proveniencie sú priam nápadné viaceré slová dejového významu utvorené od slovesného koreňa, napr. *hurt* „lomoz, búchanie“ (od slovesa *hurtovať* „lomoziť, búchať“), *spád* „spôsob konania práce“ (*fšetko má svoj spát*), *spust* „spustenie“ (*dvere zamkñez na dva spusti*, t. j. na dve spustenia zámku), *šuch* „šuchnutie, slabý zvuk“, *zárez* „zarezanie, zabitie“ (*kač-ki síce na záres*).

Takýto spôsob tvorenia slov rád využíval – najmä s ohľadom na ich jednoslabičnosť vhodnú do verša – P. O. Hviezdoslav. A tak nás ani

neprekvapuje, že pri charakteristike jednej zo svojich postáv napísal: *Dora bola číry nuk*, t. j. veľmi rada vynukovala.

Frazémy oravskej doliny

Pri jazykových výskumoch sme zistili jazykové osobitosti oravských nárečí vo všetkých jazykových rovinách a výnimkou nie je ani frazeológia. Istotne aj preto, že práve v nej sa prejavuje najvýraznejšie tzv. duch národa (v staršom chápaní) či regiónu, väčšieho či menšieho spoločenstva. Z lingvistickogeografického aspektu však lokalizovať poniektoré z frazém na väčšiu či menšiu zemepisnú oblasť je ťažké. Okrem iného aj preto, že ktorákoľvek z nich sa môže vyskytovať na viacerých miestach v niekoľkých obmenách.

A predsa sa nazdávam, že aj pre Oravu sú charakteristické mnohé frazémy, ktoré v takejto podobe nie sú rozšírené v iných regiónoch. Príklady by sa dali uviesť prakticky zo všetkých oblastí hospodársko-spoločenského života. Na ilustráciu doložím aspoň niekoľko ukážok, ktoré súvisia s utváraním vzťahov dvoch mladých ľudí a ktoré poukazujú aj na vzťahy rodinných príslušníkov:

Ak sa začali dvaja mladí stretávať, povedalo sa, že *už aj oňi ploti podopierajú*. Keď stretávanie trvalo dlhšie, zabrdlo sa do nich, že *pri vrátoch jamu vistáľi*. A keď zaľúbenec ostal pri jednej láske, pripomenulo sa, že *len g jednej chodí pod oblúčiki*. Budúci sobáš signalizovali frazémy: *Naisto fstúpia do rodini* (mladí sa zoberú); *Ďjeuku si idú visalašid' z domu* (čoskoro vydajú dcéru); *V dome sa zrazu skudřilo* (začalo sa piecť a variť na nečakanú svadbu); *Uš stoja aj v ohláškach* (verejne sa dáva na vedomie chystaný sobáš); *Budú sa žeňid' na mená* (mládenec si vezme sestru druhého a on zas jeho sestru).

O rozličných vzťahoch vo vzájomnom spoložití hovoria frazémy: *Jej fšetko ostalo vřdi navrchu* (žena musela mať pravdu); *V dome sa ona chitřila komanda* (rozkazovala žena); *Raz jej preca zlomių rováš* (muž rozhodol proti vôli svojej ženy); *Bivaų pot feruřou* (muž poslúchal ženu).

V oravskom prostredí sa možno stretnúť s jedným prirovnaním, ktoré mohlo mať svoj pôvod iba na Orave. Ak sa niečo záhadne stratilo a nevedelo sa nikde nájsť aj napriek najväčšiemu úsiliu, rezignovane sa vyhlásilo: *Stratřilo sa ako Hatřiačka*. Genéza tohto prirovnania je pozoruhodná, spracoval som ju v poviedke *Zhynula ako Hatřiačka*, ktorá je súčasťou zbierky *Skamenená dievka* (Východoslovenské vydavateľstvo 1977).

ANTON HABOVŠTIK

Slovo na úvod

Jazyk je zázračný organizmus. Je najvlastnejším prostriedkom ľudského myslenia a dorozumievania, je v ňom uchovaná neopakovateľná duchovná a do veľkej miery aj hmotná kultúra národa. Väzba medzi jazykom, kultúrou a dejinami národa je taká tesná, že bez skúmania súčasnosti a minulosti jazyka nemožno dobre pochopiť charakter národa, národného spoločenstva. Pri skúmaní jazykových faktov vyplývajúcich z existencie národného jazyka (t. j. prirodzeného jazyka národa ako spoločenského celku) na konkrétnom území má nezastupiteľné miesto dialektológia. Slovenská dialektológia sa prezentovala reprezentatívnym Atlasom slovenského jazyka, prinášajúcim dôležité informácie o členení slovenských nárečí v hláskovej, gramatickej, slovotvornej i lexikálnej rovine. Slovnú zásobu slovenských miestnych nárečí predstavuje aj celonárodný Slovník slovenských nárečí.

Spisovná slovenčina sa vyvinula z ľudového jazyka, a preto ju nemožno stavať do ostrého protikladu k nárečiam; oblasti použitia týchto dvoch foriem národného jazyka stoja vedľa seba, nie proti sebe. Jedinečné, nenapodobiteľné čaro ľudového spôsobu vyjadrovania, ktorý je zdrojom aj umeleckého štýlu a jeho obraznosti, spočíva najmä v jednoduchosti, priezračnosti, priliehavosti, výstižnosti. Dedinský ľud je tvorcom ľudovej slovesnosti, vie používať jemné a obrazné, ale aj expresívnejšie vyjadrovacie prostriedky, a preto treba konštatovať, že územné nárečia sú diferencované nielen v horizontálnej, ale aj vo vertikálnej rovine (sú štylisticky diferencované) a, prirodzene, aj v tretej rovine, časovej, lebo majú svoj vývin a svoju históriu. Nárečia sú živým prameňom, ktorý tečie stáročiami; ich výpovedná sila nevyšla, sú najprirodzenejším zdrojom napájania a zavlažovania spisovného jazyka.

V nárečových kartotékach a fondoch Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV sa skrýva veľa materiálu a textov plných epických a obrazných vyjadrení, originálnych spojení a väzieb, frazeologizmov. Vo všetkých frazeologických jednotkách sa dynamicky prejavuje spätosť jazyka a myslenia, resp. jazyka a čítania, zmysel pre detail a originalitu, schopnosť nárečia zachovať dlhodobejšie také kombinácie jazykových prostriedkov, ktoré výstižne charakterizujú javy každodenného života.

Život slov je verným zrkadlom života ľudí aj vecí. Kolektív autorov Slovníka slovenských nárečí má ambície podať primeraný obraz o jazykovo-zemepisnej, sémantickej i štýlovej diferencovanosti nárečovej lexickej v slovníkových heslách. Jazyk náš každodenný s jeho nesmiernou vyjadrovacou potenciou však ťažko možno vtiesnať do rámca hesiel; mnohé môže ostať nedopovedané, nevysvetlené, utajené v kartotékach. A zverejnenie si zaslúžia aj zistenia mnohých externých spolupracovníkov, obohacujúce poznatky o bohatstve nárečí a tvorivých možnostiach ich nositeľov. Napr. Bošácku dolinu (hovoria sa v nej západoslovenskými dolnotrenčianskymi nárečiami) komplexne skúmal už E. V. Rizner (1849 – 1913) a mnohé jeho záznamy prevzal do svojej zbierky Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia A. P. Záturský (1837 – 1904). Vývin sa však nezastavil. Niektoré tradičné prirovnania či obrazné pomenovania skutočností sa v nárečí zachovali, no pribudli aj nové. Náš externý spolupracovník Peter Dzurák napr. zaznamenal škálu vyjadrení, ktorými dedinská societa hodnotila „zakášajúcu“ ženu: *zvikla si na prípinku* (pri zdolávaní ťažkých úsekov pripriahali k fúre ďalší pár, robili prípinku); *zvikla si na poliénka s cudzích nátoňi*; *nerobí oplecie jenním čunkom*; *odmládzá z vádz mlinov*; *ňemá z jennej zahratki kviecié na voňáčku*; *naučila sikorku aj s cudzích dlaňi dzobat*; *dáva zelnicu do árendi*; *na preňňiěj bránce jěj chibá haspra* a i.

O mužovi v podobnej situácii sa hovorievalo, že *má po šechsvatic* (po 1. novembri mohli chovatelia dobytky pásť i na pozemkoch iných vlastníkov); *na vádz dvóroh robi húsera*; *z vác sátkov koštuje jabúčká*; *ňezvikél si na jeden hrnček*; *s cudziěj pece je mu chliéb vzáčnejši* a i. Pochybnosti o legitímnom otcovstve našli výraz vo vyjadreniach ako *to ňeňi báleš* (koláč z bielej múky) *z jích škriča* (truhlice na múku); *ňeňi šetko perie z jích husi*; *pocadzila z iněj fajti* a pod. Ak si slobodný bral vdovu, spoluobčania konštatovali, že *ňemosí ju učid držát cepi v hrsci*; *má prekliésňené*; *ňemosí dražiť*.

Bošácka ľudová múdrosť vraví, že *tolko chleba ňeňi, abi šetkým ludom hubi zapchal*; proti kolektívnemu posudzovaniu a hodnoteniu jednotlivca nič nezmôže, lebo *gajdi organ ňepreblačá*. Negatívne vlastnosti (hlúposť, lakomosť, lenivosť, psychická nevyrovnanosť a pod.) sa obrazne pomenúvajú celým radom rozlične motivovaných vyjadrení: *má rozum jag za paták kvasňic*; *jemu len sovi rozumá*; *ščá-pom zametal, provliéslom klácil*; *závidzél aj vlasnej hube*; *za zlatku bi ból predal vlasnú maťer*; *z roboti mal najračiěj fajront a oldomáš*; *cez d'eň mu sunko vadzilo, v noci t'ma*; *padél mu vlaz do roboti*; *má páka* (čmeliaka) *v hlave*; *zmiéšal sa mu žútek s biélkom*; *rozum sa mu skíšil*; *bol dúho na sunku* a i. Bystrosť a dobrý úsudok oprávňujú na takéto hodnotenia ich nositeľa: *jedél frišné kvasnice*; *rabín ho krscil*; *vivedél bi aj bez rebrika na poval*; *ňedává nadarmo hube jesci*.

Informátori sú ochotní rozprávať na rozličné témy. Málokedy niečo odmietnu; aj v tom prípade však vedia námet „zamietnuť“ takýmito nárečovými svojbytnosťami: *to nechajme koňovi, ten má vaččú hlavu; hento ňetrhajme, pri hovne aj fujalka smrdzí; šanujme si zubi a pod.* A kedy prestanú hovoriť vo svojom nárečí? Odpovedajú (pravdaže tí starší, ktorí sú objektom dialektologických výskumov) takto: *až napaň-
ne manna konca humna; až nájd'ez v rubáči voňavé.* Zánik nárečí na Slovensku je teda ešte ďaleko.

Jazyku nikdy neprospieva jednotvárnosť, šedivosť, ľahostajnosť vo výbere prostriedkov. Kultúrny človek s rozvinutým jazykovým citom sa usiluje obohacovať svoj prejav a využíva pri formulácii myšlienok všetky pozitívne podnety a vzory. Rodná reč je nevyčerateľnou studnicou koncentrovaného poznania a ľudovej múdrosti. V rubrike, ktorú v tomto čísle otvárame, chce dať redakcia priestor na priblíženie aspoň časti tohto mnohotvárneho, svojbytného a špecifického prameňa obohacovania slovenských jazykových prejavov.

IVOR RIPKA

VLÁDA PRÍRODY

Jar sa otvára

Lastovičko-paňičko, vežni moju pehu na tvojo vajičko, také bývalo zbožné želanie mladých dievčat a zien z okolia Košíc, keď na jar Panna Mária zo zásterky lastovičky vypúšťala (25. marca) a ony *uvideli tu peršu lastovku*. Roztopený sneh – snehová voda, *snehúfka*, ako ju volajú Skaličania, alebo *sňahovica* v Bošáci (porov.: *Ket néňi dēščofki, spravím si snehúfku*), v ktorej sa umývali, mala byť tým spoľahlivým skrášľujúcim prostriedkom po dlhej zime.

Na jar ako ozdravujúcu silu čakajú vlastne všetci: veď *g jeri bude adaj teplēši* (Kameňany) a *na jar bars šumne* (Čemerné); jar sa už hlási: *veď už bilo téj zimi dost!* *Chvalabohu, že to jaro už je tu, aj dňi budú delši a snát budeme aj zdrafši* (Skalica), *jaro sa nedá zahaňbit* (Stupava). V Káľalovom Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí nájdeme na toto obdobie aj staré názvy *prvesnie, prviesēň* a v okolí Modrého Kameňa možno ešte počuť *prvesňa, prvesnia, prvosňa*.

Popri bežných spojeniach *jar ide, jar nastáva* nájdeme v nárečiach aj pomerne časté spojenie *jar sa otvára*. Keď sa jar nebudaj trochu oneskorí, tí netrpezliví takto hundrú: *Už bi sa mala otvárať jar, a zima ako o Hromňiciach* (2. februára; Pukanec); *Neskoro sa jar otvára* (Brestovany); keď na Gregora (12. marca) a na Jozefa (19. marca) ešte mrzlo, po dedinách žartovali: *Hrehor ešče bradú trase* (Bošáca); *Rehor zatrásóv z bradu; Jozefko sedzá f šenku za pecu* (Brestovany). Keď sa jar ohlási skôr a je teplejšie ako zvyčajne, znepokojujú sa: *Maredz je, ľaľa, no teplo ako o Jáňe, čože to ľen bude?* (Pukanec); *Do to kedi vidzeu – v apríli a takí hic?!* (Kúty).

Príchod jari sa nám spája s predstavou oteplenia, hoci *slnko je zubatuo* (Veľké Straciny); *sunko je na jaro ešče zubaté* (Kunov), a s predstavou topiaceho sa snehu, ľadu. Prechod zimy do jari sa v nárečiach vyjadruje napr. takto: *Ke_cä začäla_zima lámať, sä to začälo lomid', to boų takí zablätēni i zasňežēni marec* (Žaškov); *Dlho držala zimisko, ňeská sa prvi ras trocha olavelo* (Pukanec); *Ale polavuje!* (Brestovany); *Fčera to dobre pusciuo* (Rozbehy); *Na jar, ket sa steplelo, išli sme sät* (Valaská Belá). Vo väčšine stredoslovenských

nárečí je rozšírená lexéma *topiť sa, roztopiť sa*. Napr.: *Snech sa topiü na jar* (Lešť); *A snehe sa topeli, tag voda bola veľká* (Lehôtka pri Lučenci); *Uš sa aj sneh na dvore rostopiv* (Muráň). V Tajove pri Banskej Bystrici sa *sňach stápä*. Časť východoslovenských nárečí má v tomto význame sloveso *tajac, tajac še, otajac, otajovac*. Porov.: *Prave mocno tajalo* (Letanovce); *Ket še slonečko pripre, snížeg otajeje* (Dlhá Lúka). V stredoslovenských, čiastočne v západoslovenských nárečiach, ako aj v šarišskom nárečí funguje náležitá fonetická podoba slovies *púšťať (sa), spúšťať (sa), rozpúšťať (sa)*: *Zo striech tiekla voda, na poli sa spúšťaü sňach* (Návojevce); *Cez deň púšťa, na noc priťahuje* (Pukanec); *Sňah_e už aj na Javorince pustění, jar_e tu!* (Čičmany); *Púšćali ledi* (Stará Turá); *Tak púšćalo, že bola bi tuším mlínské koleso uhnala tá voda* (Svätoplukovo); *Ket to umi skúrej pusćit, sa to rospúšćá* (Kunov); *Vonku ňeška šumňe pušća, ket tag budze daz dva abo tri dñi, ta jar tutak* (Závadka). V okolí Malaciek počuť aj *otpúšćat* (Jakubov).

Mokrý sneh sa mení na *čľapkañicu, čľapkanicu, čľapkañinu, čľapkaninu, čľapkavicu, čľapkavinu, čľapkaninu, čľapotinu, čľapkaň, čľopoť, čľuchotu, čmachelorinu, čmubarinu, čvachtanicu, šľapkavinu, šplechoč, šplechotinu, šplechtanicu...* Napr.: *Bou takí zablatañeni i zasñeženi marec, na cestáh bola čľäpkañica* (Žaškov); *Venku je taká čľapkanica* (Trstie); *Taká čľiapkañica bola v deďiñe* (Lešť); *Slnce opiera, budeže za čľiapkañina!* (Košťany n. Turcom); *Čľäpkavica bola veľká* (Kňazňa); *Do čľapotini sa najlepšie len čižmi* (Motyčky); *Bola taká čľiapkaň, že sa mi topánki raz-dva premočilí* (Blatnica); *F tejto čľuchote človeg len chorobu nadobari* (Tisovec); *Ket púšćá, je po cestáh náramná čvachtanica* (Brestovany); *Ná veru bi sa mi scelo po takėj čvachtanici pechúrit!* (Myjava); *Añi sñehu ñinto, iba šľapkavina* (Klenovec); *De pójdem do téj šplechotini!* (Šurany). V okolí Prievidze sa sneh mení na *trepku: Trepka je pustění sňach* (Šutovce).

Oteplenia po mrazivom počasí v slovenčine nazývame *odmäk*. V nárečiach má toto slovo fonetické podoby *odmek, odmak, odmiak*. V Liptovskom Mikuláši počuť aj slovotvorný variant *zmek*. Napr.: *Je odmek, kvápe zo strechi* (Návojevce); *Ñebude zo sañice ñič, padou odmäk* (Staré Hory); *Po glhej zime v marci nastav koñečne odmek* (Hliník n. Hronom); *Čerá ešće tuhoba, a ñeská odmek* (Pukanec); *Ko_conce zaszvěti, bude odmäk* (Ozdín); *V noci bol tež veľki odmak a s polí sa to šetko hrne do potokou* (Trstie); *Po tuhíh zimáh nastau odmak, fšad'e bolo plno vodi* (Bánovce n. Bebravou); *F poujední biü silní odmiak, uš trochu popusćiuo* (Stupava); *Hñeška ceplo, budze odmek* (Dlhá Lúka). V severozáhorskem dialekte sa vo význame *odmäk* používajú slová *popúška, rospúška*. Porov.: *Po tíh mrazoch preca uš fćera nastaua popúška* (Rozbehy); *Rospúšćki sú na jaro* (Kunov).

O topiacom sa snehu sa v nárečiach hovorí, že *kape, hinie, zlieza, schádza*. Keď sa zem stáva pomaly holou, ostáva bez snehu, hovorí sa, že *slnko zlízalo sneh, zem kopnie, okopnieva, je kopno*. Porov.: *Keť snehe skapú, stráňe kopňejú* (Čierny Balog); *Uš sňih hiňe – bu-dze jar* (Porúbka); *Na jaro sňeh zlézá* (Kunov); *Kej taktog ostaňe, zaz ohreje slnko a ten mrás sejdze* (Podmanín); *Na ton kopčeku naj-sameprvé zlízalo slnko snach, tan sa uš pomáli mohlo sadzid dzečo* (Brestovany); *Po rozpustěňi sňahu kopňie zem* (Lazany); *Koť se topí snech a d'e-tu se ukáže kuz zemi bes snehu, ta povedã, že uš kopňeje* (Revúca); *Hen role uš kopňejú* (Mníchová Lehota, okr. Trenčín); *Už bolo na chrast'i dáuno okopňéto* (Kalinovo); *Briški pod lesom okop-celi* (Nižný Hrabovec); *Na cest'e je uš kopno, aľe na poli je ešće sňach* (Mošovce); *U_sa ňedá sánkovať, už je kopno* (Prašnica); *Sňah sa uš topí a miestí je už aj kopno!* (Hliník n. Hronom). V Slovenskej Volovej sa vyjadria aj touto metaforou: *Žem prezira oči*.

Ani časť zeme, z ktorej sa už na jar celkom stratil sneh, ktorá sa prvá ukáže po roztopenom snehu, nie je v nárečovej slovenčine pomenovaná len jedným slovom. Napr.: *Uš kopl'inki vidno, už idze jar* (Dlhá Lúka). Práve naopak, nájdeme tu veľa územných synonym. Uvádzame ich bez nároku na úplnosť: *kopňina, kopňisko, kopinka, kopl'ina, kopl'inka, kopeň, kopná zem, kopeňec, okopeň, okopl'ina, okopeňec, okopňenuo, okopňéto, okopňéta zen, okopňisko, baraňuf-ka, barančena čapka, baraňa čapka, barankova čapka, flak, plešinka, priezračina, prihoľina, plážina, plážinka, splážina*. Názov *koplina* sa nám dostal aj do pranostiky. Porov.: *Na Mateja koplina, na Jozefa trávina*.

V čase, keď sa otvára jar, sústreďujú sa dobrí hospodári na nové vegetačné obdobie. Jedno staré porekadlo hovorí: *O Gregore* (12. marca) *leňoch sedliak, čo neorie*. Aj príslovie z Brestovian nabáda: *O Jozefe* (19. marca) *mal bi bit každí kriví venku*. To znamená, že všetko, čo má nohy, by malo už v tomto čase usilovne pracovať na poli, lebo robota by mala priam horieť pod rukami. Víťanie jari prácou vošlo aj do popevku, ktorý si nôtili v Bošáckej doline na Juraja (24. apríla), kde tento deň volajú aj *otváraním poľa, otváraním zeme: Svati Ďuričko, otvor poličko, abi išiel orad' zajtra Jaňičko* (Kubra). Oráča nazývali miestami aj *ratajom*. Boli to väčšinou pomocníci, najatí oráči, ktorí pracovali s vlastným záprahom. Porov.: *Zavolať som si rataja, abi zme to s'ihli* (Lutila); *Kto vám bú rataj?* (Rybník). Zachoval sa nám aj *ratajský zvyk, že keď sa oráč vracal z prvej oračky, ženy ho doma obľiali vodou. Zem sa na jar pohnojila, poorala, vibráňila a dávali sa aj kuracience do zemi* (Detva), v Lišove sa *na jar šmikovalo alebo aj bráňilo, d'e boli večie hrudi. Ke_ca zasialo d'ateľinovu semä, tak sa aj val'kalo*.

Osobitné miesto v rade jarných prác majú vinohradnícke roboty. Tie sa začínajú taktiež zavčasu, lebo vinohradníci vedia, že: *vinohrad ak nezrežeš vo februári, nezrežeš v marci*, a tak strihanie viniča je prvá jarná povinnosť vo vinohrade. Za ňou, ako nám prezradili na západnom Slovensku, idú ďalšie práce: *V marci sa započne vinohradská robota. Prvé je rezačka, potom donde kopačka. Tak sa kope ot púl aprila, a ke_cú krajšie čase, aj marci sa začne, do mája. Každí hľadzi čin skúre, lebo ked ras sú pucki, sa odrazá. Sa vibráva tak, že na Jura má bit s trecěj rúni pucku vidzet. Poton sa šteki poprávajú, kerí je vivalení, zatlče sa, aj kerí neni, sa mosí popravít, lebo prez zimu ho nahne sem a tam veter* (Myslenice). Veľkou pohromou bývajú pre vinice tradičné jarné mrazy, ktoré prinášajú *zmrzláci* (Ružindol) či *zmrznutí svatí* (Brestovany) Pankrác, Servác, Bonifác, ktorým sú zasvätené dni 12. – 14. mája. Hneď po nich s rovnakým nebezpečenstvom čiha Žofia (15. mája), *kerá vínko vipíja do dna* (Brestovany). Ak vtedy vinič zmrzne, Urban, hlavný patrón vinohradníkov, jej to rovnocenne vráti: *Ked Žofija vipije Urbanovi víno, ten_ěj spáli fazulu* (Brestovany). No dobrý vinohradník musí predísť prípadným vrtochom spomenutých neprajníkov, a tak sa snaží čo najlepšie ochrániť vinič pred mrazom. Dobré ho poprikryva, poprihŕňa zem k hlavám viničných krov. Miestami Stredoslováci a Západoslováci povedia *okopcuje* mladé štepy. Porov.: *Okopcuje to porádne!* radia si v Pezinku. Žiaľ, počuť však aj takéto zahorekovanie: *Aj zme okopcuvali tie mladie štepi, aj zme ih ňeochráneli* (Pukanec).

Na jar ožívajú aj zvieratá a hmyz: kurence a húsatá sa vydobkávajú, kravy sa telia, kozy a ovce sa kotia, začínajú sa rojiť včely: *Už na počiatku máji sa čele začale rojiťi. Kerej ruoj d'e sadou: na lesu, na strom, na halus* (Čelovce). Túto jarnú životodarnú silu mláďat prirovnávajú v Čelovciach k veľkému divadlu: *Koze sa kotia žd'i len na jar. Kozlence skáču hňetstajme. To_e celuo d'ivalo na jar, ko_tej dorábajú*. Rovnako ako ľudí aj zvieratá to ťahá von do prírody. Pastieri vyhánajú ovce, kozy, kravy na pašu krátko po tom, ako sa objaví prvá tráva. Porov. nárečové zápisy: *Len čuo zhinul snech a sa trávi objavovali na brázdah a medzách, to sa už páslo. Od Urbana do Matki Božej. Na Urbana, to je ako víhon oviec a na Matku Božú ruosat* (Hruštín); *Koze sa pásale o_driou ako krave, o_camej časnej jari po samú pozňú esem. Lem čo sa snahe pospušťale, o Jozefe už s tema koziar tajšou po chotáre a zachit'ij aj capa* (Čelovce); *Ale kozi ked na jar vijdu na pašu, ta še boja, jag bi še okoceli* (Kokšov-Bakša); *Na jar zme začali aj tej kráuke pásati a kín sa ňepoznale, borile sa, ňiekode takú borbu robile, že si aj rohe polámale alebo aj boke si rospárale rohom ena druhej* (Veľký Lom). Výraz *boriť sa* tu máme vo význame „bodať, pichať sa rohami“; *borba* znamená „klanie“. Oba

výrazy nájdeme v tomto význame aj v gemerských nárečiach. Vo väčšej časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí sa používa podoba *klat'*: *Pri pasení sa mi Belaňa často kole z Ružaňou* (Hliník n. Hronom); *Sprvoci som mávav aj dvoch bujákón na paši, tí sa jennostaj klali* (Brestovany). Krava, ktorá kole, je v Papradne *koľavá krava*. Na Záhorí, na Horehroní, na okolí Modrého Kameňa a vo východoslovenských nárečiach sú vo viacerých podobách rozšírené slová od koreňa *trk-/drg-*. Porov.: *krava trče* (Brodské); *krava trka* (Beňuš, Hronec); *krava strká* (Zombor); *krava strcia* (Horné Strháre); *kravi še terkaľi* (Dačov); *krava začala tirkac* (Okruhlé). Takáto krava dostala na Spiši prívlastok *terkaca* (Studenec) a v Šariši *tirkaca* (Dlhá Lúka).

Pokúsili sme sa zo zápisov nárečových textov, uložených v kartotéke dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, ako aj z niektorých slovenských prísloví, porekadiel a úsloví z rovnomennej knihy A. P. Zátureckého oživiť si v mysli dávny príchod jari. Všimli sme si, že už jej očakávanie nieslo v sebe veľa napätia, netrpezlivosti a nádeje. Prvé nesmelé lúče ešte zubatého slnka, ktoré *pospúšťale sňahe* (Čelovce), *ke_ca odvlhúvalo* (Kozí Vrbovok) a vršky, stráne, zem začali kopniť, otvorili jar v plnej svojej kráse. Keďže *Boh dal vtákom krídla a ľudom ruky*, ľudia sa dali s nadšením do jarných prác, ktoré chceli čo najlepšie zúročiť, počítajúc pritom so všetkými vrtochmi počasia. Napokon zostávalo už len dúfať, že ďalšie obdobie – leto – neublíži novej úrode a *stovné truhlice* sa čoskoro naplnia hojne až po samý okraj na radosť a spokojnosť všetkých.

IVETA FELIXOVÁ

Hrmelo, pršalo a peruňi biľi

Atmosférický jav vyznačujúci sa elektrickými výbojmi medzi oblakmi a zemským povrchom, silným dažďom s nárazmi vetra a niekedy aj krupobitím, príznačný pre letné mesiace, od nepamäti silno pôsobil na ľudskú psychiku. Táto skutočnosť sa odráža aj v jazyku. Aj neškolení ľudia disponujú bohatým inventárom výrazov, pomocou ktorých môžu podať plastický a emotívny opis prežitej búrky. Z archívu nárečových textov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sme vybrali niekoľko ukážok.

Rodáčka z Čeloviec v južnom Novohrade Jolana Brustová (nar. r. 1903) si na jednu silnú búrku zaspomínala takto:

O Medard'e bude ver už meružez_ rokov, čo sa bov na _d'edinov oblak pretrhov a skoro nás ta zala voda. Už od rana slnce tuho pripekalo. Každěj bov omarenej a lem do spaňia nás ťjahalo. Aj lastovičke ňisko ljetale. Šeci opomínali enak, že bude premena času. Nuž hl'ad'eľi zme si da'el'ínu opatriti pot sucho a ko_ca ňedalo, nuž acpom do petrencov porobiťi.

Lem tu začale oblake stávaťi a strhov sa vetor. V oblakáh začalo mumlaťi, privalila sa čierňava, nastala tma, ňebo sa rosváralo, hrom za hromom. Šecko sa hrnulo s poľa domov. Naraz ohavnej leják sa spustiv. Zvonár s'ev tájt'i do väži zvoňiti, žebe oblake rozhaňalo. S'ťahov d'ujt'i k Petroch pajt'e, ko_ca zblislo a naskutku rauchlo. Strela bauchla, lem sa tak sved zatřiasov. Vibehli zme vo, lebo sa taku spustilo dou z ňeba ako re'az a tej chvíli zvejskav Liptákoch pasák strachom velikem: „Retááa, zabilo bačika Šinkoh Na brehu!“ Chudág bačik, pri pokoňom petrenci, kod ho napravav, švargov hrom do ňeho.

Ťjeklo ako s putňi, že sa pre vodu ňedalo it'i, kráčaťi. Veliká voda sa valila a brala hide, husi, kačke a šakovej doske, drevo, chľevike zo zajačkami a čo bolo pri jarku, pri cest'e, mjetla tadou do doline. Taká ruzňica sa d'jala, ako zat'jav ňepomätám, a retuvaťi zme si niž_ňemohli. Celej petrence plávale po vod'e.

Ko_trocha o'tichlo, priňiesli zabiteho bačika placht'e domov. Po d'e-d'iňe šad'e nastáv nárek, lem ta_k srcu dochod'ilo. Bolo veľa čo opla-

kávaťi: bačika, krm, hide, drevo. Sad'eňja voda vimela. Čo mocnejšej husi, kačice poprichod'ile domov na druhej d'em. U_sa gazd'inej aňi ňeufale, že sa vrát'ja. Ďeľako ih voda zala, ta pozdola Molčáňiho mlena. Tej slapšej tam pohinúle, potopile sa. Ňebolo toho gazdu, čo be ho ňebola škoda zajšľa. Ergušovem a Paľovem sa voda chvejrala tanu na dvere čes prach pitvorom. Tem bolo najhuor, čo bejvali pri jarku. (R. 1975 zapísal Adrián Rábota.)

Bača z Hornej Súče pri Trenčíne J. Zemanovič (nar. r. 1910) má takéto skúsenosti s letným nečasom:

Zlén_roce sa valaški najlepš'ej držali, vidržali aj nečase, aj šetko znášali. Aj na_děž boli tvrdé, aj na dojenjé dobré. Děžživén_čase len do húščavi sa vehnali. Jag zahrmelo, oni samé vedeli, us_sa pratali na také mjéstá, leteli do krová jag do pajti. Us_sa túlili jenna g druhěj, ked bolo zle.

Rás taká búrka noci prišla, nezabunnen, _na Stunnách son_nocival. Bleski oči zaslepuvali a hromi trjěskali, treskot prenáramní. Narás tresk! Takí hrom_nade mnú uderel – z desad metrí – do čerešne, len tag ma nadhodelo. A deti ešče som mal dve ze sebiú, každé pod jennú pazuchú držál. A do téj čerešne len tak kmásalo. No, desad metrów ode mna, niž vác. Len ruch, rách to robelo, strašná leja, to ti bola hrúza, hnusoba búrka!

Moja ráno príde a já uš takí mokri, us_son_štál pri ofcáh celí zdrgluvaní. Nemóžež odějc, ked_e zle, ofca bi sa aj zjašila, ona mosí vidjět, že má pastjěra pri sebe. Pravda, já son_tan_košaruval, decká sceli mad vilet a potom také mokré, kabáte zakrútené... Aj pes sa trásel! (R. 1979 zapísal Jozef Podolák.)

Takto zas opísal svoj zažitok Vendelín Rác (nar. r. 1898) z Lančára pri Piešťanoch:

Raz na Vělkú noc tjěš prišla taká veľká búrka, taká špatná švárenica, špatná búrka to bola. Zamračilo sa a narás prišla taká šúterica. Búrka njěkedi je špatná, príde, práda, aj krupobitjé, aj hromobitjé. Aj tedi to bolo také strašné. Veter ból silní, djěšč padal, vodi sa lálo po ceste, ani prejdzit sa nedalo. Šecko tu preto poostávalo, tí Šterusane. Aj u náz volakerí nocuvali, aj po celěj dzedzine, či tu mal rodzinu, alebo nemal. To bolo jako súnní den. (R. 1968 zapísal Ján Madunický.)

Humorne ladená je spomienka na letnú búrku v podaní Márie Sotákovej (nar. r. 1916) z Čemerného pri Vranove nad Topľou:

To bulo v juniju. Rano me še roshod'li, že pujdzeme šogriňe okopovac kendericu. Cale doobedu bulo šumňe, l'em jag me už mal'i isc, ta še pochmurilo. Mi vidželi, že še chmuri, a l'e ked me še obecal'i, ta me ňechcel'i ostas_ciganami, ta už me l'em išli. Za drahu ja še ohľadla a vidzim, že diždž už za petami. A l'e šogrina nič, vona bula rada, že na darunog dostala okopovački, ta vera vona naz ňijag ňezavracala. Ja

mala u sebe strachu dojsc, a'le co mi už mala hutoric? A Sokolka tiš. Ta me prišli až na roľu. Teľo co me začali kopadz, diždž uš tu! Obidva zo Sokolku už ľem me čakali, že vona dačo kirkňe, že abo podzme domu, abo co. No vona nakoňedz dala radi, že podzme pot kopku komaňici, že ozdaj tod dišč prejdze, že to nič. Tedi išče ľem začinal taki obridňi, pojeden, a'le čím daľej, ta horši a horši. Tu začala i hrimota a uš padalo mocno. Ta me vera išli pot totu kopku a už me še jakoška poskrivali. No a'le tu začalo hrimedz a peruňi štrilali okolo naz, ľem še tag žem tresla. Nechcelo še nam aňi hutoridz ot strachu.

Odrazu zaš štelil perun a moja sušeda viskočila jag zajac, skvičela jag šalena, že tu daľej ňebudze šedzec. Ta co me mali robic? U tim diždžu i hrimoce me še puščili do drahi gu domu. Pralo do nas, ta me zmokli tajag ňihda. Za drahu vodi po koľena a šľiskota. A gu tomu ras popridz nas štelilo, ra_za nami. A sušeda, tota Sokolka, už ľem še gu mňe ciskala i lapala me popot pazuchu a furt hcela buc pri mňe. Za calu drahu me še u tim strachu i modľili a mišľeli me, že nas pobiju peruňi. Tam kolo drahi topoľe, ta to visoke, a rovňina, ta to bar_strašne bulo. Šag znaju, jak taka roveň a visoke stromi. To mocno ňebespečno. Už doma me buli, a išče furt padalo. A taki žimni padal, hrubi a husti z vitrom, že to bulo na ňevitrimaňe. Calkom mokre me prišli domu, do ostatňej ňitki. Jag mi vešla do kuchňi, ta še zo mňe voda ľala, dzeci za mnu ucirali mlaki.

A vec prišla Sokolka a hutori: „Joj, znaju co, ja še ľem bala, že mňe zabije a voňi zostaňu. Zato mi še gu ňim tak ciskala, že ked mňe zabije, ta i jih, a ked jich, ta i mňe.“ (R. 1951 zapísal Ján Krajňák.)

Takto teda opisali prežitú búrku predstaviteľa troch základných skupín slovenských nárečí. Silný dážď s nárazmi vetra, bleskami a hrmením sa však po Slovensku nevolá len *búrkou*. V časti južnostredoslovenských nárečí sa v rovnakom význame bežne používa slovo *hrúza*, na menšej oblasti aj slovotvorno-hláskoslovný variant *hrúzňica*, *rúzňica* – posledný máme použitý v prvej ukážke. Ako expresívne pomenovanie silnej búrky však výraz *hrúza* možno počuť aj severnejšie či západnejšie od vymedzenej oblasti. Príklady: *Odrazu prišla hrúza a seno nám zamoklo* (Muránska Dlhá Lúka); *Kot sa Kisel' ňevizeňje* (t. j. keď na jar nevynesú z dediny Morenu), *že prídu hrúze* (Brusník v severnom Novohrade); *Pozrite, aká hrúza sa valí ot Šťjaňnici!* (Pukanec); *Cestoľ ma taká hrúza zachitila, že som premokou do ňiti* (Mošovce).

V tomto význame slova *hrúza* sa tak ako napríklad v ruskom slove *groza* odráža skutočnosť, že ide o prírodný živel, ktorý v človeku vyvolával silný pocit ohrozenia. Rovnaký motivačný príznak je aj v dnes už zriedkavom a expresívnom turčianskom výraze *hruožba*, zaznačenom napríklad v tejto výpovedi: *A tu ti odrazu príde strašná hruožba, ľejak, kámeňec, šľuha – daľuno si ňepämätám taki búrni čas* (Ďanová).

Pod spojením *hrozba božá* na okolí Trenčína rozumejú silný vietor a náhle zotmenie ako predzvesť bezprostrednej búrky. Porovnaj: *Hrozba božá ide, bude búrka* (Soblahov).

Prudký dážď s bleskami a hromobitím sa pomenúva aj slovom *hrmavica* a jeho územnými variantmi: *Aj zme namokli, hrmavice kod bole* (Veľký Lom, Novohrad); *Taká hrmavica náz bola zastihla, že nán ešte aj kutle premokle* (Kalinovo, Novohrad); *Podzme domu, ľeca čarne hmari, budze harmavica!* (Spišská Nová Ves); *Bula veľka hrmavica a i chlopa zabilo* (Brezovica n. Torsou).

Týmto výrazom sa význam „búrka“ vyjadruje najmä tam, kde pod slovom *búrka* rozumejú ľadové krúpy. Napríklad: *Búrka nán zbila viňnice* (Pukanec); *Ľiekedi taka burka prišua, že aj eterňid rozbiua na streche* (Terchová). O názvoch ľadových krúp v slovenčine odkazujeme na príspevok J. Nižnanského (Kultúra slova, 1982, s. 342 – 349).

Ak chcú búrku pomenovať expresívnejšie v strednom Tekove, môžu si vypomôcť aj viacvýznamovým slovom *kúrňava*. Napríklad: *Minule sa prehnala cez našu d'ed'ínu strašná kúrňava – v jednom kuse pri nej hrmelo* (Hliník n. Hronom).

Prudký búrkový dážď na veľkej časti stredného a západného Slovenska nazývajú ľudia aj *privalom*. Napríklad: *Prival prišjeu aj z Vivjeraňici, aj z Borovího a topilo dolní koňjec* (Medzibrod, Horehronie); *Prišiel veľki prival, povicher, narobilo moc škodi* (Zubrohlava, severná Orava); *Ked idú tmavé, čírné mračná, ide prival* (Biely Kostol, okr. Trnava); *Takí prišiel prjéval, že sa nán voda okní valila* (Bošáca). Takto býva obyčajne vtedy, keď je *prietrž mračien, prétrh mračén, keď sa oblak pretrhou, rostrhou, še chmara urvala, pretarhla, rostarhla*.

Z výpovede *To vám bola kúpa, ket tá prjétrž mračjén prišla!* (Dolná Súča) aj príslušník iného ako južnotrenčianskeho nárečia pochopí, že voda sa z neba liala ako z koryta. Tu si okrem slova *lejak* môžeme pripomenúť rovnoznačné výrazy *leja, ľejavica, ľejavec, zľjeva*. Posledný výraz často používajú napríklad Turčania.

Nepochybne veľa študentov by nevedelo určiť presný význam slova *ulicha* v Hviezdoslavových veršoch

*Však i peľajúci domov za ulichy,
tresku hromov, vše som začul od dúbavy...*

a nepomohol by im v tom ani Slovník slovenského jazyka, lebo tohto slova tam niet. V básnikovom rodnom kraji však bežne možno počuť napríklad takéto výpovede: *Ďeže sa tu poďejeme, keď náhle príde ulicha?* (Podbiel); *Vo Vrchgrúňi nás tá največá ulicha zastihla i s kamencom* (Dolná Lehota). Aj takto teda možno v slovenčine pomenovať prudký búrkový dážď.

Prší, prší, len sa leje

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Taký je už november, ten najmokrejší mesiac roka. Preto vyberáme niekoľko slov súvisiacich s upršaným počasím.

Počasie je častou témou rozhovorov, no k slovu *počasie* by málokto vedel narýchlo priradiť viacero synonym. A predsa ich máme. V rovnakom význame – v spisovnom jazyku, ako aj v nárečiach – funguje slovo *čas*. Nárečia počasie volajú aj *časmi*, najmä ak sa myslí na dlhšie obdobie, ako ukazujú aj tieto príklady: *Teraz boľi časi hodzacie, dášť pršať furt* (Devičie); *Ag bole peknej čase, trocha čelám porobiť letáče* (Čelovce); *Potom došli také zaděščené čase* (Rozbehy).

V niektorých nárečiach je od slova *čas* odvodené slovo *počas* alebo jeho plurálová podoba *počasi*, ktoré takisto vyjadrujú význam „počasie“: *V aprílu najhorši počas*, tvrdili nám pri Prešove, pri Košiciach zasa raz *počasi take buľi, že jag lapelo padac, ta i za mešac padalo*, a v Mysleniciach pri Pezinku napríklad postrekujú hrozno podľa toho, *jak počasi ukážú*.

Východoslováci, zväčša aj Stredoslováci a kde-tu ešte i Západoslováci počasie pomenúvajú aj slovom *chvíľa*, *chvila*, *chvíľa*, *hvíľa*. Niekde pod ním myslia počasie všeobecne a prívlastkom spresňujú, či im ide o pekný čas, alebo o nečas, napr.: *Podle toho se viberem, aká chvíle bude* (Nandraž); *Platno še biel'ilo ľem ftedi, ked bula dobra hvíľa* (Spišský Štvrtok); *Kod išla taká mrcha chvíľa, ničda zme si ňelihali na noc* (Čelovce); *Akorát čil máme škaredú chvílu* (Veľké Stankovce), inde už samo slovo *chvíľa* označuje pekné počasie, napr.: *Kebi ešće začas kcela biť chvíľa!* (Čierny Balog); *Ag bud'e chvíľa, aj seno zoberieme* (Liptovský Peter); *Smuhi na ňebe ukazuju na chvílu* (Studenec), a tento význam potvrdzuje aj porekadlo *Povedala Miľa, že bude chvíľa, povedala Krška, že bude prška* (Záturecký, Slovenské príslovie, porekadlá a úslovie). No keď si napríklad v Kšínnej pri Topoľčanoch povzdychnú: *To je al'e chvíľa!*, myslia tým na nečas. A ten je pre druhú polovicu jesene príznačný.

Za nami sú už slnečné dni z jej začiatku, známe pod menom *babie*

či *babské leto*, pre ktoré majú nárečia aj názov *dovickuo leto* (Hliník n. Hronom), *dovickia leto* (Revúca) čiže leto vdov. Nebo, na ktorom *sú* alebo *sa pasú*, po ktorom *idú baránki*, *barani*, *barance*, *baranšetá*, čiže *baránkavia* alebo (Revúcka), *pobaraňčene* *nebo* (Bardejov), *zmla-d'enuo* alebo (Muránska Dlhá Lúka), alebo, ktoré *sa baránkavie* (Veľké Straciny), *baránkavéje se* (Revúca) alebo *se mladži* (Kameňany), teda nebo, na ktorom *sú* alebo *sa* tvoria pásy či plochy drobných bielych obláčikov, vidíme už len v spomienke.

Od polovice jesene sa už častejšie *oblačí*, *mračí sa*, *umráčã se*, *chmári sa*, *chmuri še*, *chmura še*, *zaťahuje sa*, *zacahuje še*, *zaberá/zabierá sa*, *zanoši se*, *hmúli sa*, *gubačí sa*, *choboťi sa*, *chubolí sa*, *chupazďi sa*, *zašmuruje sa*, *zbierajú sa* oblaky, alebo *smuhavie*, *zbiera sa* na dážď. O takom počasí, keď je nebo *zamračené*, *zaoblačenuo*, *zaťiahnutuo/zatáhnuté/zacahnute*, *zamrákavené*, *zachmúrené*, *zachmarene*, *pochmurane*, *smuhavé*, *zahúľenuo*, *zaňešene*, *zabrane*, keď je *pod mrakom*, sa hovorí aj ako o *zašmúreném počasí* (Záhorská Ves), o *pošmúrném čase* (Prosné).

Keď *sa zračí*, že *už-už bude pršať* (Návojevce), môžeme počuť v niektorých dedinách aj žartovné vyjadrenie, že *dažd'u nohi visia* (tu ho uvádzame podľa turčianskej zvukovej podoby). A keď sa v druhej polovici jesene zadaždí, obyčajne nie je z toho iba *prška*, ale *krajinskí diéždž* (Rakovice) – vtedy prší na rozsiahlom území. Iba u Východoslovákov nie, lebo tam *dišč pada*, *padze*. A veru keď sa vtedy *zaslotí*, *prší aj tížd'eň* (Čičmany).

No skôr ako sa takýto dážď *spustí*, skôr ako *sa rosprší* (Pukanec), *leš sa opustí* (Dvorníky), *jak še diždž rospada* (Michalovce) alebo *še rozľeje* (Čemerné), cítiť v povetrí vlhkosť. Na okolí Prievidze vtedy možno počuť: *Primáka, bude pršať!* Ak sa voda z oblakov začne spúšťať na zem v podobe drobučkých kvapiek, hovorí sa po Slovensku, že začína *mrholiť*, *mrholit*, *mrholic*, *mrholič*, *prcholič*, *romoňic*, *romol'ic*, *rosat*, *sapec*, *trošic*, *trúsiť*, *trušic*. Ak mrholí husto a dlhšie, je z toho *šivaví dážď* (Prievidza). Ak sa na mrholenie mení hmla, padá *mokva* (Sobrance, Trebišov); pri Prešove vtedy hovoria, že *zoz molhi šeče* (Hrabkov). Keď však z oblohy začínajú padať výdatnejšie riedke kvapky, vtedy *poprcha*, *poprcháva*, *poprchuje*, *kvapká*, *kapká*, *klapká*, *kápe*, *kropí*, *kropči*, *pokrapuje*, *kvecká*, *popadáva*, *popaduje*, *po-hadzuje*. V Čiernom Balogu o takomto jave vravia, že *to neprší, len tak fírka*, v Papradne zas, že *pométá (diéždžom)*, a v Šariši sa obrazne vyjadrujú, že *dišč še odriva*.

Ani dážďová kvapka nie je v nárečovej slovenčine odkázaná iba na jeden názov. Môže letieť k zemi aj ako malá *kapka*, *klapka*, *kl'upka*, *kropka* či ako veľká *klapa*, *klapaj*, *kropaj*, *kropaja*, *kropäľ*, *kropľa*, *krompl'a*, *krupaj*, *kropuch*. Keť *paňne kropaja najpru na čelo*, *bude*

hrube pršať, poučili nás v Kšínnej.

Ak prší ticho, slabo, ale vytrvalo, na strednom a západnom Slovensku sa expresívne hovorí, že *sopl'i/soplí, soplí sa, smokl'i (sa)*, v Skalici vtedy *frfňí*, v Beckove *pluskoní*, okolo Trnavy *pluskolí*. Pri Trenčíne majú na význam „slabo a ticho pršať“ expresívny výraz *šepolit'*. Ak je drobný dážď aj hustý, vtedy *sa osieva, sipe sa, šútoľi sa, šud'i sa*. Ak chcú hovoriaci vyjadriť, že prší husto a vytrvalo, a zároveň dať najavo svoj negatívny postoj k tomuto javu, nie sú odkázaní iba na sloveso *cedit' sa* – slovenčina im ponúka aj výrazy *cecht'it' sa, ciebrit' sa, cohňit' sa, cvoňit' sa, ridat' sa* a iste ešte zopár ďalších. Ak sa takýto dážď drží na horných Kysuciach, hovoria, že *furt chl'api* (Turzovka), na Spiši taký *diždž labe a labe cali dzeň* (Spišský Štvrtok).

Ak je hustý dážď aj prudký, s veľkými kvapkami, čiže ak silno prší, vtedy sa vo všetkých slovenských nárečiach hovorí, že *leje, leje sa* (pravda, v náležitých územných hláskových obmenách), a takéto pršanie sa často prirovnáva k vode vylievanej z krhly, vedra, putne, kupy, kanvy, suda, vreca, mecha, cievky a pod. V rovnakom význame sa na veľkom území používa aj sloveso *šústať*, napr.: *Vonkaj mocno šusta* (Markušovce); *Ale šúsce ten džeš!* (Prosné). V Zemplíne takýto *diš šuriga* (Michalovce) a na Spiši *šuha* (Spišský Štvrtok). Ak v Liptovskom Petre počujete: *Celí nodz len tak chrí'alo*, tiež vám oznamujú, že silno pršalo.

Prudký dážď sa výrazne prejavuje čľapotom, preto sa o ňom po Slovensku hovorí, že *čľapoce, čľapčí, šlopoce, šlepoce, capoce, cápe, plehce, chlopotá* a pod. Rovnakú výpovednú platnosť má aj neosobný slovesný tvar takýchto zvukomalebých slovies, napr.: *Celú noc šľapotalo* (Brusník); *Prší, len tak čurdží* (Vieska n. Žitavou); *Ale čapoce!* (Veľké Rovné); *Celí deň enom čvachoce* (Skalica); *Počuješ, ak šliapajší tuvon?* (Honce).

Vetrom hnaný prudký dážď nielen *šibe, šlahá, šluhá, perie*, ale aj *češe, šape, rúbe*, napr.: *Celou cestou náz dáš česau* (Slovenská Ľupča); *Ale šeše tod d'išt'* (Revúca); *Jak šape ten dišč po obloku!* (Spišský Štvrtok); *Diždž rubal zo šňihom* (Michalovce). Ak za vetra prší, na Záhorí vravia aj, že *pluščí*.

O vytrvalom a až mrazivo chladnom jesennom daždi právom hovoríme ako o nečase či o slote. Na hornom Ponitří možno v tomto význame štylisticky príznakovo použiť aj slovo *ňeresť* – porov.: *Uš kolko rázi bola taká ňeresť, čo takto pršalo* (Opatová n. Nitrou). Z dvojslovných názvov vyjadrujúcich význam „zlé počasie“ upozorňujeme iba na spojenie *nečasé počasie* z Hornej Súče.

O veľkom nečase tam hovoria ako o *hrúze*. Porov.: *Já som sa bárjakěj hrúze púščal s chalupi*. Na južnom strednom Slovensku sa pod slovom *hrúza* rozumie iba jeden druh veľkého nečasu – silná búrka.

Na pomenovanie dlhotrvajúceho neprijemného dažďa so silným

vetrom a v novembri už aj so snehom – veď na jeho začiatku prichádza Martin na bielom koni a *Martin, ten začíná zime panovať* (Horná Súča) – má slovenčina toľko výrazov, že ich tu všetky nedokážeme ani vymenovať, niečo ešte poukázať na jemné významové rozdiely medzi nimi, napr. či vyjadrujú, že je v pomenúvanom jave na prvom pláne dážď, alebo vietor, či je vietor krúťivý, alebo duje jedným smerom, či mokrý sneh v ňom iba poletuje, alebo padá v hojnejšej miere, či sú kvapky a vločky drobnejšie, alebo veľké a pod. Preto bez nároku na úplnosť uvádzame, že výraz *plúšť* má tieto územné synonymá: *plúšťava* (*plúštava*, *plúščava*), *plúščavica*, *plúščie*, *chlušč*, *pluha*, *pluhot*, *pluhoc*, *pluhava*, *pluhavina*, *pluta*, *plutaška*, *plieskaňica* a jej varianty *pléskaňica*, *pláškaňica*, *blázgaňica*, *plúškaňica*, ďalej *šekňa*, *šekavica*, *síchravica*, *šluha*, *šluhava*, *šluhavica*, *šmiargavica*, *šplechovina*, *šúrga*, *šúteľ*, *šúteľica*, *šutrľica*, *šutorica*, *šurmija*, *zahibel*. Význam „dážď s vetrom“ na Záhorí vyjadrujú aj slovami *víchor*, *víchorica*, pravdaže, tam na vyjadrenie významu „prudký vietor“ majú iné slovo, napr. *povietrí* (a spisovné slovo *povetrie* má tam ekvivalent v slove *luft*).

Ak sa vietor zmierni a podiel snehu v daždi sa zvýši, v Čičmanoch vtedy *prší sňahoví déšť*, v Spišskom Štvrtku *padze sňižňica*, ak sú kvapky aj vločky drobné, ak sú však veľké, je to *sňehovica*. V Šariši majú pre snehový dážď alebo dažďový sneh názov *sňihavica*, v Turci a na okolí Prievidze ho poznajú ako *mokrec*. Mrznúci, námrazu vytvárajúci dážď je *oholič* – toto slovo máme doložené z juhu západného Slovenska.

No ak vietor rozoženie novembrové oblaky a vyčasi sa, *čas sa ubere* (Čičmany), *napraví*, *popraví*, ak sa *vijasní*, *viberie*, *viťiahne*, *vichvilí še*, *vihúli sa*, *vikaboní sa* alebo po novohradsky a gemersky *sa/se vivedrí*, ešte väčšmi sa ochladí, *zozimí sa*, *ožímeje še* a vlhkosť na zemi, na strechách, na stromoch sa mení na *osuhel*, *osuhlie*, *osihel*, *osuhlinu*, *osukľinu* (reč o synonymách týchto slovotvorných variantov si necháme na inokedy). A keď aj primrzne, *prituhne*, *prítípne* či *prichrapťie*, na stojatej vode sa vytvorí tenký ľad, chytí sa na nej *srieň*, *strieň*, *stren*, *šriň*, *šišor*/*šišuor* (Dlžín), voda *zľadovaťie* (Návojojce), *zostrieňi sa* (Pukanec) alebo ju *sčriepi* (Turiec). Ak je v noci celkom *vihnatio*, ak je nebo až také jasné, že *hviezdi pradú*, *do rána bude veľkí mrás* (Veľké Straciny) a riedke blato, nazývané napr. *blázgotina*, *brízgaňina*, *breja*, *kalava*, *ľaptaňica*, *čvachtaňica*, *šľapaška*, *šľuchta*, *šľaburda*, *stuhne na kosť*, *na krkoch* (Návojojce), *na krkošku* (Veľké Bielice), stane sa z neho *hrochoť*, *chrochoť*, *hrobľa*, *hrobľavina*, *hrobžlina*, *kreňec*, *granec*, *zmrazek*. Po takej zemi už vkročíme do decembra a do naozajstnej zimy.

Agáty, Doroty – zavieva ploty

ADRIANA FERENČIKOVÁ

V tomto krátkom slovesnom útvere nám naši predkovia odovzdali dlhodobé pozorovanie, že začiatok februára – Agáty je 5., Doroty 6. 2. – sa u nás vyznačuje silným snežením. Tuto pranostiku, dobre známu napr. v Turci, A. P. Záturecký vo svojich Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach síce nezachytil, no nájdeme uňho jej obdoby. Napr.: *Svätá Agáta býva na sneh bohatá; Svätá Hata všetky kúty zahatá; Okolo svätej Doroty bývajú metelice a sloty.* Alebo: *Na Hromnice zadáva ulice.* A Hromnice, ako je známe, sú 2. februára.

Aj pranostika *Svätý Martin a Hromnice pradú z tej istej praslice* súvisí so snežením – zima sa u nás ohláša prvým snehom už okolo 11. novembra, keď je v kalendári vyznačené meno Martin. Preto podľa ľudovej obraznosti k nám *Martin prichádza na bielom koni. Martin začína zime panovať*, hovoria na okolí Trenčína a my touto pranostikou nadväzujeme na príspevok o výrazoch súvisiacich s počasím neskorej jesene (pozri Kultúra slova, 26, 1992, s. 362 – 365). Tu chceme trocha začrieť do výrazového bohatstva slovenčiny spojeného so zimným obdobím.

Nízka teplota prostredia sa v spisovnom jazyku pomenúva výrazmi *zima* alebo *chlad*. Nárečia nedostatok tepla označujú aj expresívnymi slovami *chládeň*, *studeň*. Napr.: *Aká chládeň ide o tih dverí!* (Ležiacichov); *Dos čo je venku studeň, ešte aj pije studeň!* (Čičmany) Druhý doklad nám ilustrovaný výraz potvrdzuje hneď aj v ďalšom význame, a to „nadmerne chladný nápoj“.

Keď teplota poklesne, hovorí sa po Slovensku, že sa *schladilo*, *ochladilo/ochladzilo/ochladzelo*, *zozimilo/zezimilo/zozimelo*, *ožimnelo* *še*; v Skalici majú aj sloveso *zezimrit sa*. Chlad prenikajúci do teplejšieho prostredia na človeka *fučí*, *ťahá*, *tahá*, *caha*. Ak pokles teploty v zimných mesiacoch nie je výrazný, je zima len *mierna*, *slabá*. V južnotrenčianskom nárečí takúto zimu nazývajú aj *dostupnou*, porovnaj: *Poslenné roki bývajú dostupné zimi* (Horná Súča).

O nečakanom a prudkom ochladení sa hovorí, že zima *udrela*, *ud'e-*

řila, uđerela. Zime sužujúcej všetko živé vysokými mrazmi dáva-
jú Slováci prívlastky *veľká, tuhá, silná, mocná, ostrá, tvrdá, pevná*
(tento výraz používajú napr. v Hule pri Nových Zámkoch) alebo pri
expresívnejšom opise *krutá, poriadna, treskúca* (Záturecký použil aj
variant *treskutá*), *blázňivá, šialená, šalena, psia, beťárska, besná*.
Mimoriadny chlad vyjadruje aj spojenie *trojkráľová, trikráľová zima*.
Porovnaj: *Nuž, zimisko je ťeda naozajsná, taká trikráľová* (Pukanec).
Skutočnosť, že obdobie okolo Troch kráľov (6. 1.) sa vyznačuje silný-
mi mrazmi, našla odraz aj v pranostike *Trikráľovú zimu vlk nezozherie*.
Hlohovú alebo *trňovú zimu* však v prvých mesiacoch roka nečakajte
– tá býva v máji v susedstve *troch zamrznutých svätých*, resp. *lado-
vých mužov* – Pankráca, Serváca a Bonifáca.

Rovnaké prívlastky (pravda, okrem výrazov *hlôhový* a *trňový*) ako
pri podstatnom mene *zima* sa môžu spájať aj s podstatným menom
mráz, napr. *Do rána bou tuhí mrás* (Návojovce). Slovo *mráz* býva
obyčajne v množnom čísle, ak sa jeho obsah vzťahuje nie na jeden
deň, ale na dlhší časový úsek, napr.: *Začatkom januara bulo fšadzi
pulno šňihu a mrazi buli take poriadne, tuhe* (Čemerné).

Intenzitu chladu a mrazu však často vyjadrujeme aj opisom ich
účinku. K úsloviám uvedeným v zbierke A. P. Zátureckého – *Uhly
trieskajú od zimy; tuhá zima, že len tak treští/trieska, že hádam teľa
v krave zamrzne* – pridáme ešte pár výpovedí z nárečového archívu
Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV: *Zima je, ľem tag iskrí* (Veľké
Straciny); *Mržne, aš strechi praščá* (Rozbehy); *Kerénsi roku taká
zima uđerila, že as stromi práskali* (Dolná Súča); *Je taká zima, že
ruka primržne na klučke* (Návojovce); *Dakedi je taká žima, že vonka
še ňeda vitrimac* (Spišský Štvrtok); *Ňeska žimno, až zacahuje dicaňe*
(Veľký Šariš); *Je taká zima, že adž dih viráža* (Slovany); *Lanskej zimi
boli veľikie tuhobi, ľen tak šingľia prašťalo* (Pukanec). Posledný do-
klad je pozoruhodný aj expresívnym výrazom *tuhoba*, zastupujúcim
dvojslovný výraz *tuhá zima*. Toto slovo sa do Slovníka slovenského
jazyka dostalo iba vo význame „tuhosť“; hodnotí sa tam ako knižné
a zastarané. Vo význame „tuhá zima, mráz“ ho nájdeme v Káľalovom
Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí. V kartotéke Slovníka slo-
venských nárečí ho máme potvrdené z bánovských a hlohovských ná-
rečí. Na okolí Hlohovca je aj jeho expresívnejší slovtvorný variant
tuhočina. Porovnaj: *Taká je tam tuhočina, ani psa neni honno ven
vihnat* (Červeník).

Pri mimoriadne silnom mraze *ač klince viskacuju, strielaju* alebo
ač klince viťahuje (Ležiachov). Takýto opis je založený na poznaní, že
pôsobením chladu sa drevo sťahuje, a tým vytláča klince.

Đeže jdeš f takej sibériji? Aľe ťi ňie dobre pri kachloch? – aj takto
sa pýtajú na dolnej Orave. Význam a pôvod expresívneho nárečového

výrazu *sibérija* iste nikomu vysvetľovať netreba.

Silný mráz *štípe, páli, reže*, v Šariši aj *škvari* (Torysa), pri takom veru *venku poránno ozábe* (Dolná Súča), *zebí* (stredný Gemer). A kto *sa glho zimí povonku* (Kláštor p. Znievom) alebo – ako vravia v Pukanci – *sa zingaluje po ul'ici, preziabňe, začne ho zima drobeť, drgl'uvav' (južný Tekov), herbeľ'ovat' (západný Gemer)* a k teplej peci sa vráti *uzimení, skrehnutí, preziabnutí* (Turiec), *naziabnutí* (Návojojce), *oziabnutí* (Myjava), *skrahnúť* (Králiky), *skrehlí* (Prosné), *osihuvateňi* (dolná Orava), *vizingaluvaní* (Pukanec), od mrazu má *za nochtami zájdené*, ruky má málo pohyblivé, lebo mu *zgrabaťeli* (Návojojce), *sklaveľi* (Letanovce), *skrepeneli* (Sása, stredný Gemer).

Neraz nám nohi trešťali, zohrievali zme si ih aj dve hodini – takto si zaspomínal rozprávač z Valaskej Dubovej, v Pukanci nám zas tamojšia rodáčka účinky chladu opísala takto: *Tag ma pretriaslo, že mi zub g zubu ňedochodeŭ. Po celon t'eľe son mala husacú košku, čo ma tag rozozíabalo.*

Prvé, ešte jesenné mrazíky nechávajú na zemi aj na strechách súvislý sivastobiely poprašok zo zamrznutej vlahy. Ten sa po Slovensku nazýva napr. *osuhel', osihel', osuhl'a, osuhl'ina, osuhl'ica, osuha, ošedl'ina, omrzlina, orošl'ina, ošl'iz, šedzina.*

V niektorých nárečiach má rovnaký význam aj slovo *srieň*, pravda, v náležitej fonetickej podobe. Územná diferencovanosť významu tohto slova je však v slovenčine taká, že nie všetci si pri jeho počutí vybavíme v mysli rovnaký pojem. Z výpovede typu *keď zme sa ráno zobuďeli, secko šaďe samí srieň* (Pukanec) ani dialektológ lexikograf neuhádne, na čo presne hovoriaci myslí. Len si porovnajme použitie tohto výrazu v nasledujúcich dokladoch:

a) *Srien, to je taká zmrzlina na tráve, keď začne na zimu mrznúť* (Martin n. Žitavou); *Na jaseň koj primrzňe, to je sriäň* (Hrlica); *Pri kopačke až za nochtí zachádzalo, ket padla oholič a na vnate bów strín* (Červeník);

b) *Na sténáh zme mali takie srieňe, čo bola zima* (Liptovské Matiašovce); *Takí mráz bov, aš sme mali okná samí strín* (Ludanice);

c) *Té noci musela bud veľká zima, bo sú stromi samí srian* (Roštár);

d) *Srieň, to je na vode chiteňi slabí tenkí ľat* (Ráztočno); *Noci mrzlo, kiblí je srieň* (Návojojce); *Strín je let pri brehu* (Rozbehy); *Kedz začína marznuc, ta na vodze še urobi sriň* (Žalobin); *Pelni potog bil šrinu* (Bardejov);

e) *Buďe dobrá saňica, lebo je srien* (Staré Hory); *Kod e sňech primrznúte, tag e na ňon srén* (Cinobaňa); *Po odmäku hňeď zamrzlo a strieň čilkám d'ere nohi visokéj zveri* (Čičmany); *V horách napadlo moc sňahu, a kedz ňie je strieň, strašne človeg do ňeho húká* (Brvnište).

Citované nárečové výpovede teda dokumentujú výraz *srieň* v týchto

významoch: a) súvislý striebřistý povlak zo stuhnutých vodných pár na plochách vo vonkajšom prostredí (na tráve, strechách, kovových predmetoch a pod.), b) zmrznutá vlhkosť vo vnútornom prostredí (obyč. na stenách, oblokoch), c) kyprá, páperovitá usadenina skladajúca sa z ľadových kryštálikov v tvare ihličiek (na stromoch, kríkoch, elektrickom vedení a pod.), d) plôšky tvoriaceho sa ľadu na vodnej hladine, e) zľadovatený povrch snehu.

Niektoré nárečia majú na každý z uvedených významov osobitné pomenovanie, iné zasa až takto podrobne zimné úkazy nerozčleňujú.

Slovo *srieň* v jednotlivých významoch má mnoho územných synonymím. Napr. kyprá páperovitá usadenina na stromoch, ktorá dodáva zimnej krajine rozprávkové čaro, sa v slovenčine nazýva aj *inovat'* (-t, -c), *inoväť' (-et)*, *inuvat'*, *imovat'*, *inovica*, *imovica*, *inovic*, *íňavic*, *inäva*, *ineva*, *híň*, *hín*, *híňa*, *híňava*, *híml'ava*, *sriež*, *sriž*, *okit'* (-t, -c), *ošac*, *ošlac*, *ojeň*, *jeň*, *ožeľec*, *ožľec* – naozaj bohatstvo výrazov, a to ešte neuvádzame všetky z tých, ktoré respondenti uviedli pri odpovedi na otázku, ako sa volá v ich nárečí zmrznutá zrazenina vodných pár na stromoch.

Slovotvorným variantom slova *srieň* vo význame „slabý, tvoriaci sa ľad“ je pri Trnave výraz *stríni* – porov.: *Začíná mrznúť, na barináh sa robí stríni* (Lošonec). Zo synonymím môžeme pripomenúť napr. hornonitriansky výraz *šišor*, *šišvor* (v nárečiach má však toto slovo aj iné významy) alebo turčiansky *čriep*, v severotrenčianskych nárečiach sú synonymné výrazy *krena*, *kreňec*, *krieň*, *krienčovie*, okolo Trenčína aj *kašník*, v Kolároviaciach pri Bytči *lísnica*.

Na vyjadrenie významu „zľadovatený povrch snehu“, v ktorom sa slovo *srieň* používa vo veľkej časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí, by sme aj v ďalších slovenských nárečiach našli viacero výrazov. Tu pripomenieme niektoré príklady iba zo severného Záhoria ako dôkaz, že ani menší nárečový celok nebýva odkázaný iba na jedno pomenovanie. Porovnaj: *Ked je sneh zamrznutí, má kúru navrhu* (Senica); *Škarúp je chicení na tem sňehu* (Rozbehy).

Na väčšine územia Slovenska sneh *padá* (pri Poprade *padze*), na hornej Orave a v Šariši aj pri pokojnom snežení *kúri*, *kuri*, v časti Tekova a Hontu *sňach prší* (napr. Šášovské Podhradie, Hronské Kľačany, Dolné Rykynčice, Príbelce), aj keď vôbec nie je vlhký. Neosobné sloveso *snežiť* používajú spravidla iba Stredoslováci a Západoslováci.

Pranostiky z úvodu nášho príspevku spájajú začiatok februára so silným snežením. Ak sneží husto a vytrvalo, po Slovensku ľudia hovoria: *sňach sa sipe* (Pukanec), *snach sa valí* (Horná Súča), *šňih valí* (Bardejov), *sňach sa kidá* (napr. Turiec), *sňech kl'aga* (Markušovce), *l'ape* (Žakarovce). Ak padá vo veľkých chumáčoch, *chumelí sa*, ak sa doň zaprie mierny vietor, je z toho *chumelica*, pri ktorej sa žartom

hovorí, že *vonku sa mlynári bijú*. Pri silnom vetre už máme *fujak, fujavicu, chumelicu, chujavicu, chujavu, metelicu, metel'*. K týmto spisovným výrazom možno z nárečovej lexiky pridať ešte *kúrňavu, kurňavicu, kuravicu, šútel', šútel'icu, šutrlicu* – pri tej sa napr. v Pukanci *šeci čert'i žeňia* –, *dujavicu, dujavu, zadujavu, zadujavku, fujavu, fujavku, fukavicu, frňavicu*.

Vietor, ktorý pri silnom snežení veje jedným smerom alebo premiesťuje už napadnutý sneh, narobí *záveje* takmer po celom Slovensku. Na Záhorí, okolo Modry, na Myjave, pri Trenčíne, na Orave a čiastočne aj v Liptove naveje *zámeti*, v Turci a v severnej Trenčianskej *záňeti*, Šarišanom narobí zasa *zadujki, zaduvi, zaduvanki*, v južnom Above a južnom Zemplíne *fujaše* alebo *fuvaše*.

Mnoho slov súvisiacich so zimným počasím a zimným obdobím by sa nám tu žiadalo ešte pripomenúť, oprášiť, predstaviť, ale priestorové dôvody nám to nedovolia. No studnica rodnej reči nám rozličné názvy snehu, snehových vločiek, cencúľov, námrazy, poľadovice, odmäku a iných zimných prírodných javov, ako aj so zimou spojených činností a v zime používaných reálií do budúceho roka iste uchová.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Zima prišla, bude mráz

V príspevku A. Ferenčíkovej sme mali možnosť zoznámiť sa s množstvom zaujímavého nárečového materiálu súvisiaceho s panovaním „bielej kráľovnej“. Dozvedeli sme sa veľa o podobách slov, slovných zvrátov, viet a ľudových múdrostí, do ktorých sa pretavili dlhoročné skúsenosti ľudu súvisiace so zimou, chladom, ich intenzitou, o významoch slova *srieň*, o pomenovaniach *záveja* a o mnohom tom, čím nás zima dokáže prekvapiť. Názov nášho príspevku signalizuje zámer nadviazať na zimnú tematiku v oblastiach, ktoré sa v predchádzajúcom príspevku z priestorových dôvodov nemohli objaviť.

Zima svoj nástup predpovedá už v jeseni, keď sa ohláša ochladením, sychravým počasím a častými hmlami. Hmla (v nárečí i *mľa*, *hmļa*, *molha*) sa môže *spustiť*, ale môže i (*s*)*padnúť*. Jej intenzitu obyčajne naznačí obmedzená možnosť videnia: *Taká je mľa*, že na dva kroki *ňevid'iet'* (Návojojce); *Hmļa sa spusciļa*, *nebiļo vidzet aņi na krok* (Jablonové). Veľká hmla prináša so sebou aj rôzne nebezpečenstvá: *F tolkej mļze sa mi krava stratēla* (Čičmany); *Zrāzu sa spustēla takā hmla*, že *zme sa skoro zatāral'i* (Pukanec); *F takej mhli d'if človiek nezablūd'i* (Skalica). Hmla môže mať rôzny charakter a intenzitu. Na Spiši (Smižany) rozoznávajú napríklad *redku*, *hustu*, *mokru*, *prižemnu*, *visoku molhu*. Proces vzniku hmly je vyjadrený aj v slovesných tvaroch *mļziť sa*, *molžic še*: *Jag zme bul'i f Tatroch*, *ta naras še začalo molžic* (Spišský Štvrtok). Skúsenejší už vedia, že *takēto mhlistē dņi*, *to je veļice zlē pro staršich luđi a pro zāduchi*, *taško sa dīchá* – takto zhodnotila hmlisté počasie rozprávačka zo Senice. Výrok *ņifto ņema rad molhavi dzeņ* zaznamenaný v Spišskom Štvrtku podporuje názor o negatívnych účinkoch hmly, a to nielen na starších ľuďoch. Ak hmlisté počasie pominie, najčastejšie sa hovorí, že *hmla zmi-zla*, *hmla sa dzvihla*: *Grul'e zme začāl'i zbirac*, *jak še dzvihla molha* (Spišský Štvrtok).

Hmla je obyčajne príznakom teplej zimy. Spôsobuje ju totiž vyparovanie vlhky a nadmerná vlhkosť alebo i teplotný rozdiel medzi vodou a chladným ovzduším, ako o tom svedčí aj výpoveď rozprávača z Dobrej Vody

pri Piešťanoch: *(V) zime je teplá* (voda v studničke), *tak sa aš parí s náj.*

Zrážanie vodných pár na oknách spôsobené veľkým tepelným rozdielom oproti vonkajšiemu prostrediu je obsahom výpovede: *Oblaki u chiži še zachuchal'i* (Hlinné, okr. Vranov). Doklad z Dlhej Lúky pri Bardejove *okul'are še mi zachuchal'i* a doklad zo Bziniac pod Javorinou v *zátacce mal už hádam zamlžené optrije* naznačujú problémy ľudí s okuliarmi pri náhlom prechode zo zimy do tepla. Na okolí Sobraniec sloveso *chuchac* poznajú vo význame „odstraňovať námrazu dýchaním na sklo“.

Ak padá dážď so snehom, hovoria v Brvništi (okr. Považská Bystrica), že padá *kaplač*. Krajšie však pôsobí, ak začne prevládať biela, ktorá vo forme snehu začne vládnuť nad krajinou. Pomenovanie *novec*, *ponova* (v Kálalovom Slovenskom slovníku z literatúry a nárečí aj *obnova*) platí pre prvý skutočne napadnutý alebo nový sneh: *Polovňici radi vid'ia novec, lebo na ňom ľachko vistopuju zver* (Pukanec). V Gemeri (Tisovský Hámor) môžeme počuť: *Keď napadne novec, tag jágri vravia, že im padá pšeniča a zveri majú po chlebe*. V niektorých lokalitách šarišskej oblasti (napr. Hrabkov, okr. Prešov) názvom *ponovec* označujú druhý sneh, t. j. novonapadnutý sneh na starej vrstve. To isté tvrdenie platí aj o *obnove* v trenčianskej oblasti a o *ponove* z Brvnišťa: *Kec prestal o polnoci padac sňach, bola dobrá ponova*. Takýmto druhým snehom je v Kunove (okr. Senica) *poprašek*: *Tedi biu sňech poprašek, to mohuo bid v januári*. *Poprašek* je najčastejšie vo význame tenšej vrstvy čerstvo napadnutého snehu na starom snehu: *Napadól takí poprašek* (Papradno). Menšia vrstva napadaného snehu sa môže volať aj *pritrusok* (Turzovka) alebo *posipka* (Čičmany), jemná vrstva snehu na stromoch je v dolnotrenčianskych nárečiach známa ako *okit'*. Starý decembrový sneh nazývajú pri Turzovke *lonščok*.

Zápis z Turian *ňepadajú vločki, ale krupica* zreteľne hovorí o premene snehových vločiek do podoby drobných tvrdších ľadových (snehových) kúskov, ktoré pripomínajú krupicu.

Výpovede zo Šule pri Modrom Kameni *veľkí sňeh padá, guče padajú* alebo z Kunova pri Senici *sňehové chumáče padajú* opisujú padanie veľkých snehových vločiek. Nadmernú veľkosť snehových vločiek môžeme zdôrazniť prirovnaním, ako je napr. toto z Rimavskej Píly: *Padá sňeh ako vrapšacie hlavi*. Takmer básnické vyjadrenie *šumne hviezdički* (snehové vločky) *padali* pochádza z Hrabkova pri Prešove.

Keď sa snehu nazbiera dostatok a pod vplyvom silnejúceho mrazu stuhne, prídu si na svoje nielen oči, ale aj uši – pod kráčajúcimi nohami počujeme tisícoraké zimné prelúdiá vrzdíaceho snehu: *zamrznutí sňah vrzd'í pod nohami* (Návojevce), *sňich še hruži pod nohami* (Dlhá

Lúka), *f tuhej zime sneh virzga pod nohami* (Spišský Štvrtok), *veľká zima, koj snech pod nohami vrždží* (Brusník, okr. Revúca), *sňah len tag druždžál* (Chocholná), *šňih rapči* (Studenc). Tento zimný koncert dotvára zimnú atmosféru a bezpochyby pôsobí veľmi príjemne. Rozprávačka z Pukanca si takto zaspomínala: *Tag rad'i zme chod'eľi po sňahu, keď nán pekňe vržd'au pod nohama*.

Od zvukomalebných „tónov“ vrždiaceho snehu nebýva však ďaleko k nemalým problémom, ktoré vznikajú pri chôdzi vo veľkých vrstvách napadnutého alebo naviateho snehu: *Počaz zimi ani pomislená do dedini, chto bi sa závejoh hrúžžal*, radili v osade Vlčí Vrch pri Hornej Súči (okr. Trenčín). Rozprávač z tej istej lokality spomínal, ako sa neraz stalo, že *sa po páz zavrel snahu, leďvá sa vinorel alebo neras sán cestu koňom broďeľ, čo bolo tak šetko snahom zaváté*. Vtedy nebezpečenstvo hrozilo nielen človeku: *Jak sa ráz závejóf narobelo, to vám hotové priépaliská jako pasce na človeka*, ale najmä zveri: *Takto son natrafel na bezvlánné sŕnča zahrúžené snahu*. Niekedy sa musela snehom zapadaná cesta *drážit*, t. j. vyšliapať. Svedčí o tom doklad z Brestovian v Trnavskom okrese: *Moseli zme drážid napadaní snach po ceste*. Na východnom Slovensku pri Humennom označia zapadnutie do snehu slovesom *zahľubic še*: *V zaveju šmi še zahľubiľi*.

Neprijemný pocit z chladu a zimy sa zo začiatku prejavuje najmä na končatinách, prípadne ušiach: *Mam odmražene dva paľce* (Dlhá Lúka); *Takto sa nezďa veľiká zima, ale venku poránno ozábe* (Dolná Súča); *Je zima, buďe ťa oziabaťi* (Návojevce); *A f ton trhu prišoŭ fu-jak, takie zme preziabl'i* (Pukanec); *Neraz nám nohi treštáli, zohrievali zme si ih aj dve hodini* (Valaská Dubová); *Ruki zme maľi cale skl'avené* (Letanovce, okr. Spišská Nová Ves). Starší ľudia v Rajci (ale aj na Kysuciach, Orave, v Liptove a v severných častiach východoslovenských nárečí) sa sťažujú, že ich pri tuhom mraze *oziaabe v ruki, v nohi*. Z Liptovského Jána pochádza doklad *v uši ma št'igá* (oziaabe). Na väčšine ostatného slovenského nárečového územia sa totiž v týchto spojeniach využíva predložka *na* (*oziaabať na ruki* – *oziaabe ma na ruki*), prípadne bezpredložkové spojenie (*oziaabu ma nohi, oziaba ma*). Premrznuté konce prstov signalizuje ostrá bolesť a často až neschopnosť postihnutými časťami pohybovať: *Joj, zajšlo mi za ňechti, čo mán robotť?* (Pukanec); *Zima je, až zachádzá za nochti* (Šurany); *Od zimi mi zgrabaťeľi ruki, že som ňemohla aňi klúčon do d'ierki trafit'* (Návojevce). Podaktorým dievkam mráz možno i pridala na kráse, keď im tvár zružovela v mraze od nárazov vetra, ako sa to dozvedáme o dievke z Pukanca: *Aká si pekňá červená, to ťa mrás tag višťípaŭ!*

Mráz dokáže aj iné všakovaké divy. Neraz krotí roztápajúci sa sneh a zaklína stekajúcu vodu do ľadu či čarovných ľadových výtvorov – cencúľov. Stačí, aby viac primrzlo, a už sa mrazivé dielo formu-

je do najfantastickejších útvarov, ktorých forma sa vari preniesla aj do značne diferencovaného pomenovania v jednotlivých častiach Slovenska. Najjednoduchšia je oblasť východoslovenských nárečí, na ktorej sa používajú podoby *compl'e/-i*, *cump'le*, *compl'aki*. Na Spiši sa najviac využíva podoba *štromple/štromfle*, jednotlivo aj *štrumple* a *štrompolce*. Podobný tvar *štrumbol'ce* je doložený z horehronskej oblasti (Beňuš). Stredoslovenskú a západoslovenskú oblasť najväčšími reprezentuje slovo *cencúle* s viacerými fonetickými a slovotvornými odchýlkami, napr. *cecú'le*, *cencú're*, *cincú'le*, *cincú're*, *cicú'le*, *cincurce* a pod. Aj niektoré väčšie nárečové oblasti majú svoje pomenovania. Na Orave pri Námestove kúsok ľadu visiace zo strechy nazývajú *crompl'e*, od Púchova smerom k Žiline a Kysuckému Novému Mestu najčastejšie *cimbolki*, v turčianskej oblasti *cig'le* aj *ciag'le*, v Gemeri *cing'le* aj *cimbolce*, na Záhorí a v okolí Modry *cing'ire*. Podoba *grmbolce* je známa z okolia Bytče a podobné znenie *brmbolce* je doložené z Rimavského Brezova, Tisovca a Ďubákova. Častý názov pre cencúle v Tekove je *cíbi* a vo zvolenskej oblasti aj *ciki/cike*.

No i predstavené väčšie nárečové celky sú popretkávané originálnymi miestnymi názvami motivovanými pravdepodobne rôznorodou podobou cencúľov: *ciciki/cecki/cicke*, *cievi/cievke*, *skleňice*, *sklenki*, *svíce*, *svički*, *strielki*, *krence*, *špiki*, *sop'le*, *mrzo'le*, *cmú'ki*, *klocki*, *clompi*, *kvap'le* a pod.

Ďalším výtvorom zimy a jej najvernejšieho pomocníka mrazu je *poľadovica* – ľad na rozmoknutej a neskôr zamrzutej ceste. Na väčšine slovenského územia je známe toto základné slovo a jeho varianty *poľedovica*, *poľadovič*, *poľadovec*, *poľadoveň* i *poľadovizeň*, *poľadufka* alebo len ako *ľadovica*, *ľadovica*, *ľadovec*, *ľadovič* a pod. Z kompaktnej oblasti stredonovohradského, ipeľského, čiastočne aj západogemerského nárečia a jednotlivo z Liptova a okolia Bytče sú v kartotéke Slovníka slovenských nárečí doložené slová *klzavica* (*klz'lavica*, *kielzavica*, *klzafka*, *klzlavina*, *sklzaňica*). V západoslovenských a stredoslovenských nárečiach sú známe aj podoby *šmiklavica* (*šmeklavica*, *šmikavica*), *omrzl'ina*, na východnom Slovensku aj *šl'iskavica* (*šl'ezkavica*, *šl'iščanka*). Rovnaký význam má slovo *ožlada* doložené z Brezovej pod Bradlom. Žartovný odtieň obsahujú názvy *rozbirit* zo Šurian a *ozembuch* z okolia Trnavy a Myjavy. Známe sú aj príslovkové tvary *klsko* (Liptov), *šlisko* (okolie Vranova), *chousko* (užská oblasť), *šmiklavo* a *šmičko* (napr. Turiec).

Mnoho je ešte toho, čo z jazykovej stránky súvisí so zimou. Každé načretie do studnice rodnej reči dokazuje jej neobyčajnú výdatnosť, o čom svedčí i fakt, že nezamŕza ani v zime. Presne ako tá v Dobrej Vode pri Piešťanoch.

Fašiangu, fašiangu, sviatku preveliký

MILOSLAV SMATANA

Završením zimného oddychu vidieka bývali fašiangy, otvárajúce sa vlastne už Novým rokom, no najbúrlivejšie sa prejavujúce cez posledné tri dni pred štyridsaťdňovým pôstom.

Toto obdobie označujúci termín *fašiangy* sa vyskytuje na celom našom území vo viacerých nárečových variantoch v tvare jednotného čísla alebo v tvare množného čísla ako pomnožené podstatné mená (*fašank, fašanek, fašangi, fašanki, fašange, fašengi* a pod.) a súvisí s nemeckým slovom *Fasching* toho istého významu. Je to pomenovanie celého predpôstneho obdobia i jeho posledných troch dní, ktoré majú aj konkrétnejšie označenia ako nárečové *poslenní fašanek, koniec fašank, poslední fašánk, ostatnie fašianki, ostatne fašengi* či jednoducho *fašengove časi*. Žartovnejším zafarbením sa vyznačujú výrazy *bláznivé dni, Bakusove dni* alebo *pampúchové hodi* (okolie Prievidze, Ružomberka). Medzi domáce označenia týchto troch dní patria pomenovania *Zápusťky* (východoslovenské *Zapuški, Zapuški, Zapuščki*), na Orave *Ostatky* (i *Vostatki*), v trenčianskych a topoľčianskych nárečiach *Končiny*. Názvy *ostatky* a *končiny* sa vyskytujú aj v moravskoslovenských dialektoch (podľa etymologického slovníka V. Machka).

Do fašiangového kalendára patria viaceré dni pomenovaniami, ktoré charakterizujú tento čas veselosti a hodovania. Už predchádzajúcu nedeľu niekde označili výrazom *Klobásková nedeľa* (Opatová), nasledujúci predkončinový štvrtok na juhozápade figuroval ako *Tučný štvrtok* či *Lakomec*, keď sa jedlo *sedmoraké masso* alebo *devatoré maso, devatoraká polievka* zo všetkej strovy. V Tekove takéto hodovanie posunuli na *Tučnú sobotu*.

Končiny sa fakticky začínali nedeľou, ktorej pomenovanie sa po väčšine zaktualizovalo na *Fašiangovú nedeľu*. Vtedy už *fašiangovníci* začínali *fašiangovať* – hostiť sa nachystanými dobrotami a po dedine i v hostincoch vyčítať (v dobrom zmysle slova). Hodno pripomenúť, že v evanjelických kalendáriách (napr. martinský Slovenský obrázko-

vý kalendár na r. 1888) sa označovala táto nedeľa termínom *Mäsopôst*. V tento deň sa už dostávali na dedinskú scénu niektoré tradičné akcie, ktoré sa však v plnej intenzite prejavili na druhý deň.

Fašiangový pondelok miestami v nárečových variantoch nazývajú aj výrazom *Ostatní pondelok*, *Ružoví pondelok* (Bánovce n. Bebravou), na východe *Vešelni pondzelek* či *Krivi pondzelok*. V tento deň *chodili mládenci* (menší aj dospelí) *šabliari* s drevenými *šablami* či *ražňami* *po šabliarsky*, *pod šable*, *šabl'ovať*, *fašiangovať* po dedine s hudbou, *koledovali po slanine*. O milú dušu vykrúcali po domoch dievky aj staré baby, ktoré sa im vymenili nejakým grošom a najmä masným podarúňkom na ražeň alebo na určenú šabl'u, aby si mali naostatok z čoho pripraviť počastovanie, na východe *posní kar*. Na Záhorí túto odmenu najmä za *turecký tanec* preberali *slaninári*. Skupiny fašiangovníkov chodili prestrojené za rozličné *maškary* v komických maskách, zvyrazňujúcich ich funkcie v akcii, ako bol *richtár*, *vojak*, *mäsiar*, *kominár*, *žobrák*, *poistný agent* atď. Podobne sa usilovali o podarúňok i obecní sluhovia – *pastieri s ražňom* a *hlásnik s halapartňou*. Pri týchto výjavoch sa ozývali tradičné piesne alebo recitovačky ako *Pod šable, pod šable aj pod obušky...*, *A tam hore na komore...*, *Už sa fašiang kráti...*, *Fašiangu, fašiangu, už je ťa namále...* a pod.

Cez *Fašiangový utorok* či *Ostatný utorok*, *Zápustný utorok* alebo len *Zapustek* (Bardejov) pokračovali fašiangovníci v hodovaní, tancovačke a v *chodení* skupín *hejnom*, *s hajnádom* (Pukanec). Medzi maskarami bývali ešte masky ako *gríc* a *babiki* (Brvnište), *smrť*, *čert* a kadejaké inakšie figúry. V Liptove i Detve tohto dňa mládenci v maskách *bursovali*, *chodili s bursou* (vyberali na ražeň) so svojim *richtárom*, *krčmárom*, *hajdúchom*, *pisárom* a pod. Dávnejšie boli obľúbené zvieracie masky, okolo ktorých sa organizovali komické výstupy. Na severnom území *chodili s turoňom*, južnejšie *s kozou*, *medvediar s medvedom*, na viacerých miestach (i na juhozápade) s maskou *koňom*, na Kysuciach *kobeličiari* s dreveným *koňom* a na okolí Trenčína *chodili s klátikom*. Pri všetkých týchto akciách sa zúčastňovali aj hudobníci, svojimi melódiami podnecujúci do skoku. Časté bývali *tance na konope* či *na dlhý lan* (podľa výskytu týchto dôležitých rastlín), pričom zbehnutí tanečníci vysoko vyskakovali, aby aj tieto kultúry narástli čo najvyššie.

Záverom fašiangovej veselice bol miestami večer *káčerový tanec*, *na káčera*, na východe *kačur* a o polnoci zahratý posledný *marš*. No fašiangovú slávu vari na celom našom území zakončil komický obrad – symbolické *pochovávanie basy*, na východe *chovaňe basi*, ktorá všelijako vyzdobená tvrdila muziku po tri dni hodovania, tancovačky a veselosti mladých i starých. To znamenalo koniec radovánok i podľa vtedy aktuálnej záhorskej piesne: *Fašanku, fašanku, svátku prevelikí, /*

basu pochováme, je koniec muziki!

No fašiangové končiny ako ozvena dokončovali ešte dva dni s charakteristickými názvami. V kalendári uvádzaná *Popolcová streda* (i *Popelec*, 1888) je známa aj ako *Škaredá streda*, *Suchá streda*, na východe v nárečových variantoch *Krivá streda*, *Britká streda*, *Zaposna streda*. V tento deň bol už naozaj koniec muziky, ale maškary neopustila chuť na komické hry, výstupy a za takéto rozveseľovanie divákov sa im niekde ušlo počastovanie, čo napr. na východe bolo *maškarovo*. Miestami dokončievali svoje akcie *bursovníci*, *medvediar* a iní omeškanci. Za popolcové maškary možno niekde pokladať *bakusov* (napr. okolie Prievidze, Ružomberka, čiastočne i Trnavy), synonymne označených i ako *kováčov*, ktorí komicky poobliekaní *chodili po kuvačke* a *kuvali* dievky, ktoré prichytili – odfrhali im či pribíjali vraj od veľkej tancovačky zodraté podkovičky aj s podpätkami.

V tomto čase si mládenecké organizácie volili nového *richtára* i jeho pomocníkov a prijímali, priberali do svojho kruhu nových členov (ešte *nekršcence*, *smarkatich*, *šubrancov*) s tradičnými obradmi, ako boli mládenecké *krsty*, na východe *krescanka*, *voľeňe*, *pasovaňe*, *dzvihaňe za paropka*. Po obradoch už prijatí *krstenci*, *pokrescenci*, *pasovani*, *dzvihnuti* platili do spolku a družine *prístupné*, *krstové*, *krstenové*, na Záhorí *pachoušké* (pálené) vo forme počastovania, najmä pálenkou, na východe to bola *paropska paľenka*.

Aj starší pamätníci (ako svedčia materiály dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV) spomínajú, že v nasledujúci štvrtok, ktorý v jednotlivých častiach Slovenska nazývali *Masný štvrtok*, *Tlstý štvrtok*, *Zápustný štvrtok*, *Obžerkový štvrtok* (Opatová), *Maškrtný štvrtok* (Stupava), keď sa dojedali fašiangové masné i sladké zvyšky jedál, najedli sa vraj mäsa na celý pôst.

Masné fašiangové jedlá tvorilo najmä zakáľáčkové bravčové mäso všetkých druhov a pripravené na mnohoraké spôsoby. Veľký odbyt mala neodmysliteľná *huspenina* (na juhozápade i *huspedina*, *huspedzina*), stredoslovenské *studeno*, na východe ako *studzeňina* či *kočeňina*. K mäsám patrila najmä kapusta a chren.

Tradičným fašiangovým pečivom sú dodnes guľaté *šišky* z kysnutého cesta či *pampúchy* (i *pankuchi*, *pankuški*), na východe *kreple* (i *krapňe*, *graple*, *chrapňe*) aj novohradské *herouce*, po oravsky a zemplínsky nazývané i *fanki*, inde *škvarené haluški*, v Gemeri *pirohi*. Bývali aj šišky plnené lekvárom – *duše*, *lekvárové pampúchy*, *plnené pampúšky*, *lekvárové pirohy*, *koblihy*, *koblišky*. Zo šiškového cesta na juhozápade pražievali *paprčky*, *paprče* rožkovej formy s nakrojenými koncami (súviseli s podobou bravčových paprčiek) a mali viacero pomenovacích synonym ako *drapyky*, *rožky*, *pazúriky*, *roháče*,

roháčiky, na východe *labky* a akiste aj ináč.

Pre deti miestami usúkali zo šiškového cesta šúľky a vo forme osmičky ich vypražili ako *štrupandle* (Lapáš). Na okolí Trnavy sa z tohto cesta robili uzlovou technikou *kačičky* či *vtáčiky*, prípadne po Popolci zo zvyškov, odkrojkov cesta pražili na panvici *myši* (Stupava).

Druhou obľúbenou fašiangovou maškrtou z nekysnutého cesta bývali *fánky*, na Zahorí preslávené *boží miuosci*, v považských nárečiach žartovne menované *triesky*, na východe známe najmä ako *čeregy* i *čeregle*. V stredoslovenských dialektoch sa názvy šišíek a fánok nezriedka prekrývajú. Z fánkového cesta niekde (napr. Brestovany) vypražili formičkou povykrajované *hviezdičky* a pre deti ich zvrchu natreli lekvárom.

Tieto hlavné fašiangové pečivá či *vyprážance*, *smaženice* sa miestami (napr. Kamenica n. Hronom) viazali na isté dni: v nedeľu sa jedli *riteše*, v pondelok *pampúche*, v utorok *chrapne*. Okrem spomenutých pražených múčnikov dostávali sa cez fašiangy na stôl aj iné koláče ako cez ostatné sviatky. Napr. na okolí Trnavy sa nachystala čistá (niekedy s hrozienkami) pletená *calta*, *caletka*, prípadne *fašangová bránka*, miestami koláč *mrváň* zo šiškového cesta, *mrvánek nosili maškari na paličke* (Zeleneč), na strednom Považí bývala *krúpná baba*. Zo starších pečív sa kde-tu v Honte udržal tradičný bochník *materák* z kysnutého cesta a so škvarkami, na južných Kysuciach *škvarkové osušky*, okolo Trnavy *oškvarkové pagáčky*, na Záhorí aj *béleše*. Juhostredoslovenské *pavlovníke* boli koláče z kysnutého cesta, do ktorého sa vmiesili potlčené tekvicové jadierka. Tu v záпустnom čase jedli huspeninu s teplými *škvarkovými ritešmi*. Z typických cestovín sa spomínajú na juhozápade *gulky* a *makové slíže* (Radošina), ktoré cez Popolcovú stredú pripravovali v každom dome, a utorkoví fašiangovníci – *maškari chodili po makových slížoch* po celej dedine ako predtým s ražnom.

Isteže sa vyskytovalo viacej nápojov okrem pálenky a vína, jedál a zvykov v tomto veselom obžierkovom čase. Poznanie ich nárečových názvov by obohatilo slovnú zásobu aj tých veselších dní života našej pospolitosti, tvorcu tradičnej, a tým i súčasnej národnej kultúry.

JOZEF R. NIŽNANSKÝ

Ouce moje, ouce, prťami ňechoťe!

Prečo tak dôrazne, pritom aj s trochou obavy vystríha liptovský bača či honelník svoje ovce?! Nuž všakovými cestami i cestičkami, chodníkmi i chodníkmi chodievali naši ľudia i zvieratá a neraz ich tam čakali rôzne úskalia a nebezpečenstvá. Pustime sa s nimi týmito často aj blatistými, krivoľakými, hrboľatými, strmými miestami a začrime trochu do výrazového bohatstva našich nárečí.

Pred nami sa vinie pás zeme, poľná i lesná cesta určená pre chodcov a vozy. Základné a najrozšírenejšie slovo *cesta* je v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach, vo východoslovenských nárečiach nájdeme aj starobylé slovanské slovo *draha*.

Druh cesty v nárečiach často určujú prívlastky vyjadrené prídavnými menami. Podľa miesta, kadiaľ cesta vedie, môže to byť napr. *poľná cesta*, *hájská cesta* (Modranka), *horná cesta* (Staré Hory), *choťárna cesta* (Lokca), *cespoľná cesta* (Povrazník); podľa druhu povrchu *makká cesta* (Ružindol), *prašná cesta* (Mýtne Ludany, Hrušov); *sipana draha* (Nižná Hutka), *vičetuvaná cesta* (Brestovany) – s pevným kamenným podkladom zasypaným pieskom; *kockovaná cesta* (Veľké Straciny) – cesta vydláždená kockami z kameňa; podľa určenia *vozova draha* (Žakarovce), *kočová cesta* (Zombor), *konská cesta* (Kunova Teplica); podľa reliéfu terénu *prutká cesta* (Veľké Dvorany), *strmná cesta* (Veľké Uherce), *strmlavá cesta* (Kostolné), *ostra draha* (Ďapalovce), *prikrá cesta* (Zemianske Lieskové), *pikra draha* (Široké); *halboka cesta* (Dobšiná, Hnilec), *hlboká cesta* (Nedožery), *hliboka draha* (Hertník, Obišovce), *huboká cesta* (Štefanov) – vrezaná do svahu; podľa stavu povrchu v závislosti od používania, počasia a pod. *vímolová cesta* (Kovarce), *vimita draha* (Trstené pri Hornáde), *zaporna draha* (Slovenská Volová); *slepá cesta* (Bošáca) – pokrytá ľadom a snehom; *šmeklavá cesta* (Brestovany); *zbrotková cesta* (Radošina) – hrboľatá cesta.

Na pomenovanie cesty, ktorá je v zlom stave, sú napríklad na západnom Slovensku rozšírené prívlastky *grabatá*, *heglavá*, *jamová*, *roscápaná*, *rozbitá*, *rozvozená cesta*. Naopak, poľnú cestu, ktorá bola

v dobrom stave, volali v Ružindole *vivozenou cestou*. Po poľní cesce sme chodzivali *viacinu kolajama* a často sme vieli do takej *vimletěj hubokěj kolaje* – prezrádzajú nám ľudia z okolia Senice a z Valaskej Belej ešte dopĺňajú: *Polla kolaje poznat, kade išiel z vozom*. Kolaje boli teda stopy po kolesách voza na poľnej ceste.

Práve na poľných cestách boli často nebezpečné aj veľké mláky, kaľuže, priehlbiny, jamy vymleté vodou, ktoré sa nazývajú aj barinami, bačorinami a na ktoré majú nárečia pomenovania *debra*, *podmolina*, *sek*, *slap* či *surdok*, napr.: *Takie puodmolini jesto, že sa aj keľo koňi pobelo, podrhlo* (Horné Zahorany); *Cesta je samí suap. Vjeu do suapu a zuomiu kouo* (Brodské); *Išol z vozom, vešol do debri a vivracil* (Petrovany); *Tota draha sama debra* (Nižná Kamenica).

Zlú, rozbahnenú cestu volajú v južnotrenčianskych nárečiach *čápačka*. V zime boli na poľných cestách zas zamrznuté hrudy, ktoré napríklad v okolí Trnavy volali *grancami* či *zmraskami*. Porov.: *Bolo to o Vánoci, na cesce sa spravili také grance, zmraski veliké* (Brestovany). Takáto zmrznutá, hrboľatá cesta dostala v južnotrenčianskych nárečiach originálny prívlastok *chrochotnatá cesta* a už rozmrznutú cestu alebo chodník volali v spomenutej oblasti *oslinek*.

Poľná cesta sa nám pomaly zužuje, stráca, alebo pokračuje v lese. Na pomenovanie uzučkej cestičky pre chodcov v poli alebo v lese nájdeme v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach popri bežných výrazoch *cestička* i *ciestka* aj ich náležité zvukové obmeny, napr.: *Išli zme po takej cestički* (Čierny Balog); *Aká úská táto ceščiška!* (Kameňany); *Kráčal po cestičce* (Bošáca), aj najrozšírejší výraz *chodník*, *chodňik* i *chod'ník*, *chodnik*. V oblastiach so zmenou *dn > nn*, *n* sa v tomto slove používajú podoby *choňňik*, *chonňik*, *choňík*. Niekde sa spoluhláska *ch* zmenila na *h* alebo *k*, a tak v časti nárečí máme *hodnik*, *hodňik*, *hod'ňik* aj *kodnik*, *kodňik*, *kodnik*. Frekventované sú aj zdobené podoby *chodňiček*, *chodniček*, *choňňiček*, *chonňiček*, *chodňičok*, *hodňiček*. Na ilustráciu pridávame niekoľko dokladov z nárečového archívu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV: *Vibrau son sa popri štreki za chodňikom* (Detva); *Poli riaki za chodňikom len chote!* (Rákoš); *Plní chonňik je husacincvov* (Veľké Rovné); *Sa zetmelo a teraz já naspátek, aňi cestu nájcit, aj choňňik sa mi stracil, sirkami som prisvecuval* (Zemianske Podhradie); *Cez vršeg bíval kedisik chonňik* (Vaďovce); *na pešo chodník* (Častá); *A už sa mi zabelel ten chonňiček* (Valaská Belá); *Ta idzem po pešim hodňiku* (Smižany); *Ňestoj na chodňičku!* (Žakarovce); *kodník* (Kameňany, Betliar).

Na súvislej oblasti východoslovenských nárečí je rozšírené slovo *pešňik* (od praslovanského slova **pešь*) a jeho variant *pešňik*, napr.: *Dakedi volali pešňik, hňeska už lem draška* (Dlhá Lúka); *Šli zme*

pomali za pešňikom (Čemerné); *Al'e už u aprílu me chodzil'i bosí po takích pešňikoh viš'ľapanich* (Brezina); *uski pešňik* (Vyšný Hrušov); *pešňičok* (Brekov). Výraz *pešňik* je doložený v kartotéke Slovníka slovenských nářečí v uvedenom význame aj z Liptovského Jána. *Pešňikom* volajú v Kaluži (okr. Sobrance) trávnatú medzu oddeľujúcu dve vinice od seba: *S pešňika medzi viňnicami še trava skope z motíku*. Miestami na strednom a západnom Slovensku pomenúvajú uzučký chodník pre chodcov v poli alebo v lese výrazom *pešinka* (Jedľové Kostol'any, Vrtižer), *piešinka* (Štefanov). Jazyk krásnej literatúry týmto slovom obohatil napríklad Kukučín; nezdobnenú slovotvornú podobu použil Hviezdoslav (porov. 3. zv. Slovníka slovenského jazyka, 1963).

Z už citovaného dokladu z Dlhej Lúky sme sa dozvedeli, že dnes už v severnom Šariši výraz *draška* vytlačil slovo *pešňik*. Podoba *draška* odvodená od slova *draha* (z praslovanského **dorga*) je rozšírená v časti východoslovenských nářečí. Vyskytuje sa aj jej druhostupňová zdobnená podoba *dražečka*. Napr.: *Prez role idze draška co pre ľudzi*. *Šumňe pujdzece za totu dražečku* (Dlhá Lúka); *Draški me čiscil'i* (Sečovce); *uska draška* (Abrahámovce); *uska draška pomedzi kraki* (Čečejevce); *lesna draška* (Sokol'any). Podobu *draška* na pomenovanie úzkeho chodníka, cestičky poznajú aj v Bošáci a z Lukáčoviec máme zachované sloveso *drahovať* vo význame vyšliapávať chodník. Zriedkavejšie slovo *steska*, *steška*, *sciška*, *scieška* s týmto významom prešlo na východné Slovensko z ukrajinských nářečí. Jej pôvod siaha k praslovanskému slovu **stьga*. Porov.: *Taka sciška tam bila videptana* (Dlhá Lúka); *scieška* (Košická Belá). V Klokočove a v Turzovke na Kysuciach volajú uzunký chodník v poli alebo v lese *rajštakom*, napr.: *Do školy zma chodžili rajštakom, taje bylo bližje*.

Trávnaté okraje poľnej cesty boli výdatnou pastvou, potravou pasúcich sa zvierat. Na vyjadrenie tohto významu máme doloženú v turčianskom nářečí, čiastočne v južnostredoslovenských, stredonitrianskych a južnonitrianskych nářečiach slovo *čapáš*, v Martine n. *Žitavou capáš*, napr.: *Celjo leto pásla kravu na čapášoh na Zachareje cest'e* (Ležiachov); *Ten pánski čapáš, to gdo pasie?* (Detva); *Na čapáši sa pásli ovce* (Šurany). No slovo *čapáš*, podobne ako mnohé z našich uvedených slov, nie je ohraničené len týmto jedným významom. V Honte a v Novohrade ním pomenúvajú priechod medzi poľami, ktorým sa ženie črieda dobytka na pašu: *Ve con ho jej stretou už na čapáši* (Kalinovo), a v stredožitavskom a v južnozáhorskem nářečí zas stromoradím vyznačené rozhranie dvoch väčších chotárných celkov. Napríklad z dokladu z Veľkej Mane sa dozvedáme, že *skoro polovic stromov na čapáši vivalila búrka*.

Keďže dobytok na pašu hnali, vyhánali na určené miesta, udomác-

nilo sa v slovenských nárečiach aj slovo *vihon*, *víhoňisko*. Označuje však nielen cestu, chodník, po ktorom sa hnal dobytok na pašu, ale aj miesto, kde sa dobytok pásol, napr.: *Kravi dali na víhon* (Návojevce); *Z dvora zmo maľi víhon do pastvi* (Kokava n. Rimavicou); *Tam pri víhoňisku dobre roscú kozáki* (Papradno); *Víhnal som kravi na víhon* (Markušovce). V okolí Martina a Novej Bane v prvom význame slova *vihon* funguje slovo *priehon* (Blažovce, Prochot), v Lovinobani slovo *pirta* a v Dolnej Marikovej jej foneticko-slovotvorný variant *pirc*.

Spomeňme ešte dva významovo zhodné výrazy *skotová cesta* (Čimhová) a *skotňa* (Klokočov). Ich slovotvorný základ tvorí praslovanské slovo **skotъ*, ktorému v slovenčine zodpovedajú výrazy dobytok, statok, lichva. Výrazy *skotová cesta* a *skotňa* sa vyskytujú prevažne na severozápadnom Slovensku vo význame „poľná cesta pre statok“. Doklad z Lazian v okr. Prievidza nám približuje aj druhý význam súvisiaci so slovom *skot*: *Skotňa je čiaska poľa pri ceste, zakopávali ta uhinutí dobitok*. Iné zápisy nám poskytujú ďalší význam slova *skotňa*, napr.: *Do snehu zme urobili skotňu, prez ňu zme prešli aj zo saňami* (Oravský Biely Potok); *Sankovadž zma še chodžili na skotňu* (Turzovka). V prvom doklade ide o nejakú priehlbinu či chodbu vydlabanú v snehu a v druhom zas o strmú cestu v svahu. Doklady však nevyklučujú ani význam cesty určenej pre dobytok.

Ako cesta, chodník, prielaz, kadiaľ možno prejsť, môže poslúžiť aj vyrúbaný pás v lesnom poraste, priesek. Zároveň môže však byť aj rozhraním, medzou, pomedznou čiarou v hore. Doklad z okolia Prievidze nás zoznamuje hneď s dvoma slovami s týmto významom: *Cez horu ňiaki prielas prerúbani – to sa volá ľinaj alebo pirtí*. *A jeden hájnik, ten stáų tan na takej pirtí za bukom* (Chrenovec). Slová *linaj*, *linaja* vo význame „priesek, medza“ máme doložené z Oravy, z Gemera a zo západného Slovenska: *Ak ste si plano virúbali túto línaj!* (Kameňany); *Z línäji zmo prešli križom zez hvaru* (Brusník); *A bola tam odz_dzlatku rubanica spravená a tam ból krajní strom na linaje* (Brestovany); *Vidzeųs' teho jeleňa, jak prebíhau pres linaj?* (Jablonové); *ľinaj* (Horná Lehota), *linaj* (Rozbehy).

Vo význame „úzka lesná cesta alebo priesek“ máme v severonitrianskych, považských a záhorských nárečiach v rôznych zvukových obmenách aj druhé slovo *aleja*, *alej*, napr.: *Medzi Púšťou a Drlákom bola pekná áľija v hore* (Prievidza); *Lesním cestám ríkáme áľije* (Hlboké); *áľej* (Lubina).

Podobu *prielaz* vo význame „úzky priechod, chodník vo vrchoch, po ktorom dobytok loží, často aj prelieza rôzne prekážky“, nájdeme v severotrenčianskych a v považských nárečiach, napr. *prielaz* (Lednica, Brezová p. Bradlom) i *prielazek* (Hoštiná).

Z poľnej a lesnej cestičky stúpame lesom cez priesek a prielaz do

vrchov. Terén sa nám postupne stáva svahovitejším, kopcovitejším, skalnatejším a strmším. Chodníky sú už veľmi uzučké, slúžia väčšinou zveri, prípadne pastierom, ktorí ju ženú, alebo poľovníkom, ktorí ju stopujú. Z viacerých výrazov označujúcich druh úzkeho chodníka vyšliapaného dobytkom alebo zverinou v lese, v hore, vo vrchoch, na strmých stráňach, úbočiach a svahoch je v nárečiach najrozšírenejší výraz *prt'* a jeho varianty *prt*, *prc*, *pirť*, *pirec*, *pirc*, *pirč*, *pirš*, *piršt*, *pirt*, *pirta*. Podoba *prt'*, ktorú Krátky slovník slovenského jazyka (1987) uvádza v spojení *kamzíčie, ovčie prte*, je známa na Orave, v Liptove, miestami v Honte, Tekove, najmä v okolí Banskej Štiavnice. Podrobnejšie sa o pôvode a rozšírení slova *prt'* dozvieme z viacerých príspevkov A. Habovštiaka (pozri napr. Slovenská reč, 37, 1972, s. 278 – 281). Podoby s *i* sa vyskytujú na väčšej časti stredného Slovenska (*pirt'*), čiastočne v nárečiach severnej časti západného Slovenska (*pirec*) a na Spiši (*pirc*, *pirec*). Porov.: *Ofce sa ňemuožu páz dovrchu, aľe po úboči. Takie prte porobé. Tá prt' sa uchod'í a medzi prtami je pás, takí zel'ení* (Hruštín); *Prte zme volaľi tie chodňiki, kad'e chod'ili zveri* (Dlhá n. Oravou); *Tá prt' bola takí hat, tãhala sa nahor* (Osádka); *Na pirt'i sa objavilo maluo med'vied'a* (Sučany); *Kravi šli dolu pirt'ami* (Čierny Balog); *Čože je to za pasienka – len samá pirt'* (Prochot); *Birki idú hore pircú, šetko je upirčené* (Papradno). V Markuške v okr. Rožňava majú popri slove *pirt'* ešte aj pekné spojenie *vidupkaní chodnišok*. Na časti stredného Slovenska (Lisková, Rudno n. Hronom, Liešťany, Horné Vestenice, Kamenec p. Vtáčnikom) sa slovo *prt'*, *pirt'* používa aj na označenie cestičky dolu kopcom, po ktorej sa s'ahuje drevo, seno a pod. Takúto cestičku na zväžanie dreva v horách, vyloženú krátkymi štiepami, volajú v Čiernom Balogu *drevenou cestičkou*.

Pri Prievidzi sa slovo *pirt'* rozšírilo o ďalšie dva významy. Jeden sme už spomenuli pri výrazoch *prielaz* a *linaj*. Druhý význam je „miesto na konci role, kde sa obracia pluh pri oraní, úvrat'“, napr.: *Konča rol'i na tej pirt'i son sa obrátou* (Chrenovec).

V krásnej literatúre nájdeme obidve podoby (*prt'* aj *pirt'*). Porov.: *Idú ako môžu pirt'ou alebo kolmými chodníkmi* (Kukučín); *Na sviťte pustili sa cez Vagnár pirt'ami po hrbkach na východniansky salaš* (Rázus); *Ovca nám skapala, junec zmizol, medved' vám ho musel, šľakoval som ho hore prt'ou* (Rysul'a); *Dlho hľadeli za ním, ako bezpečne si vykračuje po strmine a kľukatou prt'ou v kosodreví prechádza do sedľackej doliny* (Urban).

V niektorých západoslovenských nárečiach môžeme počuť aj výraz *veksel*, ktorým pomenúvajú zverinou vyšliapané, vychodené chodníky, napr.: *Každá zverina má svoj vychodení veksel a jak toto streledz nepozná, môže čakad bárkolko* (Dolná Súča); *Dať sem smečku na za-*

jačí veksl (Jablonové); veksel (Horné Lefantovce, Šaštín).

Hornatá krajina sa nám spája celkom prirodzene s väčšími či menšími vyvýšeninami, kopcami, vrchmi. Poľné a lesné cesty sa v istých úsekoch hlboko vrývajú, zarezávajú do svahov. Prudko stúpajú a začínajú sa na nich objavovať hlboké koľaje od kolies, výmole, do ktorých veľmi ľahko vľupne voz, a záprah sa už potom musí veľmi napínať, aby ho vytiahol. V takejto situácii pomôže len vzájomná pomoc: *Ke_ca hentakí spineg natrafi, mosí furman jeden druhému prípinkú pomóc* (Dolná Súča). Aj takéto riešenie niekedy pomohlo: *Slabé kone sa pot spinkom rozbehli, abi vóz lachšé vitáhli hore a nezostali stát na spinku, to bi bolo zle* (Šípkové). Slovo *spinok* je rozšírené najmä v západoslovenských nárečiach, kde má podobu *spinek*. Označuje sa ňou prudko stúpajúci úsek cesty, ale máme ju doloženú vo význame príkry svah kopca aj z Tvrdomestic v okr. Topoľčany a z Dolnej Strehovej v okr. Modrý Kameň. Strmá, príkra býva teda tá *cesta dohori, dohuri, do hrunka, dolu hrunkom, dovisoka, do briška, draha dolu verchom, draha dolu hrunkom, dolou hrunkom*.

Závoz, súvoz, úvoz, vývoz sú slová, ktorých slovotvorným základom je slovo *voz*. Najrozšírenejšie je z nich slovo *závoz*. Vyskytuje sa na strednom, západnom a čiastočne aj na východnom Slovensku, napr.: *A cesta vám e tam sem a ta, klukatá, závoz* (Oravská Poruba); *Zo závozu sa furmanovi ňedalo vibočiť, cesta bola zarezaná v zemi* (Králiky); *Zbehli zme dolu závozom* (Čierny Balog); *Do takoho voza nabrau aj dve-tri kope a vo tem závozom strmej sa tej koňike mordovale. Najhoršie vám bolo viškriabať sa vo tem závozom* (Veľký Lom); *Pust'eu sa dolu závozom na ródlach aňi sprostej* (Kalinovo); *Závoz nán treba ponaprávať, skazila ho voda* (Kokava n. Rimavicou); *Dolu zavoskom zme museli hamovať, abi sa fura ňevikoťela* (Zborov n. Bystricou). Vo východnom Liptove používajú aj zdobrenú podobu *zavoštek* (Važec), okolo Modrého Kameňa *závošt'ok* a v Odoríne na Spiši *zavozeck*. Ďalšie slová *súvoz, úvoz* a *vývoz* majú rovnaký pôvod a význam, napr.: *Išiel od Brezovej hore tím súvozom* (Brezová p. Bradlom); *Snahu plné súvoze* (Brestovany); *Cesta ide tad'e na úvos* (Veľké Bielice); *Ňežeň kravi do úvozu* (Staré Hory); *Úvozi zme moseli postát* (Trakovice); *Dolu brihem taka hliboka draha, to uvos* (Dlhá Lúka). V Klokočove je rozšírená podoba *vyvoz*, na Záhorí *vivos*, na Spiši a v Šariši *vivoz*. Spomenieme ešte niektoré miestne názvy ako dôkaz bohatstva výrazov pomenúvajúcich hlbokú neupravenú strmú cestu, vrezanú do svahu: *čupec* (Záblatie); *priekop* (Cerovo); *priesek* (Liptovské Revúce). Slová *smeklina* (Košecké Rovné) a *zesmik* (Brestovany) označujú miesto, kade sa spúšťaním, šmýkaním prepravujú zoťaté stromy.

Cesty, cestičky, chodníky, chodničky, dráhy či drážky sa nám zacho-

vali v nárečiach aj v rôznych slovných spojeniach a frazeologizmoch. Zračí sa v nich veľa pekných prirovnaní, žartovných postrehov, ale aj veľa múdrych rád a napomenutí, napr.: *cesta jako dlaň* (Bošáca) je rovná; o opitom, ktorý sa potáca z boka na bok, povedia, že *cestu merá* (Sása), *úska mu je cesta* (Košťany n. Turcom), *široká mu je cesta* (Rimavská Píla); *ňespúščaj sa cesti pre ňeistí choňňik* (Bošáca) – drž sa známeho, vyskúšaného, nepúšťaj sa do neznámeho; *svojho snopa si mvožež aj na cest'e vimlátiť* (Muránska Dlhá Lúka) – o vlastnom sám rozhoduješ; *máž otvorenú cestu!* (Hrušovo) – môžeš odísť; *s nimi nevindeš ani po ceste, ani po chodníku* (Repíštia) – nijakým spôsobom; *aj ti prídež na starozd' na tia chodňiki šva já* (Muráň) – stihne ťa ten istý osud ako mňa; *ic svoju drahu!* (Brezina) – choď preč!; *už je na dobrej draže* (Brezina) – polepšil sa; *češko z ňu na jednu drahu vijsc* (Rakovec n. Ondavou) – ťažko sa s ňou dá dohodnúť; *toto i tamto jednu drahu idze* (Dlhá Lúka) – je si podobné; *nemože mu aňi na drahu ít* (Brodské) – nemôže sa mu rovnať; *ja už pujdzem v Ježiškovu drašku* (Lažany) – zomriem; *viťiahňi ma trocha zo závoza* (Pukanec) – pomôž mi (obyčajne v ťažkostiach); *biť pod závozom* (Rimavská Píla) – byť vedľa, mylíť sa.

Ako vidno, bohatá je studnička slovenských nárečí, pokiaľ ide o pomenovania rôznych typov ciest až po najstrmšie chodníky. Mnohé zo spomenutých slov by už, žiaľ, mali v slovníku kvalifikátory zriedkavý či zastaraný výraz. Viaceré sa už vytrácajú alebo aj celkom vytratil z reči našich ľudí v jednotlivých krajoch. Pomerne trvalé miesto si však našli napríklad v chotárnych názvoch po celom Slovensku. Spomeňme také slovo ako *pút'*. Vo význame „cesta“ je na území Slovenska už veľmi zriedkavé, nájdeme ho ešte vo význame „putovanie, cestovanie“, no v terénnych názvoch má oveľa väčšie rozšírenie. Vyskytuje sa v ženskom aj v mužskom rode a je slovotvorným základom odvodených slov, napr.: *Púte, Putiská, Podpútie, Razpútie, Pod pútom, Za putištím, Krivá pút', Kriví pút'* atď. Podobne je to so *slovom dráha*. V chotárnych názvoch nie je jeho doménou len východné Slovensko. Rôzne podoby tohto slova, napr.: *Drahi, Draški, Na drahách, Za drahami, Hliboke drahi, Kopana draha, Koža draška* a pod., nájdeme kde-kade po Slovensku.

Veľmi rozšírené sú chotárne názvy od slova *prt'*, napr.: *Prte, Pod prtami, Strmá prt', Prtiská, Pirta, Pirca, Pirte, Pirti, Pirtie, Podpirtie, Pirtisková dolina* a pod. „V našej obci na dolnom konci je výhonisko, kade vyháňali na pastvu statok a toto výhonisko dodnes nazývajú *Schotňe* alebo *Skotňe*“, napísal nám informátor z Papradna. V severozápadnej časti Slovenska nájdeme aj ďalšie takéto názvy, napr.: *Pri skotni, Niže skotne, Dolnianska skotňa, Hornianska skotňa, Skoteň, Skotnik, Skotacia dolina* a pod. A tak by sme mohli uviesť aj veľa

iných názvov. Ožívajú a uchovávajú sa aj v našich piesňach a popevkoch, vyvolávajú v nás rôzne nálady a pocity. Práve v nich nájdeme často odpoveď, prečo toľko obavy baču či honelníka o svoju ovečku. Takto si nôtili napríklad vo Važci: *Hej, de je ta ovečka, čo krdlig vodiŕa? Išŕa na Prtiska, skaŕa ju zabiŕa* a takto si hrávali na gajdách v Papradne:

*Beží bača hore pircú,
natriasa si svoju ricú,
brm basa jeľeňa,
dze je ovca stracená.*

IVETA FELIXOVÁ

Bosorky, čerti a smrtky okolo nás

Veríte na bosorky, smrtky, čertov, diablov, strigy a iné im podobné bytosti známe z rozprávok, ľudových povestí a povier? Opradené tajomstvom, zosobňujúce zlo a naháňajúce strach zjavovali sa náhle a zamotávali nite už aj tak ťažkého osudu jednoduchých ľudí. Vďaka sile „svojej osobnosti“ vystúpili z rozprávok a povier do každodenného života a ľudia ich menami začali pomenúvať rôzne predmety, nástroje, rastliny, zvieratá a javy okolo seba.

V samej prírode, ktorá si často nedá tak ľahko odkrývať svoje tajomstvá, majú názvy niektorých rastlín, živočíchov či poveternostných javov výraznú lexikálnu i zemepisnú členitosť, v ktorej sa vystriedala priam celá plejáda týchto zlých, démonických bytostí – temných síl. Stačí, aby sa zdvihol vietor a schytil do víru kúdol prachu na ceste či rozmetal pohrabané seno na lúke. V južnej polovici západného Slovenska a čiastočne aj v trenčianskej oblasti sa tento jav, ktorý akoby ovládala nadprirodzená sila, nazýva *bosorka* alebo spojením *bosorka letí*, *bosorki sa hoňia*, *bosorki sa krúčia*. V západnej a južnej časti stredného Slovenska je popri iných názvoch tohto javu rozšírené aj pomenovanie *striga*, ktoré sa často vyskytuje v spojení *strigi sa krúčia*, *striga lieta*, *strigi tancujú*. V jednom prípade máme z východného Slovenska doložený aj názov *vražica* (veštica) *še kruci*. Na Záhorí sa miestami takto vykrúca zlý škriatok *rarášek* a v niektorých lokalitách stredného a východného Slovenska zase *šarkan*, známy v rozprávkach ako zlá okrídlená obluda. Ojedinele máme doložené názvy *šarkan* (na západnom Slovensku) a *striga* (z Hontu) nielen pre vzdušný vír, ale aj pre silný vietor či víchricu s búrkou. A v oblasti Topoľčian *sa robá bosorki* aj tam, kde sa vo vode vytvára vodný vír. Vo viacslovných názvoch vzdušného víru sa na východe objavuje aj diabol a čert: *čorci še biju*, *čert še žeňi*, *čort svadzbu robi*, *čerci tancujú*, *d'abol še kruci*, *d'abl'i še žeňa*, *d'ablov tañec*, *čertovo kolo* a pod. (porov. A. Habovštiak: O názvoch vzdušného víru v slovenských nárečiach. Kultúra slova, 11, 1977, s. 78 – 81). Dnes pomerne rozšírené názvy poveternostných javov *motolica*, *metelica* (ako vzdušný vír,

silný vietor alebo snehová búrka) a *plušť* a *slota* (ako daždivé, sychravé počasie) patrili v starých poverách aj menám zlých démonických bytostí.

Zemepisnou členitosťou názvov na území Slovenska sa v „démonickosti“ azda nič nevyrovná nočným motýľom. Jednotlivé názvy sú niekedy v terénnych dokladoch významovo spresnené ako lišaj smrtihlav (lat. *Acherontia atropos*), ale vo väčšine prípadov zahŕňajú celú skupinu tých ľahkých šuchotavých stvorení, ktoré sa v noci zobúdzajú, aby hľadali svetlo, a strmhľav vrážajú do lúčov a obločných skiel. Ich pomenovania v slovenských nárečiach motivované menami nadprirodzených síl súvisia so starou predstavou, že nočné motýle v sebe zosobňujú duše mŕtvych alebo skrývajú vo svojej podobe čarodejnice či démonov (porov. V. Vážný: O jménech motýlů v slovenských nářečích. Bratislava 1955).

Na Záhorí a miestami aj v ostatných západoslovenských nárečiach sa pre nočného motýľa používa názov *bosorka* alebo len veľmi zriedkavo *bosorák*, ktorý tiež označuje tmavého motýľa strednej veľkosti. Ich družka *striga* poletuje najmä v oblasti Gemera a centrálnej časti stredného Slovenska, ale možno sa s ňou stretnúť aj na severe Kysúc a miestami aj v dolnotrenčianskej oblasti. Medzi nimi na pomerne veľkom a súvislom území západného Slovenska (okrem Záhoria), ktoré presahuje až do najzápadnejšieho okraja stredného Slovenska, sa v tomto význame používa názov *psota*. Psota v ľudových poverách v sebe personifikuje biedu, nešťastie či chorobu. A tá, ktorá so sebou nosí aj kosu, svoje meno *smrť* či *smrtka* požičala tomuto bezbrannému stvoreniu vo veľkej časti východného Slovenska (*šmerc*, *šmertka*) a miestami aj v iných lokalitách. So smrťou alebo predstavou smrti či duše zomretého súvisia aj názvy *smrtohuaf*, *smrťihlav*, *smrťohlávka* či *šmertni ptak*. Z viacerých oblastí máme doložený aj názov *mora*, resp. *múra* (aj *noční mura*, *hluchá mora*, *slepá mora* a pod.), ktorý pôvodne označoval mytologickú bytosť, čo dusí alebo morí ľudí v spánku. Len jednotlivo máme v názve nočného motýľa z oblasti Kysúc zachované pomenovanie *sotona*, ktoré takisto patrilo pôvodne zlej, diabolskej bytosti.

Ojedinele si aj iné druhy hmyzu vyslúžili niektoré z týchto mien. Moľa obilná (lat. *Nemapogon granellus*) a moľa šatová (lat. *Tineola biseliella*) je z oblasti trnavského nárečia doložená ako *bosorka* a v topoľčianskych nárečiach sa jej niekedy hovorí aj *psota*. Menom *striga* sa na Orave označuje aj vážka (lat. *Libellula*).

No ani vyššie druhy živočíchov sa nevyhli úplne „démonom“. Z hornotrenčianskej oblasti máme doložený názov *bosorka* pre ropuchu obyčajnú (lat. *Bufo bufo*), z Gemera názov *čertik* pre ostrieža obyčajného (lat. *Perca fluviatilis*) a napokon *zmokom* sa nenazýva iba

zlý škriatok, ale aj vodný vták kurovitého vzhľadu – sliepočka (lat. Gallinula).

Kým v živočíšnej ríši mali prevahu ženské démonické bytosti, v ríši rastlín to priam zaváňa čertovinou. Takmer na celom území Slovenska môžeme nájsť *čertovo* či *čertove rebro*, čiže papraď samčiu (lat. Dryopteris filix-mas). Z dolnotrenčianskej oblasti máme tento ľudový názov doložený aj pre rebrovku rôznoлистú (lat. Blechnum spicant) a zo Spiša pre papraď zase názov *d'ablovo rebro*. Nuž veď je čert ako diabol. *Čertovo líko* je ľudový názov z oblasti Hontu pre lykovec jedovatý (lat. Daphne mezereum) a *čertove oči* patria belasoružovému až bielemu kvietku hlaváča kaukazského (lat. Scabiosa caucasica). A rad spojení *čertov tabak*, *čertov bagóv*, *čertova fajka*, *čertov mech*, *čertov miešok*, *čertovo vajce*, *čertov hrič* či dokonca *čertovo hovno* tvorí len čertovsky zemepisne členený názov pre obyčajnú prášivku, teda prášnicu bradavičnatú (lat. Lycoperdon perlatum). Z húb sa nám ďalej priam ponúka do tejto spoločnosti *satan* (zriedkavo *satanáš*) všeobecne známy, hoci v nárečiach menej používaný názov pre jedovatý hrič satanský (lat. Boletus satanas) a na Orave by sa nám mohol pod nohy priplieť aj *vľkolak* či *vrkolak*, sivohnedá huba s dlhými ostňami na spodku klobúka – jelenka strechovitá (lat. Sarcodon imbricatus), ktorá je pre zmenu jedlá. Jednotlivo máme ešte doložený názov *čertov dubák* pre hrič zrnitohlúbikový (lat. Boletus erythropus) alebo hrič siniak (lat. Boletus luridus) a pomenovanie *d'ablovo vajce* pre hadovku smradľavú (lat. Phallus impudicus). (Všetky tieto názvy húb spolu s inými podrobnejšie uvádza M. Majtánová v sérii príspevkov v Kultúre slova v ročníkoch 1969 a 1970.)

No neostalo len pri víroch, nočných motýľoch a *stridžacích*, vlastne jedovatých hubách. Darma dievčence na Vianoce kúty povymetali, keď sa bosorky, strigy a čerti už dávno udomácnili v chalupách, dielnach a na poliach. Z temných síl sa pod usilovnými rukami ľudí stávali šikovní pomocníci. Pomocou *čerta*, rýchlo sa otáčajúcej časti pluhu, sa ľahšie vyorávali zemiaky. *Horským čertom* sa na Myjave nazýval nástroj, ktorým drevorubači sťahovali drevo z hory. *Čertove mechi* vháňali kováčom vzduch do ohňa a z *čertovej kože*, pevnej hrubšej látky, sa zasa chlapom šili nohavice a kabáty.

V Gemeri sa *strigou* volá zariadenie, na ktorom sa vyrezávajú drevené predmety, napr. vretená. V sklárskom slangu bola *striga* nástrojom na ťahanie stopiek na kalíškoch a zo zvolenského nárečia máme *strigu* doloženú vo význame „súčiastka, ktorá sťahuje rám pílky na železo“.

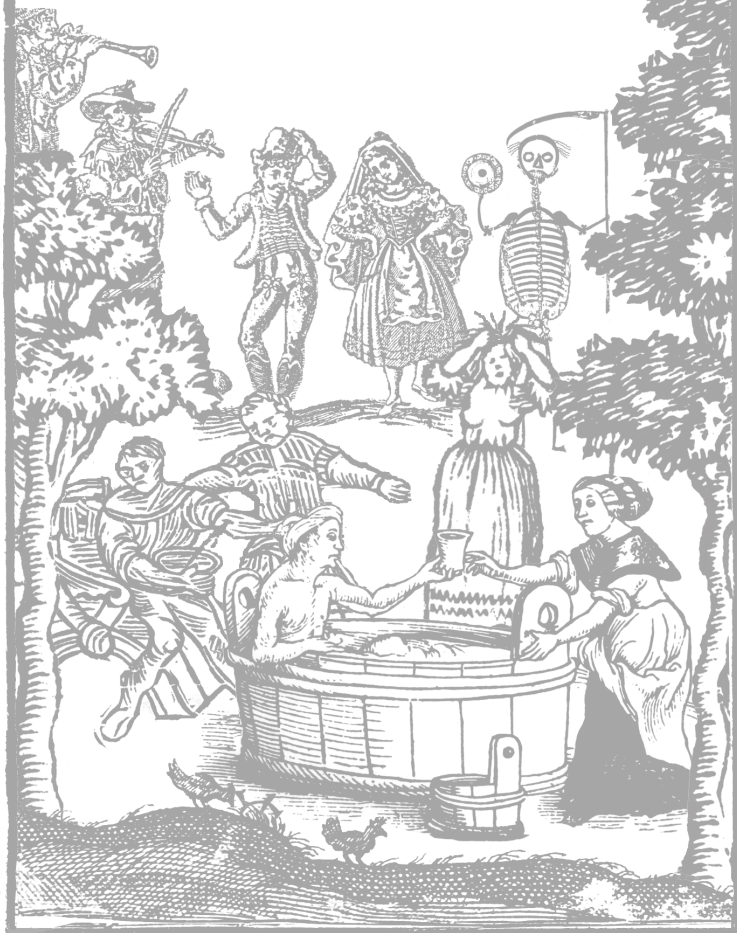
Smrtka alebo presnejšie *šmertka* slúži na Spiši a v Šariši na navíjanie priadze na cievky. Podľa dokladov z dolnotrenčianskych nárečí poznáme *bosorku* aj ako nízky stolček pod nohy a zo západného Gemera *psotu* ako brdársku zásteru.

Nuž, kam sa človek obzrie, všade samé bosoráctvo a čertovina. Už chýba len peklo. Ale aj to sa nájde v domácnosti a často nie jedno. *Peklom* či *pekielkom* sa prevažne v západoslovenských a sčasti aj vo východoslovenských nárečiach nazýva vyhlbená jama pred chlebovou pecou, kam sa gazdiná postavila, aby sa jej lepšie sádzal chlieb. *Pekielec* (z oblasti Hontu) či *pekelec* (rozšírený prevažne na západnom Slovensku) označoval priestor medzi pecou a stenou izby alebo výklenok, na ktorý sa dávalo smolnaté drevo osvetľujúce miestnosť. *Peklo* bolo aj pod nohami tkáča v podobe vyhlbenej jamy, aby podnože krosien mohli zísť do dolnej polohy čo najnižšie. Ďalšie *peklo* bolo aj pod veľkým kolesom v záboji (zariadení na lisovanie semien) a umožňovalo ľahšiu manipuláciu s kolesom pri výrobe oleja. Aj jama pod veľkým geľovým kolesom (gepeľ sa používal na mlátenie a rezanie sečky), ktoré otáčali kone, sa podľa dokladov z niektorých lokalít západného Slovenska nazýva *peklom*. A jednotlivo v južnozápadoslovenských nárečiach sa *peklom* označovala aj konštrukcia nad posteľou pozostávajúca zo štyroch tyčí, cez ktoré bola natiahnutá vyšívaná plachta, voľne splývajúca po bokoch (porov. P. Socháň: Význam plachty – prestieradla u slovenského ľudu. Časopis muzeálnej slovenskej spoločnosti, 1930, s. 78 – 84).

Nuž nie je málo temných démonických síl, ktorými sa človek obklopil. No aj tak ho viacej priťahovali tie pravé, vystupujúce v poverách a rozprávkach. Aj preto počas dlhých večerov na priadkach či páračkách nebolo konca strašidelným príbehom o strigách, škriatkoch, čerťoch či bosorkách. Človeka niekedy z nich až *smrť preskočila*.

GABRIELA BARANČOKOVÁ

AJHLA, ČLOVEK

I zrodila mať v poli syna

„... Alebo aspoň na tie výšiny
nehľadi dcéra tejto rodiny,
keď má porodiť šuhaja...?“
(A. Sládkovič)

Večný protiklad života a smrti, narodenia a zomierania, radosti a smútku a ich ustavičné striedanie v úlohe základných prírodných zákonitostí nachádza zodpovedajúci odraz v jazyku. Mimoriadne bohatú lexiku a výrazy súvisiace so smutnejším pólom týchto dvoch protikladov sme predstavili v príspevku Tá zubatá kmotra s kosou (Kultúra slova, 50, 1996, s. 343 – 347).

V porovnaní s rozporuplnou smrťou a odchodom do nenávratna je príchod človeka na svet, narodenie jednoznačnejšie: je to začiatok života nového jedinca, ktorý prináša so sebou nádej na následné pokračovanie životnej cesty rodičov v životoch ich detí. Jednoznačnosť sa môže prejavovať v jazykovom pláne v podobe zjednodušeného vyjadrenia. V téme narodenia by to mohlo znamenať, že jazykové rozkonárenie výrazov súvisiacich s radostnou udalosťou nebude také mohutné ako v prípade jej temného protikladu. S obdobím pred narodením, s pôrodom a obdobím tesne po ňom však súvisí množstvo slov, ustálených spojení a frazeologizmov. Príčinu tohto jazykového bohatstva možno vari hľadať v čirej prirodzenosti vývinu a príchodu malého človečička na svet, ktorú zdobí neodškriepiteľný punc zázračnosti počatia a zrodzenia.

Kým novorodenec prvýkrát zaplače, musí prejsť spravidla deväťmesačné obdobie stavu budúcej mamičky, t. j. gravidity. Popri pomerne rozšírenom novšom, z češtiny prevzatom slovese *otehotnieť*, ktoré sa používa aj v spisovnom jazyku, na označenie prechodu ženy do stavu gravidity (tiež aj do *druhého stavu*) sa v slovenských nárečiach používa aj ďalšie sloveso uplatňujúce sa aj v spisovnej slovenčine, a to sloveso *otarchavieť*: *Nedajbože, abi si teraz otarchavela* (Likavka, okr. Liptovský Mikuláš), a okrem toho aj sloveso *otážiť*, ktoré preva-

žuje vo východoslovenských nárečiach: *Takoj o mešadz nato očezila* (Orkucany, okr. Sabinov).

Na označenie ženy, ktorá nosí plod, ktorá bude rodiť, fungujú v nárečiach (súbežene s niektorými menej známymi nárečovými podobami) prevažne formy *tehotná*, *ťarchavá*, *samodruhá* uplatňujúce sa aj v spisovnom jazyku.

V severných stredoslovenských a v záposlovenských nárečiach prevažuje spojenie *tehotná* (*cehotná*, *tahotná*) *žena*, ktoré je miestami doložené – ako prevzaté – aj z niektorých východoslovenských obcí (napr. Švábovce, Spišské Tomášovce, Hrabkov a pod.).

Vo väčšine východoslovenských nárečí existuje adjektívne pomenovanie *hrubá*, ktoré sa spravidla spája so všeobecným substantívom označujúcim osobu ženského pohlavia: *hrubá žena*, *hrubá baba*. Zo Smižian v okrese Spišská Nová Ves pochádza doklad *Je hruba, ta bude madz dzecko*. Mladšia generácia už i v tomto regióne využíva viac novšie spojenie *porodiť dieťa* (*porodzie dzecko*).

Doklad z gemerskej obce Sása (okr. Revúca) výstižne dokumentuje variabilnosť pomenovaní pre gravidnú ženu: *Koj je žena hrubá, u nás sã povia aj samodruhá, je na zläženú, je ťarchavá a povia sã aj, ež je f ťäži*.

Spojenie *ťarchavá* (*ťarchavá*) *žena* je prevažne gemerské: *Iba ňedávno sã bral'i a žena mu je už ťarchavá* (Kokava n. Rimavicou, okr. Rimavská Sobota), ale môžeme ho počuť aj v okolí Nitry (Veľké Janíkovce), Vrábeľ, Zlatých Moraviec a v Topoľčianskom okrese: *To dieuča má šesnáz_a že je ťarchavé* (Návojevce). Prirovnanie *kisluo sã mi žãdá ako tarchavé žene* je z Brusníka v Revúckom okrese a dokumentuje známy fakt o rôznorodých chutiach *ťarchavej* ženy. Jeden doklad na slovo *ťarchavá* aj z novohradskej oblasti uložený v kartoťeke Slovníka slovenských nárečí (ďalej aj SSN) je z obce Breznička (okr. Lučenec).

V Synonymickom slovníku slovenčiny sa ako expresívne hodnotí slovo *obťážkaná*, ktoré sa svojou formou podobá adjektívnym nárečovým podobám *opčazená*: *A ona biya opčazená, porodziya piekného chupca* (Jablonové, okr. Malacky) a *oťazená* (Svätý Jur pri Bratislave).

Jedným z významov substantíva *ťarcha* je „*ťarchavosť*, resp. druhý stav“; v takomto význame sa toto slovo používa zvyčajne v spojeniach typu *padať do ťarche* (Selce, okr. Rimavská Sobota) alebo *biť f ťarchi* či *ona je v ťarchi* (Malé Teriakovce, okr. Rimavská Sobota).

Na stredoslovenskom aj záposlovenskom nárečovom území je pomerne rozšírené aj ďalšie prídavné meno so spisovnou platnosťou *samodruhá*, ktoré sa zvyčajne používa v spojení s doplňujúcim podstatným menom *žena*, *baba* a pod.

Adjektívne formy *češka, čašká*, ktoré takisto vypovedajú o ťarchavosti ženy, nájdeme napríklad v okolí Púchova (obec Ihrište) alebo na východnom Slovensku v obci Babie v Giraltovsom okrese.

Výrazy typu *žena f ťaži (f ťaži, f ťeži, f čeži)*, *je u čeži, f čaže žena* a pod. sú známe nielen z Gemera, ale aj z okolia Sobraniec a z viacerých východoslovenských obcí (napr. Bystré v okr. Giraltovec, Chotča, okr. Stropkov, Becherov a Sveržov, okr. Bardejov, Šarišské Dravce, okr. Sabinov, Sedlice, okr. Prešov a pod.). Gemerské substantívum *ťaž* znamená „ťarchavosť, graviditu“ a spojenie *padnúť do ťaži* má význam „oťarchavieť“: *To bulo fiedi, koj som z druhim džitätom padla do ťaži* (Brusník).

Medzi zriedkavé výrazy s nádychom väčšej či menšej expresívnosti patrí napríklad adjektívna podoba *tustá* (Brodské, okr. Skalica), záhorské opisné spojenia v tvare budúceho času *bude chovat* (Brodské) a *bude v kúce* z obce Kuchyňa pri Malackách. (O tom, čo môže mať spoločné *kút* s ťarchavou ženou a akú úlohu zohrával v minulosti, sa ešte v našom príspevku zmienime.) Expresívne, no zriedkavé sú aj výrazy *nahňevaná* (Karlova Ves, okr. Bratislava), tekovský žartovný výraz *pocipaná* (t. j. podsypaná; Rudno n. Hronom, okr. Nová Baňa) a adjektívna podoba *pevná* (Jedľové Kostolany, okr. Zlaté Moravce).

Prídavné meno *ťaršená* vo význame „ťarchavá“ uvádza ako nárečové slovo Slovník slovenského jazyka 4 (s. 495), no v kartotéke SSN je doložené len sporadicky v podobe jednoslovných dokladov z Oravy (Horná Lehota a dnes už zatopená obec Ústie n. Oravy).

Frazeologický charakter má aj v spisovnom jazyku známe spojenie *je v druhom (druhem, druhém, druhim) stave*, ktoré je rozšírené v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach a len miestami vo východoslovenských nárečiach (doklady na toto spojenie pochádzajú napríklad z obcí Košická Belá a Babie). Formálne veľmi podobné je ustálené slovné spojenie *druhé položení* z Bernolákova v okrese Bratislava, tu však pravdepodobne ide o stav bezprostredne po druhom pôrode (výraz *položnica* a spojenie *byť v pôlohu* spomíname na inom mieste tohto príspevku): *Já sem bola v druhém položení*. Prevažne v nárečiach sú frekventované všeobecne známe spojenia *je v požeňnanom stave* (napríklad Detva) a *je v inom stave* (Bohunice, okr. Levice).

Slovník slovenských nárečí, 1. zv., (ďalej SSN 1) zaznamenáva vo význame „ťarchavá, samodruhá žena“ aj západoslovenskú podobu *bachratý* (v danom význame, samozrejme, iba v ženskom rode): *To bolo tedi, ke_com bola z našú Hankú bachratá* (Papradno, okr. Považská Bystrica); *Každí rog má ženu bachratú* (Šípkové, okr. Piešťany).

Prídavné meno *hrubá* vo význame „ťarchavá“ je podľa SSN 1 rozšírené na celom území Slovenska: *Ked' bola ona hrubá a išla porodit'*,

že ani len tá maď ňsmela gu ňej príst' (Žaškov, okr. Dolný Kubín); *Žena mu je hrubá* (Kociha, okr. Rimavská Sobota); *Naša ňvesta hruba* (Hrabkov, okr. Prešov).

Frazeologický charakter majú spojenia *už je hodne bruchatá* (Jeľšavská Teplica, okr. Revúca), čo znamená, že „žena je vo vyššom štádiu ťarchavosti“ a *žena má bruch* (Dlhá Lúka), t. j. je ťarchavá. Medzi frazeologizmy patrí poetické vyjadrenie z Kapušian v Prešovskom okrese *noší f sebe aňd'el'ika*, a tiež *išla (na sobáš) pot čepcom* (Kostolné, okr. Myjava) – vydávala sa ako ťarchavá alebo slobodná matka. Netreba mať príliš veľkú fantáziu na to, aby sme uhádli, že *doklady tá zaz dág hrubne* (Kameňany, okr. Revúca), *už začíná hrubnúť* (Veľké Rovné, okr. Bytča) takisto vypovedajú o ťarchavej žene. Ak má žena v ťarchavosti nápadné, väčšie brucho, je namieste prirovnanie z obce Chyžné (okr. Revúca) *je ako kadlub*.

Motív očakávania príchodu nového človeka na svet rezonuje v spojeniach typu *čaká d'ecko* (Žaškov), *čaká maluo* (Čelovce, okr. Modrý Kameň). Z Lapáša v Nitrianskom okrese pochádza ustálené spojenie *čaká hu ťašká chvílka* – bude rodiť. Nedokonavá zvratná podoba *čak-kať sa* (t. j. dospievať do predpôrodného štádia, byť pred pôrodom) je známa z viacerých lokalít Slovenska, ale sa hodnotí ako zastarávajúca alebo zriedkavá: *Naša ňvesta sa o mesiac čaká* (Sučany, okr. Martin); *Čaká sa mi žena každú chvílu* (Bošáca, okr. Trenčín); *Už i tota druha dzifka še čeka, ta naraz budu kercini* (Sedlice, okr. Prešov).

Dlhé očakávanie pôrodu signalizuje doklad z oravského Žaškova: *Zle som bola a d'ecko ňije a ňije sa narodiť*.

Vo viacerých lokalitách Slovenska je známy frazeologizmus *lámať kolesá* (Rakovice pri Piešťanoch) vo význame „mať pôrodné bolesti“, prípadne „rodiť“: *Ňevid'íš, že čochvil'ä sa budú v ih dome lámať kolesá?!* (Dlhá nad Oravou); *U susedó se kolesá lámu* (Revúčka).

Bezprostrednú blízkosť pôrodu signalizuje doklad zo Starej Turej *už hu voda odešla*, t. j. odtiekla plodová voda (pred pôrodom). O pôrodných bolestiach vypovedajú vety *prišli na ňu bóle* (Bošáca) a *bola som v buoľoch* (Papradno, okr. Pov. Bystrica). Ak v Sobranciach počujeme vetu *prišlo madz mali*, znamená to, že nastal začiatok pôrodu.

V tejto situácii bol najvyšší čas zavolať na pomoc rodiacej žene odborníka alebo aspoň človeka so skúsenosťami, ktorého pri pôrode neprekvapia nijaké okolnosti. Starí obyvatelia zo Zemianskej Dediny v okrese Trstená síce vraveli: *Zdravi ľudá bol'i... Dochtora aňi babice ňebolo ňijäkej*, no prítomnosť skúsenej osoby pri pôrode bola určite prinajmenšom vítaná a často viac ako potrebná. Odborníčkou, ktorá pri pôrode ešte v nedávnej minulosti zohrávala dôležitú úlohu, bola *pôrodná baba* či *pôrodná asistentka* – kedysi neškolená žena, vyzbro-

jená nanajvyš bohatými skúsenosťami z privádzania detí na svet, neskôr školená zdravotná pracovníčka.

O dôležitosti funkcie *pôrodnej baby* v minulosti vypovedá ukážka nárečového rozprávania z Krnej v okrese Lučenec:

Ra_sa mala z našej d'edini iti učiťi za pôrodnú babu edná žena. S tímto mala súhlasit' celá d'edina... Preto pougár bubnovať takto: „Hor poťe, ló poťe, na Št'ecove richtárove dvór poťe, bud'e rada aj porada, bud'e sa vol'iti baba.“ Len kot šeci ľudia s tín súhlasili, mohla sa tajt' žena učiťi za babu.

Z nárečovej ukážky z oravskej obce Pribiš vyplýva, ako kedysi nazývali školu pre pôrodné asistentky: *Keď vichod'ila školu, nasilu hibaj do babickej školi!*

Pôrodná asistentka je novšie všeobecne rozšírené pomenovanie pre *babicu*, *babicuľu*, *babiculu*, *porodnu babicu*, ktorá pomáhala príchodu novorodenca na svet. Spomenuté výrazy sú známe takmer na celom Slovensku, ale príznačné sú najmä pre severozápadoslovenskú nárečovú oblasť (kysucké a severotrenčianske nárečia) a nárečia na Orave: *Babicuľa pri z'lahnuci mosela dzecku prezezac pupečnú šnvoru, lebo ňebolo tam dochtora* (Brvnište); *Hupkom bežali po babiculu* (Veľké Rovné); *Kim prind'e babicuľa, aj z'lahne* – t. j. porodi (Zborov n. Bystricou, okr. Kysucké Nové Mesto); *No ftedi chod'ievala fše k puorodom babicä, keď bola naporúdzi, keď ňije, nu pomáhalo to, čuo bolo najblišuo, už dáka žena, čuo to ved'ela opatrit'* (Žaškov).

Doklady s podstatným menom *babica* nachádzame i v južnotrenčianskom nárečí a v niektorých nárečiach na východnom Slovensku: *Len babica jěj pomóhla* (Kubrica, okr. Trenčín); *Co jojčiš? Zavolam ci babicu* (Markušovce, okr. Spišská Nová Ves).

Popri spomenutých podobách sú v nárečiach na celom Slovensku rozšírené najviac pomenovania *baba*, *babka* (ojedinele *babička*) s rôznymi bližšie špecifikujúcimi adjektívami, napr. *pôrodná baba*, *ženská baba*, *valaská baba*, *d'ed'inská baba*, *stoličná baba*, a zriedka i substantívom *paňi baba*. SSN 1 zaznamenáva vo význame „pôrodná asistentka“ zriedkavý expresívny výraz *babenka*: *prišla babenka okúpád maličké* (Lubina, okr. Nové Mesto nad Váhom).

Pôrodná asistentka je druhý význam homonymného hesla *baba* v SSN 1 (toto heslo spracúva významy týkajúce sa osoby ženského pohlavia), ktoré má celoslovenské rozšírenie (okrem kysuckých, šarišských a juhozemplínskych nárečí): *No ňebolo aňi babi pri mojich d'eňoch, štiri sa mi narod'ili* (Žaškov); *Kebi ňebolo babi, bola bi veru umrela* (Bošáca); *Lec po babu, ňevesta stuka* (Smižany, okr. Spišská Nová Ves).

Substantívum *baba* sa v opisovanom význame vyskytuje vo frazeologických spojeniach *baba te pokoní ráz umívala* (Rochovce, okr.

Rožňava), t. j. dávno si sa neumýval, si špinavý; *dze veľo bab, tam i dzecko zahiňe* (Humenné) – zbytoční pomocníci niekedy prekážajú, dobrého veľa škodí.

Ďalšie menej známe výrazy pre pôrodnú asistentku zachytené v SSN 1 sú už spomenuté deminutívne tvary, napríklad juhošarišské, zemplínske a abovské *babička*: *Ucekaj, Feri, po babičku, bo na Maňu už prišlo!* (Teriakovce, okr. Prešov); *Zavolajce babičku gu malemu* (Hrabkov) a na strednom Slovensku miestami rozšírená zdobnenina *babka*: *Táto bapka babili šetki naše d'eti* (Návojevce); *Po kršťaenki bapka poskladala plachtu dou. Ďi'iatko chod'ievala kúpaťi dva ráze čez d'em* (Čelovce).

Na východnom Slovensku môžeme počuť aj zriedkavé východospišské a šarišské výrazy *babura*, napr.: *Už išla ku Haňi babura, bo ma zľehnuc* (Žakarovce, okr. Gelnica), a *hebama* i *hebabina* (*hebaľina*, príp. *hejbabina*), ktoré sú doložené napríklad z Dlhej Lúky (okr. Bardejov): *Keď žena zľehňe, ta volaju hebamu*; zo Studenca (okr. Levoča): *hebama*; z obci Brezovica: *Tebe hebabina pomohla na svet*, a Torysa v Sabinovskom okrese: *Už mi bars plano, treba isc skorej po hebaľinu*.

Adjektívny tvar *pôrodný* (*poronní*) sa využíva nielen v spojení s podstatným menom *baba*: *Tu bivala voláka poronná baba* (Lančár pri Piešťanoch), ale aj v súvislosti s bolesťami pri pôrode: *Už prišli na ňu pôrodné bol'esci* (Rajec, okr. Žilina). V bežnej hovorenej reči niekedy už počuť aj spodstatnenú podobu *pôrodná*: *Al'e pri peršim bula z mesta porodna, al'e potim už ľem doma, švekra* (Baldovce, okr. Levoča).

Stredoslovenské a západoslovenské nedokonavé sloveso *babiť*, ktoré sa objavilo v jednom z predchádzajúcich dokladov z Návojeviec, funguje vo význame „byť babou, pôrodnou asistentkou (prípadne ju zastupovať), pomáhať pri pôrode niekoho“: *Mariša babela, kim prišli néna baba zo Sási* (Brusník); *Mosel som aj babic, babicul'a nebola doma* (Prosné, okr. Pov. Bystrica).

Je zaujímavé, že v Gemeri poznajú koláč, ktorý pečie šestonedielke pôrodná baba, a ako dokumentuje SSN 1, nazývajú ho *babenica* (Revúca).

Pomenovaním *múdra žena* sa v Brestovci v Myjavskom okrese označuje osoba, ktorá pomáha pôrodnej asistentke pri pôrode.

S významnou udalosťou príchodu dieťaťa na svet súviseli mnohé zvyky či povery, ktoré nielen upozorňovali na nebezpečenstvá čihajúce na ženu počas ťarchavosti, ale aj odporúčali, ako zabezpečiť bezproblémovú ťarchavosť či úspešný priebeh pôrodu. Napríklad v Kátove (okr. Skalica) tvrdili, že *ket dojde ťehotná k muzice, stane sa neščešťi*. V Selciach kolovala medzi domácimi táto povera: *Taká žena, čo do ťarche padá, a ešče o ton ňevie, kot sa pozrie na mrzáka, že to*

d'ita jus takuo bud'e. V Bošáci vedeli ešte donedávna takto poradiť: *Samodruhá žena, abi nepotracila, nosívá za istí čas mužove gaťe.*

Z Rozhanoviec (okr. Košice) pochádza nasledujúce ponaučenie: *Keď žena rodzi, doňeše še paľenka a da še jej do poscel'i, do rošku poscel'i še položi. To je boľešník a jak porodzi, jag dzecko tu – je radošník.*

Stupňujúce sa bolesti rodičky boli neklamným znamením, že nastane, spravidla v najbližších chvíľach, vlastný pôrod, žena začne *rodiť*...

*„Mat' zrodila v poli syna,
Trávnovú plachtu porozvíjala,
Z buka na buk ju pripína...“*

(A. Sládkovič)

Sloveso *rodiť* má na celom území Slovenska (v spisovnom jazyku aj v nárečiach) základný význam „privádzať deti na svet“: *A ke_com mala z Jänom puorot, nu som šla rodiť g maťeri* (Žaškov); *Žena, čo rod'ila, sa volala kútňica, lebo bola f kúte* (Veľká Maňa); *Ag žena zašne rodzič, potom sä už rozrodží* (Sása).

Známe je frazeologické prirovnanie *rodí ako hruška* (t. j. veľa, často rodí): *Tá Kata je široká, rodzí jag dobrá hruška* (Červeník).

Zo Žaškova pochádza doklad na opakovací tvar *rodievat'*: *Taká, čuo rod'ievala pri svojej maťeri, tá ňevie nič.*

Nedokonavá zvrtná podoba *rodíť sa* má takisto celoslovenskú platnosť so základným významom „prichádzať na svet“: *Ďeti sa rod'ili aj tedi tak, jak sa rod'á aj čil, len sa o ton tag ňehovorilo* (Lapáš).

V porovnaní s minulosťou sa mnohé vonkajšie okolnosti okolo príchodu dieťaťa na svet zmenili, svoju nezastupiteľnú úlohu zohrala zdravotnícka osвета a všeobecný vývin modernej zdravotníckej starostlivosti. Vo viacerých nárečových výpovediach nám zostali už len spomienky na staré časy, keď boli pri pôrode zaužívané mnohé ľudové domáce postupy: *Doma sme rodzil'i. Ja l'em doma rodzila, švekra mi pomahal'i. Al'e pri peršim bula z mesta porodna, al'e potim už l'em doma, švekra* (Baldovce); *No tedi žena rodzivala doma. Boli teda doma také babi, teda už čo boli pri tíh rodičkách* (Suchá n. Parnou, okr. Trnava).

Ako prv rozmýšľali o dodržiavaní základných hygienických pravidiel v súvislosti s pôrodom, hovorí doklad z Čeloviec v okrese Modrý Kameň: *Staro_zme misele dat'i na sapím, žebe boų navarenej, ko_ca d'ita malo narod'iti. Pokim žena zlahla, aj sapím boų ždi dome zhotuvanej.*

Okolnosti pôrodu bývali neraz dramatické: *Stalo sa aj to, že žena zlahla, keď okopávala* (Stará Turá); *A tam na povale ona zlahla*

(Kláštor p. Znievom, okr. Martin). Kým vyjadrenie *mad' lachkuo zľahnuťä* (Kňažia, okr. Dolný Kubín) dokumentuje ľahký priebeh pôrodu, o ťažkom priebehu pôrodu svedčí ďalší doklad zo Žaškova: *To boŭ ťäški puorot. Dieťä bolo poprekrücänuo a ñemohlo sa narod'it'. Sä stalo, že ho i za nožički bolo treba chiťid' a tak ponaträsať. Bolo belävuo akuosi, ñie na porätku, to ked' boŭ dl'hi puorot.*

Problémy pri pôrode môžeme vytušiť aj v nasledujúcich výpovediach z Martina n. Žitavou: *Mala velmo ťaškuo zlahnuťie*, či z niektorých oravských obcí: *Datorä zľähla chitro, datorä veru ñije* (Žaškov); *Zľahnuťä bolo fšeliñejäkuo, do sa ženi natrpeli* (Kňažia). Vzhľadom na obmedzenejšie a nedokonalejšie pôrodnícke postupy nebolo nič neobvyklé, ak sa pôrod skončil úmrtím: *Umrela pri zľihañi* (Papradno, okr. Považská Bystrica); *Aj umreli podajedni ženi pri puorodoch* (Žaškov).

Šťastným predpokladom dobrého priebehu pôrodu bolo donosenie plodu počas deviatich mesiacov. Sloveso *donosiť* zaznamenáva aj SSN I ako druhý význam – „nosiť plod do konca ťarchavosti“: *Prvé dieťä pekñe donosila, druhé ñedonosila* (Návojevce). Rovnaký význam sa vyjadruje aj slovesom *vynosiť*.

Pôrod však mohol nastať aj predčasne: *To nebolo donosenia džite* (Kameňany); *Ñedonošila dzeci* (Sobrance). Opačnú situáciu, totiž porodiť, ale po termíne, označuje sloveso *prenosiť, prenášať*: *Naša ñevesta sa mala zliahnuť minulí tídeñ, ñeviem, či prenáša?* (Návojevce).

Ked' sa pôrod skončí zle, prípadne žena plod nedonosí a predčasne porodí, nastáva *potrat*. Tento výraz, ktorý značí predčasné ukončenie ťarchavosti (obyčajne do 28. týždňa), sa bežne používa aj v nárečiach: *Mala dva potrati za sebou, ale treťie donosila* (Návojevce). Podobne funguje aj sloveso *potraťiť*, napr.: *Aj čiľok potraťila, ñišt ñemóže vynosit'* (Kšinná, okr. Bánovce nad Bebravou); *Krava vihodzí a žena – hrích prirovnat – potraci* (Blatné, okr. Modra). Aj bošácke frazeologické spojenie *odešlo hu dziéta* značí, že žena potratila.

Vo východoslovenských nárečiach využívajú v opisovanom význame miestami sloveso *pometat'*, ale iba v súvislosti s potrateným plodom zvierat'a: *Maľi zme radosc, že Fijalka cel'na, ta ci pometala, no ta po radosci* (Geraldov, okr. Sabinov).

Na označenie privedenia dieťat'a na svet sa v súčasnosti v bežnej každodennej komunikácii najčastejšie používa podstatné meno *pôrod* a sloveso *porodiť*: *Porodzila sinka a tak onemocñela, añi víc nestala* (Dúbravka, okr. Bratislava); *A ona biŭa opčäženä, porodziŭa piekného chuapca* (Jablonové); *Ošem dzeci mi porodzila* (Sobrance); *Prvi pôrot som mala hrube taški* (Horná Súča, okr. Trenčín); *Každa žena sebe pret porodom kus postuka* (t. j. postoná; Spišský Štvrtok, okr. Levoča). Proces, ktorým žena pri privádzaní potomka na svet prechä-

dza, označuje aj výraz *rodenie*: *Krstění volali aj bolesníkom, lebo také je rodění* (Veľké Zálužie, okr. Nitra).

Význam „príchod človeka na svet“ sa najčastejšie vyjadruje slovom *narodenie*, napríklad: *To sä tag od naroděňä, aš tag zo dva mesäce kím ňemalo, takto povijälo* (Žaškov). K názvu *narodenie* sa viaže predovšetkým spojenie *Božie narodenie*, t. j. 25. december, kresťanský sviatok narodenia Ježiša Krista: *Bože narodeňe* (Rankovce, okr. Košice), ale aj expresívne frazeologizmy z Bošáče v Trenčianskom okrese *sprostití od narodeňiä* – veľmi hlúpy a z Jasenovej na Orave *sedläg božuo stvoreňä, ale beťär od naroděňä* – veľmi huncútsky, prešibaný.

Sloveso *porodit'* má v nárečiach viaceré synonymá. Z predchádzajúceho textu je zrejmé, že v mnohých lokalitách Slovenska funguje v tomto význame sloveso *z'lahnúť* (*sa*) a jeho hláskové varianty, napríklad: *Sa z'lahla a má dvojički* (Prievidza); *U susedov majú veľkú radosť, ňevesta z'lahla a má sina Palka* (Veľká Maňa); *Čo už zlahla vám nevesta? Vidzela som ist od väz babu* (Červeník); *Ak sa šťastlivo zlahňem, poton sa dáme staväť dom* (Čičmany, okr. Žilina).

Výrazy *zlihanie*, *z'lahnutie* vo význame „rodenie, porodenie“, prípadne „pôrod“ sú v nárečiach pomerne časté a rozšírené: *Präve som bola po z'lahnuci* (Papradno); *Už datorä bola hrozňe hrubä, a keď už ej išlo na z'lahnutä, nu sä hej i z'le chod'ilo* (Žaškov).

Vo význame „rodit“ je z Turca doložené aj archaické sloveso *liazť sa*: *Keď sa žena z'le l'äzie, treba hu do plachti položiť a kol'isat'* (Trebostovo, okr. Martin). Dokonavým slovesom *opľušiť sa* význam „porodiť“ expresívne vyjadrujú na okolí Považskej Bystrice: *Moja sa už päc rázi opľuščela* (Prosné).

O žene, ktorá oťarchavie a porodí dieťa za slobodna, sa povie, že *sa prevrhla* (častejšie aj *prespala sa*): *Susedova d'iočka sa prevrhla* (Tisovec, okr. Rimavská Sobota); *Ďiočka sa mu prevrhla zo žandárom* (Mokrä Lúka, okr. Revúca). Dokonavé zvrtné sloveso *pováľat'* sa značí „uložiť sa do postele pri nastávajúcom pôrode“: *Ňevesta sa nám čerä poväľala a porodila chlapca* (Hliník n. Hronom, okr. Novä Baňa).

Sloveso *priniesť* (*priviesť*) v spojení s určením miesta *na svet* je časté obrazné vyjadrenie významu „porodiť“: *Na švet priňesla pejdz dzeci* (Gregorovce, okr. Sabinov); *Priviedla som na svet šez dzeci a troje mi už jako maľunké umrel'i* (Rajec).

Vari najrozšírenejšie sloveso s významom „byť porodený, prísť na svet (o človeku)“ je aj v nárečiach bežné dokonavé sloveso *narodiť sa*: *Koť sa mu chlapedz narod'iu, bú celí naradovaní* (Klenovec, okr. Rimavská Sobota); *Ke ca narodí diéťa, dávajú sa* (kamilky) *do čaju* (Chocholná, okr. Trenčín). Nádych určitej tajomnosti s predpovedaním budúcnosti dieťaťa obsahujú nasledujúce výpovede: *A da-*

kedi tag hvareli, že ked mu dobre išlo, že toto še mu darilo, ta že to še mušel f čepcu narodzic (Baldovce); *Ak sa dite narodí zo zubom, bude veštec* (stredný Gemer). Charakter frazeologizmov nadobudli slovné spojenia *narodí_ca zo zúpkom* (Kňažia) a *narodí_ca š_čepcom* (Párnica, okr. Dolný Kubín). Pod prvým sa rozumie „mať od narodenia predpoklady veštit“, druhý obyvatelia Párnice vysvetľujú takto: *Čhto sa narodí š_čepcom, bude múdri alebo bude mať š'estěš'.* Takúto budúcnosť predpovedali dieťaťu, ktoré malo pri narodení na hlavu blanu (tzv. *čepiec, čepček*), t. j. zvyšok lôžka. Podobne o tomto znamení osudu uvažovali aj v iných slovenských obciach: *čepčeku sa narodzil* (Brestovany, okr. Trnava); *narodzil še u čepcu* (Brezina, okr. Trebišov).

Sloveso *zrodit' sa*, v spisovnom jazyku a v časti nárečí synonymné so slovesom *narodit' sa*, napr.: *Dvaadvacátého septembra som sa zrodila* (Horná Poruba pri Ilave), v niektorých východoslovenských nárečiach funguje aj vo význame „urodiť sa“. Porovnaj: *Teho roku še nežrodzilo zarna* (Kendice, okr. Prešov); *Fazuľka še nam fajna zrodzila* (Straňany, okr. Michalovce). Časť stredoslovenských nárečí však ním vyjadruje význam „zdegenerovať“. Napríklad: *Mala som takú veľkú tú koťiarku* (strúčikovú cibuľu), *ale časom sa ti mi zrodila* (Socovce, okr. Martin); *Tožvie, prečo sa to tag_zrod'i, že to uš potom nie je takuo veľkuo* (Ležiachov, okr. Martin); *Nemaš trocha krumpľou na sad'eňia? Tieto sa nán zrod'eli, musím prečarať fajtu* (Pukanec, okr. Levice). Tu teda *zemiaki* či *krumpľe*, ktoré *sa zrod'ili/zrod'eli*, priniesli slabú úrodu a už nie sú vhodné na ďalšie pestovanie.

Nedokonavé sloveso *posýpať sa* s expresívnym podfarbením je známe vo význame „často sa rodiť“: *Lud'ě ftedi nidž neved'eli, len sã d'eti posípali jedno za druhím* (Žaškov).

Výraz *najst' sa* s významom „narodiť sa“ používajú na juhu stredného Slovenska: *A pametám sa, že sa toto* (makové rezance) *aj na krš'teňi jedávalo, ke_ca najšou chlapec* (Jablonovce); *Nahl'e sa di-tiatko najšlo, spravila mu bapka mesto post'eli pri maťeri post'el'kiňi* (Čelovce).

Popôrodné obdobie prinášalo so sebou nielen zvýšenú starostlivosť o novú mamičku, ale (ako sa dá vyčítať z dokladov) bolo to zvyčajne i obdobie radosti a osláv príchodu nového človeka na svet. Preto sa dňom po šťastnom pôrode podľa dokladu z Brvništ'a v okrese Považská Bystrica hovorilo aj *radostníki*: *Susedovci majú radostníki, zlahla him nevesta a od radosci aj rachét'ľu zapál'ili*. V Rozhanovciach (okr. Košice) vraveli: *A jak porodzi, jag dzecko tu – je radošnik*. V tejto súvislosti spomeňme dva z ďalších významov slova *radostník*, a to názov pálenky, ktorú rodičia dieťaťa posielali ako pozvanie za kmotrov: *Kej žena zlahla, babica niesla trúneg ve flaši kmotrom a povedala, kedi*

sa pójde na krst; to pálené je radosník, hriaté (Pruské, okr. Púchov); Kmotrovcom posílali jako pozváni radosník – to bolo volačo slatké, pálené (Veľké Zálužie, okr. Nitra), aj ako názov koláča: Na krstíni upekli kolač, to bol radosník (Stará Bystrica, okr. Kysuscké Nové Mesto). V Modranke pri Trnave ke_ca narodzilo dzíta, išól otedz ohlásid_rodíčov, že majú radostné.

Z viacerých nárečových rozprávání možno vyčítať, že aj po pôrode sa museli dodržiavať nielen hygienické (zdravotnícke), ale aj určité spoločenské pravidlá a konvencie, napr.: *Keď už zľáhla, ňsmela ízd' von, aš kím išla na vácku. Id'e baba a kmotra – tedi hu aj uvádzajú. Farár jej käd'eakie reči dáva* (Kraľovany, okr. Dolný Kubín).

Doklad z Moravského Lieskového (okr. Nové Mesto nad Váhom) nám objasňuje význam spodstatnenej lexémy *pupkové*: *Keď je žena po zlahnutí, násčivi ponuknú pálením, že je to pupkové*. Rodičke a novorodeniátku príbuzní a známi totiž prichádzali zaželať dobré zdravie a šťastie.

Vo Valaskej Dubovej (okr. Dolný Kubín) verili, že voda z prvého kúpania (tzv. *prví kúpel*) môže novorodencovi dopomôcť k peknému vzhľadu: *Vodu s prvieho kúpelä vilievali na šípovi ker; abi (dieťa) bolo ako ružička*.

Obdobie po pôrode bolo poznačené aj prípravami na obrad prijímania do kresťanského spoločenstva a dávania krstného mena novorodencovi: *Tašlo sa na krst po kázňi* (Cerovo, okr. Krupina); *Ale už ím ho ňigdo nesceų na krst néscit* (Jablonové); *V ňedzelu budze kerst* (Smížany, okr. Spišská Nová Ves). Po cirkevnom obrade obyčajne nasledovala rodinná oslava krstu, krstenie: *Baba sä zavolala, keď už išla žena zľahnúť, i robilí sä käd'eakie parádi na kršćeňi* (Žaškov); *Tam majú dneskaj kršćini, tam je host'ina* (Skalica); *Ket še dzecko narodzi, ta robia kerscini* (Dlhá Lúka).

Súvislejší nárečový text o zvykoch pri krste pochádza z novohradskej obce Lešť:

Kot sa narod'ilo v ňiekerom dome d'ietatko a kod robilí kršćeňia, tag bejvaų takí zvig, že kod d'ietatko doňiesli domou okršćenuo s kostola, zazvalí z d'ed'inej d'eti a kršćeňia sa začalo tag, že naprosriet chiže sa dala biela plachta, na tú sa položilo to d'ietatko zavinutuo vo vankúšiku, d'eti sa postavilej okolo do koľesa a na ednej misi bolejš cukríke a na druhej lieskouce a to sa visejpaló okolo toho d'ietat'a a tej d'eti zbieralej, klpčilej sa, aj oreche, aj cukrej zbieralej, keruo viadz, eno čez druhuo. S toho malí d'eti veľikánsku radoz a to bolo pre ňih najväčie pořešeňia, to bolo pre ňich kršćeňia. A starí to robievalí zato, žebej to d'ietatko bolo bohatuo, žebej malo ťel'ko peňazích, kel'ko bolo tejh_orechou okolo ňeho narostriasanejch. A ešće starej ženej nad ňim rostváralej aj tranost'ius, žebej bolo múdruo, pobožnuo, žebej sa dobre učilo. Aj zme nad ňim spievalaj, žebej boų orgaňista, ag

boj chlapec, žebej ved'eu dobre spievaťi, žebej boj s ňeho kňaz lebo rector. Kím eš'ťe to d'ietatko bolo na tej placht'e na zemi, tag bola v našej d'ed'ine edna taká letka, stará, aľe bola šikouná, tak tá eš'ťe čo ňerobila: Zala za ednu fľaštičku páľenuo, to bola tá naša ľeš'rianska rožočka, a tag nat tejm d'ietatkom spievala, žebej ľúbilo aj ono, kod narastie, spievala. Ag boj chlapec, tag mu spievala takúto:

*Hajaj, bel'ou, ti sinu muoj, ňebudz taki jag o'ec tvoj.
Tvoj o'edz je veľki zbojňik, pozná v horej každej choňik.
Ňi ľem choňig aj cestičke, skäde chod'ia ňevestičke...*

Žena po pôrode je vo väčšine stredoslovenských a západoslovenských nárečí označovaná názvom *šestonedielka* s viacerými hláskovými obmenami (*šestoňedielka*, *šestoňedzielka*, *šestonedelka* a pod.), keďže sa mala po pôrode zotavovať šesť týždňov. Zriedkavejšia je zloženina s komponentom *šesťi/šesci-*: *šescinedelka* (Plavecký Mikuláš, okr. Malacky), *šesťiňedilka* (Lefantovce, okr. Nitra), *šesciňedzielka* (Kolárovice, okr. Bytča) a pod. Zostručnenú, takmer slangovú podobu *šestka* na označenie ženy v šestonedeli poznajú v obci Kostolné neďaleko Myjavy.

Ženu v šestonedeli nazývajú v niektorých nárečiach aj *zľahnutá* (*zlahnutá*, *zliahnutá*): *Ona ňemuože íť prad'na potok, je zliahnutá* (Návojevce); *Už_e dobre, keď_e zľahnutá, najhoršie má za sebou* (Čičmany). Slovtvorne pozoruhodný je rovnoznačný výraz *zlähľäčka*, doložený z Hubovej pri Ružomberku: *Zlähľäčka leží ch posteli a mi chlapi zme si vipili boläsnuo*.

V gemerských a južných spišských nárečiach majú pre ženu po pôrode názvy *postel'kyňa* i *postel'nica* (*postel'kiňa*, *postiel'kiňa*, *post'eukiňa*, *postel'nica*, *poscel'nica*): *Nahle sa d'ita najšlo, spravila mu bapka mesto pri ma'eri – postel'kiňi* (Čelovce); *Bula si opatric poscel'nicu*? (Žakarovce, okr. Gelnica).

Potreba oddychu a zotavenia novej mamičky po pôrode ležaním v posteli našla odraz v prirovnaní: *Uloží sa do posteli aňi postel'nica* (Tisovec).

Pre niektoré oblasti na východnom Slovensku (Šariš, Zemplín) je pre ženu po pôrode (rodičku, šestonedielku) typický názov *položnica* alebo *položkyňa*: *Ženu po porodze volaju položnica* (Torysa, okr. Sabinov); *Raškova pol'euka je pre položnicu – to je žena šesc tižne po porodze* (Rozhanovce).

O mladú mamičku sa bolo treba dobre postarať; najskôr len ľahkou stravou, o čom svedčí prirovnanie: *Uvarila ši zapraženu pol'efku jak pre položnicu* (Smizany), no neskôr aj výdatnejšou potravou, aby sa jej postupne vrátili sily a aby mohla úspešne plniť svoje materské povinnosti: *Položnici noša tri frištiki* (Dlhá Lúka); *Položnici noša babi*

na vala'e mocnu kuracu pol'fku, žebi mala ve'lo ml'ika (Veľký Šariš).

Trochu podrobnejšie sa o stravovaní *položnice* dozvedáme z dokladu z Rozhanoviec: *Keď žena z'lehla, tak položnicu prišla kmotra opatric. Zapražela juški raškovej abo priňesla kurej po'leuki, do teho puščela vajco. I kuru zarezala a navarela po'leuki.*

Na pomenovanie ženy po pôrode môžeme na Slovensku zriedkavejšie počuť aj tieto výrazy a slovné spojenia: *žena po vilaze* (Dolná Tižina, okr. Žilina), *puolohuje* (Zubrohlava, okr. Námestovo), *mládoškiňa* (na okolí Zlatých Moraviec) alebo *mlad'ečkiňa* (v modrokamenskom nárečí): *Keď mlad'ečkiňa vizdravela, to bývalo tag_na dva tížne, bolo krš'eniňa* (Zombor, okr. Modrý Kameň).

Výraz *zaplacht'ená* bol zaznamenaný v Dolnom Tisovníku (okr. Modrý Kameň) a súvisí s vyčlenením šestonedielky od ostatných členov domácnosti do kúta miestnosti „za plachtu“. Ojedinelý je aj doklad zo Sobotišťa v okrese Senica, kde o žene po pôrode vravia, že je *povalená*.

Po pôrode sa niekde o novú mamičku starala *duchouná kmotra* (Mošovce, okr. Martin). Žena označená týmto lexikalizovaným spojením nebola skutočnou kmotrou, ale starala sa o dieťa i matku týždeň po pôrode.

Vo východoslovenských nárečiach sa obdobie šestonedelia nazýva *poloh*: *Po narodežu dzecka žena f polohu* (Sedlice); *je po polohoj* (Vyšné Remety, okr. Sobrance); *poluh* (Studenec, okr. Levoča). Doklad s rovnakým významom sme našli aj v Turzovke (okr. Čadca): *Jeho baba bela fiedi f polohu a on chodzil za druhu*. V Sedliciach sa však slovo *poloh* využíva aj na pomenovanie rodičkinej postele: *Ležela na polohu a kukala na svojo dzecatko*.

So starým spôsobom pomoci pri pôrode a vyhradením miesta pre posteľ rodičky v kúte miestnosti (obyčajne ešte oddelenú plachtou) súvisí celý rad slov a slovných spojení odvodených od základného substantíva *kút*. Tak je to aj v prípade pomenovania šestonedielky v západoslovenských nárečiach (najviac v ich južnej oblasti), kde túto ženu nazývajú *kútnica*, prípadne využívajú spojenia *žena f kúce* (Sobotište) a *žena f kútoch* (Veľké Orvište neďaleko Piešťan). Podľa SSN 1 je slovo *kútnica* v základnom význame „žena po pôrode“ či „šestonedielka“ rozšírené v juhozápadoslovenskom, považskom a čiastočne aj v juhohorňanom a severonitrianskom nárečí. Z Návojeviec pochádza naň tento doklad: *Máme doma kútnicu, ňevesta sa zliahla*. Z Chocholnej je zasa rada: *Kútnicu ňemajú ňehať samú doma*.

Čiastočne na stredoslovenskom a západoslovenskom nárečom území funguje slovo *kútnica* navyše aj vo význame „vyšívaná plachta zavesená okolo postele šestonedielky“: *Nat post'eľ sa zavesila kútnica* (Košťany n. Turcom); *Kútnice bývali običajne š_červením višité* (Lovčice). V myjavskom nárečí má taký názov aj obradová vyšívaná

plachta, do ktorej sa zabalilo dieťa pri krste: *kútnica* (Stará Turá).

Od základu *kút* sú odvodené aj výrazy *kútečka* (Selce) a *kútkiňa* (Dolné Rykynčice), s ktorými sa ako s pomenovaniami šestonedielky môžeme stretnúť v niektorých obciach v Krupinskom okrese. Podstatné meno *kút* je (okrem svojho základného významu) v nárečiach na Slovensku známe aj ako miesto pre budúcu rodičku alebo šestonedielku v kúte izby: *Viete, ona ešte ňemuože choďid' na záropki, je kúte* (Návojevce). V tomto význame sa podstatné meno *kút* vyskytuje v niekoľkých ustálených spojeniach, napríklad: *richtuje sa do kúta* (Párnica) – čoskoro porodí; *došla do kúta* (Brodské, okr. Skalica) – porodila dieťa; *bit f kútoch* (Lukáčovce, okr. Hlohovec) – ležať po pôrode.

Význam „byť po pôrode“ (v šestonedelí) má aj ustálené spojenie *beťi za plachtou* (Šuľa, Čelovce).

Ak sme na inom mieste spomenuli dôležitosť výživy mladej mamičky, treba na tomto mieste pripomenúť spojenie *néz do kúta* (Čataj, okr. Modra) s významom „prinášať pohostenie žene po pôrode“. Na takéto pohostenie používali napríklad aj *kútniak*, t. j. veľký džbán, v ktorom nosili rodičke kuraciu polievku: *kútnák* (Lubina, okr. Nové Mesto nad Váhom).

V hlohovskom a trnavskom nárečí sa pomnožným podstatným menom *kúty* označuje čas, v ktorom leží rodička po pôrode (je za plachtou, t. j. v kúte), čiže obdobie šestonedelia: *Volakedi boli kútnice chuderi, po kútoch mosela uš porád_robít* (Ružindol, okr. Trnava).

Medzi ďalšie pomenovania ženy po privedení dieťaťa na svet patria opisné spojenie *žena po puorod'e/porodze*, ktoré je sporadicky rozšírené na celom území Slovenska (napr. Klokočov, okr. Čadca, Staré Hory, okr. Banská Bystrica, Hrnčiarske Zalužany, okr. Rimavská Sobota a pod.), výraz *rod'ička/rodzička* zachytený v trenčianskom, tekovskom a zemplínskom nárečí a podstatné meno *porotkina/puorotkiňa* (a jeho varianty), ktoré môžeme počuť najmä v gemerských, spišských a zemplínskych nárečiach. Slovo *pôrodnica* má rovnaký význam v nárečí časti obcí Vranovského okresu. Vo význame „zdravotnícke zariadenie, kde sa rodia deti,“ môžeme v súčasnosti podstatné meno *pôrodnica* počuť aj v nárečových prejavoch, napr.: *Ľeskán ťa aspom zavezu sanitkú do pôrodniče* (Čičmany).

Pomenovanie pre šťastne narodené dieťa – novorodenca má v slovenských nárečiach rozličné podoby. K najpoužívanejším expresivám patria podstatné mená *bábo* alebo *bábko*: *Vid'ž, u susedvo majú bápko, narod'el sa chlapček* (Čičmany); *bábo* (Brodské). Aj výraz *bába* môže mať tento expresívne podfarbený význam: *Pozri, Janko, máme bábu!* (Košťany n. Turcom). V časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí funguje takto podstatné meno stredného rodu *bábá*

v náležitých zvukových obmenách (*bábä, bábä, bábe, bébe, bába*) aj od neho utvorená zdobenina *bábätko* (*bábätko, bábetko, bébetko, bábatko*). Porovnaj: *Doňiesla bábäťu višivanú košiel'ku aj čepček* (Ležiachov); *Ukážem ti maluo bébe* (Pucov, okr. Dolný Kubín); *Já son najstarší, čož neviém, že bude mad manka bába?* (Dolná Súča, okr. Trenčín); *Zdravuo je vám to vaše bébetko?* (Pucov); *Đeže puojďe ot tih bábatkí?* (Kociha, okr. Rimavská Sobota); *Malé bábätko zakrúcajú do vankúša* (Návojevce).

Z trnavského a skalického nárečia pochádza domácka dôverná slovtvorná podoba *bábečko*: *Já uš son to šecko sledovala, jaké to bábečko majú* (Suchá n. Parnou); *bábečko* (Brodské). Hypokoristikum *bábenko* (vo význame malé dieťa, bábä) je známe v Kunove pri Senici: *Máme maué bábenko*, ale aj v iných lokalitách so západoslovenským nárečovým základom, v ktorých je expresívne deminutívum *bábenko* odvodené zo základnej podoby *bábo*: *Obáдва sa velice tešá na bábenko* (Stráže n. Myjavou); *A vidzel si už niekedi, jako sa kúpe maľučké bábenko?* (Rajec).

Súčasná jazyková prax ukazuje, že slová ako *kútnica, kútniak, babicuľa, zaplachtená* a pod. sa postupne vytrácajú z aktívnej slovnej zásoby a ich skutočný význam poznajú len tí najstarší. Aj títo najstarší pamätníci uplynulých čias na ne, možno so štipkou nostalgie, už len spomínajú. Na ich miesto prenikajú novšie, dnes už bežné slová a slovné spojenia (*pôrodnica, rodička, rizikové tehotenstvo* a i.), ale aj nové (odborné alebo cudzie) výrazy (termíny) súvisiace s narodením dieťaťa alebo s pôrodníctvom (*gynekológ, interrupcia, serkláž*, t. j. uzavretie bránky maternice stehom, aby nenastal potrat, a pod.), ktoré so sebou postupne prináša modernizácia zdravotníctva. Mnohé z týchto výrazov si po príslušnom prispôbení sa hláskoslovnému systému daného nárečia často nachádzajú svoje miesto v každodennom bežnom (aj nárečovom) vyjadrovaní.

MILOSLAV SMATANA

Stracila som partu, zelení venec

*V mene Božiem idem,
Garafijú kvitnem
a fijkú voňám
Všetkých mládencov za sebu volám.*

(LH, s. 243)¹

S nastupujúcim letom a nachádzajúcim obdobím letného slnovratu či jánskymi zvykmi vznikalo množstvo príležitostí, počas ktorých sa mladí ľudia zblížovali. Svoju úlohu tu zohrávali zvyky zameriavajúce sa na zodpovedanie otázky osobného života v blízkej budúcnosti. Magické praktiky ako súčasť ľúbostnej mágie sprevádzali také úkony, pomocou ktorých sa mala vyvolať alebo potlačiť sexuálna náklonnosť k osobe opačného pohlavia.

Medzi predmety, ktorým sa pripisoval liečivý alebo čarodejný účinok, patrili rastliny kvitnúce okolo Jána (24. júna). Ľudovít Holuby v Národopisných prácach spomína množstvo zvykov z Bošackej doliny, ktoré sa viažu k tomuto času a magickej noci. „Večer pred Jánom vláčia devy dlhé prúty z *hrabutia* [ťahavý plamienok plotný, pozn. KB] za sebou, aby sa mládenci za nimi vláčili.“ Pri zbieraní napr. pamajoránu obyčajného dievky často odriekali toto zariekanie: *Dobrá myseľ, aby milý prišiel.*

Z jánskych zelín si mladé devy často vili vence, ktoré v rozličných regiónoch Slovenska slúžili na veštenie, kedy sa tá-ktorá dievka vydá. Pri veštení sa dievocké venčeky uvitú z „čarovaných“ zeliniiek hádzali napr. do vody, na strechy domov, kde býval potenciálny manžel, alebo na stromy. Starostlivo sledovaný počet hodení, obrátení, spadnutí venčeka symbolizoval vydajachtivej dievke počet rokov, ktoré ešte uplynú, kým sa cnostná deva vydá. Holuby spomína aj zvyk z okolia Bošáče, že si devy dávajú vence z *drobnej ruty* na noc pod pravé ucho, aby sa im snívalo o tom, za koho sa vydajú. Pri opise iného

¹ Pri uvádzaní citátov z publikácií neupravujeme zápis a ponechávame ho v podobe, ako je uvedený v citovanej práci.

zvyku sa dozvedáme, že „na Jána nazbieraná *súdenička* pod hlavu položená dá devám vidieť toho, za koho sa vydajú.“ Vo Vinnom pri Michalovciach staré ženy rozprávali, že *kec chce znadz dziuka, kotroho budze madz muža, ta nacaha slami zo župi, uvije sebe veňedz a da pod hlavu. S kim še jej budze šňic, ta toho budze mac.* Čo na tom, že čarovaný frajer ako na tráve rosa, teda neistý, alebo že krutú realitu z uskutočneného snívania vystihovalo úslovie *Frajer čarovaný, chrbát maľovaný*, znamenajúce bitku, ktorú ženy v manželstve nerady zažívali. Preskakovanie jánskych ohňov malo v jednotlivých oblastiach takisto svoj rituálno-očistný význam. Na mnohých miestach sa verilo, že mládenec si zoberie v budúcnosti za manželku tú, s ktorou spoločne preskakoval svätójánsku vatru, alebo tú, ktorú mu prisúdili v jánskej piesni, keď preskakoval oheň (EH, s. 223). Taká žena sa v treňčianskej nárečovej oblasti nazývala *osúdzeňica* a mladý bol *osúdzeňec*. Vo Veľkom Rovnom sa mládenec vyhovárал pred svojimi rovesníkmi na schôdzku s frajerkou: *Tá moja osúdzienica ma čaká.* Za takou sa bolo treba veru ponáhl'at', predsa *nečarovaná dievka ako nemasťný koláč* (lebo pre špatnú a nevzácnu nečarujú). *Osúdzeňica* sa volala v Bošáci aj tzv. šťastná zelinka (lat. *Ophioglossum vulgatum*), ktorú si dievčatá pravdepodobne vplietali do jánskych vencov a ktorá zvyšovala účinky ľúbostnej mágie.

Pri andrejskom veštení z okolia Humenného recitovali: *Tu kol, tu kolica, či ja budem toho roku nevestica* (EH, s. 30) a rátali počet kolov na plote pri dome milého. Ak dievka narátala páry počet štebl'ov v plote, odpoveď bola kladná. Čarovné praktiky predpovedajúce skorý alebo neskorý vydaj sa v priebehu roka niekoľkokrát opakovali, aby sa dôveryhodnosť veštby ešte znásobila. Napríklad v čase, „keď mladé *konope* už štyri lístky majú, zviaže deva na konopnici dakde na kraji cverenkou dve konôpky spolu a čaká, aké budú, keď vyrastú. Ak sú tie zviazané konôpky jedna poskonná a druhá materná, teda sa do jeseni neomylné vydá (prepodkladá sa však, že bude mať ženícha); ak sú buď obe poskonné, buď obe materné, z veselia nič nebude.“ Iná praktika o čarovaní s modricou z Bošáče hovorí: „V čase žatvy berú devy odkvitajúce byle tejto rastliny (*hadia cibuľa, haduľa, zá-morská cibuľa*) do ľavej ruky, v pravici však kosák (srp) držiac, jeho ostrím jedným rezkým rezom až na koniec byľu preťahujú. Ktorá kosákom byľ neprereže, ale len semenové pušky až k chumáču jalových kvetov odsmykne, tá sa vraj do jesene vydá.“ Ak by sme chceli vyskúšať takéto praktiky dnes, výsledok by nemusel byť ani za priaznivých okolností zaručený, pretože na rozličných územiach by sme pravdepodobne pod týmito ľudovými názvami bylín nazbierali kyticu z najrozličnejších kvetín, napr. v Brodskom na Záhorí slovom *haduľa* označujú jedovatú lúčnu jesienku obyčajnú; modricu poznajú vo

Veľkých Stracinách skutočne pod menom *had'ia cibula*, v Hlbokom *hadzí cibula*; no v Toryse a na okolí Sabinova rozumejú pod *morskou cibuľou* zelinku urgineu prírodnú.

Aby švárne dievky upútali mládencov svojou krásou a zdravou červeňou na lícach, natierali si tváre šťavou z rozdrveného *krvavnika* (LH, s. 179). V Kunove ženy poznali, že lastovičník, t. j. *krvavník, ten tak kvitne na žuto*. Krvavník sa okrem čarovných praktík využíval na Orave v ľudovom liečiteľstve na liečenie dobytká: *Keď stateg močí krvuof, trá mu varit' krvavník* (Brezovica), alebo v Gemeri na liečenie kožných defektov: *Krvavník hojí bradavice* (Kociha). Slovník slovenských nárečí však odкрýva pod označením krvavník aj ďalšie významy určujúce inú kvetenu.

Mladé panenky napriek zachovaniu svojej počestnosti chceli byť pred mláďencami žiaduce, a tak sa umývali odvarom zo *zuzanky*, ktorú nosili vždy pri sebe. Pri jej zbere odriekali:

*Zuzanka škubanka!
Jako já teba škubem,
aby mňa tak chlapci škubali.*

V Dolnom Tisovniku túto bylinu spoznali podľa farby kvetu: *Zuzanka, to svetlem kvitne, má drobnej kvietok aj líst'oke*. V Záriečí z Púchovskej doliny však *zuzanku*, t. j. dobrú myseľ, botanicky označovanú ako pamajorán, používali pri bolestiach žalúdka.

Ak si dievčina spievala pesničku: *Neviete vy, chlapci, prečo k nám chodíte. / Mám ja bazaličku zašitú v rubáčku*, darmo sa mladý trápil, prečo jej nemôže odolať. *Dala mu popachac, ta za ňu ľita jak šaľeni* (Haniska, okr. Prešov). Tak sa veru povedalo, keď dievča dalo nádej zamilovanému, ktorý *bul do ňej buchnuti jak somar do kopki šena* (Hubošovce). To ho len vôňa z bazalky pravej lákala pod okná milej dievky, lebo tá sa poistila, napr. na jarmoku v Pukanci, kde sa *najľepšie míňali klince z bazaličkou*, v Chocholnej zas *bažalička*, v Kocihe predávali *bažališku*, z Brodského si odnášali *vazaličku* alebo *vazalku*. V Návojojvciach som počula nejednu chváliť sa: *Aj bazalličku mán kvetínáči*.

Po takýchto čaroch už bolo jednoduché počarovaného, nalákaného, osúdeného junáka opantať i v tanci. Nie nadarmo mládencov vystrihalo známe porekadlo: *Neviberaj ženu f tanci, ale f polu medzi ženci* (Šivetice, okr. Rožňava), teda podľa toho, či je robotná. Ani pri tanečných zábavách sa severošarišské urastené dievky, *harde jag dajaka švajcera*, nespoliehali na náhodu. Nakoniec sa aj obávali, že po zábave by sa veru ľahko mohlo stať, že dievku, kým došla domov, chýr predbehol, že *tancovala jeden tam, druhi nazad*, teda celé jej

účinkovanie na tanci sa obmedzilo na cestu na zábavu a spáť, lebo *aňi ničto o ňu nohu ňeoptrel*. Zabezpečiť si chceli tanečníka švárneho, šikovného, vyvoleného, pokiaľ možno i vychýreného. V takom prípade si bošácka dievka do pása vložila zelinku *obrátku*, aby sa aj ona v tanci stále zvrátila a obracala. Vtedy stačilo, keď *hodzel po ňiej očkom a zbadala, že hu volá* (Prosné). Ak ju však ešte nikto o tanec nepopýtal, na uspokojenie si húdla:

*A ja mám netátu
Zašitú v lajblíku*

či

*Tolija, dobrá zelina,
Kto si ňou čaruje,
Veru nebanuje.*

Táto bylina veru neprispievala len k tomu, aby sa za dievkou do tanca chlapi t'ahali, ale jej účinok sa v ľudovom liečiteľstve využíval aj ako antikoncepčný prostriedok. Raz darmo, pravda je, že *s cinu se cinuje, s chlapcom se ľubuje...* (Veľký Šariš). Na jednej strane sa praktizovala viera v magickú silu tejto zeliny pri tanci, na druhej strane rástlo racionálne želanie z toho prirodzene vyplývajúce, aby sa dievka neprespala (ako by sa aj pri toľkom tanečnom zvráťaní mohla?). V okolí Trenčína si dievky odriekali:

*Na hore roste netáta,
neboj sa, milá, dieťaťa.
A ja mám netátu
Zašitú nad patu.*

Z Turca je tiež známe podobné zariekanie slúžiace na odstránenie neželaného ženského plodu: *Ňetata, ňetata, ňeboj sa, d'ievča, d'iet'áťa*. Zaklínacia formula zaznamenaná v Holubyho diele: *Bodaj t'a bola matka na žihľavu vymočila*, t. j. keby si sa nebol býval narodil, vyrieknuté v rozčúlení, dokazuje aj v takomto slovesnom útvere relikty záškodných magických praktík v súvislosti s vierou, že ak sa žena po pohlavnom styku vymočí na žihľavu, nezostane t'archavá. V Lapáši vystríhali radodajnú či neopatrnú dievku takýmto spojením: *Dobre bi hu bolo višvácad' zo žihľavó po riťi, abi dala chlapom pokoj*. Všestranné účinky žihľavy, napr. *že žihlava je zdravá na žaludek, pripravuje sa jak špenát*, boli známe v Bánovciach. Na Myjave radili: *Z mrtvej žihlavi sa varí čaj protivá bolesti na prsoch*. Okrem toho sa na iných miestach Slovenska žihľava využívala pri liečení suchotín, prikladala sa na boľavé miesta,

účinná bola proti povrchovému zápalu kože. O tom i onom by vedeli rozprávať receptáre turčianskych olejkárov!

Bylinky, ktoré na jednej strane slúžili v ľudovej mágii na získanie lásky, vyvolali sexuálnu náklonnosť alebo vzbudili „prirodzenú“ túžbu, využívali sa v záškodnej mágii na to, aby spôsobili ujmu inej osobe, napr. sokyni či sokovi v láske, utlmili priazeň, zapríčinili neplodnosť, ba dokonca v Sejkove pri Sobranciach aj smrť (potenciálnej nevesty).

*Pajtašočko moja, stala se novina,
frajirova matka ruki oparila.
Ruki oparila, co žele varila,
žebi ja jej sina vecej neľubila.*

Umelecké stvárnenie tragédie takýchto činov je zachytené aj v zemlinskej balade z r. 1842:

*Bral se Janičko wohledy,
pres macerineg porady.
A geho mac se doznala,
hury, doliny zbehala,
čemerne žele kopala,
čemernim wine warila,
otrawu newesce prawila.*
(JZ, s. 51)

Po inšpiratívnej časti plnej jánskych čarov a magických praktík, zozbieraných v múdrych knihách a archívoch, vidiecky život, ľudové zvyky, ktoré pomaly vymierajú alebo sa ešte v istej, možno reliktnéj podobe zachovávajú – či už v pôvodnom stave, alebo v zmenenej forme –, fyzický i psychický vývoj mladého človeka si zosumarizujeme trochu inak. Pôvabným čarom slovenských nárečí i tajomným slovom obrazných vyjadrení (povyberaných aj z ľudových piesní), z ktorých už mnohé upadli do zabudnutia, alebo nie sú rozšírené na celom území Slovenska. Odhaľme teda spoločne tajomnú studnicu našej reči a jej jazykovej obraznosti a načrtime trochu inak do dedinského pozorovania, hodnotenia či reakcií na správanie každého slobodného mládenca, ale aj dievčaťa, teda mladej ešte *za dzifki* (Dlhá Lúka), alebo dvoch (fyzicky) si blízkych ľudí, ktorí žijú *spolu ako mu_zo ženou* (Žaškov).

Dziefčeta začínaju dziefčic, ked maju petnadz roki (Spišské Podhradie). Veru, *také patnázročné mávajú už aj frajjerou* (Návojojce). Aj Adam zo Zázrivej, sotva odrastený z chlapčenských nohavíc, vypočul si radu: *No len sa drž, Adam, z diefčätom sa pekne*

pozhováraj, i frájerit' sa muožeš! Kým sa blízke spoločenstvo s premenou dieťaťa a dievčičky na *dzevčinu jako malínu* (Bošáca) vyrovná, zopárkrát ešte poomáľa mladú čerad' v ústach: *Take smarkate, a už bi še frajerilo!* (Dlhá Lúka). Už ostávalo len konštatovať, že *vivinu-la sa a už biyo to velice piekné dzifča* (Záhorská Bystrica). Niektorí v Šariši zbožne vyriekli: *Bodaj bi dzifčila!* Predsa tak to malo podľa zákona prírody byť. Podaktorí sa i pohoršovali, pretože *uš sa d'iouči, furd vistáva pred zrkadlom* (Pukanec). Nejedna matka si veru s kmotrou povzdychla v tomto čase: *Vidiž, ako stárñeme, už aj tá tvoja sa začína d'ievčit'!* (Čičmany). Neostávalo, len dúfať, že rodičia o výchovu dcéry, o jej zelený vienok veľkú starosť mali, že ostane až do sobáša *čista jag le'l'ija* (Záhradné).

Ak už si okolie všimlo, že dievka s mládencom *cukruju jag dva holubi* (Markušovce); ak už oznámil verejne: *Našov son si d'ievčca, ženit sa budem* (Brestovany), *lebo son mau vólu Il'ku* (Ozdín), teda že ju ľúbil a chcel za manželku; vtedy sa už na adresu vyvolenej dievky začali ozývať i vyčítavé, i uštipačné otázky: *Dživše, kodi sa vidáš?* (Kameňany).

Na dedine „dobroprajní“ susedia rodičom neraz pripomínali, že ich dcéra je súca na vydaj, teda že je to už *dzifka pot čepec* (Šariš). Vidiecke spoločenstvo, ktoré dostatočne zaručovalo dodržiavanie domácich zvykov a mravnej bezúhonnosti mládeže, veru neostalo nič dlžné ani chasníkovi, čo pričasto mrkal po dievkach. To veru hneď aj staré ženy z Prosného pri Považskej Bystrici pobadali a už aj rozchýrili, že mladý *smrdzí mrkocinú, žeñel bi sa*. Vtedy bol najvyšší čas, aby sa pokojne i mladý, lebo *láska ho morí* (Rimavská Píla), obrazne vyznal dievčine: *Zarezala si sa mi do srca* (Prosné). Staré zápisy gemerských rozprávok ešte i dnes prehovorili, že bohatý šuhaj „*se wam do toho dgawšeta wel-mi bow zamilowaw, takže naloživ gu si za ženu zweč... a ge* (chudobnej dievke) *napokon i swoju lubost wygewew*“ (JZ, s. 47).

Lenže nebolo jednoduché vyznať sa nielen vo svojich citoch! Ak aj vlastné city a náklonnosť či postoj druhej strany neklamali, bolo treba zvažovať perspektívu budúceho manželského zväzku. Čo s takým nanič frajerom, o ktorého vlastnostiach i frajerka pochybovala: *Mam frajira Joška jag drevena loška* (Zámutov)? Priateľky aj matka veľkú starosť mali, keď pobadali, za koho sa má mladá deva vydávať – a v kysuckom Klokočove veru o takýto jav nebolo núdza. Vtedy až hrozivo znelo vystríhanie pred zlým sobášom: *Priviazaj sebe račij štraneg na krki, jako še mož vydadž za takeho korheľa!* alebo podobné *Ty sebe dovoš štraneg na krki, keč še za teho barabu vydovoš!* Napríklad i takto sa hovorilo, ak ženichom mal byť slobodný mládenec, ktorý často striedal svoje partnerky: *Čudujem sa í, že ide za takého frajirkára* (Jablonové). V Novohrade označovali veľkého záletníka

ako *frajerkáč*, na východnom Slovensku *frajirkoš*, *frejovník*. Ostrý bol veru jazyk bánovských a hlohovských ľudí, ktorí si neodpustili označiť takého smilníka za *kurváča*, *kurvára*, v Stankovciach pri Trebišove za *kurvoša*. Beda bolo teda v tom prípade, keď sa o nastávajúcom vedelo, že pričasto gemerské *lesi preskakuje*, že *potel' chodži pacholek po zolitach*, *pokel' mu ňekera džifka ňepriľahňe gacy* (Klokočov). Starší Turzovčania už len na jeho adresu konštatovali: *Zakel' ši pacholek, ľicež jako ftok od džifki ku džifce*.

Čo ostávalo, naopak, mladej? Ak nechcela *do hanbi prisc/upadnuc*, Šarišania v Záhradnom už výchovne nasmerovali činy dievky z vlastnej obce: *Kedz z jednim, ta z jednim. Ňebudzeš každemu hlavu zavraccac!* Ona balamutiť chlapcov nesmela. V Dolnej Súči, tam, kde vodička tečie, si tiež jedna Zuzička zvažovala svoju budúcnosť, pretože sa bála frajerovho oklamania. *Mislím si, abi ma on nepustil g vode, račičej sa popretku zaistím*, myslela tým na spoločného potomka. Kruto sa zahral veru osud s takto poistenou, keď sa na ňu mladý vykašlal, nechal ju, *oscál hu, zal si druhú* (Prosné), *mladuchu česňe pret svadbu ňechol na flaku a vžal druhu* (Turzovka). Darmo už bolo rozpamätávať sa na to, že *obecunka šalenemu radosc* (Torysa), čo vystihuje daromnú, zbytočnú radosť z planých sľubov. Z Dlhej Lúky pochádzal ten, čo vedel, že jednu dievku *boľi duša za ňim*, no napriek tomu nedal *sebe zaviazac svet*, čiže nedal sa sobášom pripraviť o slobodu!

Vydajactivá dievka bola tiež pod drobnohl'adom dedinčanov. V prvom rade sa prihliadalo na to, či je dievka pohlavne nedotknutá, počestná. Jej matka sa rada „nenápadne“ pochválila pred nádejným zaťom, že *Agneška ešči počľiva, ta dostaňež dobru ženu* (Sabinov). V takom prípade *počľivá dieuka máva na sobáši vienog z mirti* (Návojevce). Hoci *aj kerá nebola počľivá, išla z vencom na sobáš* (Lovčice). Medzi sebou si neskôr pošuškávali: Tá bola *počľivá ako hrach pol'a cesti* (Rimavská Píla), *pocivá jako vrba pri potoce* (Bošáca), *uš stracila veňec, a to dávno* (Prosné), teda že o jej predsvadobnom panenstve nemohlo byť ani reči. To však vo Zvolene nemohli hneď pri sobáši vedieť, predsa sa všetky nevesty *vidávali f partáh ako počľivie, ale každá mala maluo*. V bývalej Trenčianskej stolici sa spievalo takto: *Čilek nerozezná panenku od ženi, / každá nosí grgulienku* [t. j. čepiec so šatkou], */ čo nesvečí na panenku, / len vienek zelení*. Dievocký venček alebo svadobná parta sa odnímali až na svadobnom obrade, ako sa o tom spieva v svadobných piesňach z Brezovej p. Bradlom:

*Potte sem, široká,
nevesta vás volá,
že vám čosi pošušká,
Abi ste jej vzali*

*ten veneček z hlavi.
Zebiéraj, nevesta, ze stola tanieri,
uš ta zanechali tí tvoji frajeri,
uš ti s nimi nebudeš!
Uš ti ideš svého stavu panenského
do zármutku ženského.*

Ľudové piesne obrazne vyjadrujú stav, keď už dievka stratila panenstvo, keď sa pozabudla s mládencom, keď sa mu fyzicky odovzdala, oveľa poetickéjšie, napr. ... *len som si zabudla u mojej mamičky vienog na stole* alebo ... *hej, vienog zelení, ak si douj spadou, priam si uvädoú* (Veľký Lom), ... *stracila som partu, zelení venec* (Dechtice), z Oravy ... *muoj vienog zelení do vodi mi upal, ... fčil moja poctivost dolu vodú pláva* (Stará Turá), v zliechovských sa spieva ... *ňepriďe uš tvoj vienek na miesto, ... priviedel ma o zelení veňiec*.

O prespanke z Dlhej Lúky sa hovorilo aj inak: *zlahla ve varkoču*. Toto vyjadrenie sa dá vysvetliť i tak, že slobodné dievky chodili prostovlasé so zapleteným vrkočom ... *Oj, moje vláski zlatisté, slúžili s'te mi fpanenstve* (z piesne z Oravy) a znakom ich panenstva bol spomínaný venček.

Na druhej strane o mládencoch sa vedelo, že *málokerí mlád'ěnedz je poctiví pret sobášom* (Bánovce n. Bebravou), a tento fakt sa v spoločensťve akceptoval, dokonca nepriamo podnecoval. Ale neprimeraná, už neakceptovateľná miera obcovania slobodného muža si vyžiadala aj svoje odsúdenie v ironických spojeniach: je *pociví jako v sedmém roce kohút* (Bošáca), *počlivi jag baran na Gala* (Spišský Štvrtok). Viditeľný znak toho, že mládenec už nebol pred sobášom poctivý, bolo chýbajúce pero za klobúkom. Túto etickú normu z bošáckeho kraja opísal i Holuby taktó: „Poctivá nevesta musí mať buď vienok rozmarínový alebo aspoň pierko z neho pri sobáši. Ktorý mladoženích nemá rozmarínové pero za klobúkom, o tom sa vie, že ho poctivým neohlasovali.“

Ak už dievka nebola najmladšia a stále ostávala slobodná, vtedy bolo okolie vo vyjadreniach na jej adresu veľmi neúprosné. V Lapáši si jedna povzdychla: *Braťá sa ožeňili, sestri sa povidávali a já som zostala na ocet*, pretože sa ešte nevydala. Predpovede o možnom vydaji zneli v takom prípade veľmi skepticky. Napr. *keť še ňevidala doobedu, ta še poobedze ňevida* (Dlhá Lúka); *ňebudze s tej babi dzifka aňi z vajčaka kobula* (Veľký Šariš) – neomladne už, nezmení sa. Dokonca takej žene, čo sobáš nepriali, vyriekli až zaklínaciu formulu: *Žebi sí še vidala, jag budze jedna bila vrana l'itac!* (Záhradné), t. j. nikdy. Navyše ani ľudová rozprávka o starej dievke a čertovi nehodnotí starodievocťvo pozitívne. „Hovorí sa, že stará dievka sa na dračicu premieňa, lebo s pribúdaním rokov jej pribúda aj zlosti, že

ľažko je s ňou po dobrote sa znášať.“ Nie práve najmladšej žene veľa možností na bezúhonný vzťah neostávalo. Vyberať si medzi mužmi nemohla a vítala každú príležitosť, kde sa jej ponúkal o ňu záujem. Sama si povedala: *S prebačeňom, aňi ridz bulam do ňoho ňeutarla, jag bim dziyka bula* (Sobrance). Neostalo bez povšimnutia, že taká *ľupe očima po chlapoch, to je rajda* (Prosné). Ak sa slobodná (alebo aj iná) žena – opačne to bolo podobne – dokonca rozhodla žiť v ne-manželskom, z pohľadu vidieckej normy neprípustnom, odsudzovanom zväzku, hneď sa to pohoršene pretriasalo na verejnosti, ale takéto fakty sa halili do tajomstva miernejších slov. Rozchyrovalo sa napríklad, že v Rimavskej Píle *sa osobášil'i pod lesou*, v Budkovciach pri Michalovciach *žiju na viru*, v Prešove *ozdaj ňebuli sprisahane, lem tak na ľevu ruku žil'i*, v Turzovke na Kysuciach *žiju len tak na oguľe/na špagače*. Žena, čo v Sobranciach sama gazdovala, *mala sluhu, ta šla z ňim na roboti*, pod čím sa rozumelo aj ich vzájomné telesné zblíženie, na Ponitří vraj bola taká *chiťená na pou kola*.

Ak sa v Šariši niekto v manželstve dopúšťal nevery, povedalo sa, že *čochvil'a pujdze na karki lamaňe, že pase psi s dakim* alebo *zlamal šidmu svatojsc*.

Čo myslíte, milí čitatelia, zmenili sa dnešné postoje staršej generácie voči mladým natoľko, že otázka mravného či cnostného života sa stáva postupne prehlíadanou a zároveň v jazykovom stvárnení zabudnutou? Alebo si zachováme mravné dedičstvo ako nezmazateľnú hodnotu pre našu budúcnosť?

KATARÍNA BALLEKOVÁ

Literatúra a pramene:

- BALLEKOVÁ, K.: Súčasný piesňový repertoár v Zliechove. Ročníková práca. FF UK Bratislava 1994/95, rkp. 8 s. + príloha 124 s.
- BUFFA, F.: Zo severošarišskej frazeológie. Bratislava, Veda 1994. 172 s.
- DROPOVÁ, L.: Piesne a spevný repertoár. In: Stará Turá. Zost. J. Michálek. Bratislava, Obzor 1983, s. 190 – 206.
- HOLUBY, J. E.: Národopisné práce. Red. J. Mjartan. Bratislava 1958. (EH)
- HORVÁTHOVÁ, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava, Tatran 1986. 248 s. (EH)
- Kartotéka a archív nárečového oddelenia JÚEŠ SAV.
- KOMOROVSKÝ, J.: Tradičná svadba u Slovanov. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.
- KOTULIČ, I.: Slovenský nárečový materiál v pozostalosti I. I. Sreznevského. In: Jazykovedný zborník 2 (venovaný Š. Tóvikovi). Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 41 – 53. (JZ)
- SKLADANÁ, J.: Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období. Bratislava, Veda 1993. 176 s.
- Slovník slovenský nárečí. Zv. 1. zv. (A – K). Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994. 938 s.

Zbohom ostávajúte, mamičkine prahy

ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava, Tatran 1974. 760 s.

Svadba na dedine bola a zväčša ešte stále je mimoriadnou spoločenskou udalosťou. Pre mladých snúbencov je významným krokom do spoločného života, pre rodičov znamená akúsi „vstupenku do neba“, ktorá im zaručuje, že ich ratolesti sú zaopatrené, a preto môžu začať „ukladať do pančuchy na truhlu“. Pre celú dedinu svadba bývala hlavne v minulosti žriedlom dobrej zábavy, lebo takmer všetci obyvatelia dediny patrili k pozvaným hosťom.

V jednotlivých krajoch, ba niekedy aj dedinách sa svadobné obyčaje a obrady mohli odlišovať, ale ich základ ostal všade rovnaký.

Najprv prišli k rodičom budúcej novej nevesty zástupcovia rodiny ženičky zistiť ich predbežný súhlas so svadbou, potom nasledoval dohovor o majetku, ktorý mali dostať budúci manželia od rodičov. Veľakrát vtedy mladí ešte nevedeli, či sa budú brať. Ich budúci spoločný život mohol závisieť od zhody či nezhody rodičov pri dojednávaní sa. S predsvadobným obdobím súvisia slová *pytačky*, *pýtanka*, *pýtanky* a na severe západoslovenských nárečí *nahováarka* i *nahovácky* a *námluvy*.

Dohovor o majetku, nazývaný aj *dokonávka*, sa mohol vykonať aj na zásnubách: *Pred veselím bola dokonávka, ako zásnubi čil* (Veľká Maňa), ktoré sa konali pred samou svadbou, keď už majetkové záležitosti boli zväčša vysporiadané.

Zásnuby sa nazývali i *zásľuby*, *sľuby*, *zasľúbenie* alebo *zasľúbeniny*: *Zasľubovať sa, to už ti dvá, ona a on, sa rozhodli, že sa vezmú, že budú manželama, a je to prvý krok k svadbe* (Skalica); *Ľadeli máme zasľúbenie a o mesiac cobáš* (Návojevce); *V ľadeli budu madz zasľúbenini* (Žakarovce); *A kedže bude to zasľúbenie?* (Chocholná).

Pomenovania s koreňmi *snub-*, *sľub-* tvoria súvislé územné celky v časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí. Na východnom Slovensku na Spiši, Šariši a v Above sa zásnuby nazývajú aj *rukoviny* a od tohto názvu sa tvoria aj slová z významom „zasnúbiť sa, zasnú-

bený“: *Rukovini buli f sobotu večar. V ňedzeľu jih uš f koscel'e opovedaľi. Vedz opovedaľi po tri ňedzeľe a tag bulo vešeľe* (Rankovce); *Temu dzieľčecu ňekurizuj, bo ona je už zrukovana* (Spišský Štvrtok); *Fčera še zrukovali a dñeš še rozešli* (Markušovce); *Percinkni kupene, možeme madz rukovini* (Gregorovce).

V južných stredoslovenských nárečiach na pomenovanie zasnub existujú výrazy *prstienkovačka* a *prstienkovanie*: *Všera zmo buli na prstienkovaški* (Klenovec); *Bola u nás prstienkovaška* (Kociha); *Moja najlepšia kamarátka mala v ňed'elu prstienkuvanie* (Hliník n. Hronom). V iných častiach stredného Slovenska, napr. v okolí Ružomberka, na Ponitří je *zďavanka, zďavanky, zďavky*: *Bola u náz zďavanka* (Kociha); *Zďavanka bula u nas, ši s'e ňepošuli?* (Klenovec); a *oddávka, oddávky, oddanie, oddaniny, oddavnie*: *Us si na ňu ňeostrí zubi, ona je už oddaňi, o dva tiňne sa vidáva* (Návojovce); *Tonto prípad'e sa potom dohovorili o dñi odávki ako aj o šickih veciah ženbi* (Vráble). Predovšetkým na Ponitří a Požitaví, ale ojedinele aj v ostatných častiach stredného Slovenska sa môžeme stretnúť s výrazmi *pokónávka, dokonávka, konanie, konávky, konačka, konačky, pokonanie*: *Na Silvestra zme mali pokonáňi* (Ludanice); *Jambalkeje budú vidávať dieuku, čera mali pokonáuku* (Návojovce); *Už mali aj konačke* (Pečenice). Na niektorých miestach stredného Slovenska sa zasnuby volajú *vera*: *Moja Aňička mala minulú ňed'elu z Jankom veru* (Hliník n. Hronom). V Sobranciach povedia, že sa *idu obručki čeriac* alebo *budze perscenki čaraňe*, vo Višňove v okrese Trebišov *chustku davac* tiež znamená zasnubovať sa.

Zo Záhoria a okolia Trnavy sú známe výrazy *propíjaňi* i *prepijanie*, ktoré označujú vlastný deň zasnub alebo oslavu pri zasnubách: *Dnes bude u susedú propíjaňi* (Záhorská Ves). V Ľubotíne v Šariši sa zasnubám povie *spitovini*, lebo sa na nich *spituje*, t. j. dohoduje o svadbe.

Zasnúbené dievča sa nazýva aj *snúbenica, slúbenica, snúbenka, slúbenka*, zasnúbený chlapec je *snúbenec, slúbenec*: *Bes slúbenki už neide ňikam* (Skalica); *Šteuko tetkin z ňitri náz načtívivü aj zo slúbenicoü* (Dolná Lehota); *Mala tu snúbenca* (Veľké Rovné).

Rovnaký význam majú aj stredoslovenské slová *verenica* a *verenec*: *Aňička je moja vereňica* (Hliník n. Hronom); *Už aj verenca mala, ked zemrela* (Valaská Belá). V časti nárečí sa v tomto význame používajú aj výrazy *oddanica* a *oddanec*: *Oddanci sú takí, kerí sa majú brat – ón je oddanec a ona oddanica* (Dvorníky); *Žofa prišla s Prahi, že vraj z odancom, aľe iba fatľág akisik* (Dolná Lehota). Na Spiši a v časti Šariša snúbenicu pomenúvajú výrazom *bralta*, ktorý pochádza z nemeckého *Braut*, t. j. nevesta, snúbenica. V časti Zemplína sa vo význame „zasnúbené dievča“ používa dvojslovný názov *spitana dzifka* alebo spodstatnené prídavné meno *spitana*.

V južných západoslovenských nárečiach a v Gemerí ojedinele snúbenicu nazývajú aj *nevesta*.

Po vydarených zásnubách nasledovali *ohlášky*. Kňaz musel trikrát v kostole ohlásiť, že snúbenci sa chcú vziať: *Už boľi v ohlaškach a druha hej ho chcela odjač* (Turzovka); *Ve štvrtek pred ohuášškama išeu tam z námufčikom* (Hlboké); *Ohláški moseli buti tri* (Kšinná); *Prišli potom obidvaja k nám a išli sa spítať pána farára, či bi nena-písali ohláške* (Trnie); *Uvidzime, jak pridze ohlaški pisac* (Fintice). Zo Spišského Štvrtku máme doložený rovnoznačný výraz *opominki*: *Dziefčeta, v ňedzelu učujece f koscele mojo opominki*. Vo význame „písanie ohlášok“ sa v južnom Tekove mohol použiť aj výraz *dokonávka*: *Mladá ňevesta na dokonávku išla kňazovi* (Svātuša).

Večer pred svadbou pozvaní hostia doniesli k mladuche koláče. Dnes sú to najmä torty, zákusky alebo fľaše alkoholu a rôzne finančné alebo materiálne dary. Dary i sám akt darovania a s tým spojené pohostenie sa volalo *pocta*: *Večer prec cvadbu sa išlo s poctu* (Rumanová), alebo *opáčky*: *Večer pójdeme na opački, zajtrá je svadba* (Radošina). *Poklonou* okrem darov a aktu darovania volali i veľký okrúhly koláč plnený makom, ktorý nemusel byť určený len na svadbu: *A bolo ta mesa aj pokloni a takého ako zo svad'bi* (Detva); *Potom ih osobáša, vindú s fari, no a tí ľudá už tam čakajú na tú poklonu* (Námestovo). Tento koláč mohol byť určený napríklad aj na prvé ohlášky.

Na ďalší deň nasledoval slávnostný obrad a svadobná hostina. Celá táto udalosť sa spoločne nazýva *svadba*: *Zábavi bívali zrietka, tance sa volali, len keď bola svad'ba* (Detva); *Takej parádnej svad'bi ešte Lihotka ňevideľa, ako bola Haňina* (Dolná Lehota); *Tri tídne pret svadbú bili ohláški a žeňich mosel rozmarín nosid za širákem* (Dúbravka); *Al'e na vala'e bul taki zvik, mladej še pret svadzbu mušel doňesc pogač, kolač* (Rozhanovce).

Rovnako často sa v tomto význame používa aj výraz *veselie*. Je typickým pre východné Slovensko, ale nájdeme ho aj v trenčianskych, nitrianskych, tekovských a kysuckých nárečiach: *To son ja aňi ňevideľa, čo je to tá svad'ba – prušie sa to vedelo len o veselí* (Prievidza); *Na veselú mesa dosci, po veselú ohriš kosci* (Studeneč); *Frajirka še mi vidava, pujdzem na vesele* (Veľký Šariš); *Ňeská sa mosím dobre poumívat a vištafiruvat, lebo id'em na veselí* (Ludanice).

Slovo *sobáš* sa vzťahuje len na vlastný cirkevný alebo civilný, občiansky akt uzavretia manželstva: *No ke ca vrátili zo sobášu, tak šetko stálo na dvore* (Lišov); *A to tag už také staršie ženi kritizovali, že tá nebola ani ve venci pri sobáši* (Kostolné); *Telo sobáššov je teraz!* (Veľké Rovné). *A že on ňejde na ten sobáš, pokál mu to ňedajú* (Diviacka Nová Ves). Rozšírené je na strednom a západom Slovensku, vo východoslovenských nárečiach mu konkurujú slová *prísaha*, *sľub*: *Potim ju starosta vipital od rodičov a išli na príšahu* (Rankovce);

Už ida na prišahu (Dlhá Lúka); *Ked išla do sľubu, ta jag bi umirala* (Ďačov); *Potem buda brac sľup* (Dlhá Lúka).

O *svadbách, veseliach* či *sobášoch* sa spievalo aj v mnohých ľudových pesničkách, ako napríklad v týchto zliechovských:

*Zhora, zdola vietor veje, prší dášť,
uš tú moju milú vedú na sobáš...*

*Id'e svadba zhorí,
zakrívajte stoli,
ližički cínové,
miski javorové...*

Vo východoslovenských pesničkách sa najčastejšie spomína *veselie*. Medzi najznámejšie patrí táto:

*Koľečka še obracaju,
pšeňička še me'e, me'e, me'e, me'e,
moja mila še vidava,
pujdzem na veše'e...*

V piesni z Udavského v okrese Humenné sa tiež spieva o *veselí*:

*Vyjdzi, mamka, vyjdzi
i s tej čarnej zemi,
pridz, by zaopatrec
širocki veše'li...*

V ľudovej piesni z Ratvaja v okrese Prešov sa spomína *oženok* vo význame ženba:

*A ked bulo po oženku,
začal mlacic svoju ženku...*

Taká svadba, kde si chlapec bral za manželku dievča, ktorej brat sa oženil s jeho sestrou, sa volala *na frajmak, frajmok* alebo *na frajmek*, teda na výmenu: *Idú na frajmok. Náž Jano si bere ih Anču a naša Mara sa vidáva za ih Joža* (Návojovce); *Mišo si takú bohatšú našiel a oženil sa na frajmek* (Dolná Súča). Na Spiši o takýchto manželských dvojiciach hovoria: *Pobral'i še na čarunki* (Studenec).

Keď sa robila len malá skromná svadba bez hudby, povedalo sa, že je v *tichosti* alebo *pri tichosti, potichu*: *Odbavíme to veselie len tak pri cichosci, bez muzigi* (Horné Bzince); *Nerobil'i veše'e, len tag*

v cichosci šicko odbavili (Dlhá Lúka); *Len tak poťichí svad'bu robili, žaden sved ňevolali* (Dolná Lehota).

Dievča v deň svadby volajú zvyčajne *nevesta* alebo *mladá nevesta* takmer na celom území Slovenska: *Tak tam bou taňier a tak sa mladej ňeves'e plat'ilo* (Lišov); *Zavolaju ciganoch a tancuje še redovi taňedz z mladu ňevestu* (Rankovce); *Tento prsteň a šátek vezneš a daj ho do poháru neviesce* (Záhorská Bystrica). Druhý význam slova *nevesta* znamená v príbuzenskom vzťahu synovu manželku: *Sinova žena, to je naša ňevesta* (Dlhá Lúka). V svadobnej piesni z okolia Prievidze sa spieva o *mladej nevestičke*:

*Dajteže nám, dajte
za ližicu mädu,
ved' zme ván doňiesli
ňevestičku mladú.*

Na strednom Slovensku je však najviac rozšírené slovo *mladucha*: *Mladucha doňiesla tvarožník* (Harmanec); *Z Jaseňouho bola mladucha* (Detva); *Potom mladucha otpituje od rodičov* (Kraľovany).

Pre muža, ktorý sa žení, majú na západnom a čiastočne aj na strednom Slovensku označenie *ženích*: *Povídau šenkár, že kočiš je ženích* (Jablonové); *Taki ženih jak s cukru* (Valaská Belá), alebo *mladý ženích*, *mladoženich*, prípadne *mladoženik*: *Mladoženik sedev na pretku vella kočiša* (Hlohovec); *Mladí ženich tag mosel dad ušid neveste čižmi* (Stará Turá). Pre stredné Slovensko je však charakteristickejšie spojenie *mladý zať*: *Mladí zať, ten ňebou tan, ten tajšou preč* (Lišov); *Od mužadzi zaca šli gu mužaduche na pitački* (Východná); *Přišla rodina z mladím zátom do toho domu* (Kraľovany).

Slovami *mladá* a *mladý* sa označujú nevesta a ženích vo východnej časti východoslovenských nárečí, v Gemeri a ojedinele v hornotrenčianskom nárečí: *Mlodi a mloda, to bili mlodzata* (Dlhá Lúka); *Mladi z mladu chodza voladz na veše'e* (Kanaš); *Pri sobášu má mladá stúpid' mlad'imu na nohu, abi ona mala naveki pravdu* (Muránska Dlhá Lúka). Na Spiši a čiastočne v Šariši slovom *bralta* nepomenúvajú len snúbenicu, ale aj nevestu. Podobne ženicha nazývali *braltin*, *braldigan*, *braldijan*, *brajdigán*, *brajtchin*, *brajtin* a *braudijan* (z nemeckého slova *Bräutigam*): *Bralta viobl'ikana, a'e brajtchina ňit* (Giraltovce); *Braltin tak paradňe gračal* (Dlhá Lúka); *Braldigan, ked išol do koscela, ta mal za klobukom pierko* (Spišský Štvrtok); *Braldijan muši braltu vikupidz ot paropkoch* (Prešov). Tieto slovotvorné varianty používajú aj vo význame „mládenec pred svadbou, snúbenec“: *Braldijan nas prišol zavoladz na veše'e* (Ďačov).

O takých partneroch, ktorí mali len civilný, občiansky sobáš alebo dokonca žili bez sobáša, ľudia hovorievali, že *šak tí sú len tak pod*

v**řbou** zosobášení (Kšinná) alebo sú len tak *bes kostela spráhnutí jako hovátká* (Horná Súča).

Dôvodom svadby nie vždy bola úprimná láska. Často sa mladí ľudia brali hlavne pre majetok, alebo sa podrobili vôli rodičov. Prinútené sobáše volali napríklad *prisiléné*, ako sa spieva aj v tejto pesničke zo Zliechova:

*Ľesobáš, ňesobáš, paňe otče kňaskí,
lebo je ten sobáš prisiléné, ťaškí...*

Na východnom Slovensku hovoria o *musenom veselí*: *Znace, to take mušene vešele, bo ňe ona, aľe jej madz ho chcela* (Ratvaj).

Pri svadobnom obrade si budúci manželia na znak vernosti vymenia *prstene, obrúčky, karičky* či *kotulky*: *Nésla na taniéřiku ručník, pero, stuški a obrúčku – prsciének pre ženícha* (Bzince p. Javorinou); *Obrúške kúpeř mladí* (Kociha); *Máte už aj garički kúpené?* (Lipová); *Už aj garičku nosí, zachvilu bude svadba* (Poľný Kesov); *Ke_con sa vidávala, ženih zabudol kotulki kúpit* (Vištuk).

Po obrade nasledovala hostina a tanec pri muzike, ktorá trvala zväčša až do rána a niekde aj celý nasledujúci deň. Zábava pred ukončením svadby alebo na tretí svadobný deň sa nazývala *popravky*: *Ideme ešče na poprafki* (Kunov); *Šag na poprafki nemusíš íst, ket si ukonaná* (Brestovec).

Po sobáši išla mladá nevesta na cirkevný obrad, ktorý sa volal *vádzka*: *Mladí sa miseř skovaď a mladá ňevesta išla na vácku ľen zo ženámi. A ke_c tej vácki prišla domou, tak poton misela mladího zaťa hľadať* (Lišov); *Zajtra puojdeme na vátki* (Likavka); *Aj po sobáši ide nevesta na vácku, tan sa jěj ten šľajěr odekřije* (Skalka n. Váhom). Takýto svadobný obrad, ktorý uvádzal nevesty medzi ženy a do manželského života, sa volal aj *úvod*: *Potom s ňu šli svadebňice na úvod do kosteřa* (Hlboké), alebo *vývod*: *Ta bula i na vivot, žebi mala pokuř* (Ďačov).

O polnoci alebo po polnoci, teda niekde už vlastne na začiatku tretieho dňa svadby, nasledoval posledný dôležitý akt – obrad snímania venčeka neveste a dávania čepca, čím sa symbolicky z dievky stáva žena. Mladú nevestu *čepčia, čepia, začepčia, počepčia, očepčia*, a preto sa obrad na väčšine územia volá *čepčenie, čepenie, začepenie, počepenie, čepenky* alebo *čepoviny*: *Na tretí deň bolo čepenia* (Nižná Boca); *Po čepenkoh bula u naz hoscina* (Rankovce); *Jaku maľi dobru paľenku na čepovinoch!* (Torysa).

Keďže neveste sa venček z hlavy *odvíja* a do čepca ju *zavíjajú*, v oblasti južného stredného Slovenska sa skôr rozšířili slová *zavítie, zavíjanie, zavíjačka* a *zavíjanka*. Od podstatného mena *veniec, vienok*

sa zase na Orave miestami ujal aj výraz *venkovanie, venčenie*: *Po pou-noci bývalo venkuvaňa* (Horná Lehota).

V hornotrenčianskom nárečí od slovesa *vypletať* vytvorili tvar *vypletanie*, prípadne v okolí Trnavy *odpletanie* popri *čepčení* a v dolnotrenčianskych nárečiach označujú čepčenie aj názvom *kyčkanie*, ktorý je odvodený od slova *kyčka*, čo znamená uzol vlasov na hlave vydatej ženy.

Z ďalšieho svadobného názvoslovía môžeme vybrať napr. detvianske slovo *svadbisko*, t. j. miesto, kde sa svadba konala, kde sa po sobáši v kostole zabávalo, jedlo, pilo a tancovalo: *Išli na sobáž a hudba išla do svad'biska* (Detva).

Prvá, svadobná noc už manželov sa nazývala *pokladiny*: *Potin sme prišli ku mojim rodičom na pokladzini* (Spišský Štvrtok).

Takto by sme mohli pokračovať ďalej a určite by sme našli ďalšie a ďalšie výrazy označujúce rôzne činnosti, udalosti, osoby, zvyky a obyčaje. Bohatstvo svadobnej lexiky je naozaj veľké, ale mnohé slová a výrazy v dôsledku zjednodušovania svadobných obradov a vymierania najstarších generácií upadli do zabudnutia a ostali len v kartotékach nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra, etnografických pracovísk a v odbornej literatúre. Tie, ktoré výskumníci nezachytili, sú už nenávratne preč.

IVETA VALENTOVÁ

Máľinská svadba

Na úpätí južnej časti veporského Slovenského rudohoria tri kilometre pod hrádzou vodnej nádrže leží obec s bohatou sklárskou tradíciou Málinec. Ľudia žijúci v tejto dedinke v údolí dodnes v podobe živej hovorenej reči používajú prvky máľinského nárečia, ktoré podrobnejšie opísal Ján Matejčík v práci Lexika Novohradu (Martin, Osveta 1975). Podľa neho táto oblasť patrí z hľadiska slovenských nárečových skupín k východonovohradskému (ipeľskému) nárečiu, ktoré má dve podskupiny – severnú a južnú. A práve severná skupina podľa Matejčíka vychádza z Máľinca.

Priblížme si túto nárečovú skupinu prostredníctvom obradových prejavov spojených s máľinskou svadbou, ktorá ešte žije vďaka pamäti starších.

Svadba bola záležitosťou nielen rodiny, ale celej dediny a trvala tri dni. Prvý deň to bolo tzv. lúčenie so slobodou – *kaša*, druhý deň *sobás* a *svadobná hosťina* a tretí deň tzv. *hľadanej bičkov*.

Zásnubné obyčaje splynuli aj s pytačkami, takže v predsvadobnom období neboli zásnuby – *prstankovačka* – samostatným aktom, ale zahŕňali v sebe aj potvrdenie nevestinho súhlasu na vydaj. Pri zásnubách v dome budúcej mladej nevesty ako prvý prehovoril mládenec otec: *Añi sa náz nespejtaťe, čo smo prišli*. Otec dievčiny odpovedal: *No vet povéte, čo kceťe*. Na to sa obrátil mládenec otec na rodičov dievčiny so žiadosťou: *Prišli smo pejtaťi pre názho sena toto d'evča. Či mu ho dáte za ženu?* Odpoveď znela: *Aj ve s'te braľi, čo sa ván ľúbilo. Añi me nehráňimo, čo be ich t'ešilo. Nag in pán Boh požehnáva, na kerú cestu sa ubraľi*. Po kladnej odpovedi dievčiny odovzdali jej obrúčku a jednofarebnú látku – *štof* – na šaty – *hábe*. Budúci ženich a nevesta si podali ruky a bozkali sa. O mladých po zasnúbení sa hovorilo, že sú *vo vere*, boli *vereňec* a *vereňica*.

V zásnubnom období si snúbenica pripravovala aspoň základnú výbavu – *štafirung*. Patrili k nej dve *duchne* (veľké vrchné periny) do postele, štyri *hlaňice* (vankúše), domáca bielizeň a ďalšie predmety podľa individuálnych možností. Dva dni pred svadbou (v sobotu) pri-

šiel na koči alebo voze mladoženích so svojím starejším po dievčininu výbavu. Keď vynášali posledné veci, jej otec povedal: *U Boha vejc.*

Kaša sa konala večer pred sobášom v dome dievčiny. Bola to vlastne rozlúčka s dievkami a mládeňcami. Prítomný bol jej starejší (*odavač*), prvý družba a družica. Host'om podávali zemiakovú alebo krupicovú kašu, veľký okrúhly kysnutý koláč s makom a slivkovým lekvárom a pálenku, tzv. *rožovku* (domácky pálená z obilia, najmä z raže). Na *kašu* prichádzali dedinčania tesne pred večerom, spievajúc pieseň *Už je večer, večeríčok*. Pri vstupe do domu ich vítala svadobná matka s dcérou, ktorá mala na sebe zásteru zakrývajúcu aj poprsie – *fertuchu*, ktorú tvorili tieto časti: *kantár* (traky na zástere), *šľajfňa* (pás na zástere), *čipka* a *vačok* (vrecko na zástere). Ženy a dievčatá jej odovzdali do *vačku fertuchi* peniaze a jej matka núkala koláč so slovami: *Nak sa ván páči z nášho koláča, neohrdniťe nás*. Koláč prijímali so slovami: *Nak sa ti len dobre darí, Aňička mojej. Veľé šťastej. Abe si veľé detí vichovala*. Otec, oddavač a prvý družba vítali zasa chlapov a mládeňcov, ponúkajúc ich pálenkou so slovami: *Vipimo na zdravej ten mladen*.

Pri odprevádzaní z domu svadobná matka – *mat'i* – všetkých napomínala slovami *A narano nežaspíte. Nag vipravimo tú naši d'evku, ako sa patrí*. Odpoveď znela: *Žezaspimo, príďemo*. A pri odchode zaspievali tretiu slohu piesne *Už je večer, večeríčok*: *Kod jej pód'en na tú vojnu na ton vranon koňičku, a te budeš kolejsati chlapca lebo d'evočku*.

V tom istom čase sa v dome budúceho mladého zaťa zišla jeho rodina, ktorá sa neskoro večer vybrala do domu nastávajúcej rodiny so spevom *Pomo tan, pomo tan, d'e to svetlo horí, jes tan peknó d'evča, ažda nán otvorí. Otvor milá, otvor, dávno son tu ňebou, uš son vaše dvere otvárad' zabudou. Kot si te zabudou dvere otváraťi, jej son sa zabudla s t'ebó dovrávaťi*.

Sobáš sa konal v pondelok. Hneď ráno nevestine družice odniesli ženichovi košeľu, vyšívány ručník a pierko. Potom obliekli *mladuchu* (dievča v deň svadby), spievajúc pritom pieseň *Eš'te sa ňevidán*. Keď bola pripravená, konala sa v izbe odobierka. Slova sa ujal oddavač: *Milá céra a rodičej! Dňešnej d'en pód'eš k svätému sobášu. Budeš presad'ena skrze kazat'ela, abe si sa pridržejvala svojho manželja. Ako dobrej zahradník presádza svoje štepe, tag aj te budeš presad'ena do druhé zahrade k svojmu manželovi. Tag nak ti Boh pomáha štasne prikročiti k svätému sobášu*. Mladucha na to povedala: *Jej na tmavé ceste postavéna stojín, ňevén, či si dobre a či zle vivol'in. Rodičovej moji, rad'i be s'te kcel'i, čo sa bude so mnó v svet'e nakládaťi. Ňemóžen ved'eťi, čo sa staňe so mnó, lebo je to šetko zakréto predo mnó. Tag mi odpustiťe moje panenské krechkost'i, lebo si mán pret sebá zvejiťi*

svoje manželské povinnosti. Jej ván kcen šetkín zo srca otpustiťi, abeh mohla šťaslive k sobášu pristúpiťi. Približne v tom istom čase žiada rodičovské požehnanie pri odobierke z domu aj ženich: *Drahí rodičovej! Umieňiu son si dñes k sobášu pristúpiťi. Preto mi otpustiťe, že son váz mnohokrát rozhñevau a zarmúťiu. A prosín váz o požehnañé k tomu kroku.* Po odobierke sa obidve svadobné družiny pobrali v sprievode na sobáš.

Po sobáši sa svadobný sprievod vydal do domu mladej nevesty, kde sa konala hostina. Svadobných hostí usádzal za stoly starejší slovami: *Vážená rodinka! Tag nak sa ván páči posadaťi za stól a nak sa ván ráči užívaťi tétoka dare, kerej ván tótot pribitok predkládati ráči.*

Jednotlivé druhy jedál nosili na stoly družbovia a družice. Prvým chodom bývala vždy slepačia polievka. Ale pred prvým jedlom predniesol starejší vtipne ladený prípitok: *Skleňička jasná, aká si te krásna, ako ta jej rád mán, kot si ñi prázna. A te ma za to, d'e je najväčé blato, d'e ma hod'íš, tan ma hod'íš, jej ñemóžen za to.*

Prvú misku s polievkou priniesla hlavná kuchárka, ktorá predniesla takýto príhovor: *Daj Boh šťastej, páñi milí, kerí s'te sa zhromažd'ili do pribitku počtívého pána otca svadobného. Kot son jej staďeto šla, krásnu muziku son slišela, tu dávajú jesti, piťi, aľe môžu aj nabiťi. Lebo aká svadba bejva, mñe sa o ton žďi sníva. Aj jej son ednú robela, tri groše son na ñi strovela. Bolo tan dos fšakového pečeného, vína, piva aj pálenke, každému po edné skľenke. Mala beh ván rozprávaťi nakrátce, d'e son vandrovala, po keré sveta časce. Lebo za celej tri roke ñepohla son sa z naše t'epélé pecu na tri kroke. Pomesľela son si, že id'en na Českó Brezovo, lebo son ved'ela, že tan páno mnoho. A keď son jej dolu z voza zišla, hñed edon pánou mlád'eñec pre mña prišeu. Mój pán t'i službu sľibuje a že t'e skrze mñej ku obedu inventuje. A jej son s veľkó radost'ó šla, lebo son sa nazdala, že tan buďen mať dosti, jakošto pol'evok, búchod aľebo cmáru. Čo beh ñebola vipela, vil'ejla beh za sáru. Pečénke uš son bola zunovala jesti a tu mi žďi inakšé a inakšé pretkládal'i jedlá jesti. A kobe s'te uhádl'i, aké bole, krťice, meši na kisko spravéne, húrlike vecht'ami napcháne. A čo ñebolo odo mñej strovéno, to bolo fšem d'et'on na svadbu rozdáno. Eš'te beh ván aj inšé mala vraveťi, aľe vén, že ma už ñebud'e'te šecko veriťi. Lebo bud'e dvanácta biťi a jej misím táti domó haluške variti. Nak sa ván páči!*

Keď svadobníci mali polievku nabratú, starejší zobral do rúk uvarenú sliepku a povedal nasledujúci viňš: *Táto pol'evka je masná, lebo bola sl'epka samopašná. Kod ľeľela lóka s pántó, hñed do izbe z veľkó šantó. Kod naše žene žito cid'ele, oná furt pri ñich sed'ela, kín sa z ñeho ñenažrala. A čo mala aj kurence, aj té bole také š'tence, že bátovi Púpajovi obzobale bob cukroví. A Kupcove ñañi Mrtki obzobale šetkú mrkvi. Primiťe d'ačñe!*

Starejší zabával svadobčanov svojimi žartovne ladenými vinšami aj k ďalším druhom jedál. Na niektorých svadbách vinše hovoril prvý družba. Vinš pri podávaní hovädziny: *Ľesén hovädzinku z mladé javlovičke pre paňé, pre d'evke, pre mladej paňičke. Jectéže, d'evčence, dobre uvarénu. Kerá najvejdz zéte, vezñen jí za ženu. Vezñen jí za ženu, spávaťi s ňó bud'en, adž dobrá ñebud'e, bijaťi jí bud'en.*

Vinš pri podávaní kapusty: *Toto je masná kapusta, ñeopar'te si s ňó ústa. Lebo kto si ich oparí, sán sebe z'le nadobarí. Bud'e dúchaťi do ležice ako baran do t'ekvice. Prími'te d'ačne!*

Ako posledné jedlo sa obyčajne prinášala na svadobný stôl kaša. Za tým prišla medzi svadobčanov opäť hlavná kuchárka. Jednu ruku mala obviazanú starým uterákom a v druhej držala vareku (naberačku na polievku). Starejší povedal, že sa popálila pri varení kaše, a žiadal hostí, aby sa jej poskladali na doktora. Jeho reč znela: *Milá naša kuchárka sa nán veľmej oparila. A f takon m'este medzi nohami, čo sa hanbín povedaťi pred vami. Rana je to zapuchnúta a napole roztrhnúta. Tag jej dajte dákiho paroma, nag jej tád'en po dákiho doktora.* Svadobčania na to reagovali: *Nag nán to ukeže.* A starejší odpovedal: *To sa ñemóže, lebo je to veľmej boľavó.* Kuchárka potom prišla ku každému a do vareke jej *metali* (hádzali) peniaze. Týmto sa hostina v nevestinom dome skončila.

Potom sa slova ujal nevestin starejší, ktorý mladú nevestu odobral od rodičov, súrodencov, priateľov a susedov. Text odobierky bol podobný ako pred odchodom nevesty na sobáš.

Prehovoril aj mladý zať, ktorý sa rodičom mladuchy, teraz už svojim svokrovcom, poďakoval slovami: *Drahí rodičovej, sluší sa mi za vaší céru d'akovat'i, lebo vi s'te misel'i jí chovat'i. Mesl'in, že mi každej za pravdu uznáte, kerikoľvek sena nep céru chováte, že rodič pri d'et'oh dozď veľa vistáva. Pokín ich vichová, že i málo spáva. A vi, matko milá, duša ut'ešená, vid'in, že s'te pri vašej cére otchod'e veľmej zarmútená. Koč pre domon stojí, koñe ñekcú státi, milá mojej žena, už musímo táti.*

Potom sa mladomanželia išli povoziť v bričke po celej dedine. Zatiaľ ženichovi svadobníci odišli do jeho domu. Na cestu im nevestina rodina dala veľký okrúhly koláč v strede s otvorom. Tento *zopchal'i* (napichli) na *drúčik* (drevenú žrd') a dvaja chlapi ho niesli na pleciah.

Keď sa mladí dost' poprevádzali, zastali pred domom mladého zaťa, kde ich na prahu obydlia víтали jeho rodičia. Po vystúpení z bričky prvý družba pripovedal: *Každej h'ejda a pečuje o to, čo sa mu ľibuje. Dakto veľkú, dakto malú, dakto peknú a bohatú. Aj me smo takú dostal'i, že jí každej pochvál'i. A trpó uš tu jí máte, da'de si jí uš posact'e. Lebo pot pec, lebo na pec, žebe bou do roka chlapec.*

Potom mladú nevestu prvíkala už jej svokra slovami: *Vítaj, d'evka mojej, čo si nán doñesla?* Odpoveď znela: *Šťast'ej, zdravej, hojnó boš-*

skó požehnáňa. Neňesén bohactvo, mán iba ruke, kerej mi daų pán Boh fšemohúci. K tomu srce čistó dobrej nákloností, kcen váz ako céra ctít do vašé starostí.

Potom jej dala svokra trochu medu so slovami: *Tuto ti pretkladán lyžičku mädu, abe medzi nami nebolo hñevu.*

Lyžičku od svadobnej matere zobral prvý družba a prehodil ponad dom. Všetci vošli do domu, kde mladucha povedala: *Prosín, pán starejší, o edno slovíčko, ešte mi ñeuschlo ot sóz moje líčko. Mojí rodičovej, véte, že plakal'i, kod ma z vašin senon viprávali. Vel'kú vec son učínela, oca, mamu opust'ela. Tag horko za mnó plakal'i, akobe ma na smrd_dal'i. Ag ma z radostí ñemáte a d'ačne ñeprijímate, povect'e, hñet sa vrátin, prv ako veñec strat'in. Ag bech poblúď'ela f krechkostí, naprauťe ma hñet f tichostí. Bud'en kced' beti tichá, vistrihati sa každého hrécha. Do rod'ine sa ván dávan, dobrej večer ván vinšujen.*

Medzitým sa svadobní hostia mladej nevesty vybrali tiež do domu mladého zaťa na tzv. kvár; spievajúc pieseň *Ej, pomože uš, pomo...* Po príchode k domu našli dvere zatvorené, preto starejší na ne pobúchal a prehovoril: *Vážeñi svadobñi rod'ičej, me smo zďel'aka prišli sen. Cestujemo, že smo už zodrali topánke. Hábe mámo roztrhané, lačñi ako a prosímo úctivo, kobe s'te nás prijali na noclah.*

Z pitvora sa ozval hlas: *Jaj, líďej, me váz ñepoznámo. Či s'te dobrí, či s'te plañi?* Na to starejší odpovedal: *Me smo dobrí líďej. Me ván ñeňesemo ñič planeho, len dobreho, preto vás pekñe prosímo, pust'e nás prenocovaťi!* Odpoveď znela: *Tag nak sa ván páci!*

Domáci usadili hostí za stoly a všetkých utíšil starejší mladého zaťa zacenganím lyžičky na tanier a slovami: *Ťicho edno málo! Milá rodinka! Prišli smo k ván s celen húfon, lebo sa nán zľe povédlo. Skapala nán ovečka s krdla najkrajšej. Id'emo jí hľeďat'i. A te, cigán, pomóž nán jí hľeďat'i!*

Muzikanti zahrli melódiu smutnej piesne *Čérne oči, chojťe spat'.*

Prvý družba priviedol nepravú nevestu: *Uš smo jí našli, tu jí máte.* Oddavač odpovedá, že to nie je ona. Družba vyvedie ďalšiu falošnú nevestu: *No, či túto hľeďat'e?* Odpoveď znela: *Añi to je ñi naša.* Po dlhých rečiach a replikách privedie napokon pravú nevestu: *Tak tu jí máte.*

Všetci prejavia spontánny súhlas vyjadrený slovami oddavača: *To je naša! To je tá pravá. Tú kcemo.*

Potom až do polnoci nasledovala nespútaná voľná zábava, ktorú prerušil starejší oznamom: *Ťicho edno málo! Milí svadobñici! Trpó bud'e tañedz mladé ñeveste!* Do centra pozornosti všetkých sa dostala mladá nevesta a muzikanti do tanca hrali pieseň *Na zel'ené líki kopa sena.*

JÚLIUS LOMENČÍK

Tá zubatá kmotra s kosou

„Vonku stojí nejaká pani, vraj, aby sme v najlepšom prestali.
Je bledá. Nepochádza odtiaľto.“

(Radošinské naivné divadlo, Pfff...)

Odveký rozpor medzi tajomstvom večného odchodu a každodennou prirodzenosťou skonu človeka pravdepodobne prispel k faktu, že téma smrti je aj dnes do určitej miery tabuizovaná, čo nemohlo najásť odraz v jazyku.

Mimoriadne bohatú štylistickú diferencovanosť prostriedkov, ktoré sa v (spisovnej) slovenčine používajú ako synonymá slovesa *umrieť*, predstavila vo svojej štúdií na stránkach Kultúry slova (1988, č. 1) M. Pisárčiková. Sonda aj do slovenských nárečí nám môže ukázať niektoré nárečové zaujímavosti, ktoré sú téme smrti veľmi blízke.

Slovesá *zomrieť*, *umrieť* sa v náležitej hláskovej podobe používajú vo všetkých našich nárečiach. Okrem nich sa v ich základnom význame najviac využívajú aj neutrálne slovesá *pôjsť*, *zájsť*, *dobieďiť*, *pominúť sa*, *dotrápiť sa*.

Z Dlhej Lúky pri Bardejove pochádza doklad: *konal, ale mu prervali konaňe*, ktorý potvrdzuje, že dokonavé sloveso *dokonac* má v časti východoslovenských nárečí nedokonavý náprotivok v podobe *konac*. Iné nárečia majú vidovú dvojicu *dokonat' (-t, -c) – dokonávat' (-t, -c)*.

Samotný skon sa v minulosti chápal ako prirodzená nevyhnutnosť a bol (paradoxne) pravdepodobne menej tragickou udalosťou ako uhynutie dobytky. O tom svedčí aj výpoveď informátora zo Žaškova na Orave: *Tag bývalo, že ak človek umreu, nu umreu, ale keď krava uhinúla, nu to bolo už ňešťestä*.

O pripravenosti človeka zomrieť svedčí aj doklad z tej istej lokality: *Veďela, už ten čä že dochodí. Nu sä zo šetkým porichtovala a umrela*. Zo Svätoplukova (okr. Nitra) pochádza reakcia odpovedajúceho, ktorý sa rád pozrel na dno pohárika. Na otázku, či sa nebojí, že umrie, odpovedal: *Á, reku, ňeska – zajtra, rok pretkom, rok zatkom, to je jedno. Pijú ľudí len čistú vodu a umrú*.

Častým symbolom príchodu smrti bola prítomnosť kuvika a jeho kvilivý hlas (*umrláčiek volá: kto za kím!, kto za kím! a kuvik: pod'!, pod'!*). Blízky skon sa predpovedal aj podľa chorobného výzoru človeka a jeho zlého zdravotného stavu. Vtedy sa vravelo: *už mu duša na jazyku sedí; pôjde na dolnú zem s doskami; smrť mu za chrbty stojí; toho viac nebude hlava bolet'; nohy sa mu podlamujú; už mu cengajú; len duša chodí do neho spávať; na mrcha koni sedí; trhajú sa mu struny; oči/nohy ho opúšťajú; knezovi do nohavíc (mešca) hľadzí (Viničné); už nebude dlho kašu dúchač (Prihradzany pri Revúcej) a pod.*

V minulosti boli bežné aj spojenia *už ten nepočuje kukučku kukat'* (t. j. do jari nedožije); *jednou nohou už v hrobe stojí; umrlčinou razí; do zeme hľadí; nos sa mu končí; chodí už na ostatných stupkách.*

Aj tomu, o kom vraveli, že *sa mu hrobár raduje; lekár ho do zeme uderil; nebude dlho mrkev škrabať/ nebude už jest' novej kapusty/šípok zobať; nedočká sa nového chleba/vianočných opekancov; hodina sa mu so smrťou mieša* a pod., nezostávalo pravdepodobne už veľa času. Ťažko chorý (aj človek v agónii) si vraj *nesie veľký vrch.*

Keď však maród veril v uzdravenie, sám povedal neprajníkovi: *ešte ja budem s tvojimi kosťami hrušky ráňať.* Podobný význam má aj spojenie z Bošáče pri Trenčíne: *vi ešte budete do jeho hrobu hladzet,* ak chorého utešujeme, že niekoho prežije.

A skutočne – niekedy sa aj ťažko chorí pacienti uzdravili. Táto skutočnosť je obsahom spojení *ušiel hrobárovi z lopaty; vykýchal sa z toho; život mu visel na vlase; čerti ho z pekla zobrali; čos' dal tej smrti, že ťa nechala?; dal smrti maku* (v rozprávkach sa hádže mak nepriateľskej osobe, a kým ho tá pozbiera, hrdina získa čas; v ľudovom liečiteľstve sa mak používa aj ako prostriedok na spanie – smrť sa teda môže zdržať zbieraním zrníek maku, alebo mak zje, zaspí a nepríde po človeka v predpokladanom čase); *ešte je prisprostý medzi svätých.*

„*Lal'a, zomretý, a prišiel, kde hudú,*“ hovorí sa, ak sa objaví ten, o kom sa vravelo, že umrel. „*Nazdal som sa, že budete musieť poslať s tanistrou po koštiale zo mňa,*“ zavzdychol si ten, kto si myslel, že nepríde domov živý.

Posledné chvíle človeka zdôrazňuje uvádzacia príslovka *už* (blížiac sa k funkcii častice): *už ho smrť vzala do tanca, už sa so smrťou pasuje, už je posledná ťažoba na ňom, už mu je od zdravia, už mu oči bielkom zachodia, už mu popol na nos sadá, už mu smrť väzí na čele, už mu šijú na úmor; už poslednú hudie, už sa mu zmrkáva, už tenko kašle, už mu smrť do zadku d'ube* a pod.

Formálne môžu byť vyjadrenia o smrti veľmi striktné až odmerané (podľa toho, ako sa vypovedajúceho dotkla smrť nebohého), pričom účinok výpovede býva zosilnený využitím jednoslabičných slov alebo citosloviec: *už je tam, už je po ňom, je het, je fuč, už sa pobral* a pod.

O skone človeka vypovedá aj sloveso utvorené zo zamestnania zomretého: *dooral, vypriahol, domlel, kňaz dokázal, čižmár doobšival*, ak nejde o prípad, keď dotýčny človek prestal, či už svojou vinou, alebo náhodným nešťastím s remeselníckou alebo inou činnosťou.

Ak niekto utrúpil iného človeka na smrť (správaním, počinaním), povedalo sa, že ho *zo sveta zniesol/sprevadil/vyhrýzol*. Podobný význam má aj doklad z Kuchyne pri Malackách: *dovést niekoho do hrobu*. Ten, o kom povieme, že *nebuďe maď aňi kedi umreť* (Kubrica, okr. Trenčín), je zaneprázdnený alebo neobyčajne pracovitý človek. Dlhovekosť signalizujú spojenia *smrť naň zabudla; len tak za zdrava umrel; umrel pri dobrej pamäti/pri dobrom rozume*. Iné frazeologizmy hovoria o zbytočnom riskovaní (*smrť tam hľadal; smrť pokúša*), o nečakanej smrti (*náhla smrť naň prišla; náhlou smrťou zišiel z tohto sveta; smrť ho spicou zabila*) a pod. Výrokom *umriem skôr; ako mi hodina príde* hovoriaci konštatuje, že je trvalo v situácii, ktorá je nad jeho sily.

O práve (nedávno) zomretom povedali: *už je stuhlý, už je studený, už je na doske vystretý, už je hore znakom/bradou/koncom; už mu odspievali; už ho nesú; nebol dlho na varte* (podľa povery posledný, kto je pochovaný, drží na cintoríne vartu, t. j. stráž, kým nepochovajú ďalšieho; výrok sa používa, keď umrú dvaja hneď po sebe); o dávnejšie (dávno) zomretom: *už je dávno v zemi, už zhnil, už je dávno rozsypaný, už je so zemou zmiešaný* a pod. O človeku, ktorý nebol počas svojho života v obľube, v Hlbokom (okr. Senica) žartovne konštatovali: *nech mu dá Pambu lachké papuče*.

Spojenia so slovom *smrť* však môžu vyjadrovať aj veľkú mieru nejakého príznaku alebo deja, napr.: *ustatý na smrť, bledý ako smrť, dobiť niekoho na smrť; na smrť sa pohnevať* (veľmi); *pamätať si niečo do smrti* (navždy); *zabudnúť ako na smrť* (úplne, celkom); *priatelia na život a na smrť* (t. j. oddaní); *boj na život a na smrť* (t. j. neúprosný); *mať smrť na jazyku* (umierať alebo byť krajne vysilený); *to bude jeho smrť* (zničí ho to); *zápasit' so smrťou; hľadiet' smrti do tváre/do očí* (t. j. byť vo veľkom nebezpečenstve); *kde niet, tam ani smrť neberie; smrť ho preskočila* (striaslo ho).

I pri vyhrázaní sa môže spomínať alebo želať *smrť: hneď si synom smrti; takú ti tresnem, že naveky zaspíš; keď ťa chytím, hneď dušu pustíš; živý stade neujdeš* a pod. Pri nenávisti a priani čo najhoršieho hovoriaci siaha aj po tvaroch: *zgebňi, i tak tu nič po tebe!* (Ostrovany, okr. Prešov); *zgegni!, zhyň!, skap!, zdochni!* a pod.

Vzťah *smrť* a choroba naznačujú nasledujúce postrehy: *dlhá choroba – hotová smrť; neskoro si lieky stroj, keď mu smrť nad hlavou stojí; lepší krátky život ako dlhá smrť; chto sa duho kuruje, k smrci sa hotuje* (Bošáca); *komu treba ľiki, ten pujdze naviki* (Šariš).

Nevyhnutnosť smrti (a strach pred ňou) pociťujeme z výpovedí *smrť je istá, ale hodina neistá; smrť si (vždy) príčinu/zádrapku nájde;*

smrť s každým tancovať bude; smrť a žena každému je od pána Boha súdená; starý musí zomrieť a mladému sa pridá; umriem, nezhorím na slnci; človek zomrie, nezoderie sa ako vrece; i ten červiak sa proti smrti bráni; živý sa smrti bojí; plač od smrti nepomôže. Zo Šípkového neďaleko Piešťan pochádza doklad: Nigdo tu nebude naveki, pre každého prindze zubatá.

Iné výpovede nám predstavujú smrť spravodlivú, nepodplatiteľnú, príp. milosrdnú: *smrť všetko vyrovná; smrť nedáva/neodpustí nikomu; smrť nevyberá nikoho; smrti sa nik nevyprosí/nik z hrsti nevykrúti; dačo za dačo, darmo iba smrť; smrti neujdeš, smrti sa nevykúpiš/sa nevymodlíš; so smrťou nikto oldomáša nepil; so smrťou nikto zmluvu neurobil; nezabudni na smrť, ona na teba nezabudne; smrť má kosu, a nie sekeru; kde je tá smrť, že už nejde po mňa.*

Ďalšie zo sérii prísloví a porekadiel vypovedajú o zbytočnosti pozemského trápenia: *on (mŕtvy) na Božom súde a my (živí) na svetskom blude; kto zomrie, všetko tu nechá, iba dobré a zlé so sebou vezme.* Takýto zmysel vyjadruje aj nárečová výpoveď zo Skalice: *A aš čoviek zgrgne, co si na ten druhí sviat vezne? – Ňic, enem nošu tich svojich hríchú.*

Z množstva výpovedí, ktoré dávajú do vzťahu smrť a rôzne aspekty života, vyberáme: *po smrti je neskoro modliť sa a na starosť vandrovať* (všetko má svoj príhodný čas); *radšej v cudzine desať ráz zomrieť, ako doma raz* (nejeden, o kom sa vravelo, že v cudzine zomrel, sa po čase vrátil); *keby smrť bola taká náhlivá ako ten, zle by bolo* (o túžbe, dychtivosti, nedočkavosti); *od surovej kapusty kováč ozdravel, krajčír umrel* (čo osoží jednému, nemusí inému); *každý zomrie vo svojej koži* (pravdepodobne: nevezme si nič so sebou); *keď sedliakovi žena umrie, hneď ide do stajne dieru vyvŕtať; po smrci nech sa chto chce vrcí* (z Bošáckej doliny); *to je našej kozy smrť* (o zlom vzťahu k istému druhu práce); *keď umrie stryná, bude iná, keď umrie strýk, nebude nik; komu ženy mrú a včely sa roja, zbohatne; čo sa s kým narodilo, s tým i umrie* (o nenapraviteľnosti); *dze ňet, aňi šmerdz ňebere* (Markušovce, okr. Spišská Nová Ves). So smrťou súvisí aj riešenie hádanky z Lapáša pri Nitre: *sto prstov, peť krstov, štiri duše, peď hláv* (štyria nesú mŕtveho na márach).

V súčasnosti sa čoraz častejšie hovorí aj o „smrti“ jazykov alebo o takých jazykoch, ktoré „ovanula smrť“. V týchto prípadoch však ide o inú smrť – určite ju nemá na svedomí tá, o ktorej bola doteraz reč, tá zubatá. A aj keď pripustíme, že daktoré z príkladov, ktoré sme tu citovali, sa z bežnej reči už vytratili, s istotou môžeme tvrdiť, že slovenčine a jej zriedlam naisto žiadne nebezpečenstvo zániku nehrozí.

MILOSLAV SMATANA

Nad Kestúcom slniečko vychodí a bolesť zachodí

*„Aby tak neškodilo tomuto človeku jako prahu,
cez který sa moc vláčievajú,
a zemi, po ktorej moc chodievajú.“¹*

(EH, s. 1032)

V Ostrihomskej župe, čo by od Štúrova cez diecézny Ostrihom kameňom dohodil, v Kestúci (aj v blízkych osadách) sa od začiatku 18. storočia postupne usadila početná komunita Slovákov. Ešte aj dnes, keď má Kestúc (maď. *Kesztölcz*) 2550 obyvateľov, k slovenskej menšine sa (podľa sčítania ľudu v r. 2001) hlási 50 % obyvateľov. Číslo je to nemalé, vedomie etnickej príslušnosti aj vplyvom spoločného a záujmového združenia je silné, ale pri dnešných výskumoch jazyka, opakovaných po vyše päťdesiatich rokoch (od r. 1946), môžeme konštatovať, že veková hranica aktívnej komunikovateľnosti po slovensky, vo forme miestneho nárečia, pohybuje sa okolo 50 – 55 rokov. (A to ide v porovnaní s inými slovenskými osadami, napr. v maďarskom Novohrade, o desaťročný posun k mladšiemu vekovému priemeru!) Rozprávať po slovensky vie ešte tá časť generácie päťdesiatpäťročných, ktorá sa takto dorozumievala v rámci rodinnej komunikácie a slovenčina južného západoslovenského nárečového typu bola pre ňu ako materčina prirodzeným komunikačným nástrojom. Vplyvom rozličných faktorov, napr. zmien v rodinnom trojgeneračnom spoložití, spoločenských aj historických udalostí sa postupne v etnicky zmiešanom prostredí blízko veľkých mestských centier dostáva kestúcka slovenčina na okraj. Isté obdobie sa vedľa seba používajú maďarčina aj slovenčina, dnes však kestúcke nárečie v strednej až najmladšej generácii vytlačila maďarčina. Stav je teda podľa samotných Kestúčanov taký, že mladý „rozumí, ale Boch Krista nechce povedati.“

¹ Zariekanie (časť) ponechávame v takom zápise, ako sa uvádza v citovanej publikácii.

Napriek týmto súvislostiam, ktoré čiastočne, ba až skratkovito charakterizujú jazykovú situáciu v malebnej vinohradníckej a vinárskej osade pod Pilišskými vrchmi, počas júnového výskumu sa nám podarilo zaznamenať lexikálne bohatstvo v nárečí, ktoré nesie znaky prevažne pramenných trnavských a dolnonitrianskych nárečí, ale obsahuje aj jazykové znaky z nárečí Záhoria, menej od Piešťan a spod Javoriny (porov. K. Palkovič, 1984). Kestúcky dialekt ako zmes jazykových prvkov zo spomínaných západoslovenských nárečí ostáva zakonzervovaný, ak sa ešte vôbec na komunikáciu využíva. Dnes sa už neobohacuje, ba vplyvom maďarčiny sa ochudobňuje najmä slovná zásoba a naruša sa aj slovenská výslovnosť.

V našom príspevku však s radosťou poodhalíme tú studnicu reči našich rodákov, aká sa vyhlbila, ústnou tradíciou uchovala (najmä vo forme obrazných vyjadrení) na konkrétnom území v podmienkach ťažkého baníckeho života, ale aj pri veselších chvíľach so zlatistým a karmínovým mocom, čo neraz ovlažuje zdravý sedliacky rozum.

Na tomto mieste sme sa rozhodli bližšie nerozoberať jednotlivé typy obrazných vyjadrení. Čitateľ iste postrehne množstvo homonymných, t. j. zvukovo alebo formálne zhodných slov so slovami v spisovnom jazyku, ale s odlišným významom. Vo frazeologizmoch len upozorňujeme na syntaktické zvraty, mnohé predložkové spojenia alebo bohatstvo ich lexikálnych komponentov.

Človek, jeho vlastnosti, povaha, charakter, zdravotný stav, vzťahy k okoliu ponúkali dostatok možností pre chýrečné jazyky najmä kestúckych ženičiek, i dnes ostré, uštipačné, moralizujúce, láskavé, medové a vždy výstižné. Ťažký banícky život pilišských *banárov*, okolitá pahorkatina, neposkytujúca široké ani dlhokánske lány, krutá vojna, kraj priehrštím rozdávací chudobu a nešťastie nijako sa nepodpisali na všeobecne veselej letore kestúckych Slovákov: títo *chudobní boli, zato veselí*. V piesňach ešte aj dnes poznať, že spevavá kultúra s tancom sa snúbila. Každá druhá žienka povedala: *Já velice lúbím spívat, já zato nemóžem*, pretože mala rada spev. Iná *tancuvala ani čert tam*, nevedela s tancom prestať, a tak si jej kamarátky rozkázali: *Tu nám rob vóľu!*, aby ich dobrá *spevářka* rozveseľovala, aby im robila náladu. Ani muži sa nedali zahanbiť ženami, dokonca mali medzi sebou *prvého spevníka*, váženého a najlepšieho speváka. Pri každej dobrej zábave *s pohárka sa nigdo neopije, len nech vám nepije*, ak sa pri pití kontroluje. Ale boli aj takí, čo jeden *lúbí si vipit*, druhý *prehajdářev ši ženu*, keď ju prehral v kartách, iný lakomý a chamtivý, *takí, čo sa nažřav, nasřebav a niž do kupěrti* (do obálky) *nedáv*, keď ho napr. pozvali na krstienie. *Ani pes sa na nich neobezřev*, veru, nikto si takýchto naničhodníkov nevšimal. Zato však charakterové cnosti, pracovitosť, šikovnosť, striednosť, bystrý rozum vedeli ľudia zodpo-

vedajúco oceniť aj dôvtipnými vyjadreniami, napr. *Nemôže ho predat, zato rozumí*, keď niekto poznal aj inú reč (paradoxne sa dnes vyjadrenie používa na označenie človeka schopného rozumieť po slovensky); *bola pogumek* (poskok), *robila jako kón*, keď bola žena na všetko súca, aj na ťažkú prácu na roli; *Takého oca nemá nigdo, jak sem mala já*, povedala jedna Kestúčanka o svojom dobrom otcovi, vlastne otčimovi; o istej veľmi dobrej, vďačnej ženičke viaceré rozprávali, že *bola velice taká dobrá duša, nebola taká utisknutá, nebola teho žádná*, a to ani nežila v biede, ani nepachtila chamtivo po odmene a peniazoch.

Mladá dievka na vydaj, ak aj *je chudobná, netrčí jej ojo ze dvora*, ak teda bola veľmi chudobná bez majetku a vena, mala svoju najväčšiu devízu v panenskej čistote.

*Zanehaj, zanehaj, ale obanuješ,
vác takej frajherečki nigdaj mat nebudeš.*

*Jak sem aj já bola (f) tej našej dedine,
nerás si mna ti poboškal na tém našém dvore.*

O tých druhých, žiadostivých, hoc aj majetnejších, *keré boli také tuhé, lítali za chlapi*, a skončilo sa to nebudaj s následkami, povedalo sa, že *boli skurvené. Nemá sa zradit*, teda nemá sa odhaliť aj vinník v nohaviciach? Lež beda tej prespanke, ktorá muža priznať alebo dokonca uviesť nechcela, – *ale ofajčení* (oklamani) *len vedá* –, jednoducho, *kerá nevedela sa presvečit!* Ostala jej hanba a posmech celej dediny, lebo inak *kerá bola vidatá, tá sa nemusela stahuvat*, pretože nemusela skrývať tehotenstvo. *Těj nebude nigdo kričati*, nikto jej nebude nič vyčítať. Beda-prebeda, nešťastnica hriech nevyzradila, zrazu len taká *žena nemala svátki*, prestala pravidelne krvácať (ako len poeticky sviatkami nazývali v Kestúci pomerne zaťažkávajúce obdobie pre ženu). Kamarátky radili, matka sa často nedozvedela a ešte väčší hriech sa pripravoval. Každá dedina mala takú „šikovnú“ šarlatánku, ktorá poznala prostriedky „zachraňujúce“ pred nešťastím, *ot kerích že žena stratí díta*. Potratové praktiky boli rôzne a, samozrejme, tajili sa. Ošetrenie pri zákroku bolo nedostačujúce, nasledujúce dni už vôbec nijaké, často sa nedodržiavala hygiena. Zrazu len *samá meravá* (zrazená) *kréf, začalo kvasit sa v něj, začalo hnojit sa v něj*, prepukla infekcia, od nej vznikol zápal v tele, hriešnica *začala žlknút, chunnút, vannút, taká ostala nezdravá – ani živá, ani mrtvá*. Ej, zháňal sa veru rýchlo doktor. Oj, zisťovalo sa, pátralo sa: *Gdo ti bów pán, gdo ta hojil?* Koho si poslúchala a kto ti pomáhal? Neraz sa tieto prípady skončili veľmi tragicky.

Veselšie chvíle nastali, ak sa žena radostne tešila na budúceho potomka. Predpokladom bezproblémového otehotnenia bolo, že mala

zdravú matku, teda jej maternica bola v poriadku (o rodičoch tu reč skutočne nie je). Stalo sa, že aj vydatá, zrelá žena sa postťažovala: *Matka mi je taká ako dvanásročná dievča*, jej maternica nebola dostatočne vyvinutá. Lekár už len vedel poradiť čo a ako, aj ľudová liečba prišla k slovu, aj ľudová obraznosť sa uplatnila v slovách lekára ako výčitka, vraj *cicičky leda len rásti a už chce bit matka!* A ani nebola. Aj takáto by bola osobná história podajednej vrásky na Kestúci.

Ale keď už prichádzalo na svet dieťaťko! *Ked už dítá f ceste!* (Ani teraz nikoho do cesta nezakrútili.) Radosť, obavy, rozruch, ratovanie. Už jedna upozorňuje, že *voda tékla z nej*, t. j. odtiekla plodová voda, že má už rodička *oči viduté*, iná na ňu: *No, len stískajte!*, aby ešte vydržala. Všetko ťažko bolo, pretože práve *zlehínala/už na viležani bola/bóle hu tam chitili/bóle sa tu/bóle idú na nu*, už teda *zlehla*, začala rodiť. Po pôrode sa rodina postarala o pomoc pre novopečenú mamičku, *vipomohli hu*, nosili jej *do kúta*, pretože v čase bezprostredne po pôrode sa rodička nazývala *kútnica* a zoslabnutej bolo treba poriadnu posilu. Priam rozprávkovú! Dostala *velice záračné víno*, silné, koncentrované, neriedené; ušli sa jej koláče *kapusníki*, čo *bi ráda venku utékli*, tak prekysli od *cajchu* (droždia), krstná mať doniesla aj pagáčiky *ceckáma misené*, dobre vymiesené a vykysnuté, akoby sa s nimi mazala, a ešte mnoho všakovakého, podľa možností od pokrvných a spríbuznených duší.

Kým kedysi žena nepodstúpila v kostole *vácku* či úvod po pôrode, hovorilo sa, že za ten čas *musí ve psute bit*, t. j. obradne nezaopatrená. O jej dieťati, keďže zatiaľ ostávalo nepokrstené, nelichotivé jazyky sa vyjadrili, že *sráli jěj ho čerti/záli jěj ho čerti*. Časté boli prípady, keď sa zdalo, že narodené dieťaťko nebude žiť. Aj o takéto sa postarali. Jedna z prítomných žien umierajúce novonarodené dieťaťko rýchlo pokrstila prežehnaním, *len tak kríž hodela nan*. Za optimálnych okolností niesla dieťa na krst *krstná mat*. Nezriedka sa stalo, že dieťaťu krstnou mamou, priateľke kmotrou bolo aj slobodné dievča, o takej sa vravelo, že *za dívki nosila* napríklad krstného syna. Po návrate z krstu sa v kestúckych domoch zvolalo: *Zebrali zme pogána, donéšli zme krestana* alebo *Pogánča som zala, krestánka som vám donésla naspak*.

Potešením bolo vidieť dočiacu matku, hoci to bol okamih intímnych chvíľ. A nebolo veru na škodu, ak pridávala, *plegala* aj odrastenejšie dieťa, odrastenejšieho chlapca, takého, čo *uš šamlík nosil za níma a chcel cicat*.

Bola na Kestúci aj taká, čo *ostala dívka*, keďže sa nevydala. Boli aj také, čo sa z Kestúca do inej obce vydali, vtedy vraj *do druhěj dedini hnoj dovézli*. Neľahko sa kedysi žilo, istá matka *velice psotno vichovala díte*, čo aj jedno, druhej sa narodilo hneď niekoľko, a požehnané. Z nich jedna, dnes už stará ženička, spomínala, že ich bolo

sedem dítčenec a každá mala jenného brata. Uhádli ste, koľkože ich bolo? (Osem.) Ženy baníkov prežívali svojich mužov. Aj vojna si vyžiadala svoje. Dnes je v Kestúci *dovici tolko, že s tími bi Dunaj mohév prepravít.* Všetky stavy možno spoznať – ako v každej dedine. Ani Kestúc nie je iný. Len pesničky si zachovávajú stále krásne. Aj také, o ktorých dnes nechyrujú ani na Slovensku.

*Zdaleka hu videt, kerá je panenka,
tak si pokračuje jako lastovenka.*

*Zdaleka hu videt, kerá je vidatá,
Odzatku je rovná, otpretku hrbatá.*

*Zdaleka ho videt, kerí je ženatí,
kolená dokopi a chrbet hrbatí.*

*Zdaleka hu videt, kerá je dovica,
tak si pokračuje jako jalovica.*

*Zdaleka ho videt, kerí je dořčisko,
tak si vikračuje jako bujačisko.*

No počkajte, ešte mi tolko došlo na misel, keď sa mi dala jenna žalovat, spomenula si nakoniec inak veselá ženička na choroby a pligy, ktoré kvárilí tunajších ľudkov. Jednej *húrki išli šecki tu ven,* vychádzali jej črevá pri prietrži, ďalšia mala *húrki poskrúcané,* trpela na mizerere, dieťa že malo z očí alebo ktorási vedela dieťaťu aj *porobiti,* také bolo urieknuté. Ktosi po úraze mal chorú *chrbetnú kost,* pretože si narazil chrbticu, a tak musel používať paličku *krívanuku.* Od tých čias *sa potácá ani opilé húsá.* Dobreže neobišla podobne vynikajúca rozprávačka, ktorá na schodisku, keď *Gagarin letel hóre, ona padala dóle.* Ďalšia, výborná speváčka, sťažovala sa, že má *hlas chraplaví jag drotál/(r),* pretože jej *prerezali hankzále* (hlasivky). Navyše mala práve *nezdraví grgál, šak né grgál, leš tí díchačenki, čo hu nechcú poslúchat* – opravila sa, že ju nebolí hrdlo, ale priedušky. Sused mal pre zmenu *na dva boki plúcá zapálené,* čiže obojstranný zápal pľúc. A to už nepripomínáme choroby, ktoré človeka ošpatnievali aj zvonka. Však je to všade len *jako na staros: staroba – choroba,* povzdychli si mnohí. A dokonca aj vyspievali, žartovne, no trpká skúsenosť sa skryla za veršami:

*Oženil sem sa po vóli,
zal sem si ženičku*

*peknú cifruvanú,
a už neni.
Prvá bola (f) prvém tanci
a čil sedí na kraj peci
škaredá, rapavá
(f) černém čepci.*

*Z uší jej švi lezú,
z nosa blehi skáčú,
z hubi muchi.
Ešte ma to tak nemrzí,
jako ked jej sopel visí
pri misi, pri jídlí,
de sa ludé trefá,
to ma mrzí.*

Takéto perly veru ukrýva kestúcka studnica. Horké, trpké, smutné, žartovné i vtípné; verejné i intímnejšie, zdalo by sa až chúlостivé – zo života. Taký je život. Takto sme to počuli, takto zaznamenali, takto spracované odovzdávame v duchu tradície ďalej. Veď aj Slováci v Kestúci reálne tušia, že keď *mi zgegnete, mi si to už len hórek vezneme, nech to ide dál.*

KATARÍNA BALLEKOVÁ

Literatúra a pramene:

- Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Red. P. Király. Budapešť, Slovenský výskumný ústav Zväzu Slovákov v Maďarsku v Békešskej Čabe 1993, 224 s. + mapová príloha. Archív dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.
- HORVÁTHOVÁ, E.: Liečenie a pranostiky. In: Slovensko 3. Lud – II. časť. Ludová kultúra. Bratislava, Obzor 1975, s. 1031 – 1041. (EH)
- PALKOVIČ, K.: Slovenské ostrihomské nárečia v Maďarsku. In: Slavica Slovaca, 1984, roč. 19, č. 1, s. 43 – 55.
- Výskumný materiál autorky z nárečového výskumu v obci Kestúc (Kesztlöcz) v júni 2001.

Ozdravný a očistný kúpeľ v minulosti

Jazyk vždy odráža pocity a skúsenosti človeka. Je pritom dosť bežné, že na označenie istej reality sa využíva viacero jazykovo odlišných výrazových prostriedkov. Tak je to aj v prípade pomenovaní pre parný kúpeľ. Dnes sa na hygienické aj relaxačné účely využívajú sauny, parné boxy, hydromasážne vane a i. Ako to bolo s pomenovaniami z tohto okruhu v minulosti?

Medzi slová, ktoré v minulosti pomenúvali parný kúpeľ, patrili výrazy *parenica* a *potenica*. Ukážme si, čo tieto výrazy označovali a ako spolu súvisia.

Pri objasňovaní slov *parenica* a *potenica* netreba ísť hlboko do etymológie. Motiváciou vzniku výrazu *parenica* bola para, konkrétne proces naparovania, čo vyjadruje slovo *parenie*, pri výraze *potenica* zasa pot, resp. potenie sa, čo je prejavom organizmu pri zvýšenej námahe.

Podľa Slovníka slovenského jazyka (SSJ 3, s. 29) slovo *parenica* má dva významy. Označuje sa ním 1. druh pareného ovčieho syra; 2. malá, súdku podobná drevená nádoba. Slovo *potenica* sa v tomto slovníku neuvádza. Krátky slovník slovenského jazyka (1997) uvádza slovo *parenica* iba v jeho prvom význame, slovo *potenica* takisto neuvádza. Obidve lexikálne jednotky – *parenica* aj *potenica* – sú však doložené zo staršieho obdobia vývinu slovenského jazyka. Výraz *parenica* sa vyskytuje v staršej slovenčine s dodnes známym významom z nárečí „malá, súdku podobná drevená nádoba“. *Parenicou* však nazývali naši predkovia, ako sme už naznačili, aj parný kúpeľ. Potvrďuje to aj písomná pamiatka zo Sklených Teplíc z r. 1779, v ktorej sa píše: *to podobne i o potyčnej teplici (obecne parenice) rozumeti se ma, ktera toliko tym bude otvorena, kterym podle uznani barbire muže byt prospesna*. Blahodarné pôsobenie pary na ľudský organizmus a s tým spojené vylučovanie potu obnovovalo sily človeka. Aj preto bol parný kúpeľ alebo ľudovo *parenica* už v minulosti vyhľadávaný.

V starších písomnostiach sa stretáme aj s ďalšími pomenovaniami označujúcimi parný kúpeľ, napr. s lexikalizovaným spojením *potná*

izba (*caldaria: potny gizba*; Kamaldulský slovník, 1763) a jednoslovným výrazom *potenica*, resp. *potnica*. Názov *potenica* sa uvádza v latinsko-slovenskom slovníku S. Hrušku z rokov 1706 – 1707: *sudatorium: potenice*. Rovnako z 18. storočia je doložená aj podoba *potnica*. V oboch prípadoch ide o význam „parný kúpeľ, ktorý sa uskutočňoval v menšom uzavretom priestore“. Na napaarovanie a potenie slúžila kad'a alebo sud. Potvrdzujú to aj doklady z Kamaldulského slovníka z roku 1763: *sudatorium: potny lázeň, potnica*; *caldarium: kotel, kotljik, potnica*. Slovom *potnica* sa dnes označuje už len potný otvor v koži, pór (SSJ 3, 1963, s. 354).

Väčší (zvyčajne nejako vyhradený a často aj zastavaný, uzavretý) priestor, v ktorom bol parný kúpeľ, v minulosti sa pomenúval dvojslovnými výrazmi *potičná teplica*, *potná izba*. V tomto význame sa používal aj jednoslovný výraz *parenica*. Jednoslovné pomenovania *potenica*, *potnica*, ako sme ukázali, boli zasa označením, ktorým je dnes vhodným náprotivkom popri dvojslovnom spojení *parný kúpeľ* aj moderný výraz *sauna* prevzatý z finčiny. Najnovšie k uvedeným pomenovaniám pribudli rozličné masážne sprchové a vaňové *parné boxy*, čiže s výrazmi *potenica* a *potnica* je dnes synonymné spojenie *parný box*. Napokon ešte zistenie: *parný kúpeľ* ako pomenovanie v staršej slovenčine nemáme doložené.

RUDOLF KUCHAR

Literatúra:

- Historický slovník slovenského jazyka. 3. a 4. zv. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1994 a 1995. 656 s. a 583 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Tretie, doplnené a prepracované vyd. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1997. 943 s.
- Slovník slovenského jazyka. 3. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 912 s.

O slove špitál

Popri spisovnom, štylisticky neutrálnom slove *nemocnica* sa ešte i dnes stretáme najmä v hovorených prejavoch so slovom *špitál*, ktoré má príznak hovorovosti. Zo staršieho jazykového materiálu vyplýva, že slovo *špitál*, ktoré dnes už nestojí v centre slovnej zásoby, malo v minulosti tri významy: 1. *špitál* pre chudobných – chudobinec, 2. *špitál* pre chorých – nemocnica, 3. *špitál* pre cezpoľných – hostinec.

Časom sa lexikálna platnosť mnohých pomenovaní mení. To sa stalo i so slovom *špitál*; v súčasnosti má oproti pôvodnému významu už iba význam „nemocnica“. Etymológia slova *špitál* je jednoznačná: pochádza z latinského *hospitale* a do slovenčiny prešlo cez nemčinu. Václav Machek v Etymologickom slovníku jazyka českého (Praha, Academia 1971, s. 621) uvádza: „... slovo *špitál* je z nemeckého *Spital*, a toto nemecké slovo vzniklo z latinského slova *hospitale*: hostinný, hostinský dom, odvodeniny od latinského *hospes*, host'. Najstarší význam v nemčine bol útulok pre pocestných a chudobných, neskôr rozšírený na dobročinný ústav, v ktorom boli trvalo opatrovaní chorí a starí ľudia, a nakoniec to bol i ústav pre chorých ľudí. Tak možno vysvetliť ľudové významy: 1. starobinec (odtiaľ i *špitálnik* – chovanec starobinca), 2. nemocnica. Na Slovensku sú svedectvá, že obecný starobinec slúžil pocestným i ako útulok na noc.“

Anton Bernolák (Slowár Slowenský, Česko-Lat'insko-Ňemecko-Uherský. IV. Budae 1825, s. 3071) uvádza pre slovo *chudobinec* popri slove *špitál* i synonymné *chudobník*, *chudobnica*. Pri hesle *špitál* vysvetľuje tri významy: 1. pre chudobných: ptochium, ptocheum, hospitál; synonymum: chudobník, chudobnica; 2. pre nemocných: lazarethum, nosocomium, nosocomeum; synonymum: lazárňa, nemocnica, nezdrawnica; 3. pre prespolných: xenodochium, xenodocheum; synonymum: hostinec. U Bernoláka nachádzame (s. 3071) i príslovky *špitálne*, *špitálnicki*, *špitálski* a prídavné mená *špitální*, *špitálnickí*, *špitálskí*. Bernolák k slovu *špitál* uvádza i substantívne odvodeniny: *špitálnik* – chudobný muž žijúci v *špitáli*; *špitálnička* – chudobná žena žijúca v *špitáli*.

V slovníku J. Palkoviča (Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch. II. Pressburg 1821) sa na s. 2368 nachádza slovo *špitál*: hospital, nosocomeum, xenodocheum (ilustruje ho príklad: *w smrdutém swěta sspitáli*) a slovo *špitálnjk*: *templarius, templári aneb sspitálnjcy*. V Palkovičovom slovníku sa teda pri slove *špitálnik* stretáme s významom „templár, člen rádu templárov“.

Popri pôvodnom význame slova *špitálnik* (*chovanec špitálu*), nájdeme aj u J. Jungmanna (Slownjk česko-německý. IV. Praha 1838, s. 497) vysvetlenie: *špitálnik* – člen rádu templárov.

Stredoveké *špitály* poskytovali podobné možnosti ako neskoršie a súčasné penzióny a hotely – možnosť osobnej hygieny, nočľahu a stravy, a niekedy i ošetrovanie unavených pocestných. Bola to milosrdná činnosť, a tak ju začali vyhľadávať i rôzni chudáci a chudoba. Zo zariadení sa postupne stávali chudobince a starobince, ktoré mali charitatívne poslanie, najmä keď sa tu postupne začala sústreďovať i liečebná starostlivosť.

Keď sa začali zakladať nemocnice podobné dnešným, vznikla i potreba odlišiť ich aj pomenovaním od útulkov a starobincov, ktoré poskytovali iba ubytovanie a stravu, ale nie lekárske či felčiarске ošetrovanie. Preto sa postupne začal rozlišovať *hostinec* ako útulok so stravou a ubytovaním pre pocestných aj chudobných a *nemocnica* ako zariadenie, kde sa liečili chorí.

Zariadenie nazývané *nemocnica*, v stredoveku zakladané obyčajne pri kláštoroch, sa odlišovalo od vtedajších mestských *špitálov*, ktoré boli skôr útulkom pre starých ľudí. Záujem o miesto v *špitáli* narastal a prevyšoval možnosti. K slovám *nemocnica* a *špitál* pribudlo neskôr i slovo *sirotinec* (Němec, I. – Horálek, J. a kolektív: Dědictví řeči. Praha. Panorama 1986, s. 319, 468).

Všetky doklady o slove *špitál* (pramenná základňa Historického slovníka slovenského jazyka – HSSJ) majú význam „útulok pre pocestných, starých, chorých ľudí, starobinec chudobinec, sirotinec, nemocnica“. Pomenovaniu *špitál* však chýbal dnešný jednoznačný význam slova *nemocnica*. Najstarším z dokladov (podľa kartotéky Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV) je doklad zo Žilinskej knihy z roku 1508: *Melicher poruczil na spital florenow 50*. Z ďalších zaujímavých dokladov chronologicky uvádzame: *Aby s tym suknom wo sspitaly meskom ubohich ľudí, tak mužou, yako ženy krasne zaokrýaly a zaodely* (Dolné Rakytovce 1637). – *V mestách stoga wistawene sspitali a w nych slepy, chromy, hluchy, stary, nemocny* (Smrtník, B.: Kunsst dobre vmřiti aneb Sskola duchowny. Trnava 1697). – *Rector tež pre neduch swuog do špitála se dostal* (Krupina 1741). – *Ranenych a nezdrawych do sspitalu a lazaretu sporádal* (Vitae patrum, 1764).

K podstatnému menu *špitál* máme doložené i prídavné mená *špitálny*, *špitálsky* s významom „patriaci, prináležiaci k špitálu, týkajúci sa špitálu, nemocničný“: *Item przedstupil sem za nebstika kostelnych a sspitalskych peniez florenow 23* (Skalica 1542); *diaconus: sspitalni knez* (Dictionarium qvatvor lingvarum Latinae, Hungaricae, Bohemicae et Germanicae, Viedeň 1629); *valetudinarius medicus: sspitalsky lekar k nezdrawym dohledagjcy* (Kamaldulský slovník, 1763). Namiesto slova *špitál* sa niekedy používalo i dvojslovné pomenovanie *špitálsky dom: hierocomion: dům sspjtálsky* (Kamaldulský slovník, 1763).

Od podstatného mena *špitál* odvodené slovo *špitálnik* má doložené tieto významy: 1. v *špitáli* sa zdržujúci alebo pracujúci, kto je v *špitáli* chovaný, opatrovaný, kto má svoje zaopatrenie v *špitáli*, 2. člen rádu templárov, 3. mladší čeladník: *Item sspitalnikowy, co toho raba warowal w kasstili, dalo se denarow 20* (Štítnik 1661); *pastor hospitalis: spitalnjik* (Fischer, O.: Operis oeconomici. Košice 1737 – 43).

V neskoršom používaní slova *špitálnik* takisto nastal významový posun. Slovník slovenského jazyka 4 (Bratislava, vyd. SAV 1964, s. 443) uvádza *špitálnik*, *špitálnička* vo význame „pacient, pacientka ležiaci v nemocnici“. Krátky slovník slovenského jazyka (Bratislava, Veda 1987, s. 447) uvádza heslo *špitál* už iba ako hovorové slovo na pomenovanie nemocnice: ležať v *špitáli*.

V súčasnosti má toto hovorové slovo iba tento význam.

Pomenovanie *špitál* sa používa aj v slovenských nárečiach (podľa kartotéky slovenských nárečí Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV), a to vo význame „starobinec pre starých, dom pre starých chudobných ľudí; nemocnica, liečebný ústav“. Príklady na význam „nemocnica“: *U nás je hotoví špitál, šici zme chorí* (Klenovec, okr. Rimavská Sobota). – *Očula, že Kača bola tri tinné ve špitáli* (Hrušové, okr. Nové Mesto nad Váhom). – *Ta som f starim špital'u ležela* (Prešov).

V materiáli kartotéky slovenských nárečí nájdeme i slovné spojenie *špital pobalamucenich* vo význame „blázinec“: *Naostatku še dostal až do špital'a pobalamucenich, bo bul šal'eni* (Sedlice, okr. Prešov). V doklade *Špitálnici dostávali volákú potporu ot toho, komu patrev špitálik, teda od farnosci alebo od opce* (Šípkové, okr. Piešťany) si všimneme, že *špitál* sa niekedy pomenúval deminutívom *špitálik*, bolo to expresívne slovo pre chudobinec: *Kedisig ve vačih obcáh boli špitáliki, v nih bivali starí ľudie, kerí sa nemali kam uchilit a nemav sa gdo o nich starat* (Šípkové).

V materiáli kartotéky slovenských nárečí JÚLŠ SAV pre Slovník slovenských nárečí nájdeme pri hesle *špitál* niektoré významy, ktoré sa v historickom materiáli HSSJ nevyskytujú. Napríklad výrazom *špitálka* sa nazývala siričitá minerálna voda: *Vodu na piťia zme mával'i*

dobru, a ešte špitálku, cudzin smrd'ela smradlavima vajci, ale mi zme ňecířeli, nám bola najřepřia. – Špitálka bola chírna voda, s cel'ihu mesta chođeli na ňu, mohli řte sa jej napit', kelko kceli, ňezařkođela (Pukanec, okr. Levice). Špitálka bola i zapražená polievka, ktorá sa varila obyčajne ráno: špitálská poliévka (nemastná); navarila jakéjsi špitálskej poliévki (Bořáca, okr. Trenčín).

Pri slove *řpitálnik, řpitálnička* nájdeme význam „v nemocnici opatrovaný, liečený starý chudobný človek bývajúci cez deň v *řpitáli*, v dome pre chudobných, dotovanom biskupom“. Pri význame „obyvateľ chudobinca, obyvateľka, starena z chudobinca“ uvádza kartotéka slovenských nářeči kvalifikátor expresívne slovo: *Špitálnička chođila ráz do tíňňa pre almužnú po domoch* (Bánovce n. Bebravou). – *Nikeri stari luđi sa dostali do řpitála v opci, tan sa mollili a dostávali jest, to boli řpitálnici* (Radořina, okr. Nitra).

Slovo *řpitál* nás spája s minulosťou. Zo stredovekých čias pochádzajúce slovo dnes zaznamenalo posun vo významovej rovine (slovom *řpitál* pomenúvali niekedy i krčmu, porov. Blanár, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, vyd. SAV 1961, s. 285). Významová štruktúra sa zmenila a z pôvodných troch významov „chudobinec, nemocnica, hostinec“ zostal iba jeden, a to hovorové pomenovanie nemocnice. Ako vidieť, zánik objektov a činností privedí i zánik ich pomenovaní, posun v konkrétnej rovine sa premietne i do roviny výrazu.

MÁRIA KOVÁČOVÁ

Tretiačka a štvrtáčka

V historických textoch sa stretáme so slovami *tretiačka* a *štvrtáčka*. Ich význam bol však trochu iný ako dnes. Patrili popri svojich niektorých odlišných významoch aj do vrstvy medicínskej lexiky, a teda nepomenúvali žiačky tretej či štvrtej triedy, ako je to v súčasnosti. Bližšie pomenúvali druh zimnice, ktorá sprevádzala niektoré ochorenia či sama bola chorobou, zimnicu trvajúcu alebo opakujúcu sa tri alebo štyri dni. Na označenie zimnice štvrtáčky sa niekedy používalo aj dvojslovné pomenovanie *zimnica štvrtáčková*, čo dokladá napríklad Kamaldulský slovník z roku 1763: *febris qvartana: zymnica sstwtváčka, sstwtváčkowa; qvartana: hodónka, zymnica štvrtáčkowa*.

Nasledujúce doklady naznačujú vznik a odvodenie pomenovania: *te-tartaeus: sstwrty, sstydénny, sstwtváčka; quartana: sstwtváčka, sstwrteho dňa zymnica; qvartanarius: sstwtváčku snassagjcy, trpjcy, sstwtváčkowy*. Tento druh zimnice sa volal aj *hodonka* (pozri M. Kováčová: O hodonke. Kultúra slova, 28, 1994, č. 6, s. 358 – 359).

Slovo *tretiačka* – zimnica, horúčka opakujúca sa tretí deň, aj slovo *štvrtáčka* – zimnica, horúčka opakujúca sa štvrtý deň, sú doložené aj v zdravotnom spise z roku 1760 – *Trifolium sanitatis medicum* aneb o zdrawi zprawa lekarska – od oravského župného lekárnik J. G. Heilla: *ditky rownim spusobem jako y stary lide všelijake zimnice dostawaj, y tretjačku zymnicy, čtwrtačka ne tak často pripada na ne*.

Najčastejšie pomenovania zimnice podľa toho, ako sa opakovali, boli teda vari popri pomenovaní *hodonka* práve pomenovania *tretiačka* a *štvrtáčka*. Nachádzame ich v medicínskych spisoch a v lekárskejších aj felčiar-ských radách. Roku 1666 bola v spise J. A. Komenského *Ianua linguae latinae*, v preklade F. Buľovského, charakterizovaná takto: *čtwrtačka, celeho tela nedužiwość; dlhotrwagjce nemoty, štwordnowa zymnica, tretyačka, totiž trojdnowa zimnica*.

Spíšský receptár zo 16. a 17. storočia na liečenie zimnice odporúča: *zwońcek warenj w wjne odhanj tritiečku y čtwrtečku zimnici*.

Zo staršieho obdobia sa zachovalo dosť dokladov s lexémou *štvrtáčka*: *Karel Páty sem prinduce, stwtacku zymnicy stratil* (Krátke po-

znamenáni sweta, 1760); *Mikuláša štvrtáčka anebž štwrtího dne zimnica dlho trápila* (Bajza, J. I.: *Weselé účinky a řečeňj*, 1795); *cztwrtacka, wodnatedlnost, sauchotiny, dlauhotrwející a smrtedlne jsau* (Komenský, J. A.: *Ianua linguae latinae*, 1649); *na zymnicy čtwrteho dne se nemoc obrátila, na čtwrtáčku wyssla* (Wagner, F. P.: *Universae phraseologiae latinae corpus* 1750).

V piatom zväzku Historického slovníka slovenského jazyka sa pri hesle *štvrtáčka* uvádzajú tieto významy:

1. nádoba s obsahom štvrť merice na meranie tekutých alebo iných látok: *Gyuro za gednu čtwrtacku tankela u dobreg hrussky zasial* (Luboreč 1755); *dal sem za štwrtáčku brinze* (Modrý Kameň 1774);

2. (o zvierati) majúci štyri roky: *yalowicza čtwrtáčka* (Liptov 1781);

3. choroba, zimnica trvajúca alebo opakujúca sa po štyroch dňoch: *čtwrtáčka, celeho tela nedužiwost* (Komenský, J. A.: *Ianua linguae latinae reserata aurea*, slovenský rukopisný preklad F. Buľovského z roku 1666); *čtwrtého dne se nemoc obrátila, na čtwrtáčku wyssla* (Wagner, F. P.: *Universae phraseologiae latinae corpus*, 1750); *trognásobna čtwrtáčka též napadá nekdy každého dne* (Tissot, S. A.: *Správa pro lid obecny*, 1788).

Prídavné meno *štvrtáčkový* je doložené k tretiemu významu slova *štvrtáčka*: *qvartana: zymnica sstwrtáčkowá; qvartanarius: sstwrtáčku snassagjcy, trpjcy, sstwrtáčkowy* (Kamaldulský slovník, 1763).

Podobné významy ako *štvrtáčka* malo aj pomenovanie *tretiačka*, zriedkavo aj *tritečka*:

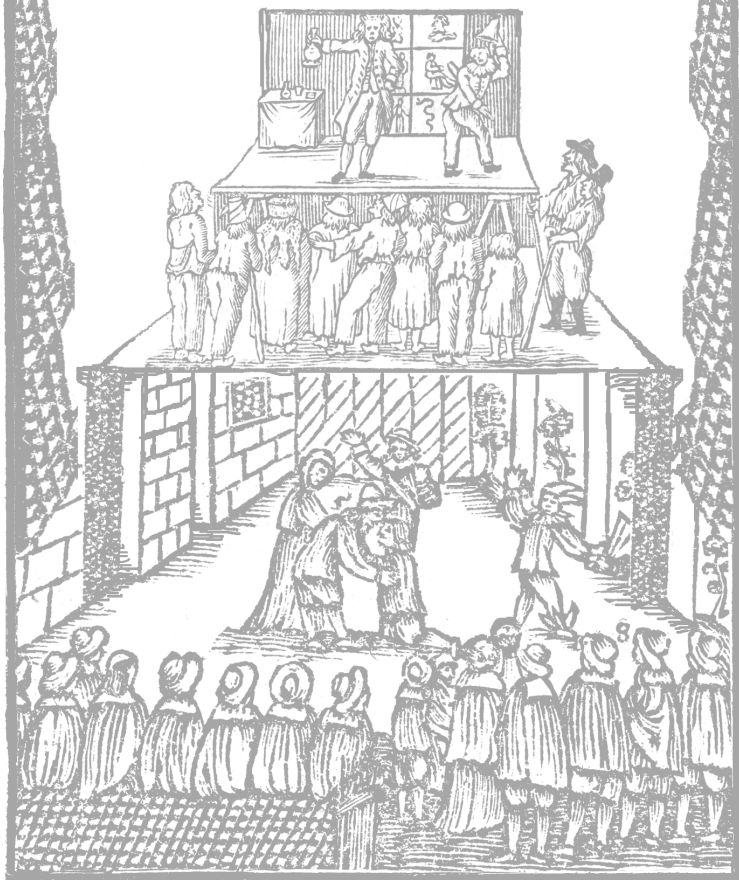
1. (o zvierati) trojročný: *fakowita belohriwa tretacka* (Likava 1655);

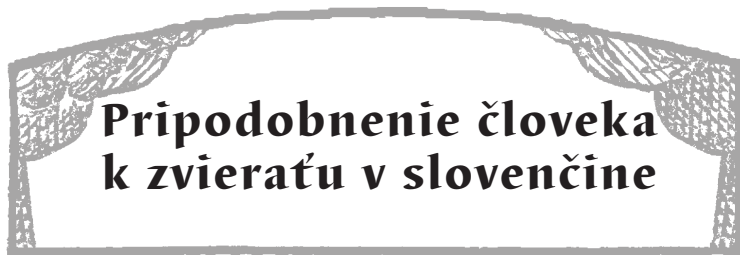
2. choroba, zimnica opakujúca sa tretieho dňa: *zimnica tretyacka tretj den se nawracuge* (Buľovského preklad Komenského, 1666); *zwoncek wardenj w wjne odhanj tritečku y čtwrtáčku zimnici* (Methodica tractatio de peste, 17. storočie); *terciana: trecačka, tretyho dne zymnica, hodonka* (Kamaldulský slovník, 1763).

Keďže v minulosti nebola medicínska terminológia ešte ustálená, bola len v procese svojho zrodu, názvy chorôb boli často motivované prejavmi choroby alebo jej symptómami. Tak vznikli aj v prípade *tretiačka* a *štvrtáčka* príznakmi motivované substantíva. Označenie zimnice bolo motivované poradím dňa, v ktorom sa, ešte nedoliečená, znovu opakovala.

MÁRIA KOVÁČOVÁ

ČLOVEČE, AKÝ SI?

Prípodobnenie človeka k zvieratú v slovenčine

O tom, aká je slovenčina bohatá na ustálené prirovnania, ktoré ob-
razným spôsobom vyjadrujú vlastnosti človeka, jeho pohyby, kona-
nie, situáciu, v ktorej sa ocitol, poukázaním na nejaké zviera a jeho
správanie za istých okolností, nás môže presvedčiť už aj letný pohľad
do Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví A. P. Zátureckého
(Bratislava, Tatran 1975). Nájdem ich tam nielen v kapitole Prirovnania
a iné výroky, kde ich je, samozrejme, skoncentrovaných najviac, na-
trafíme na ne v prevažnej väčšine z dvadsiatich tematických okruhov,
do ktorých je táto zbierka rozdelená.

Z kapitoly *Ludské telo, jeho potreby a smrť* si môžeme pripomenúť
napríklad prirovnania *bystrý ako jašter/ako sokol, čerstvý ako ryba,*
mocný ako lev, vrtká ako srnka, tučný ako baran v jeseni/ako med-
ved/ako prasa, vypasený ako krmník, tlstý ako komár pod kolenom,
chudý ako vydra, opitý ako čajka/ako čik/ako sysel/ako slon/ako svi-
ňa, nahafnil sa ako pes, napral sa ako mašuro, hlce ako vlk, slabý ako
mucha.

Vzťahy medzi ľuďmi či postoj človeka k iným ľuďom charakteri-
zujú napríklad tieto ustálené spojenia z kapitoly o spoločenských po-
meroch: *nosia sa na ňom ako na revúckom koňovi, skáču doňho ako*
hady, rád ho vidí ako pes mačku/ako mačka vtáčka, hrá sa s ním ako
mačka s myšou.

V kapitole *Majetok a výživa* nemajetnosť vyjadrujú aj takéto prirov-
nania: *chudobný ako voš, nemá ani toľko ako kostolná myš, ani čo by*
muška/straka na krielci uniesla, má peňazí ako žaba srsti/vlasov/chl-
pov. Usilovný človek *je do roboty ako osa/ako včela/ako mravec,* ťaž-
ko pracujúci *robí nielen ako kôň, ale aj ako hovädo,* a ak si nedopraje
v práci oddychu, *robí naveky ako krt alebo je zapriahnutý ako kôň*
v gápli. Komu, naopak, robota nevoní, *naťahuje sa/vylihuje ako pes*
na pazderí, preťahuje sa ako slimák na dážd.

Intelektuálne schopnosti a mentálne činnosti človeka nájdem v Zá-
tureckého zbierke charakterizované aj takto: *je v ňom múdrosti ako*
v komárovi sadla; rozumie sa do toho ako koza petržlenu, ako krava

muškátu, ako sliepka do piva a hus do neba, ako žaba do orechov; vyletelo mu to z hlavy ako operené vrabce z hniezda; vošiel do toho ako starý kôň do štverní.

Záturecký zaradil do svojej knihy okrem materiálu zo starých rukopisných zbierok a publikovaných prameňov aj údaje od svojich spolupracovníkov. A hoci ide o zbierku naozaj rozsiahlu, v ktorej sú podľa autora zastúpené takmer všetky slovenské kraje, pokračujúci nárečový výskum ju rozširuje o ďalšie frazeologické jednotky, a to aj pokiaľ ide o ustálené prirovnania, v ktorých sa dáva do súvisu človek a zviera.

Nové doklady na frazeologizmy tohto typu sú aj v rukopisnej zbierke frazeologických útvarov z Modry, ktorou nárečový archív Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV obohatila dnes už nebohá pani Oľga Kraicová. V Modre sa o človeku hovorí, že *behá jak slepačí vetr, chodzí jak slépká z vajcem, poskakuje jak postrilani zajíc, pichel sa jak voš do kožucha, spadél jako olovení fták*. Postoj človeka k niečomu sa vyjadruje prirovnaním *čeká jak had zabicá, škrábe sa jak žaba na orech* (t. j. veľmi sa o niečo usiluje, pechorí sa), o rozmýšľajúcom sa vtipne hovorí, že *je v mišlenkách jako pes v blechách*. Neposedné a neposlušné deti *sú dzivoké jako kočki vilehnuté na húre*, lenivec *je pilní jako olovení fták*, dotieravý *je jako veš do kožucha*. Ak niekto niekomu *dal jako svine do hranta*, poriadne mu vynadal.

Poporuhodné prirovnania človeka k zvieratám zachytil A. Habovštiak v knihe Oravci o svojej minulosti (Martin, Osveta 1983). Tam sa dozvedáme, že na Orave môže byť človek červený aj *ako kohút*, dieťa môže byť *bielo ako húsätko*. Ak niekto veľa a hlasno rozpráva, *gága jako huz_na kámenci*, kto po niečom opatrne kráča, *id'e jáko kohút prez uhl'ě* alebo *jáko bosí kuoň po skalách*. Stav alebo náladu človeka vystihujú oravské prirovnania *drží sa ako kačka na vod'e; tak mu je ako husom, keď_sá dostanú ku žitnému klasu; takí je jáko hus, keď má podrezanie krídla; je nafúkani, aňi čuo bi mu husi zedli chľieb; mrňavi je, aňi čuo bi mu kuri zhrebl'i roľu; žiadostiví je jáko kura zrna; zapľietou sa jáko kohúd_do chrasti; zapletaŷa sa do reči ako ofca do trňá*. Znevažujúci postoj k hodnotenému alebo k adresátovi prejavu je obsiahnutý v prirovnaniach *toľo je hoden jáko husí hlaz v ňebi, do toho ťa tag_jáko huz do_ňeba*.

Ustálených prirovnaní tohto typu máme v slovenských nárečiach naozaj neúrekom. Mnohé z nich ešte vždy čakajú na trpezlivého zberateľa, aby sa jeho prostredníctvom mohli stať známymi širšej verejnosti a po zaradení do frazeologických zbierok aj vydať svedectvo o jazykovej tvorivosti našich predkov.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Ustálené prirovnania v hornozemplínskom nárečí

Ustálené prirovnania predstavujú v slovnej zásobe osobitnú skupinu frazeologických jednotiek. Podobne ako prirovnania vôbec pozostávajú z troch častí: a) z predmetu, ktorý prirovnávame, to je prirovnávaná časť; b) z predmetu, ku ktorému prirovnávame, to je prirovnávajúca časť; c) zo spoločného znaku, na základe ktorého prirovnávame, to je porovnávací základ.

Vo vyjadrovaní prirovnanie slúži na zdôraznenie istej vlastnosti prirovnávaného predmetu, je prostriedkom konkrétnosti a názornosti a nezanedbateľná nie je ani jeho emocionálno-estetická účinnosť. Českí autori F. Čermák a J. Hronka (Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnávaní, 1983) uvádzajú, že 80 % všetkých ustálených prirovnaní sa vzťahuje na človeka, a ďalej podotýkajú, že v češtine podobne ako v slovenčine absentujú prirovnania, ktoré sa vzťahujú iba na zvieratá. Konanie a vlastnosti zvierat v ustálených spojeniach tvoria prirovnávajúcu časť, ku ktorej metaforicky prirovnávame človeka a jeho osobitosti na základe zreteľnej, resp. skrytej motivácie.

Pomerne bohatý nárečový materiál tohto typu ustálených prirovnaní získaný (pomocou žiakov gymnázia) z hornozemplínskeho mestečka Vranov nad Topľou a jeho okolia prezrádza fantáziu, zmysel pre obraznosť a dlhoročné skúsenosti ľudu v jeho úsilí čo najvýstižnejšie zachytiť v komunikácii určité životné situácie človeka, jeho prejavy, jeho výzor, telesné a duševné danosti, a to s istým expresívnym a hodnotiacim postojom.

Najprv si všimneme, ako sa v hornozemplínskom nárečí v ustálených prirovnaniach so zvieracím komponentom v prirovnávajúcej časti identifikuje fyzický vzhľad a fyzické prejavy človeka: *neše še/ chodzi jak paradni kuň; červení jak pul'ak; thusti jak šviňa; censka jak chľista; šľiski jag had; vipatra jag zmoknuta kura; take vlasi jag na zbešňetej kuri pirje; patriž jak šľepi jaščur; guľa očami jag viorana miš; nohi ma jag bocan; taka ši jak celna krava.*

Z opisu duševných a charakterových vlastností človeka vyberáme z ustálených prirovnaní tieto doklady: *duti/glupi jag baran/pul'ka;*

mudri jak Šalamunovo ceľe/praše (múdry a prefikáný); *rozumi še tomu jak kura do piva* (nerozumie tomu); *zacati jag baran* (tvrdohlavý); *kradňe jak straka* (často a všetko kradne); *beha jak pes s prebitu nohu* (nepokojný).

Osobitnú skupinu reprezentujú ustálené prirovnania so všeobecným významom vyjadrujúcim pracovný profil človeka: *mocni jak kuň* (veľmi silný); *dobiti jak kuň* (veľmi ustatý); *zdochnuti jak kuň* (lenivý); *caha jak kuň* (pracovitý); *slabi jag mucha*; *piše/škrabe jak kocur*; *po-mali jak šlimak*.

Reč človeka i jej osobitosti našli odraz v ustálených prirovnaniach v nárečí z okolia Vranova nad Topľou v takejto podobe: *maž reči jak goza bopkoch*; *cichi jag riba*; *jazig mu beha jak kačkoj ric* (veľa a zbytočne rozpráva).

Nakoniec ešte uvedieme ustálené prirovnania, v ktorých sa premietajú medziľudské vzťahy a vôbec postavenie človeka v spoločnosti, neraz ladené humorne a ironicky: *ľubi ju jak goza nuš*; *ľubia še jak pez z mačku*; *ľubia še jag dva holupki*; *chudobni jak koscelna miš*; *prišol gu tomu jak šľepa kura gu zarnu*; *ma še jak praše v žice*; *kukaž na mňe jak ceľe na maľovane vrata*; *šedzi jak kura/jak kvoka na vaj-coch*; *ščešľivi jag bľicha*; *šedzi jag voš pot chrastu*; *brešež na mňe jak pes*; *chodzi okolo ňej jak kura okolo maľovaného vajca/mačka okolo horucej kaši*; *patriž jak patkaň z muki*.

Ako vidieť, ustálené prirovnania z horného Zemplína vykazujú veľkú pestrosť, originálnosť v poznávacom a jazykovom stvárnení, sú konkrétne (*červeni jak pul'ak*) i obrazné (*rozumi še tomu jak kura do piva*).

Niektoré zvieratá v prirovnávajúcej časti ustálených prirovnaní „figurujú“ častejšie (*kuň*, *baran*, *pul'ka*, *kura*) a niekedy v celkom odlišných významových spojeniach (*caha jak kuň*; *zdochnuti jak kuň*; *šmeje še jak kuň*). Značná časť spomenutých ustálených prirovnaní si zachováva svoj lokálny kolorit, hoci zriedkavé nie sú ani ustálené prirovnania so zvieracou zložkou vo svojej stavbe, ktoré majú paralelu vo všeobecnom fonde ustálených prirovnaní v spisovnej slovenčine (*červeni jak pul'ka* – červený ako moriak, *prišol gu tomu jak šľepa kura gu zarnu* – prišiel k tomu ako slepá kura k zrnú).

JÁN KOPINA

Medziľudské vzťahy vo frazeológii dediny Vechec

Nárečie vo Vechci podobne ako v dedinách v okolí Vranova nad Topľou sa začleňuje k hornozemplínskemu dialektu zahŕňajúcemu ešte nárečie obcí Humenského a Stropkovského okresu.

V tomto príspevku venujeme pozornosť nárečovej frazeológii obyvateľov Vechca týkajúcej sa medziľudských vzťahov. Niektoré z frazeologických jednotiek tohto druhu ako ustálené slovné spojenia s obrazným, preneseným významom sú zhodné so spisovnými frazémami, príp. sú im podobné, iné sa vyznačujú tým, že im chýbajú adekvátne spisovné frazeologické náprotivky.

Za nárečové frazeologické jednotky pokladáme iba také, ku ktorým nenájdeme spisovný ekvivalent (Mlacek, 1988, s. 120).

Pokiaľ ide o medziľudské vzťahy, zaujímajú nás najmä frazémy súvisiace s citovým životom ľudí, manželstvom a jeho peripetiami a okrajovo aj frazeologické jednotky zahŕňajúce kontakty medzi ľuďmi v širšom, všeobecnejšom význame na základe jazykového materiálu z obce Vechec v okrese Vranov nad Topľou, pričom pri zápise nárečových frazém sa pridrižujeme tzv. čitateľského úzu.

Na začiatku manželstva je stretávanie sa, vzájomné poznávanie mladých ľudí. Nadmerná intenzita tohto vzťahu sa obrazne vyjadruje v nespisovnej reči Vechčanov pomocou frazém *chodzi za ňu jak ceľe za kravu; trime se ho jak klišč*. Frazeologizmy *čižma do čižmi, bočkor do bočkora* vystihujú nepísaný zákon, že aj v takej privátnej sfére citového života, ako je láska a manželstvo, sa vo filozofii dedinského človeka nesmie ignorovať sociálne hľadisko.

Významu oženit' sa, vydat' sa zodpovedajú frazémy *už ňebudze na šance ľihac a špivac; už je pod čepcom; už ju začepili; už je naporiadku; už je sporiadana*. Prirodenou túžbou mladého človeka je upozorniť na seba, ale ak sa tu prekračuje únosná miera, najmä v prípade dievčat, v ľudovej frazeológii Vechca sa osoba s takouto negatívnou vlastnosťou klasifikuje s ironickým nádychom: *za obrazog bi ju mal' dac; neše se jak pava; chodzi (neše se) jak paradni kuň*. Pre ženu, ktorá sa vydala, príp. vydala dobre, sa hodia frazémy *už se pristanovila*;

trafila do dobrej rodzini. V opačnom prípade, keď sa dievča nevydá alebo mládenec neožení, v nárečovej komunikácii obyvateľov Vechca používajú tieto varianty ustálených spojení: *ostala stara dziuka; ostala maceri na karku; pošiveje jej varkoč; te'lo vibirala, až sebe prebrala; ostal stari parobok; ostal na fajtu; ostal jak stari kozar.*

Ale aj tí, čo vstúpili do manželského zväzku, nemali to vždy jednoduché, ako nám potvrdzujú v nárečovej podobe viaceré frazeologizmy. V ustálených prirovnaniach často so zvieracím komponentom v prirovnávajúcej časti, napr. *žiju sebe (maju še radzi) jag herlički; ľubia še jag holubki; žiju, jag jim pari nit – žiju jak pes s mačku,* sa identifikujú raz harmonické, inokedy napäté vzťahy v manželskom spoluzití. Obsahovo k tomuto typu sa priradujú aj frazémy *cirňovu drahu idze za života; ma križ pri nim; zbalila sebe perini, odešla za huri.*

Žena nosí klobúk; na žene stoja tri uhly domu a na mužovi štvrtý – proti týmto spisovným formám v hornozemplínskom dialekte vo Vechci stoja ustálené spojenia *žena noší kalap; žena ma verch; žena trime tri rohi chiži a chlop štvarti.*

Vzťahy medzi ľuďmi vo frazeológii sa neobmedzujú iba na vzťahy medzi mužom a ženou, ale majú aj širšiu, všeobecnejšiu dimenziu. Napríklad to, že niekto chce byť ohľaduplný k inému, nechce ho uraziť, v lexike Vechčanov sa vyjadruje frazémou *ňechceli mu počľivojdz vřac.* Na druhej strane nežičlivosť je evidentná vo frazeologizmoch *tag budzeš tancovac, jak ci budzem piskac; ucal mu žilu.* Výrečné frazémy typu *bodaj ci dvor travu zarosnul; naj ci kuň zdechňe; naj ci dom vihori* signalizujú, že v komunikácii medzi hovoriacimi nastáva napätie a dobré slovo nahrádza výstraha. Podobný charakter majú ustálené spojenia *chodzi po ňej jazikom; obraca dako ho na jaziku* s významom ohovára niekoho.

Podľa vzťahu k spisovnému jazyku sa v dialekte obyvateľov Vechca vyskytujú frazémy tematicky zamerané na medziľudské vzťahy, ktoré sú lexikálnou, hláskovou, tvarovou alebo syntaktickou obmenou spisovných frazeologizmov, ale s identickou výpovednou funkciou, ako napr. *už ju začepil'i; maju še radzi jag herlički; žiju jak pez z mačku; tag budzeš tancovac, jak ci budzem piskac; ucal mu žilu* oproti spisovným frazémam: *dostať sa pod čepiec; majú sa radi ako holúbkovia; žijú ako pes s mačkou; tak budeš tancovať, ako ti budem písať; pustit' niekomu žilu.* Iným typom – a to prevažujúcim – sú svojské nárečové frazeologické jednotky, ktoré vo vyjadreniach týkajúcich sa medziľudských vzťahov nemajú paralely v spisovnom jazyku. Ide napr. o frazémy *ostal na fajtu; ostal jak stari kozar; zbalila perini; bodaj ci dvor s travu zarosnul a pod.*

Niektoré hornozemplínske frazémy z Vechca vykazujú zhodnosť, resp. podobnosť s frazeologizmami zo severošarišskej obce Dlhá

Lúka, dnes časti Bardejova (Buffa, 1994, s. 203 – 204): *žena trime tri rohi chiži a chlop štvarti; dobre še pristanovila; naj ci kuň zdechňe* (Vechec) – oproti šarišským: *žena trime tri uhli a chlob jeden; na dob-reho koňa sebe sedla; kedz mi nepřebačiš, ta ci zahiňe* (Dlhá Lúka).

Z konštrukčného hľadiska dominujú frazémy so slovesnou vetnou konštrukciou – *neše še jak pava; pošiveje jej varkoč; trime še ho jak klišč*, kým frazeologické jednotky s mennou stavbou sú v nárečí Vechca celkom výnimočné, napr. *čižma do čižmi, bočkor do bočkora*.

Frazémy v nárečovej podobe, ako sme ich zachytili v reči obyvateľov Vechca, nepomenúvajú realitu priamo, ale obrazne, metaforicky a takto dokumentujú identitu, fantáziu, zmysel pre humor a životné skúsenosti obyvateľov tejto hornozemplínskej dediny v ich úsilí čo najvýstižnejšie zachytiť určité nuansy z oblasti medziľudských vzťahov, a to aj s istým expresívnym postojom.

JÁN KOPINA

Literatúra:

- BUFFA, F.: Konfrontácia severošarišských a spisovných frazém týkajúcich sa medziľudských vzťahov. Slovenská reč, 59, 1994, s. 201 – 212.
- MLACEK, J.: Nárečová frazeológia a štandardizácia v slovenčine. In: Z problémov frazeológiei polskej i słowiańskiej. 4. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Wydawnictwo PAN 1988, s. 113 – 124.

Z dolnotrenčianskej nárečovej frazeológie

Termínom dolnotrenčianske nárečia sa označujú teritoriálne dialekty západoslovenského typu, ktorými sa hovorí na území Trenčianskeho okresu v jeho rozlohe do roku 1949. Etnografický a dialektologický výskum tohto regiónu má dlhú tradíciu. Bošácku dolinu komplexne skúmal už napr. L. V. Rizner (1849 – 1913) i botanik a etnograf L. Holuby (1836 – 1923). O tejto oblasti vyšli dve dialektologické práce (Dolnotrenčianske nárečia, 1975; Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí, 1981). Roku 1994 vyšla regionálna monografia o Bošáckej doline (autori P. Ochodnický a P. Dzurák). Pri pokračujúcich terénnych výskumoch sa získaval nový materiál, ktorý zachytáva aj ľudovú (nárečovú) frazeológiu skúmanej oblasti, t. j. súhrn ustálených a obrazných expresívnych slovných spojení (frazeologických jednotiek, frazém).

Dolnotrenčianske nárečové frazémy (t. j. druhotné, odvodené jazykové jednotky) originálne a výstižne vyjadrujú i charakterizujú javy každodenného života. Ľudské poznanie a súhrn životných skúseností abstraktne vyjadrujú aj príslovia a porekadlá ako základné žánre súboru malých folklórnych útvarov (tzv. parémii).

Príslovia sa utvárali ako pevné, vcelku nemenné formy v konkrétnych umeleckých obrazoch. Formou konštatovania, komentovania a prikazovania hovoria o človeku, jeho mnohosmerných spoločenských vzťahoch, o jeho fyzickej a psychickej podstate a pod. Z hľadiska výrazu majú charakter výpovede s vlastným obsahom, sú uzavreté a nevyžadujú kontext. Porekadlá sú výroky, ktoré obsahujú zovšeobecnené znenie kolektívnych životných skúseností. Na rozdiel od prísloví nemôžu fungovať bez kontextu, situácie.

Niektoré dolnotrenčianske frazeologické jednotky sme už čitateľom priblížili (Kultúra slova, 26, 1992, s. 22 – 24). Tento bohatý, svojbytný a špecifický zdroj potenciálneho obohacovania spisovných jazykových prejavov však ponúka množstvo ďalších obrazných opisov istých skutočností, vzťahov a situácií. Inšpiráciu môžu zaiste poskytnúť aj tieto (stručne komentované a vysvetlené) nárečové frazémy:

Dedinské spoločenstvo nikdy netolerovalo nečinnosť a zbytočné konanie. Najrozšírenejšia frazéma *dar mo lád' vodu do koša* (s významom robiť niečo neužitočné, nerozumné, neefektívne, márne, ba až nemožné; zbytočne sa namáhať; konať zmätene) uvádza celý rad podobne motivovaných obrazných vyjadrení, ako sú napr. *dar mo vodu hrabať a piéseg vázať; na suchu dar mo ribi chitáš; dar mo machiér* (t. j. mechúr) *topíš; s piésku motúza ňeusúkáš; ftáka na uďicu ňeuchiciš; zbiéral peňáže na d'eravém most'e; hľadal tela pod bulom* (t. j. pod býkom); *hľadá koňa a sedzí na ňom; číta hviezdí za biélého ňňa*. Frazéma *minárovú sľiépku ňeponúkaj zrnom* sa používa vtedy, keď sa, podobne ako v predchádzajúcich dokladoch, istá práca pokladá za zbytočnú a neefektívnu; navyše je tu prítomný príznak „nepotrebné rozmnožovať niečo, čoho je dost“. O tom, kto zle a nerozumne gazduje, šetrí na maličkostiach, no na druhej strane veľa premárni, sa hovorí, že *pajtu páli a popel predáva*, príp. sa vtedy používa frazéma *predal volí, kúpil soli* (zle investoval pri kúpe, t. j. stratil a premárnil zisk).

Príslovie *bez jennéj lastovički bud'e leto* (vo význame chýbajúci jednotlivec nezmení situáciu; mienka, konanie jednotlivca vo vzťahu k ostatným nerozhoduje) je známe aj v spisovnom jazyku (zaznamenáva ho napr. aj Malý frazeologický slovník E. Smieškovej). Podobný význam má aj príslovie *jeden strom ňeňi ešče hora*. Frazéma *mo havranóv aj koňa zežere*, využívajúca navyše aj „čiernu“ symboliku havrana, zasa znamená, že aj silný jednotlivec podľahne (nečestnej) presile protivníkov.

Príslovie *ňeskoro je maštal zamikať, kec_cú volí preč* s významom je zbytočné, je neskoro ľutovať, banovať za niečím, čo človek z vlastnej viny zanedbal, čo neurobil v pravý čas, čo sa nedá napraviť, možno v niektorých prejavoch nahradiť vyjadrením *až za rohi ňeudržíš, za chvózd dar mo chitáš*.

Informátori pri nárečovom výskume často používajú frazému *ňebu-d'em načínať peceň z dvoch bokóv*, keď sa usilujú pri výskume hovoriť iba o jednej (dohodnutej) téme. *Tahajú rovnú brázdu*, ak hovoria o jednej téme otvorene, priamo, bez obalu; ak od témy odbočia v úsilí spresniť opis reality či nejakú výpoveď, *vracajú sa s pollajšíej cesti na hlavnú*. V tomto krátkom výbere dolnotrenčianskej frazeológie však onú „rovnú brázdu“ dôsledne ťahať nemožno (prezentované frazémy majú širší tematický záber), a preto uvádzame ďalšie doklady len so stručným výkladom:

Príslovie *ňiékedi aj starí kallec* (t. j. tkáč) *pradzu pomaší* (t. j. pochlpí) možno priblížiť aj spisovným príslovím *i dobrému kocúrovi (niekedy) myš usmykne*. Obidve majú význam každý sa môže občas zmýliť, urobiť chybu, aj keď inak je svedomitý a šikovný. Známe

životné pravdy potvrdzujú frazémy *raka ňenaučíš napredek chodzit* (s významom nezmeníš to, čo je prirodzené); *smannému volovi aj kalužina चुचुी* (v núdzi sa uspokojíš aj s niečím menej kvalitným, horším); *chto se psi líhá, z buchami stává* (v zlej spoločnosti nezískaš nič dobré, pozitívne); *vitudž buse* (t. j. blche) *zubi, ňebud'e t'a kúsat'* (treba odstrániť príčinu nepríjemností, problémov); *ňed'er zajáca, poč'i ho ňezastrelíš* (nerob niečo predčasne, neteš sa dopredu); *pes psa žrad' ňebud'e* (svoj svojmu neublíži); *aj pez vié, chto mu dá nažrat'* (treba si vážiť živiteľa); *keri kvóň najliép t'ahá, toho najvác šibú* (dobrému pracovníkovi často najviac prikladajú); *s prázného duba len sova vilecí* (od nerozumného človeka ťažko očakávať niečo rozumné); *na muchu ňetreb'a palicu* (maličkosti netreba zveličovať, na odstránenie chyby treba nájsť primeraný prostriedok); *medzi kravámi vól richtárom* (medzi priemernými vynikne aj menej schopný); *aj kohúd je smelší na svojém smecisku* (vo vlastnom prostredí je každý suverénnejší a smelší) a podobne.

V nárečových prejavoch informátorov sa objavujú stále nové obrazné pomenovania či vyjadrenia skutočností. Náš externý spolupracovník P. Dzurák zapísal v Bošáckej doline napr. tieto: *Každá osla sa na každú kosu ňehodzí* (pri výbere životného partnera je potrebné voliť a rozhodovať sa rozvážne); *potrebujem čakan* (t. j. palicu na podopieranie) *aj na pamat'* (pri rozpamätávaní sa je vhodná pomoc); *paprčami šahal, dze sunko ňedosviécí* (pokúšal sa dostať hmatom na intímne miesta); *tá v jennéj vođe ňemáchala* (striedala partnerov); *ňemóžež bid' jennú riťú na dvojih hodoch* (nemožno sa zúčastniť na dvoch podujatiach konaných v rovnakom čase); *príd'eš, kec_ca druhí taliéreg otkladá* (vtedy, keď pri páračkách končia prácu s druhou kôpkou peria, zaťažovanou obráteným tanierom, t. j. neskoro) a iné.

Studnica rodnej reči je teda stále bohatá, plná lexiky i obraznej a originálnej frazeológie, inšpirujúcich obrazných vyjadrení. Niet pochyb o tom, že aj nimi možno obohacovať a kultivovať naše jazykové prejavy.

IVOR RIPKA

Omelinky z reči starých Nedanovčanov

*Hodina samoty myšlienky nové načne,
vo vráskach na tvári prežitú roky zráta,
a potom vypovie detinsky jednoznačne:
materčina zlatá!*

(Marián Žiar, Chvála..., s. 159)

Obec Nedanovce sa nachádza v prechodnom pásme medzi stredo-slovenskými a západoslovenskými nárečiami a bola jedným z bodov, v ktorom sa získaval jazykový materiál pre Atlas slovenského jazyka a Slovanský jazykový atlas. Autor tohto článku sa na výskume zúčastnil vyplňaním nárečových dotazníkov. Úlohou bol poverený preto, lebo miestne nárečie dôverne pozná aj ovláda. Práve pre dôverné poznanie sa na podnet A. Ferenčíkovej, zakladateľky a patrónky tejto rubriky, vracia domov, aby sa znova napil zo studnice rodnej reči a dúšok z nej dožičil aj potenciálnemu čitateľovi článku.

Základné črty nedanovského nárečia sú opísané v jubilejnej publikácii o Nedanovciach (Uhlár, 1994). Tam je aj ukážka kratšieho súvislého rozprávania v miestnom nárečí. V článku o kolárskej terminológii sa zachytáva terminológia zaniknutého remesla (Masár, 1979) a v článku o detských hrách názvy hier nedanovských detí (Masár, 1993). V obidvoch prípadoch sa podáva opis náradia a činností a jednotlivé termíny (názvy) sa spravidla uvádzajú vo výpovedných aktoch informátorov. Tento článok je rozpamätúvaním na čas, keď sa budovali rečové základy a fixovali rečové návyky autora, t. j. na tridsiate až päťdesiate roky 20. storočia. Je teda akousi virtuálnou expedíciou na miesta bosonohých detských a mladíckych dobrodružstiev, pri ktorých sa stretal s nositeľmi nedanovského nárečia. Za každým dokladom uvedeným v článku treba vidieť (počuť) reč rodičov (najmä mamy), nedanovských roľníkov, čo sa schádzali v otcovej kolárskej dielni a rozprávali príbehy z 1. svetovej vojny (z ruského, „rumánskeho“ či iného frontu), reč nedanovských remeselníkov, žien, rovesníkov a mladých ľudí z tamých čias. Mnohé z počutého odviaľ čas, ale

čo sa zachovalo v pamäti, navždy zostalo neodmysliteľnou rečovou a citovou výbavou autora. Naozaj je to tak, že v jazykovom vedomí každého z nás existujú prvky, ktoré sme si priniesli z domu (porov. Horecký, 2000, s. 101) a ktoré v nás zostanú aj po odchode z rodiska do iného jazykového prostredia.

Niekdajší Nedanovčania (v miestnom nárečí *Nedanovčiari* – podrobnejšie Masár, 1994, s. 59) boli zhovorčiví. Jazykový kontakt nadväzovali veľmi ľahko nielen so svojimi, ale aj s neznámymi. Najzvyčajnejším vstupom do potenciálneho dialógu bol kresťanský pozdrav *Pochválem bud' (pán) Ježiš Kristus*, skrátene *Pochválem*, na ktorý sa odpovedalo *Navekiameň*, skrátene *Naveki*, *Až naveki*. Toho, kto pracoval v záhrade, na poli a pod., pozdravovali pozdravom *Pomáhaj Pámbo, Pámbopomáhaj*. Odpoveď znela *Pámbohaj*. Podobné pozdravy zvyčajne zaznievali vtedy, keď sa v jazykovom kontakte nemohlo alebo nemalo ďalej pokračovať. Okrem kresťanských pozdravov (sprevádzaných kontaktným gestom – muži si pri pozdrave sňali z hlavy klobúk alebo čapicu, prípadne to aspoň naznačili ľahkým nadvihnutím prikrývky hlavy), ktoré plnili aj funkciu ustálenej kontaktovej formuly, ozývali sa v reči Nedanovčanov aj „sekulárne“ formuly prispôsobené aktuálnej situácii: *Kopeme, kopeme?* – *Kosíme, kosíme?* Pri stretnutí s protiúdcim to bola kondenzovaná otázka *Ďelako, d'elako?* alebo len *Ďelako?*

Až po takýchto a podobných formulách sa začínal rozhovor o počasí, o rodine, o významných udalostiach, ako boli pohreby, svadby, zábavy (*muziki*) a iné. Pamäť z nich zachovala aspoň toto: *Už sa aj ten pod zemou, Už je na prauđe Božej. – Pámbo ho/ih osláv a na milos prími. – Už voňia fialki ospotku. – Aj ten sa už odporučej/odobrauj* (o zomretých). – *Praj sa moseli ziať. – Ujšou od nej. – Sílkou hu. – Svad'ba bola načas, len kršteňie hu predbehlo* (o svadbách a manželskom spolužití). V pamäti sa napevno usadili aj vzájomné oslovenia účastníkov dialógu, prítakávanie, nesúhlas, údiv, pochybnosti, ktoré mali napr. takúto podobu: *osoba moja, osoba dobrá, osoba moja dobrá slatká, človek muoj dobrí (slatki); no povec/povec'te, čo na to povieš/poviete, čo ňepovieš/ňepoviete, ale ti ma ňejedu, (g)do bi to bou o ňej povedau?* V osloveniach je pozoruhodným javom inverzný slovosled a viacnásobné alebo rozvité atribúty.

Rozhovory sa končili pozdravom *Zbohom, Spánombohom* alebo so želaním *Dobre sa maj'te/mávaj'te*, prípadne aj prosbou odovzdať niekomu pozdrav (*Pozdrav, pozdrav'te, pozdravuj'te šetkích doma*). Nedanovskí remeselníci – obuvníci, krajčírski, kolári (spravidla sa vyučili v mestečkách a mestách, obuvníci dokonca až v Pešti) – používali akúsi nadnesenú zdvorilostnú formulu *Viprosím/viprosujem (pekné) pozdraveňie pre...* Uplatnila sa obyčajne vtedy, keď adresátom po-

zdravu nebol príbuzný, ale známa osoba stojaca na vyššom stupni spoločenského rebríčka, ktorej bol odosielateľ („vyprosovateľ“) pozdravu nejako zaviazaný.

Reč starých Nedanovčanov bola doslova vyšperkovaná frazeológiou – prísloviami, porekadlami, prirovnaniami. Bez zvyšku o nej platí, že je to (vlastne bol...) „potok porekadiel, pranostík a prísloví, ktorými nás materčina osloví“ (Kondrót, Chvála..., s. 180). Rozhovory, správy a informácie o životných udalostiach a situáciách, s ktorými sa človek stretá, Nedanovčania s obľubou začínali, prestýkali aj uzatvárali frazeologizmami. Používali ich na potvrdenie svojej nezvratnej pravdy, ako osvedčenú životnú skúsenosť, v rámci konkrétneho rozhovoru niekedy aj ako záver rozoberanej témy a signál prechodu na inú tému. Najčastejšou témou rozhovorou bola práca, potom bežné rodinné starosti a udalosti a napokon výnimočné udalosti, ktoré prinášal život dediny v čisto roľníckom prostredí, ako aj v blízkom či vzdialenejšom okolí.

Z rozhovorov o počasí hodno zaznamenať frazeologizmus *dažd'ovi len nohi visia* (t. j. o chvíľu začne pršať), ale aj že *nat Krásnom je čierňava, nad Novejsou húlava*; výdatný dažď na širšom území sa volal *krajinskí*, o prerušovanom daždi (o prehánkach) sa hovorilo, že *preprcha*, o silnom daždi, že *sa leje ako s krhle*, o veľmi prudkom daždi s vetrom, že *šetko ubije a povála* (obilie po takom daždi zostalo *povalené*). Keď napadlo veľa snehu (v nárečí *sňach*), konštatovalo sa, že *sa ho navalilo aš/až ňespuosobnej veci*, keď silno mrzlo, (ľudí) *oziabali nohi aj ruki a mohlo* (im) *aj zájst' za nochtí*. O ustupujúcich mrazoch Nedanovčania vraveli, že *polavili*, že *je odmek*.

Frazeologizmami vrátane častých prirovnaní sa vyjadroval kladný aj záporný vzťah jednotlivca k práci. O usilovnom človekovi sa hovorilo, že *robí/ťahá jak kuoň/somár/vol/mulica*; že *je usilovní jak čela*; *hrňuje sa do roboti jag osa*; *robí jag najatí/jag na pánskom* (asi alúzia na feudálne robotovanie); *robí jak Tatár*. O jednotlivcovi, čo veľa chuti do roboty nemal, Nedanovčania vraveli, že *chitá robotu za tenki koňiec*, a keď sa do roboty dal, jeho nečakané počínanie sprevádzali slovami *tuším vid'eju smrt'/smrt'ku*. Tak sa vravelo aj vtedy, keď niekto urobil dačo užitočné, čo sa uňho nepredpokladalo. S prehovormi o robote bol zviazaný frazeologizmus *Toho koňa najviac šibajú*, čo *najlepšie ťahá* aj frazéma *Robota trvá do súnného ňňa* používaná v rozličných obmenách, ale s konštantným časovým určením *do súdneho dňa* (*bud'e sa to robiť do súnného ňňa*, *ňespraví to aňi do súnného ňňa* a pod.). Okrem nej bol častý povzdych *Robota nemá konca kraja*; *Robote ňeňi konca (kraja)* alebo že *sa dokončí až na svatého Dindi*, čo *ňebud'e ňigdi*, prípadne *aš keď naprší a uskne*.

Nespokojnosť s vykonávanou prácou a odhodlanie nájst' si dajakú inú v nádeji, že príležitostí na prácu je nadostač, starí Nedanovčania

sprevádzali príslovím *Veď je na svete viadz domou ako kostolou*. Ak účastník rozhovoru o príležitostiach na prácu pochyboval, vyjadril sa takto: *Šaďe je chlieb o dvoch kuorkach. Aj vo Vieňni ľudie bienni*. Naznačilo sa tým, že robiť treba všade a že zmena nemusí vždy priniesť očakávané zlepšenie. O únave z práce, o nechuti do roboty alebo o sklamaní z vykonávaného dalo sa kedysi v Nedanovciach počuť: *Už ňebudem robiď jag najatí, čo som u Turka zajatí?*

Prirodzene, že frazeológia sa uplatňovala nielen v rozhovoroch o práci, bolo možné počuť ju v najrozličnejších situáciách a funkciách. Napríklad pri obdarúvaní za chrbtom darcu sa hovorilo *Daruvanému koňovi ňepozeraj na zubi* alebo *Keď ňeňi kuoň, aj somár je dobrí*. Prirodzene iba v prípade, že šlo o menej hodnotnú darovanú vec. Keď sa dakomu nevydarilo manželstvo, verejná mienka znela: *Akí prišou, takú najšou*. Ak doktorá dvojica žila bez oficiálneho kresťanského sobáša (civilné sobáše boli pre niekdajšie dedinské spoločenstvo neprijateľné alebo nedostačujúce), hovorilo sa o nej s veľkým dešpektom: *Zosobášili sa pod vrbou; žijú ako cigáni/ako d'ivá zver/nad'ivoko*. O rozvedených súrodencoch, napr. o menších hádavých deťoch, o sporiacich sa susedoch a pod. v Nedanovciach hovorili, že sa k sebe správajú *jagbi jeden bou z Belej a druhí z Čavoja*. Ak dakto svojím správaním, rečami alebo skutkami vybočoval zo všeobecne prijímanej normy, členovia nedanovského spoločenstva ho charakterizovali buď lakonickým povzdychom (*to je pekná fialka!* a niekedy s dôdavkom *len ňevoňia*, buď opisné, ale opäť s dešpektom: *Pámbo má veľkí zveričec a šelijaké zvierence v ňom*. Ale hovorilo sa aj takto: *Takého oplana/drúka/chruňa/trkvasa/bibasa načim hľadaď zo zelenou sviecou*, čím sa vyjadrovala vysoká miera záporných vlastností, ako aj zriedkavý výskyt podobných jednotlivcov. Nepodareného syna jedináčika, pravdaže cudzieho, nie vlastného, charakterizovali príslovím *Z jenného sina bíva veľká sviňa*, človeka schopného škodiť iným a vôbec robiť zle alebo naisto to od neho čakať zasa príslovím *Kebi sviňa rohi mala, každého bi ňimi klala*. O jednotlivcovi, čo sa nepriznával k vlastným, zabúdalo na nich alebo sa k nim správalo povýšenecky, dedinské spoločenstvo vyjadrovalo svoju mienku expresívnym frazeologizmom *Zabudou vol, že t'elat'om bou*, alebo lakonickým *Otcudzeu sa, popánšteu sa, velmi/chitro spánšteu*. Nesprávne rozhodnutie alebo konanie s negatívnym následkom bolo spojené nielen s častým a známym frazeologizmom *skočid' z blata do kaluže*, ale aj so zriedkavejším, ale rovnako výstižným *skočid' zo škopa do hrotka*. Frazeologizmy *Akí pochválem, takí navekiamen'*; *Naložiť/naklást' aňi sviňi na válov/ do válova* súvisia so škriepkami, zvadami a hádkami, pri ktorých sa občas zabúdalo na korektné verbálne správanie. V neutrálnom rozhovore sa výskyt hrubého výraziva avizoval ospravedlňujúcim *otpitam*

pekne; šianam *ta/vás/tvoju (statočnú) hlavu*, čím sa mala paralyzovať alebo aspoň tlmiť hrubosť použitého jazykového prostriedku. Na nervozitu a netrpelivosť sa vzťahujú frazémy *ňemať staňia*; *chodid' ako žit po práznom magadžíne*.

Široký bol repertoár príslovi a prirovnaní súvisiacich s nevykoreniteľným neduhom niekdajšej aj súčasnej slovenskej dediny, ako je alkoholizmus. Ak dakto rád a veľa pil, vystavoval sa riziku, že o ňom budú hovoriť *lúcha jag vol*; *ten ždi račej napája ako křmi*; *zas je zmoknuti* alebo že sa budú trúsiť prirovnania a iné priliehavé výrazy, napr. *napiti jak snop*; *napiti jak cecok*; *je nadrúlaní jak sviňa*; *zas sa zrichtuvaų*; *zas je ožrati/pot parou* a zaiste aj iné, ktoré už autorovi vypadli z pamäti.

Keď už sa načrelo do špecifických „alkoholických“ prirovnaní, treba hneď pripomenúť nepreberný rad prirovnaní vzťahujúcich sa na vonkajšie pozitívne alebo negatívne vlastnosti človeka: *chlab jag zvon/hora/dup*, t. j. zdravý a silný, *chlab jag jella/svieca*, t. j. rovný a švárny; *prsia/svali má jag ženatí vrabec* – teda je chudý; *bledí jak smřt/sřena*; *slabi jag mucha*; *duša chodí doňho spávať*, t. j. je chorý, chorľavý, ako aj výber prirovnaní týkajúcich sa vlastností vecí: *tvrdí jak kameň/ciment*; *hlatká jak sklo/lat* – o zmrznutej ceste, resp. o poľadovici; *ostri jag britva*; *tupí jag hlúp* – o rozličných nástrojoch atď.

Nevyhnutnosť prispôbiť sa životným okolnostiam, režimu, osobám, čo mali moc, Nedanovčania vysvetľovali a troška aj ospravedlňovali príslovím *Čertovi sa mosí svieca zažad' aj na (pravé) poluňie*. Radosť z príchodu nečakaného návštevníka sa vyjadrovala všeobecne známym *Hoz do domu, Boh do domu*. V hodnotení nového učiteľa, richtára, organistu, kňaza, ktorý vyšiel Nedanovčanom v ústrety, zaznievalo známe *Nová metla dobre meťie*. O človekovi, čo získaval veci podozrivým spôsobom, čo *kradou jak straka*, sa konštatovalo: *Kúpeų za päť prstou a šiestu dlaň*; *Ňvezňe, len čo ňevidi*. Hodnovernosť výpovede sa v dialógu potvrdzovala otázkou *Čo ti/vám mám srcece/dušu na dlaň vipluvať?* Chamtivosť nevďačníka, spravidla syna alebo dcéry, čo zneužívali rodičov, sprevádzalo zvolanie a odsúdenie: *Ten/tá bi aj srcece vilúpeų/vilúpila!*

Podobne ako v reči obyvateľov iných slovenských obcí a miest aj v Nedanovciach bolo počuť zahrešenie, preklínanie, odsudzovanie blížneho, nadávky a ďalšie prejavy nevôle a nespokojnosti s konkrétnou osobou, vecou či stavom niečoho.

Pre častosť výskytu, akiste aj pre spoločensky ešte akceptovateľné lexikálne obsadenie sa už nepociťovali ako zahrešenie slovné spojenia *ja tvojhо occa/tvoju maťer/tvojhо svatého/tvoju dušu (spasenú)*; *tvoju slávu nebeckú*; *ja tvoje máre*; *occa ti naháňam*. Pravdaže, daktore mali veľmi drsnú a hrubú podobu, ale tie sa používali len vo veľkom hneve a rozčúlení.

Z preklínania sa v pamäti zachovalo iba máličko: *ňech to šlak trafi; abi/bodaj ho šlak trafey; bodaj tá/ho/ich/to porantalo*. K preklínaniu *ňech tá šlak trafi* sa občas dodalo spojenie slov *na holé telo* a za ním účelová veta *abi sa košela ňepotrhalo*, čím sa naznačilo, že s preklínaním sa to nemyslí doslova a celkom vážne, že sa vlastne troška žartuje.

Správanie jednotlivca, ak nejakým spôsobom vybočovalo zo vžitého úzu, odjakživa bolo príčinou posudzovania aj odsudzovania. Nedanovčanky nemali rady, keď niektorá vyčnievala z radu a keď to robila, vystavovala sa kritike najmä ženskej časti dedinskej pospolitosti. Kritika mohla mať takúto podobu: *tá by sa aj na štiap/ožech/kuol dala; pristaňe jej to jak sviňi sello; pasuje (jej) to jak futrová burgiňa do muškátňika*; občas zaznel aj vulgarizmus *ona bi si aj rit' naopak obrátila, len abi bola inakšia/na vichir sveta*.

Ani o nadávky nebolo v Nedanovciach núdze. Spomedzi jednoslovných sa v myslí dodnes spontánne vybavujú *ošklivec, chronta, chrontoš, smrlliak, ňekiepa* (o nečistotnom človekovi), *potvora, drúk, chruňo* a popri nich názvy zvierat, napr. *vol, kuoň, somár, hovado, sviňa*. Na zvýraznenie zmyslových, vzhľadových a iných nedostatkov boli v obľube dvojslovné spojenia s postponovaným adjektívnym prívlastkom zvyčajne utvoreným od „nadávkového“ substantíva (*hlucháň hluchí, slepáň slepí, krpáň krpátí, ošklivedz oškliví, smrllaví, sviňa svinská, potvora potvorská*) alebo viacslovné spojenia s postponovaným viacnásobným alebo rozvitým prívlastkom (*ošklivedz naňžhonní mizerní, chruňo ňeoblizani ňepomollení ňeoholení*). Zo štylistického hľadiska pravidla ide o etymologické figúry.

Zaujímavý jazykový materiál poskytujú povedačky nedanovských kartárov, osobitne hráčov mariáša. Tí odháňali od stola prizierajúcich sa zvedavcov heslom *Kibic, drž hubu*, ktoré viselo na viditeľnom mieste azda v každej krčme (okrem neho aj varovný oznam *Úver umrey, zabili ho dlžňici*). Pozornosť hráčov sa upriamovala v prvom rade na mladistvých: *Čo opskuruješ, ešte ti fúze ňerastú/ňenarásli*. Po tomto zistení nasledovala rada, ako rast fúzov urýchliť: *Mosíš si ih zvonka natierad' medom a znútra kuracincom*. Zahanbeného výrastka malo povzbudiť objasnenie katalyzačného účinku tohto čudného, klinicky neodskúšaného farmaka: *Met táhá a kuracinec tlačí*. Na toto často opakované žartovanie sa zložila a dedinou šírila veršovačka: *Streťou som sa v drustve z Bezákeje Vincom, / ten mi kázať masťiť fúze kuracincom*. Keď už sme sa dotkli nedanovskej „poézie“, spomenieme aj verše *Bijo, Lacko, bijo muoj / dokončíme tento boj*. Traduje sa, že v čase kolektivizácie ich spontánne vyslovil vzdorovitý Nedanovčan, ktorý sa pri oraní nechcel dať do reči s vrchnosťou, keď ho prišla upozorniť, že jeho roľ a už patrí do spoločného vlastníctva, čiže do JRD (jéerdé), ktoré nedanovskí odporcovia družstva premenovali na *berd'eje* (pre

rozkrádanie a iné neporiadky). Veršovačiek bolo viac a v podstate boli nápodobou niektorej ľudovej piesne alebo šlágra.

Z uvedených jazykových dokladov je dobre čitateľná najvýraznejšia črta nedanovského nárečia – výskyt zdvojených spoluhlások (porov. *sedlo* → *sello*, *srdce* → *srcece*, *otca* → *occa*) a tvary minulého času *boŭ* (bol), *robeŭ* (robil), *kradoŭ* (kradol). V období, z ktorého sme zhromaždili naše nárečové *omelinky*, najstaršia generácia ešte používala tvary prídavných mien *dobruo*, *peknuo*, *pálenuo* a živé boli aj starobylé tvary lokálu a inštrumentálu substantív vrátane názvov miest a obcí: *stretoŭ ho v Bošach* (Bošanoch), *kúpeŭ to v Chinorach* (Chynoranoch), *nájšli ho až za Krušovci* (Krušovcami), *bívali v Ostratici alebo v Nallici* (Ostraticiach, Nadliciach). Ich používanie podporovali aj ľudové piesne, kde tieto starobylé tvary nefungovali len ako rýmotvorný prvok s príznakom poetickej licencie, lež ako tvary živého úzu (porov. *choc_ca hrať s chlapci*). Keď sa už z môjho amatérskeho hrania na husliach dala rozoznať melódia konkrétnej piesne, vďačne som vyhovel maminej výzve „*Túto sa nauč*“:

*Ako bolo na počiatku medzi nami,
bola láska poviazaná reťazami.
Reťazami, reťazami, reťazenci,
ešte moje očka pozrú za mláďenci.*

Starobylé tvary *reťazenci*, *za mláďenci* sa v piesni skvejú v plnej kráse a funkcii.

Z pamäti doteraz nevypadli ani mnohé jednotlivé položky slovnej zásoby voľakedajších Nedanovčanov: *odhelekať* (zapatrošiť, stratiť), *verestuvat'* (pomôcť, zachrániť), *oznať sa* (zoznámiť sa s niekým – najmä o mláďencovi a dievčati), *odoznať* (zabudnúť, nepamätať sa na niekoho), *belajdikuvat' sa* (znepokojovať sa), *opskuruvat'* (zízať, nakúkať), *viblakuvat'* (vykrikovať), *ošipuvat' sa* (pomaly ísť, robiť), *pasibruch* (veľký jedák), *kocindáki* (šľané slíže). Možno k nim priradiť aj hypokoristiká *Jano*, *Jožo*, *Tóno*, *Števo*, ale aj *Ferenc*, *Tivadár*, *Pišta* ako relikty slovensko-maďarských jazykových kontaktov, presnejšie maďarizácie. Milotou domova sa prihovárajú rodinné mená *Turčekeje Miškeje*, *Turčekeje Klobásňikeje*, *Peciareje Otkeje*, *Peciareje Hroziakeje*, *Peciareje Krajčireje*, *Peňiaškeje Štėvikeje*, *Peňiaškeje Čiernich*. Vynútila si ich komunikačná prax a v nej potreba presnej identifikácie, keďže v Nedanovciach podnes žije viacero Turčekovcov, Peciarovcov či Peniažkovcov.

„Nedanovské nárečie, ako aj nárečie susedných dedín je bohaté a krásne“ (Uhlár, 1994, s. 47). Stotožňujem sa s týmto názorom. Zážitok z počúvania reči starých Nedanovčanov sa v mnohom podobá

zážitku z počúvania hudby lahodiacej uchu. Preto dobiedzavá otázka starodávneho staršieho priateľa *Ivano, už si vizvoňeu?* (zaznievala v čase, keď sa autor článku ako päťročné chlapča napevno rozhodol byť nedanovským zvonárom) a otázky aj reč iných Nedanovčanov (*Ďez' bou, Ďeže id'eš? Prišouz' aj ti na hodi?*) rozochvievajú srdce rovnako ako zvukovo majstrovsky organizované a cizelované verše rodeného a učeného básnika:

*... srdce aj um Duch Svätý rozožal mi,
nech svieti nám ich duo
i z hôr i jám: Non, nobis, Domine,
non, nobis, sed nomini Tuo
da gloriam.*

(Turčány, 2001, s. 8)

Ako uzavrieť toto útržkovité rozpamätúvanie na hlbenie vlastných rečových základov, na fixáciu rečových návykov a na budovanie základného rečového potenciálu? Najlepšie azda pripamätaním záverečných slov motta *materčina zlatá* a dôverným dodatkom k nim: *nedanovčina milá*.

IVAN MASÁR

Literatúra:

- HORECKÝ, J.: Život v službách terminológie. In: Slovenská reč, 65, 2000, č. 2, s. 99 – 120.
- Chvála slovenčiny. Dokumenty, svedectvá, vyznania. Red. P. Hudík. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, Martin, Vydavateľstvo Matice slovenskej 1998. 191 s.
- MASÁR, I: Ako sa robil drevený voz. In: Kultúra slova, 13, 1979, č. 10, s. 321 – 329.
- MASÁR, I: O hrách a hračkách nedanovských detí. In: Kultúra slova, 27, č. 9 – 10, s. 294 – 301; č. 11 – 12, s. 343 – 351.
- MASÁR, I: Hry a hračky nedanovských detí. In: Nedanovce 650-ročné. Ed. I. Masár. Obec Nedanovce 1994, s. 53 – 65.
- TURČÁNY, V.: Óda ód. Prológ. Kultúra, 4, 2001, č. 2, s. 8 – 9.
- UHLÁR, V.: O nedanovskom nárečí. Fakty, porovnania, spomienky. In: Nedanovce 650-ročné. Ed. I. Masár. Obec Nedanovce 1994, s. 46 – 49.

Niektoré črty záhoráckeho rozhovoru

Pri výskume dialogickej reči, jej priebehu a príznačných črt je prvým predpokladom zachytiť skutočné, živé dialógy. V oblasti záhoráckych nárečí túto úlohu s dobrým výsledkom splnil spisovateľ Štefan Moravčík. Vo svojich knihách o Záhoráckoch, najmä v jednej z nich – v Tajnej knihe Záhoráckov – reprodukuje množstvo starostlivo odpočúvaných a citlivo zachytených dialógov. Možno z nich vyzdvihnúť niektoré charakteristické črty, akési stavebné prvky, z ktorých je rozhovor vybudovaný.

K týmto stavebným prvkom rátame predovšetkým niektoré častice, potom oslovenia spolubesedníkov alebo ich označenia spravidla expresívnymi výrazmi a napokon aj isté ustálené zvraty, povrávky, medzi nimi aj typické prirovnania.

Najnápadnejším prvkom je častica *ná*. Š. Moravčík na ňu upozorňuje už v dávnejšej knihe V Kiripolci svine kujú, v slovníčku uvádza časticu *ná co?* s výkladom *no a čo?* – „prisvedčenie, okázalý súhlas,“ ako aj *ná jak!* so spisovným ekvivalentom *pravdaže, iste*. Tieto príklady a výklady, prirodzene, nevystihujú všetky funkcie častice *ná*. Rozbor Moravčíkových textov ukazuje, že častica *ná* má predovšetkým funkciu uvádzať do reči, začínať, otvárať rozhovor: *Ná nech si robjá, co scú, kamasí* (s. 30). *Ná neší čuda, kec tahaŷa vjec do sebja než do džbánka* (s. 247).

Veľmi často sa tento vstup do rozhovoru realizuje ako oslovenie spolubesedníka, obyčajne v podobe otázky: *Ná des biŷ?* (s. 14). *Ná tos ti nevjedzeŷ?* (s. 28). *Ná gde sa tolko mocete?* (s. 49). *Ná co sa sem cpeš jag luterán do neba?* (s. 84). *Ná proč nejdeš už tú večeru varit?* (s. 208). Niekedy sa takto uvádza rozkaz: *Ná berte si, je to hotové* (s. 190).

Funkcia obracania sa na spolubesedníka sa podčiarkuje pripojením oslovenia: *Ná co si slepí a húchí, Matúšu?* (s. 72). *Ná, tetko, čuli ste?* (s. 162). *Ná, Francku, osmjel sa* (s. 24).

Popri častici *ná* má uvádzaciu funkciu aj častica (pôvodne rozkazovací spôsob) *čuj, čujte*: *Čuj, co sa stauo, ket si takí smutní?* (s. 80).

Čujte, máte to koňe veselé (s. 80). V kombinácii s oslovením: Čuj, starí, volaco mi aj napaduo (s. 80). Čuješ, do si ti? (s. 157). Niekedy sa tu používa častica *enem*: *Enem dočkajte, šak aj na nich dojde* (s. 40).

Niekedy sa časticou *ná* pobáda na súhlas: *Bude nám zajtra dobre a veseuo, ná né?* (úzus). Inokedy sa ňou zdôrazňuje zápor: *Doneseš mi trochu sena? – Ná ešče co! Nechoc takí rostrhaní. Budú t'a omúvat. – Ná co ket* (úzus).

Zápor sa vyjadruje aj celými ustálenými výpoveďami, napr. *Máš ho vidzet! Ani mja nemá! Nejdeš volade! Ale dzi mi volade!* (Všetko z osobného úzu.)

Ďalšou výraznou črtou konverzácie, rozhovoru sú oslovenia. Popri bežných osloveniach typu *tetko, tecinko, stričku* (aj bez vyjadrovania príbuzenských vzťahov ako oslovenie starších ženských a mužských osôb všeobecne) sú bežné expresívne oslovenia typu *ribinko moja zuatá, zuátenko moje*. Ale prevažujú (vidieť to aj na Moravčikových textoch) záporne hodnotiace oslovenia, blížiac sa až k nadávkam: *Ti starí tetreve, už nejsi zboha naňic* (s. 18); *podešva jedna krpatá* (s. 46); *potvora nevikresaná* (s. 12); *Strac sa, ti obúde jeden opjerní* (s. 105); *ti zmrzúa mrňo* (s. 64). Zvýšený účinok sa dosahuje opakovaním oslovenia (alebo jeho slovotvorného základu) v slovotvornom základe prídavného mena: *A ten pješí fták, ten žebrák žebráckí* (s. 95); *Drevenáku drevení* (s. 140); *Ti buázne buázňiví, nebuázňi. Co buázňiš jak buázňiví buázen* (s. 19). Š. Moravčík predkladá aj celé rady takýchto oslovení: *Ustrašenec! Grambloš! Makotras!* (s. 26). – *Liga, skida, tustolajzná* (t. j. veľmi tlstá) *škrabiňa! Lafňa, klampa, bachrňa* (s. 32).

Osobitný, azda aj trocha drsný kolorit dodávajú rozhovorom rozličné ustálené výpovedné akty. Na žoviálnosť, značnú bezstarosť pri riešení problémov, najmä technického rázu, vyjadruje napr. spojenie *Šak to už nejag ošidzíme* (s. 73) – urobíme nejaký trik, figeľ. – *No, už je to obrovnané* (s. 46). Výrazom odmietania, zámeru poslať niekoho preč sú spojenia ako *Co tu chráp otrčáš* (s. 51) – zbytočne sa tu ponevieraš alebo *A co sem šňupec strkáš* (s. 42) – neotravuj, choď preč. Ironicky vyznieva výraz *Co sa ti rozum čiscí* (s. 153) – nemáš zdravý rozum, nerozmýšľaš dobre alebo *Ti mu možú u rici ňuchat* (s. 30) – nestoja mu za pozornosť, nie sú na jeho výške. Celý rad výpovedí vyjadruje záporný postoj: *Aňi mja nemá* (s. 18) – za nijakú cenu to neurobím. *Ti mja nenamosíš* (s. 17) – ty ma neprinútiš to urobiť. *Máš ho vidzet* (s. 17) – nikdy neuvidíš, že by som to urobil. *Víraz si to z huavi* (s. 17) – ani na to nemysli, ani nápad. Veľmi drsné je *Bozaj mja v kapsu* (s. 53).

Obraznosť je vo vetách: *Sléпка sa stará, sce vajce znést* (s. 71) – keď sa niekto inému vnucuje svojimi rečami. Pri odmietaní zbytočného po-

sudzovania: *Kdo na koho vrčí, potom sa mu strčí* (s. 55). Pri hodnotení dlhšieho rozmýšľania, vypytovania: *Co sa radzí, nezavadzí* (s. 38). Bežné je hodnotenie *rozumíš hliňe*, ale často sa k tomu dodáva rozšírenie: *Rozumíš hliňe, ale nevíš s ňú robiť*. Skratkovitá obraznosť je vo výpovedi *Vihráli sme s krávi retas* (s. 40) – dohromady nič. Obrazné pomenovanie *somár*; *vól* sa opisuje napríklad vetou *Povjtec to temu, co seno žere* (s. 41). Nemožno nespomenúť ani časté pokusy o rýmovanie: *Vitaj a nič nepítaj* (s. 91). *Sedňi si, nech t'i nevisí* (s. 106).

K veľmi výrazným ustáleným spojeniam patria prirovnania. Pri konštatovaní neporiadku sa hodnotí *Je tu jak odbježené* (s. 35) – ako by všetci v rýchlosti zutekali. Pri zazretí nerozhodného človeka možno povedať *Nestoj jak podojení* (s. 30). Nerozhodný a nevyjadrujúci sa k veci sa hodnotí výrazom *Co si jak na Maceja okocení* (s. 30) – na Mateja, t. j. 24. februára býva ešte zima, preto mláďatá sú slabé, neisté (s. 67). V prirovnaní *Nech mu bude lachko, jako zelú pod kameňem* (s. 67) sa naráža na spôsob zakrývania kvasenej kapusty doskou a na ňu položeným kameňom. Maličké množstvo sa vyjadruje napr. takto: *Tolko, co mi za pahnost* (t. j. za necht) *vejde, enem suzu, maui hrášek* (s. 114). *Ano, enem teho chochmesu má máuo, co bi vrabec na ocasi unéseu, co bi bravenec* (mravec) *lahúčko unéseu* (s. 23). Štylisticky výrazné je prirovnanie *S tebu víprávjat, jak s kozú orat* (s. 45).

Tento výber prostriedkov, ktorými Š. Moravčík tak výrazne obohatil svoje reprodukcie bežných rozhovorov, verne odráža záhorácke reálie aj drsný, ťažký, ale pritom racionálne podfarbený spôsob života na Záhorí kedysi a do veľkej miery aj dnes.

JÁN HORECKÝ

Načo si mi, načo, muoj šuhajko ňiski

Už je to raz tak na tomto svete, že popri ľuďoch vyčnievajúcich do výšky, pekne urastených, mocných, statných, chodia po našej zemi aj ľudia malého, nízkeho vzrastu, často primalí, nedorastení, zakrpatení. Niet teda divu, že si nejedna dievčina pri takomto šuhajovi občas zanôtila:

*Načo si mi, načo
muoj šuhajko ňiski,
aňi do postielki,
aňi do koľiški.*

Malým ľuďom uštedrí aj okolitý svet mnoho rôznych, často i hanlivých pomenovaní, prívlastkov, prezývok či nadávok. Nože sa prizrieme, ako sa tieto slová udomácnili v slovenských nárečiach.

Už pri samom slove *chlap* sa nám v mysli vybaví vysoký, urastený, mocný a odvážny muž a hneď sa k nemu tlačia aj prirovnania *chlab aňi hora* (Veľký Lom), *chlab ako jedľa* (Rimavská Píla), *hlob jak šveca* (Studenec) ap. No stačí povedať *chlapík* či *chlapok* a v predstave používateľov nárečia z Gemera, zo Záhoria či Spiša, alebo Šariša sa už mení na drobného, nízkokmenného, útleho človečika. Porov: *Takí chlapík, ša ho v rukoch polámem* (Rochovce); *Bių tam jeden stolňík, tem bių trošku chatrňejší chuapík* (Jablonové); *Na to treba chlopa, ňe chlopka!* (Studenec); *Taki ňevelki chlopek, chlopek jak snopek, a jaki mocni!* (Dlhá Lúka). V Šariši sa privrávajú: *A vi vzdaleka, chlopašku, bo vaz ňepoznam?!* Ak ide o chlapca drobnej postavy, na Spiši povedia: *S takim hlopčurkom bi som še ňigdaj ňedal do pasovaňia* (Klčov); *Joj, to taki mali chlopčurek!* (Spišské Podhradie). Treba však pripomenúť, že v časti nárečí, ako aj v spisovnom jazyku, funguje slovo *chlapík*, ako expresívny výraz, vo význame nositeľa kladných mužských vlastností, človeka vynikajúceho odvahou, silou, šikovnosťou a inými dobrými vlastnosťami. Napr.: *To bów šikovní chlapík, zastav si svoje mesto šađe* (Lapáš, okr. Nitra); v spisovnom jazyku sú zná-

me spojenia: *urastený chlapík, odvážny chlapík, smelý chlapík, veselý chlapík; Ty si ale chlapík! To je chlapík!* a pod.

Zvykli sme si, že malého, nedorasteneho, často i slabého človeka bližšie určujú rôzne prívlastky. Z tých známejších sú to v nárečiach najmä *nízky, drobný, chatrný, krpátý, zakrpatený, malutký* ap. Napr.: *Edon níski šloveg búl u nás* (Kameňany); *Takí níski šloviasik to búl* (Revúčka); *Níski čoviek je to* (Štefanov); *Taká drobná žeňička, ale šikovná* (Návojojce); *Takí chatrni chlap, a take babisko si zebra!* (Zborov n. Bystricou); *Bių to chatrni chuapík* (Jablonové); *S toho krpátého chlapca ňebude voják, ňenarástou pod mieru* (Návojojce); *A van uš takí krpátí ostane* (Kameňany); *Ked nebudež jest, budeš krpátí* (Šurany); *Je vám to dzit'a také zakrpacené, nevím, či to ešče poroste* (Dúbravka); *Takí maľutki, maľutitki, co ho aňi od žemi ňevidno* (Dlhá Lúka).

V Honte, v okolí Hlohovca a Trnavy možno počuť aj menej známy prívlastok *chytvaný* (z maď. *hitvány*). Napr.: *Boų to chítvaní mláde-ňec, aňi d'iouke ho ňes'teli* (Sebechleby); *Chítvanní chlapák je z neho* (Lukáčovce); *Bola taká chítvanná tá žeňička, ale v ničon sa nedala zahambit* (Brestovany).

V Gemeri je rozšírené prídavné meno *zadrvený*: *Tod už nenarostne, bude zadrvení ako mu o'tec* (Sirk), v okolí Považskej Bystrice je to *zaškutlý*: *Je zaškutlí* (Papradno) a v okolí Levoče zas možno počuť: *Jakaške zavedle, zamorene chlapčisko nam roskazovalo* (Studenec). Prídavné meno *zavedlý* nepochybne súvisí so slovesom *vädnúť*.

V slovenských nárečiach nájdeme však množstvo zaujímavých podstatných mien, ktorými sa pomenúvajú ľudia malej či primalej postavy. Každé z nich skrýva v sebe väčší alebo menší expresívny náboj, a to od žartovného, vtipného, cez posmešný, ironický, hanlivý až po pejoratívny príznak. Na strednom a západnom Slovensku sú najrozšírenejšie pomenovania *krpál, krpáň, krpec, kocprd, podkopok, podšprd, prček, pr'to*, na východnom Slovensku *kurdupel', pind'ur, pňak, pučak* a mnohé iné. Napr.: *Takého krpála ňeveznú na vojnu, ňedorástou pod mieru* (Návojojce); *Jag ho mlácá, tag ho mlácá, a krpál ani neuteká* (Vaďovce); *Čo s tín krpánom budeme robit?* (Bzince p. Javorinou); *Na koho sa l'en udaų, takí krpec?!* *O'tiedz mu je urastení, ma_ťiež ňie najmenšia* (Pukanec); *On je krpec, to je prauda, ale sili má za veľkého* (Návojojce); *Takí kocprt, kceu sa ti do mňa pribrat!* (Košťany n. Turcom); *Mišo je l'en takí kocprd, a kelikuo uvládze* (Pukanec); *Čo, ti kočprt!* (Myjava); *To takí potkopek!* (Dolná Mariková); *Šag e to l'en takí potšprt!* (Prievidza); *Tancovali sme s Julkú, a narás donde takí prček, že abich mu ju počál.* *S takíma překami aj s trema bich si porad'il* (Skalica); *Vihote teho pr'ta, čuo sa tu bude rozdrepuvat!* (Dolná Lehota). V okolí Prievidze možno tiež počuť: *To je l'en takí zakrpätok!*

Z východného Slovenska máme tieto doklady: *Ňiftera dziefka se ňescela vidadz za toho kurdupl'a* (Spišský Štvrtok); *Troch sinoh mal šum-nich jag jedna jedl'a, a l'e toten štvarti ňepodareni, taki kurdupel', mali, co ho od zemi ňevidno a ku temu ešči i puklati* (Veľký Šariš); *Bul'i dvojo, jeden veľič chlop, obor, druhi ma'utki, pind'ur* (Babin Potok); *Taki pňak, teho se aňi šmertka ňelapi* (Štefanovce); *Takeho pučaka bim ňescela za muža, kebi jeden na švece bul* (Medzany).

Na území Slovenska nájdeme aj výrazy a ich rôzne slovtvorné varianty ako *skrček*, *skrčok* odvodené od slov *skrč* (-ený), prikrčený k zemi, *škrček*, v niektorých nárečiach je to *škrečok*, ďalej sú to slová *šprndol'*, *štupel*, *šrófik*, *škvirk*, *štromp* ako aj iné slová, označujúce v prenesenom expresívnom význame nevyvinutých, zakrpatených, vzrastom malých ľudí. Napr.: *Tej rod'iňe aňi jeden ňedorástou, šeci sa škrčkovia* (Návojojvce); *To je len taki skrčok!* (Hliník n. Hronom); *Maŭ už pätnác, a ešče ždi boŭ len taki skrčok* (Sebechleby); *To je len taki škrček!* (Prievizda); *Lal'a ho, šprndol'a, ledvá ho vidno od zemi, a akí mocní hlaz má* (Pukanec); *S takim štuplem bi človek na také neco aňi nerátal* (Skalica); *Šak to je šrófik, a ňie chlap!* (Prosné); *To taki škvirk, ňidž ňerošne* (Markušovce); *To taki mali štromp!* (Žakarovce).

Nedorastené, nekvalitné konope volajú v južnostredoslovenských nárečiach *bršlenom*, a tento výraz si analogicky preniesli aj na posmešné označenie človeka malej postavy: *Takí je malí, že ho volajú bršlenom* (Hliník n. Hronom). V Sennom môžeme počuť aj podobu *bršlan*. V iných oblastiach nájdeme zas ďalšie viac či menej známe výrazy. Napr. v prievizdskom a južnotrenčianskom nárečí sú to slová *bruncel'* i *brunclík*. Porov.: *Takí bruncel', ledvá ho od zeme vídat!* (Prievizda); *brunclík* (Bošáca); v okolí Modrého Kameňa a Levoče sme počuli slová *čaprdok* i *čaprtko*: *Ťem chlapedz je lem takí čaprdok* (Veľké Straciny); *Baba jak pedz a vidala se za čapurtk!* (Studeneč); v okolí Krupiny je to *frcok*: *Veť to ňeboŭ aňi chlap, to len takí frcok!* (Sebechleby); v Honte, v Novohrade zas *chrmut'* i *chrnúť*: *Ťento náz Dano je len takí chrmut' popri vašich chlapcach, ba či sa to aj podá volaked'i* (Pukanec); *chrnúť* (Kalinovo). V nárečí stredného Gemera, Spiša a Šariša nájdeme expresívnejšie výrazy na pomenovanie krpatého človeka: *zadrvenec*, *zamora*, *zamoreňec*. Napr.: *Šva kce odo mnä tod zadrvenec?* (Sirk); *Taka zamora, a un se ci hrabe za richtara!* (Ratvaj); *zamoreňec* (Studeneč). Na Záhorí volajú nedorasteneho človeka *úrezkom*.

Veľmi originálny je nárečový materiál týkajúci sa rôznych oslovení, žartovných pomenovaní až po nadávky nevyvinutému zakrpatenému človeku. Môžeme tu postrehnúť, ako sa mení a narastá škála expresivity v jednotlivých situáciách. Jemnejšie znejú, keď je reč o neprimerane malých, podpriemerne vyvinutých deťoch, poväčšine chlapcoch,

a to aj v prípade nadávok. Porov.: *Tod váš chlapšog je lem taki cvirgel!* (Kobeliarovo); *Či tak slabo rosteš, či čo, taki cvergel_e s t'ebä?!* (Čičmany); *Taki šušeň, a uš fajčí!* (Jablonové); *To šicke jeho dzeci take špunciki* (Markušovce); *Ako ňerast'ie akosik to chlápětko Žofino, taki počkorúbok!* (Dolná Lehota); *Ale choj mi het, ti pind'ur!* (Kameňany); *Ti špunt krpätí!* (Prosné); *Ti švrček, beš domvo!* (Prosné). Už drsnejšie a posmešnejšie znejú slová, keď ide o dospelého človeka: *Ti krpec krpätí!* (Bánovce n. Bebravou); *Ti kurdupľu mali!* (Torysa); *Kam sa tyačíš, ti knote!* (Kuchyňa); *Co ti, taki gnot, ta dze ti še riješ na taku babu, šak ce pril'ehňe!* (Ratvaj); *Ti šprgeľ, ňestaväj sa!* (Prosné); *Čo sa piastočíš, ti šprt!* (Papradno); *Drž hubu, ti ogrman!* (Horná Lehota); *Ti jeden takí odrítek!* (Bzince p. Javorinou); *Ti škut zaškutlí!* (Papradno); *Ti psoto zamorena! Psota zavedla!* (Studenec).

Človek mimoriadne malej postavy môže vzrastom pripomínať trpaslíka, piadimužika, známu rozprávkovú bytôstku. K spomenutým výrazom, silne expresívnym, pejoratívnym, môžeme priradiť aj viacero synonym z nárečovej lexiky: *piťimužik, piperjančo, piširiť, pišišvor, pimprlík, pimprliatko, prmpelik, pumperliak, pumperlík, purlík* ap. Napr.: *Nezabrdaj do mia, ti piťimužiku, néni ta za tím stolem aňi vid'et, ale furt sa ozíváš!* (Skalica); *Vidzeus' teho mauého pimprlíka?!* (Jablonové); *Mav ženu také malé pimprllátko, a veru ho ona ešče aj vibila* (Šípkové); *Ta to bula vera para! Un, Piperjančo, ona Borča. Keď išli po draže, ta mušeli kričic, žebi jih dachto z nohu ňepristupil* (Veľký Šariš); *Bars slabo virosnul, taki zostal jak piširic* (Chminianske Jakobovany); *Taki pišišvor, do koľena mu nevistarčil, aľe rečoh mal vecej jak stari chlop* (Medzany); *To ňie je ňijakí chlap, ale len takí prmpelik* (Hliník n. Hronom); *Aňi jedna dziefka še ňescela vidadz za teho pumperl'aka* (Spišský Štvrtok); *Takí praj pumperl'ig malí!* (Poruba, okres Prievidza); *Takí purlík!* (Bošáca).

Drobná malá postavička, vyzerajúca často až komicky, podnecovala ľudskú predstavivosť a fantáziu, a tak vznikali najrozličnejšie prirovnania, frazeologizmy. O malom človeku sa žartovne hovorilo: *Nie je väčší od zeme; Je na piad' od zeme; Sotva ho vidno od zeme; Od zeme ho nevidno; Rastie ako chlieb v hrsti; Na piad' chlap, na lakeť brada; Je žabe po oči, po brucho, po bachor; Je malý ako smeť.* Na Spiši a v Šariši prirovnávajú malého slabého chlapa k zaschnutému nosnému hlienu, k šušňu, ktorý volajú džuk. Porov.: *S teho džuka ňebudze hlop* (Markušovce); *To lem taki džuk, od zemi ho ňevidno!* (Haniska); *Taki chlopeg jag džuk!* (Veľký Šariš). V Markušovciach nájdeme jemnejšie prirovnanie: *Malí jag gomboškova hlafka* (špendlíková). V iných oblastiach Slovenska počujeme: *Malí ako chrúst, ako blcha* (Rimavská Píla); *Malí jak chrústik* (Radošina); *Do bi sa lakeu takého chrústa?* (Jablonové); *Takí je drobní ani buap* (Rochovce); *Malí je jag haluška* (Prievidza).

V Dlhej Lúke mohla výška mládenca ohroziť aj kvalitu úrody, lebo tam sa povrávalo: *Ked z ňiskim paropkem tancovala dzifka na fašengi, ta budu ňiske konope, ked z visokim, ta visoke.*

Ako vidno, tí malí, nevysokí boli a sú skôr v nevýhode v porovnaní s urastenými dlháňmi, a tak na ich obranu museli zákonite vzniknúť aj frazémy, ktoré by ich trochu obhájili, povzbudili či prikrášlili. Spomeňme tu zopár: *Malý žobrák nosí veľkú kapsu; Malý žobrák chodí s veľkou palicou; Malý, ale má rozum od Pána Boha; Malý vtáčik máva krikľavý zobáčik; Kto veľa robí, slabo rastie; Malý, ale zrelý; Chlap malý, ale sporý; I z krátkeho ľanu bude dlhá niť; Malá hrudka, samý syr; Dobrého nebýva mnoho* ap. No povráva sa aj to, že čo aký chlap, nech len je a v Brestovanoch pri Trnave sme to počuli takto: *jakí pen, takí pen, precca je za nín cién.*

IVETA FELIXOVÁ

Netreba mu dierky do nosa dlabat'

Sú slová a obrazné slovné spojenia, frazeologické jednotky známe len v istom kraji, v istej obci – ba i také, čo vyrástli a používajú sa iba v obmedzenej spoločnosti, v jednej rodine. Môžu to byť prvky, ktorých významová a expresívna hodnota si zaslúži, aby prekročili prah svojho domoviska a vstúpili do jazykového povedomia našich ľudí ako plnohodnotná tehlička v ich rečovom prejave. Vari každý z nás by takéto výrazy mohol uviesť ako príklad. Spisovatelia, slovesní umelci, sú tí vzácní jednotlivci, čo môžu a majú takéto lexikálne prvky vynášať na svetlo verejnosti. Robia to najmä oni, ale nielen oni. Človek so zdravým jazykovým povedomím a s jemne merajúcim citom takéto osobitné prvky, dôkazy vtipného myslenia, so žičlivým potešením víta a potom ich postupne zaradi aj do svojej osobnej slovnej zásoby.

Z Novohradu (okresy Lučenec, Veľký Krtíš) a z rodiska (Halič) poznám slovesnú frazeologickú jednotku *on/ona nemá dierky do nosa*. Nosil som ju v jazykovom povedomí v presvedčení, že celkom isto ju má a používa vo svojom diele daktorý náš spisovateľ. V lístkovej kartotéke Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV ani medzi dokladmi zo staršej, ale ani z novšej literatúry nie je a nenájdete ju ani v našich slovníkoch. To však ešte neznačí, že by sme ju predsa len pri dôkladnom prezeraní diel našich spisovateľov napokon nenašli.

Na krajový obrazný slovesný výraz *nemá dierky do nosa* sa poprizeráme malou okľukou; cez iný, čo je s ním vnútorne i svojou podobou zviazaný a môže ho razom vyvolať vo vedomí.

Počul som, ako staršia kolegyňa (učiteľka) z Detvy, radorečná a vtipná osoba, v živom dialógu charakterizovala správanie istého človeka výrokom *Tomu netreba dierky do nosa dlabat'*. – Zháčil som sa, no vzápätí mi svitlo: uvedomil som si jeho významovú hodnotu. Reku, komu netreba dierky do nosa dlabat', ten ich má a nemožno ho znevážiť výčitkou, že mu chýba voľačo, čo musí mať každý normálny človek...

A práve variant slovesného výrazu *netreba mu dierky do nosa dlabat'* sme našli v kartotéke Slovníka slovenských nárečí, a to v takomto znení: *Netreba mi dierki do nosa vrtat'* (Rimavská Píla). – *Ti mi ne-*

budež diarki do nosa vrtat (Rochovce). – Doklady ukazujú, že domovským krajom našej dvojice obrazných výrazov je južné stredné Slovensko.

Keď obrazné lexikálne jednotky *nemá dierky do nosa – netreba mu dierky do nosa dlabat'* postavíme vedľa seba, je jasné, že vlastne vystupujú ako súvzťažná (korelovaná) dvojica. Prvá z dvojice charakterizuje istého človeka negatívne, druhá kladne, pochvalne. Pritom treba podotknúť, že prvý člen dvojice nemá presný kladný náprotivok; výraz „má dierky do nosa“ sa nepoužíva. Veľmi dobre ho zastupuje sýty obrazný výraz, ktorým sme nadpísali našu poznámkovú úvahu: *netreba mu dierky do nosa dlabat'*. *Nemá dierky do nosa* značí nevedieť, čo sa (práve) patrí; nespraviť v danej situácii, čo je primerané, čo sa podľa prijatých spoločenských pravidiel žiada. – Ak dakto príde do vašej domácnosti nevhodne, ba zostane aj potom, keď ste mu naznačili, že by ste mu radi videli päty, môžete si o ňom pomyslieť a potom i povedať: *nemá dierky do nosa*, t. j. nevie, čo má vedieť každý ako-tak vychovaný človek. – A zasa naopak. Keď voľakto iný je spoločensky obrúsený a robí len to, čo sa patrí, napríklad odpovie vám načas na list, zablahoželá, keď treba blahoželať, povzbudí, keď načim povzbudiť, nedotkne sa neláskavým slovom, povieme o ňom: *tomu netreba dierky do nosa dlabat'/vrtat'*.

Obrazné výrazy *nemá dierky do nosa – netreba mu dierky do nosa dlabat'* sú podľa nášho náhľadu priehľadné. Ten, kto ich počuje, zo situačnej súvislosti rečového prejavu pochopí, čo sa nimi malo vysloviť. Pritom obidva majú korenie dobre dávkovanej citovej príznakovosti a v tom druhom (*netreba mu dierky do nosa dlabat'*) je navyše detviansky ladený prvok pochvaly (porov. pod Poľanou známy eufemický slovesný výraz *písať dakomu po chrbte* (t. j. biť, „mastit“ ho).

Keď posudzujeme vonkajšiu stránku obidvoch predstavených výrazov a chceli by sme ich zaradiť medzi známe frazeologické jednotky, ponúka sa nám zaradiť ich do hesla *nos*, lebo v ňom čítame napr. aj také frazeologické jednotky ako *mať dobrý nos na niečo* (vedieť predvídať), *nevidieť si ďalej od nosa* (byť úzkoprsý). *Nos* ako telesný orgán sa výrazne uplatňuje v obraznom vyjadrovaní, a práve toto pomáha odôvodniť motivovanosť dvojice našich miestne obmedzených slovesných výrazov.

Význam krajovej frazeologickej jednotky *nemá dierky do nosa* je v dotyku s významom slovesného výrazu *byť bezočivý*, ibaže sa ňou vyslovuje nenápadnejšia vlastnosť. Posudzujeme ju miernejšie, lebo nie je až tak zaťažaná odmietavým citovým postojom. – Pri správaní toho, kto nemá dierky do nosa, cítime iba vnútorné rozhorčenie, ako by sme sa zaňho sami hanbili, kým bezočivého môžeme aj priamo

(nahlas) obviniť. – Britký výraz *netreba mu dierky do nosa dlabat'* je zasa akosi žartovnou pochvalou.

Napokon sa treba spýtať: Môže mať obrazný výraz *nemá dierky do nosa* výhľad stať sa všeobecnejšie známou frazeologickou jednotkou a má takú nádej aj jeho protiklad (antonymum) *netreba mu dierky do nosa dlabat'/vrtať*? Nazdávame sa, že prvý z nich má všetky vlastnosti vtípného obrazného výrazu – a ten druhý je iba jeho odvodeninou s ostrejšou dávkou expresivity.

Prosíme našich čitateľov, aby pridali polienko na doplnenie a vari aj opravenie tejto našej poznámky, ale aj o to, aby ponúkli zrnko zo svojej obraznej slovnej zásoby.

GEJZA HORÁK

Poznáte slovo rúči?

Medzi menej frekventované a dnes v bežnej reči čoraz zriedkavejšie zaznievajúce slová patrí aj prídavné meno *rúči* a od neho odvodená príslovka *rúče*. Môžeme sa však s nimi stretnúť v krásnej literatúre, najmä u autorov súčasnej strednej i staršej generácie, ale aj autorov predchádzajúcich generácií pochádzajúcich zo stredného Slovenska (Hviezdoslav, Kukučín, Nádaši-Jégé).

Prídavné meno *rúči* (aj príslovku *rúče*) zaznačujú všetky naše slovníky a spravidla ho vysvetľujú ekvivalentmi šikovný, súci, správny, ako sa patrí, náležitý, ale aj pekný, dobrý, obratný.

Zo slovenských nárečí je prídavné meno *rúči* s príslovkou *rúče* príznačné pre stredoslovenský nárečový areál, ale najfrekventovanejšie je v jeho severnej oblasti. Pri výskume nárečí oravského regiónu nás prekvapila nielen jeho frekventovanosť, ale aj jeho bohatá významová štruktúra, ktorú si naozaj hodno všimnúť. Prídavné meno *rúči* je v oravských nárečiach známe v týchto rozličných významoch i významových odtienkoch:

1. (o ľuďoch) majúci kladné fyzické a duševné vlastnosti, pekný, dobrý, statočný: *Ondrejä vždi vichvalovala, akí je to rúči čelädník a súci* (Párnica); *Rúčo d'ieuča si každy rád vezne* (Chlebnice);
2. (o ľuďoch) príjemne vyzerajúci, pekný: *Jä som si mis'ela, že keť si dáš tie vlasi octrihnúť, že buďež obluda, a to si celkom rúčä* (Párnica); *Akie sa len rúče tie d'ieuiki, keť stojä v rátku vedľä sebä* (Dlhá n. Oravou);
3. (o ľuďoch) zdravo vyzerajúci, zdravý, tučný: *Tera_si prišeu zo sveta akísi rúčejší* (Zemianska Dedina); *Potchováš sa na rúčejšej strove, hned' buďež rúčejší* (Podbiel);
4. (o ľuďoch) majúci náležité, kladné morálne vlastnosti, charakterný: *S teba už nebud'e rúči človek, keť si sa tak stúlaü* (Dolná Lehota); *Rúčo d'iefča nemis'li na hriech* (Hruštín);
5. (o ľuďoch) schopný, súci, rozvážny: *Aj v gazdovaňi bou rúči chlap, grož lächko nepopustü z ruki* (Krivá); *Bola bi s nej rúčejšä gazd'iná, keť si aspon akotak šänovala* (Dlhá n. Oravou);
6. (o rozume) zdravý, nie pomätený: *Vel'mi sa starela o ma'er, že už nemá rúči rozum* (Oravský Biely Potok); *Keť som počula tie d'ieuiki, zara_som ved'e-*

la, že nemajú rúče pochopi (Sedliacka Dubová); 7. (o reči) rozumný, zreteľný, jasný, zrozumiteľný: *Rúče slová ti neveripustí z úst, iba hlúpostí* (Horná Lehota); *Chlapä už od narodeňä nemalo rúču vimlúvu*. (Zemianska Dedina); 8. (o veciach) majúci požadované vlastnosti, dobrý, veľký: *Kapusnie hlavi narásli rúče, tvrdie* (Revišné); *Mäsko na svad'be bolo rúčo, dokonálo* (Párnica); 9. (o veciach) dobre, precízne urobený, vyhovujúci: *Kol'esá na drabiňáku ňeboli rúče, lebo sa celuof cestuof krivilí* (Habovka); 10. (o oblečení) vhodný, svedččný, pekný: *Hábočki zme ti kúpilí rúče, vid'ä sa každiemu* (Nižná n. Oravou); *Keď id'ež do mesta, vezni si rúči kabát, čuo ti svečí!* (Bziny); 11. (o pohybe a chodení) rovnomerný a pružný: *Aj chuodzu malí koňe rúču, na cest'e sa ňestanuovali pre ňidž za nič* (Zuberec).

Významová štruktúra prídavného mena *rúči* je do istej miery analogická s významovou štruktúrou prídavného mena *dobrý* v súčasnej spisovnej slovenčine i v slovenčine predspisovného obdobia. Dokazujú to slovníky spisovného jazyka (Slovník slovenského jazyka 1, 1959, s. 279 – 280; Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 79) i nedávno vydaný Historický slovník slovenského jazyka 1 (1991, s. 269 – 272). Pri rozборе slova *rúči* sme vyšli zo širokého všeobecného významu „majúci náležité, kladné vlastnosti, ktorý je, ako sa patrí, ako má byť“. Čiastkové významy prídavného mena *rúči* sa v kontexte špecifikujú podľa toho, či sa vzťahuje na osoby alebo veci, a podľa konkrétnych situácií.

ANTON HABOVŠTIAK

Buďeže to diefčina ze sivíma očima

Na tom moste tráva roste, buďeže to diefčina ze sivíma očima, až viroste, takto sa spieva v jednej piesni zo Zliechova. A pri Trenčíne si mládenci zaspievali *Čierne oči má, to musí byť má milá,* nuž si všetci mohli vybrať podľa chuti. V každom prípade, nech už boli oči akejkolvek farby, každý si ich pozorne všimal. Ba ani pozorný byť nemusel, samy mu padli do oka.

O čiernych očiach sa hovorilo, že sú najhuncútskejšie, nuž sa dievčatá všelijako bránievali a vraveli napríklad *lem teľo, že mam sívi oči, ňe čarni* (Sobrance).

O krásnych aj menej krásnych očiach jestvuje nepreberné množstvo prirovnaní. Posúďte sami, aká tvár sa vám vynorí pred očami, ak začujete, že niekto má *oči belave jag ňebo, bure jak kocur, síve jak sova, červene jak pečinky, zelene jag voda,* a to je len časť toho, čo môžete počuť v jednej jedinej obci. Tieto zápisy sú z Veľkého Šariša.

Farbou očí sú motivované aj ďalšie prirovnania. Dcéra z Viesky nad Žitavou si spomína: *Mój o'iedz mali jag žuh oči, čierne jag žuch.*

V Žakarovciach sa o človeku so zelenými očami povedalo, že *ma oči jak sova.* O človeku s očami nevýraznej farby sa na Záhorí posmešne vyjadrovali, že *má cmérové oči* (Štefanov).

Podľa farby a podľa okrúhleho tvaru sliviek – trniek – vzniklo prirovanie: *má oči jak trnki* (Lukáčovce). Nuž a zato, že tieto slivky boli aj pichľavé, v Pukanci ktosi vravel: *Moja Mariška má oči ako trnke, každ'ího s ňima popichá.* Zaujímavo sa pri Trenčíne označovali boľavé oči ako *zakislé oči* (Bošáca). Poznali však na ne aj liek: *Ked oči bolá, uvará sa kamilki* (Chocholná). S istotou však všetci vedeli, že si na ne treba dávať veľký pozor a upozorňovali: *Oši si varuj!* (Kociha).

To nás privádza ku skupine prirovnaní, ktoré nie sú vyvolané farbou očí, ale inými vlastnosťami. Pohľad niektorých ľudí nebýva najpríjemnejší, títo ľudia nás doslova vedia očami prevítať. V Ružindole pri Trnave sa na prísnu osvietenu paniu takto ponosovali: *Kukla na mna, také pichlavé oči mala, móhla ma prepchnúť.* O komsi, kto mal bystré, živé oči, sa rieklo, že *má oši ako jazvec* (Rimavská Píla).

Veľa ráz vystupuje do popredia veľkosť očí. V Hlbokom pri Senici sa vpravdo, že *má oči jag huáuki*, pri Trnave opisovali stretnutie s veľkookou krásavicou takto: *Víž jaké ci má velké očiská, jak pasce!* Na Orave v Zázrivej si spomínali: *Maŷa oči veľkie ako bl'áški*, no v Klenovci to isté povedali inak: *Oši má ani plánki veľké*. O hlbokých, veľkých očiach máme poetický doklad zo Zázrivej: *Datori čyoveg má takie oči ako studňa, ňevieťe, čuo si mislí, tag vám hlädí*. A na pieseň sa podobá vyznanie z Veľkého Šariša: *Dva očka še jej šviceli jag dva jasne hvizdi*. V Blatnici pri Martine pri pohľade na rozžiarené oči riekli: *Len sa im tag oči granát'ili*. Kvôli takým očiam sa porobili všetelijaké veľké veci a činy, inokedy zasa nerozumné výčiny.

Koľké dievčatá sa len chceli hodiť do vody pre niečie falošné oči. Pri Rožňave ich volajú *hamišnie oši* (Muránska Dlhá Lúka). Najprv *mu padŷa do očí a mohol na ní oči nechát* (Brodské). Potom sa za ňou často díval, *d'iy si oči ňeviočiy* (Pukanec). Na muzike si ho všimla aj ona a *cali večer z ňoho oka ňespuščila* (Brezina). Darmo jej rodičia začali *vihadzuvad na oči* (Nitriansky Hrádok): *Co máž na očeh bielmo?* (Kuchyňa) – *Hádam ňevidíš pre oči?* (Pukanec) – *Ani z očí mu dobrovo nevizerá* (Bobrovec). Nepomohlo. Často až neskoro *spadlo* to spomínané *belmo z ošŷ* (Rimavská Píla) a vždy sa našiel niekto, kto jej *pichél do očí* (Bošáca), *de si oči podela* (Myjava). Ba mohlo sa stať, že rodičia prikázali v hneve *Ňechod' mi viadz na oči!* (Veľké Bielice) – Takúto situáciu presne zachytáva táto pieseň zo Zliechova:

*Moje očká veselo hľad'eli,
kaďe iš'li, šaďe sa mi smial'i,
a čil sa mi do zeme d'ivajú,
kaďe idú, šaďe nariekajú.*

Vety o pekných očiach na celom Slovensku ani čo by si z oka vypadli. Mimochodom, presne takto sa vyjadrujeme o dvoch podobajúcich sa ľudoch, najmä príbuzných – *Takí je, ani šva bi mu z oka vypadnú!* (Nandraž). Vráťme sa však k pekným očiach. Vety sú podobné, len pomenovanie očí sa ponúka na niektorých miestach rôzne. Okolo Martina chvália: *Al'e má pekné pačidlá!* alebo: *Pekné má pačiaki, aňi trnki* (Bodorová). V Trnave sme zachytili podobu: *Tá má ale kukadlá!* Na časti územia stredného Slovenska sa výrazné oči expresívne volajú *f'lokáňe* (Bzovík).

Od slovotvorného základu *zriet'* sú utvorené pomenovania očí pri Považskej Bystrici. Veľmi ich tam nesmiete vypliešťať, lebo sa vás môžu spýtať: *Čo p'leščíš ti zrekáľe?* (Prosné) – Ak však budete všeteční, vyčítavo sa vás spýtajú: *Fšadze mosíš mac ti zráki?* (Papradno).

Krásne sa okatým deťom privrávajú v Turci: *Nože ukáš té čižiki!* (Ležiachov) – O tom, že veľké oči nie sú výsadou žien a detí, svedčí žartovná pieseň zo Starej Turej:

*Mala som jedného,
bol krásni jak andel,
také mal okále
jak deravi taniér.*

Veľké oči sa nie vždy a všade považovali za znak krásy. Priveľké alebo vystúpené oči sa hodnotili negatívne a na adresu „veľkookých“ si možno vypočúť aj takéto vyjadrenia: *Oni boli šecci takí pleskati* (Chocholná). – *Celí flog je pleštávi, len tá ih Mariška je fešanda* (Kšinná). Príbuzné je mierne pejoratívne pomenovanie veľkých očí z Košťan nad Turcom: *pleštiaki*.

Všimnime si aj to, ako sa volali ľudia s veľkými očami. Názvy so slovotvorným základom *oko* sú rozšírené na celom území Slovenska (porov. Atlas slovenského jazyka III, mapa č. 70). V stredoslovenských a západoslovenských nárečiach je typický tvar *okáň, okán*, v ženských podobách *okaňa, okana*. Na východnom Slovensku je rozšírená podoba *okal'*, no používa sa aj v Gemeri: *Chlapci mä prezívajú, eš som okál* (Sirk). Používa sa i prechýlená podoba: *To je len taká okaľa* (Klenovec). Atlas slovenského jazyka zachytáva aj ojedinelé podoby: *okáč* (Liešťany), *okaj* (Bohunice pri Leviciach), *okuň* (Šaľa), *očiak* (Lučatín).

Z okolia Lučenca, Krupiny, Novej Bane a Rimavskej Soboty sú doložené podoby *fľokáň a fľokaňa*. Aj tu možno počuť obdivné: *Bola ťi to fľokaňa, oči mala ako uhl'ike* (Hliník n. Hronom).

Spomenuli sme už pomenovanie veľkých očí z okolia Martina – *pleštiaky*. Rovnako vypliešťaním očí motivované slovo sa utvorilo v Čičmanoch, no tu slúži na označenie človeka s veľkými, vystúpenými očami: *pleštiak*. Synonymne sa na označenie človeka s veľkými očami používajú aj príbuzné pomenovania: *pleskáň, pleskaňa* (Papradno, Fačkov, Rajec, Vrtižer). Vo Veľkých Bielicich je známa ženská podoba *pleščaňa*. Na strednom Slovensku sa stretne aj s podobou *bleskáň*.

Slovo *oko* vystupuje v mnohých ustálených dvojslovných spojeniach. Už Bernolák vo svojom Slowári uvádza spojenie *Benowo oko*, z čoho vyplýva, že muselo byť známe už pred dvesto rokmi. Čo to muselo byť za Beňa, keď sa jeho meno na juhozápadnom Slovensku dostalo do spojenia *Beňové oko*, aby slúžilo na označenie závistlivého človeka? Je doložené v nárečovej kartotéke z okolia Piešťan, Hlohovca, Trenčína a Bánoviec nad Bebravou. Tu sa po-

vie, že niekto je *Beňové oko ňenažraté* (Bánovce n. Bebravou), a ak má niekto takéto závistlivé dieťa, nuž sa sťažuje: *To je oko Benové, Janko dostav o jenko cukrové vác, lebo je menší, a už mu to závidzí* (Šípkové).

Slová *oko, očko* sa často stávali súčasťou dvojslovných názvov rastlín a zvierat. Na veľkej časti stredného a východného Slovenska sa pre nezabudku používa názov *žabe oči, očka* (Dlhá Lúka, Smižany), *žabe-cie ošká* (Muránska Dlhá Lúka). *Slepé oko* v Moravskom Lieskovom neznačí nevidiaceho človeka, ale takto sa tam volá vlčí mak. *Na lúkah rastie Kristovo očko z večim aj menšim kvetom*, povedia v Pukanci a majú na mysli všetky druhy rastliny, ktorá sa podľa botanického názvoslovía volá veronika. V Trstíne *vrané oko* je astra, no inde vás budú uisťovať, že ten istý kvet sa volá inak – *volské oká, to kvitne aj teras* (Láb). Ale na niektorých miestach Záhoria, Oravy, pri Trnave a Prievidzi vás presvedčia, že *volove oči* či *volské oko* nie je nič iné ako lúčny kvet s bielymi okvetnými lístkami, ktorý sa inak volá králik či margarétka. Nuž si skúste vybrať, veď je z čoho.

Spojenie *volské oko* má však viacero významov, takže ak ho začujete, netreba si vždy pripravovať iba oči a nos, niekedy sa môže zísť napríklad aj jazyk alebo uši. Lebo *volské oko ból bílí aj černí hrozen* (Viničné). Presne tak, na viacerých miestach Slovenska sa týmto spojením označovala stará sorta stolového hrozna s veľkými bobuľami. Takéto *volske oči* poznali aj v Zemplíne. V Pukanci a Lišove vám ich ponúknu ako *volovo oko*. Rovnako si maškrtný jazýček príde na svoje na *volskom oku* pripravenom z nerozmiešaného upraženého vajička. V Slovenskom Grobe sa napríklad navarila omáčka, povedzme *zemáková na kiselu a volské oči do omáčky*.

Na strednom Slovensku si treba prichystať uši. Tu sa totiž spojeniami *volové oko* (Námestovo), *volie oko* (Revúca, Liptovská Teplá), *volovuo oko* (Ostrá Lúka), *volacie oko* (Polom), *volovo oko, očko* (Zvolen) či *volovácie očko* (Cerovo) pomenúva malý spevavý vtáčik žijúci v kroví – oriešok. Na Orave a pri Krupine sa takisto volá iný vtáčik, penica popolavá, takže ak budete počuť *voluo oko*, možno si ani nebudete vedieť zaraz vybrať, o ktorom vtáčikovi je reč. Ak budete mať šťastie, na lúkách azda stretnete *páve očko* (Ozdín), krásneho denného motýľa.

Oči však nájdeme nielen na zemi, ale i na nebi. V Rakoviciach pri Piešťanoch spojením *Dávidové oko* volali nový mesiac – roškami otočený doprava. Toto pomenovanie súvisí s predstavou, že škvrny na Mesiáci predstavujú kráľa Dávida hrajúceho na harfe. Verilo sa i tomu, že v splne sa človek nemá zahľadieť na Mesiac, lebo by mohol dostať *Dávidov tanec* – epilepsiu (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, s. 350).

Veľké neprijemnosti vedia narobiť *kurie oká* – ako sa vraví otlakom. V Žalobine si ktosi takto spomínal: *Dakedi me chodzil'i bose, ta me ňemali kure oka po nohoch*. V Turzovke im vraveli *vraňe oka*.

Pokúsime sa toto čítanie spestriť ešte niekoľkými „okatými“ frazeologizmami. Okatý je predsa nielen ten, kto má veľké oči, ale aj o niečom nápadnom, do očí bijúcom sa povie *Biyo to moc okaté* (Brodské). Dúfame, že frazeologizmy nebudú pôsobiť ako *päsť na oko*, teda nevhodne, neprímerane, ale skôr, že sadnú ako uliate.

Spomínate si na *Benové oko*? Na západnom Slovensku sa o závistlivcoch povie: *Pošcal si oči ot psa* (Trnava), teda závidel. *Abi to tag do oči ňebilo* (Žaškov), *každi do odž dobre a pozad oči podlo* (Sobrance). Jestvuje aj iný spôsob, ako to vyjadriť. *Do ošú ako med, okrem ošú ako jed* (Rimavská Píla) – takto sa opisuje falošný človek. A o bezočivom človeku, ktorý nemá hanby, vravia: *Ten nemá oči* (Bošáca). Naozaj musí byť bez očí, lebo *kobi maų oši, ňešov bi na tú svad'bu* (Rimavská Píla), ale by vedel, čo sa patrí. Aj na svadbe môže byť ktosi komusi *třňom v oku* (Rimavská Píla) a bude sa ho pýtať: *Taka jem ci veľka v očach?* (Dlhá Lúka), teda *Naozaj ti tak prekážam?* Človek pri hostinách občas prestane *verid' vlasním ošom* (Rimavská Píla), čo sa tam narobí škody. Najmä ak hostia nie sú veľmi prajní a ich *oči bi jedl'i a žaludog ňezňeše* (Sobrance). Ešte horšie je, ak sa na zábave strhne ruvačka. Na Myjave sa mládenci vyhovárajú: *Jách ho neudrel, jách mu len s pastu oko vitrel* (Myjava). No vari najhoršie bude, keď ženíchovi v Bánovciach nad Ondavou *Zejdze z oči, ta uš po veš'elu*. Viete prečo? Lebo to neznačí, že sa mu stratila nevesta z očí, ale že vypil viac, ako zniesol, opil sa. Zazlievali mu to a po vytriezvení sa mu nepáčilo, že *Oňi mali škarede oko na mňa* (Riečnica), tak sa aspoň kamarátom sťažoval.

V Rimavskej Píle *mad' oko na dakoho* značilo mať niekoho v neľáske. A zlé oko mohlo spôsobiť veľké ťažkosti. Z Nižnej Boce máme takýto doklad: *Tak si na nás potom planuo oko vzaų a tag nás potom už naháňavaų viacej*, akože inak, do roboty.

Bolo by bývalo lepšie *spravi ci uňho dobré oko* (Brodské), snažiť sa mu zapáčiť, a tak získať úľavu. Veru, tí, ktorým sa to podarilo, sa chválili: *Mám u ňeho dobré oko* (Veľké Bielice). Ak si chcel niekto v Brodskom priaznivo nakloniť inú osobu, musel jej *ukáza trochu oko*. V Rimavskej Píle mohol kohosi pochváliť, že vyzerá na dobrého človeka napríklad takto: *Z ošú ti dobrouo vizerá*.

Bošáčania majú hneď dve možnosti, ako vyjadriť svoju radosť z niečoho, čo im prišlo veľmi vhod. Povedia: *Hodzilo sa mu jako slepému oko alebo rád_e tomu jako vlasním očám*. Znie to úprimne, čo poviete?

Originálne sa na západnom Slovensku opisuje istá nepríjemná situácia. Ak sa pri Trnave stretnete s vyjadrením, že ktosi *viklal babe*

oko, alebo pri Trenčíne začujete, že *vihodél čomusi oko* (Bošáca), neobzerajte sa, prosím, po bezokej babke. Takto tam povedia, ak ktosi šliapol na lajno. Toho klania je v súvislosti s očami viac. Jeden *bi si daŕ oko viklad' za pálenku* (Bobrovec), inému *pravda oči kole* (Lukáčovce), t. j. prekáža, zavadzia. A ďalšiemu *tie jablčká oči kolú* (Veľké Bielice) – nedajú mu pokoj. V prípade, že *oči sa boja – ruke urobia* (Podkonice) a dozvie sa to ktosi ďalší, zriedkavo si priznáme chybu. Skôr sa pýtame: *Čo mi to voždi hádže na oči?* (Ležiachov).

Na celom Slovensku je známa veta *Co oči nevidzá, srce nebolí* (Brodské) v rôznych obmenách, napr.: *Co oči ňevidza, ta šarcu ňežaľ* (Humenné) so zmyslom – čo človek nevidí, o čom nevie, to ho ani netrápi. Jestvuje aj jeho kladná podoba – *Šva oko vidží, to srco uveri* (Šivetice).

O nízkych, malých veciach aj ľud'och sa vravelo, že sú *iba žabe po oči* (Závažná Poruba), napríklad pri horšej úrode sa v Markušovciach sťažovali: *Ten ofšik – žabom po oči*.

Kto chcel dobre vidieť, potreboval v Turci *dať si oči na rásochi*. Najmä ak od neho chceli, aby o všetkom, čo videl, podal podrobné správy. Vtedy mu na západnom Slovensku prikázali: *Daj si oči na rasoški, abi si móhla o šetkém viprávat* (Lubina). V Skalici dali *oči na stupki*, keď potrebovali niečo zbadat'. Majú však aj inú možnosť. Stratí sa ihla – uznajte, že situácia je pre nohy dosť nebezpečná – tak mama rozkáže: *Fšeci oči na vidlički a budeme ju hľedať!* (Skalica). – Tí, ktorí slabšie vidia, potrebujú pritom *mať štiri oši* (Rimavská Píla), teda nosiť okuliare. To je novšie spojenie, no štyri oči slúžili už dávno na vyjadrenie dvoch situácií. Ak si s niekým chceme niečo *povedať medzi šfirmí očami* (Rimavská Píla), značí to, že s ním chceme byť osamote, aby nikto nevidel a nepočul naše tajomstvo. Ale ak *mezi štirma očama si to povíme* (Brodské), môžeme si to aj *z odž do oč povedzec* (Sobrance), vtedy si chceme niečo povedať otvorene, z mosta do prosta.

Kto hľadá niečo, čo má rovno pred nosom, a predsa to nevníma, ten *ňevidzí pre oči* (Bošáca).

O človeku s dobrým odhadom sa vravelo: *Má dobré oko* (Brodské). Toto spojenie teda nevyjadruje duševné vlastnosti človeka, ako to bolo v prípadoch, keď niekto mal na niekoho dobré oko. Majstri remeselníci už *mali v oku*, ako má vyzerat' ich výrobok, a dokázali bez použitia mier alebo iných pomôcok len tak *od oka* (Kysucké Nové Mesto) urobiť presne, čo bolo treba. V Zázrivej to vyjadrili pomocou inej predložky, tam sa robilo *podľä oka*. Aj predavač zo Závadky v minulosti len *podľä oka ošacovau, na vahu ňejšlo*. V Chochoľnej pri Trenčíne majster *zastrúhá špice polla miéri oka*.

Ňenahale zme ho brez očú, chto-t'em ho vartuvau, povedia v Čelovciach. Ak bolo niečo alebo niekoho dôležité ustrážiť, či už tomu

hrozila krádež alebo iné nebezpečenstvo, z *oka ho ňespusťev* (Veľké Bielice) jeho ochranca. Pred všeličím sa bolo treba chrániť, verilo sa, že zlé oči spôsobia úrek. Chránili pred ním najmä deti a novorodencov s mamičkami, lebo tí boli voči urieknutiu najslabšie chránení. Po pôrode dieťa i matka ležali v kúte, od ostatnej miestnosti oddelení plachtou, *žebe z očí ňeprichodilo d'itiatku a postel'kiňi* (Čelovce). Človek si chráni, čo mu je najvzácnejšie, že *na ňoho merkuje, jag na svojo oči* (Sobrance). V Turci a okolo Prievidze sa choroba z urieknutia (úrek) nazývala *zočina*. *Ag je chorí na zočinu, okeťe ho pal'inou* (Ratkovo) alebo umyte *odvarom z čisca*, poradia vám pri Martine. Inde v Turci vám povedia: *To je len zočina, ke_ca d'iet'a vispi, ňebude mu ňišt.*

Vidíte sami – studnica očí je hlboká, možno do nej ustavične načierať, vždy sa nájde osviežujúci dúšok, pohľad. Nedá sa vyčerpať na jeden raz a až sa bojíme, aby ste neboli vyčerpaní vy. Niečo si radšej necháme aj nabudúce. Rozlúčime sa ešte jednou ľudovou piesňou o sivých očiach a o čakani:

*Ešte sa ňevidám, ešte trocha počkám,
urobím po vuol'i svojim sivím očkám.*

LUBICA DVORNICKÁ

Oči, oči, čierne oči, čo mám s vami robiť

Premýšľali ste už niekedy o tom, čo všetko sa dá očami a s očami robiť? Odpoveď sa zdá jednoduchá – *pozerat' sa, dívat' sa*. To je pravda, no predsa len vám chceme ukázať, že to zďaleka nie je všetko. Oči dokážu aj iné veci, ako len *hľadieť*. Vraví sa predsa: *oko – do duše okno*. Za očami *zazrieme* aj vnútro človeka, jeho náladu a na vyjadrenie takejto rôznorodosti nám už nestačia slovesá, ktorými označujeme vnímanie zrakom.

Aby sme však celkom neobišli základnú funkciu očí a zraku, ponúkame vám územné rozšírenie sloviess videnia, ako sme ho získali na základe kartotéky Slovníka slovenských nárečí. Po celom Slovensku sa používajú slovesá *vidieť, hľadieť, zrieť, kukat'* a ich odvodeniny. Nezaškodí však pri nich istá opatrnosť, lebo naozaj nie je to isté, či vás dakto *vidí, predví, návidí* alebo vám *závidí*. Nuž a pri tom poslednom slovíčku treba dávať mimoriadny pozor na dĺžku prvej slabiky. Žije totiž ešte jedno slovo – *zavidieť*, ktoré značí „zazrieť, zbadat'“. Má ho už Dobšinský v ktorejosi svojej rozprávke a poznajú ho i pri Prievidzi, odkiaľ máme výpoveď: *Ja som ho zavid'ela*. Nuž len sa *pozrite*, čo narobí jeden dlžeň.

Pri závidí je najhorší prípad azda ten, keď *kotuol hrncu závidí* (Pukanec pri Leviciach), teda keď bohatý závidí chudákovi aj to málo, čo má. Nedá nám nespomenúť, ako sa o veľkej závidí vyjadrujú Slováci žijúci okolo Nového Sadu v bývalej Juhoslávii: *Raz v roku, aj to mu je v oku* (Stará Pazova). Prepáčte nám túto malú odbočku od videnia k závideniu, žiaľ, niekedy ten krôčik medzi nimi je celkom nepatrný.

Na území západného a stredného Slovenska, ak sa lepšie *prizriete*, popri spomenutých slovesách sa stretnete aj s ďalšími dvoma: *badat', dívat' sa*, samozrejme, aj s rôznymi predponami (*zbadat', pobadat', nadívat' sa*).

Nahliadnite, ako vedeli naši predkovia zaobchádzať so slovom a čo všetko dokázali dať do jedinej piesne. Táto pochádza zo Zliechova:

*Slňiečko zachodí, mesiačik vychodí.
Dobří večer, milá, jako sa ti vodí.*

*Jako sa ťi voďi po tamtej ňed'eli,
ked' zme sa prvi ras f koste'le vid'el'i.*

*Ňepítaj sa, ťuhaj, svet sa so mnou točí,
ke' som ťi prvi ras **pozrela** do očí.
Hñet' som sa zabudla modliť do oltára,
pre ťeba, ťuhajko, Pán Boh ma pokára.*

*Ňeboj sa, d'iefčatko, aj mñe sa tak stalo,
ke' si od oltára na mña **pozeralo**.
Zišiel mi z umu kñas, zišli mi aj svatí,
stále som sa musel na ťeba d'ívaťi.*

Na východnom Slovensku majú pri pozeraní aj ďalšie možnosti, vedia *patrec* (i *popatrec*, *vipatrac*, *zapatrec še*). Gemer, Spiš a Zemplín poznajú sloveso *báčit* (*bášit*, *bačic*), samozrejme, aj s odvodeninami (*pobačic*, *zbačic*, *zobačic*). Pri Hlohovci o lenivcoch, čo sa len dívajú z okna, takto vravia: *Nišť nerobí, len lofi na firhonku a nakrká, dze bi koho znátrila* (Červeník). *Nakrká* a *nátrit* sú naozaj pozoruhodné slová. Na Záhorí a východnom Slovensku sa zasa vyskytujú varianty slovesa *zízať* – *sísat*, *nasísat*, *nasisovac*. Dostávame sa tu už z neutrálnej pôdy k slovesám podfarbeným expresivitou. Lebo nie veľmi pozitívne vnímame, keď niekto na nás *zíza*. Ešte tak: *Išól son tam nazíznu do chlíva a poton do maštale* (Vištuk pri Modre), to sa dá vydržať, lebo význam je neutrálny, značí „nazrieť“. No ak: *Postavev si visokí plot, abi mu suset prestav nazízad do dvóra* (Šípkové pri Piešťanoch), tam už prestávajú žarty. V Solivare pri Prešove akýsi nápadník aj *daz dve hodzini nasisoval prez oblaček, aľe potim ho omerželo, ta pošol het*.

Bystro, živo sa pozerat', na to máme pekný výraz *jastrit'* na strednom aj západnom Slovensku. A ženu, o ktorej sa pri Trenčíne vpravelo *Tá vie jastrit po chlapoch* (Bošáca), tam volali *jastrena*.

Zaujímavá je kôпка odvođenín od slova *oko*. V Revúcej *dobře si oči neviočila na nom*, no v Brezovej pod Bradlom ho mohla *preočít* – „nevšimnúť si, nezbadat', prehliadnúť“. Význam „prizerat' sa“ pri Trnave vyjadruje sloveso *okačít*, najmä *pret svadobnín domom okačilo ždi kopa ľudzi, najma dzecí*. Oči sú pri takom okačení *na stopkách*, aby nikto nič nazameškal a takýto uprený až bezočivý pohľad (alebo *pozur*, *popater*, *popatrene* či *kuk*) vyvolával občas poznámky: *Išóv tam okáliť, aňi šobi doma ñemav šo jesť* (Muránska Dlhá Lúka). Keď však v Dolnej Lehote na Orave o niekom povedia: *Ždi do naših oblokou okaľuje, keď id'e hore cestou* – iste ho nepodozrievajú z hľadu. Nazeranie a vyvaľovanie očí, to ešte môžeme brať v dobrom, no s *okálením* to nie je také jednoduché. Ak v Klenovci *tot šľevek tag*

okáliu, že mi z ošú prišlo, značilo to, že na mňa uprene hľadel. Komu by sa už len niečo také mohlo páčiť!

No tam, kde sa oči expresívne pomenúvajú slovom *flokáňe*, môžu aj *flokániťi* alebo *flokovaťi*. Na strednom a juhozápadnom Slovensku však budú *gániť*, veď aj tomu, kto zazerá, môže sa ujsť meno *gaňo* (Bošáca). V Dlížine pri Prievidzi sa ohradzovali voči takým pohľadom takto: *Čo na mňa grániš, ti oni*; aj vy sa môžete brániť, povedzme tak, ako to urobil ktosi v Brestovanoch: *Ked ide okolo mna, len gáni – pez vie, čé sallo zežrav*.

Chceli by sme sa konečne priblížiť k tomu, čo tie naše oči dokážu. Začnime azda od sloviac, ktorými sa vyjadrujú priamo pohyby očí. Zväčša sa používajú nielen v priamom význame – teda na označenie pohybu oka, ale i v prenesenom, na označenie či už nejakého vnútorného deja, alebo na zjemnenie významu – eufemicky. Treba sa tu dívať nielen na oči, ale už aj hlbšie do nich.

V prvom rade možno *oči otvoriť* a *zatvoriť*. *Tak sa báli v noci venku, že moja manka neotvorili oči, až doma v izbe* (Ružindol). Mohli by na nich spokojne kričať: *Otvor oči!* (Veľké Bielice). Je zrejmé, že v oboch prípadoch ide o pohyb viečok, no vyjadrenie *otvorili sa mu oši* (Rimavská Píla) značí „pochopil to“. Ako často musíme v živote *oči otvárať od údivu* – „čudovať sa“? Asi až dovtedy, kým ich nezatvoríme. Nie pred slnkom, ale naveky, ako sa to zjemňujúco hovorí o smrti. V Markušovciach vzdychali aj takto: *Co bude s tebu, ke tvoja madz oči zavre?* Niekde dokonca na vyjadrenie tohto významu stačilo *zažmúridť oši* (Rimavská Píla).

Oči však môžeme *zažmúriť* aj na ochranu pred prudkým svetlom alebo mechanickým ohrozením. *Jag uvidzel veľke svetlo, ta zadžmuril oči* (Spišský Štvrtok). V Jakubove pri Malackách môžu *zamrúžiť oči*. Nieкто iný v spomínanom Spišskom Štvrtku zasa *pridžmuril oči, bo slunko mu švicilo do tvári*. Týmto slovesom však vyjadrujeme aj to, keď naschvál, náročky prehliadneme, nezbadáme, odpustíme nejaký priestupok alebo chybu. *Večinou sa máje kradli, to už aj horári prizmúrilí oči* (Detva).

Vidíte, niekedy sa nám až príliš úspešne darí oči zatvárať pred problémami. A ak nám na to prídu, pomrvíme sa a budeme našimi nevinnými očkami *kliпкаť*, *chliпкаť*, *žmurkať*, *mrugat*, *mružgat*, ba možno aj *mrkať*. Kol'kokrát sa robili aj horšie veci na zakrytie skutočnosti. No náš človek *prekukne, že to šetko len tag oči s'lepiť* (Benice v Liptove) – „na zaslepenie“.

Vráťme sa radšej ešte raz k *zažmúreniu* očí. V Brodskom na Záhorí sa ktosi sťažoval: *Ceýú noc sem oka nezamrúžiu* – nespál som, v Lukáčovciach pri Hlohovci aj *téjto noci som ani oko nezažmúrev, ani oko nestikóv, oči nespojev* a v Bobrovci zasa *celú noc som nemo-*

hoj oka zotknuť. Pri Modrom Kameni: *Ko_dzme sa dobre najedli, ohňík pomale dohorievaj, poňiekerí zme si pol'ihal'i, žebe zme si trocha zdreml'i, žebe sa nám oči oklamale* (Veľký Lom). Poniectorí si oči oklamali spánkom, iní zvykli očami aj klamať! Už nám tie *očiská* nielen pozerajú, ale aj klamú.

Vari si budete myslieť, že *stát', utekat', chodiť, vyskakovať'* oči nemôžu, že takéto pohyby prináležia skôr nohám, ale ste si naozaj istí? Veď už v známej ľudovej piesni počujeme:

*Oči, oči, choďte spať,
bo musíte ráno vstať.*

Predtým, ako sa pustíme do chodenia, treba chvíľočku postáť. O tom, kto *meravo hľadí (dupkom hľadí)*, sa okolo Martina vraví, že *oči mu dupkom stoja* (Mošovce). Významom blízke je, ak niekomu *oči stáli stlpkom* (Lapáš pri Nitre), či ako vraveli v Studenci pri Levoči: *Ma oči na slup vivalene* – vtedy však pohľad smeruje dohora.

Pri slovese *utekat'* máme hneď tri významy, ktoré súvisia s očami. Prvý a najznámejší význam je „škúliť“. No rovnaké sloveso sa použije pri Trenčíne a Leviciach, ak sa dakomu drieme: *Videj som, že jej ušli oči, ale som hu nahaľ* (Pečenice). V Jablonovom pri Malackách zanielene rozprávali o divadelnom predstavení a opisovali: *Téj hneď oči utekli na teho Francka*, aby tak vyjadrili, že jej pohľad niekto priťahoval. Takže nielen nohy nám utekajú.

Keď už majú oči dosť bežania, môžu zmeniť športovú činnosť. Trebárs nám začnú *vyskakovať'*. Lenže beda, čo ak zostaneme *bezočíví*. Preto asi upozorňovali pri príliš dlhom, uprenom pohľade, aby si merkovali, lebo *im oči viskočia* (Staré Hory). O lakomcoch sa tradovalo, že *im oči vijdú od lakomosti* (Svätoplukovo), vo Zvončíne pri Trnave pre zmenu *oči mu vilezú od lakomosci*. No je možné ich stratiť aj iným spôsobom. Vo Vyšnom Kubíne *hod'ij po nej očami* – „všimol si ju“, pravda, vtedy tie svoje oči iste nestratil, skôr hlavu. Iba ak *mu hodzila čosi do očí* (Jasenová) – teda „niečo mu vyčítala“, tak tú hlavu asi rýchlo našiel. Pre istotu.

Zostaneme ešte začas pri pohyboch. Ako ste si už iste všimli, prešli sme k slovesám, ktorých základný význam nesúvisí s očami, vyjadrujú skôr pohyby iných častí tela, no v prenesenom význame sa s očami spájajú a slúžia na expresívne vyjadrovanie.

Keď sa niekomu doma znepáčilo, často sa rozhodol ísť svetom. Pobalil si veci a na rozlúčku povedal: *Pujdu, kadzi me oči povedu* (Sobrance).

U Dobšinského sirôtku vypravovali aj takouto tvrdou rečou: *Chod', kde ťa dve oči ponesu*. Vo svete býva všeličo nové, nečakané, pre-

kvapivé, tak aj pútnik často *vivaliy oči ako plánki* (Horná Lehota na Orave).

Inak sa to dá povedať aj jedným slovom. Komu sa ťaží oči vyvažovať, pokojne môže *pleščať*. Najmä pri Trenčíne, tam *ľudie pleščá očima, jakú já lichvu dochovám* (Trenčianska Závada).

Pri Banskej Bystrici, Vranove nad Topľou a Levoči nevytriešťajú oči na *lichvu*, teda na dobytok. Jedna pani si takto spomínala na mladosť: *Ja som len vistrčila oči, keď prišiou Ondrej* (Poniky). Vo Vranove *višćiril na mne take okaľe, že mi še až zľik*. Vy sa nebojte, ak napríklad v Lešti pri Modrom Kameni budú na vás *oči vitřćaťi*.

Keď niekomu oči ani *neutiekli*, ani ich pri *hádzaní* načisto nezhodil, hrozilo mu nebezpečenstvo, že ich niekde, na niečom *nechá*. *Kebi ti bula u nas, ta bi ti bula oči ochabela* (Fintice pri Prešove). Oči však vedia aj niekam padnúť. V Ružindole pri Trnave *volág im oči padli do cintera* – ich pohľad sa tam uprel. Ktovie ako sa im zaspávalo, ak tam zbadali dajakú potvoru. Ak však padnú oči niekomu na Orave, môže tiež uvidieť kadečo – tu má toto spojenie význam „zaspať“. *A šák s pol'a som bola ukrutánski ustatá, nu mi akosi tie oči padli* (Žaškov).

Bola by tu však ešte možnosť *zavesiť oči na klinec*. Asi ste to ešte s očami neskúšali, pravdepodobnejšie vešiate na klince celkom iné predmety. Takéto spojenie máme doložené z okolia Dolného Kubína, Rimavskej Soboty a Trenčína, kde slúži na vyjadrenie bdenia a pozornosti. Najvhodnejší príklad je azda tento: *Torá žena mala malie deťi, že ňech si oči na kľinčeg zavesí, tak fše povedali ftedi, ňeh ňespi* (Žaškov).

Také nevyspatie nie je na radosť, ale keď už nemožno spať, dá sa aspoň tešiť z pohľadu na niečo pekné – teda *pázd' oši* (Rimavská Píla). Najmä ak *bolo na čom oči pást* (Lukáčovce pri Hlohovci) „kochať sa“. Ak sa nenapásli dost, mohli byť riadne hladné, lenže žalúdok už vtedy obyčajne býval sýty. A tak sa hovorilo: *Enem oči bi mu jedli* (Brodské). Nezaslúžil by si príučku?

Nuž aj tá príučka sa dakedy dá vybaviť očami. Verte tomu, že oči môžu aj udrieť. Ak predsa neveríte, zájdite do Gemera a presvedčte sa. Dokonca vo dvoch významoch. V Sirku *jeho oči hnedž udreli na to* – upreli sa, no v Revúcej *len oši udrel do zemi, ag išól poli mne* (Revúca) – teda „sklopil zrak“. A nielen vo Veľkých Bieliciach pri Topoľčanoch vraveli *ale sklopev oči*, „zahanbil sa“. Tento význam, teda zahanbenie, sklopenie očí na znak pokory sa vyjadruje v oblasti Gemera spojením *ve už zohni oši* – hanbi sa. No našli sa aj neústupčiví jednotlivci a s tými bola potom ťažká robota. Aj v Muránskej Dlhej Lúke sa sťažovali: *Doz mu domlávém, a preci oši ňezohne*.

Horúce a chladné pohľady iste poznáte z osobnej skúsenosti. Veľmi smutné však je, ak sa malému dieťaťu nedostáva lásky. Vo Veľkom

Šariši poznali niekoho, o kom vraveli: *Ňigdaj na dzecku ňeohrala oka* – nemala ho rada, nerada ho videla, nikdy sa naň pekne, milo nepozre-la. Na druhej strane, ak matka pre dieťa urobí, čo mu *na očiach vidí*, môže sa stať, že o ňom budú vraviť, ako o komsi povedali v Tlma-čoch: *Takí je darobní, aňi na svet sa mu ňechce hl'ad'eť*.

Oči dokážu ešte oveľa viac, ako sme dosiaľ stačili ukázať. Dnes už možno ani nenájdete to, čo sa zachovalo v Dobšinského rozprávkach. Napr. je tam i takáto veta: *Vetřil na všetky strany očima*. Načo mu bol nos? A ak v Prosnom pri Považskej Bystrici *na ňu šibol očkom*, isto to nebolelo. No oči vedia aj *pichat', bodat', strieľat', zaťat'* až do živého, *přibit', přiklincovat', přikuť* niekoho, dokonca vás môžu *zajat'* alebo sa na vás *prilepit'*. Dakto sa bude do vás *očami vpíjat', pohľadom* môžete niekoho *zmraziť*. Ale vaše oči vedia nielen *blčat', horiet', pálit'*, ale aj *hřiat', pohľadiť, poláskat'*. Vedia nielen *plakat'*, ale *sa i smiat'*. Naozaj to nemá konca-kraja. Oči sú ako hlboké studne a nesmierne hlboká je aj studnica rodného jazyka, ktorá nám ponúka také nepreberné množ-stvo slov na pomenovanie ich činnosti. Posledný pohľad bude mieriť do Červeníka. Žil tam ktosi, komu povedali: *Máš také čeglavé oči, len ma s nima mátožíš*. Preto pozor, oči naozaj vedia počarovať:

*Kdeže si, Anička, kdes' tú vodu brala,
tá vodička bola, bola čarovaná.
Nečarovala som, ani moja mati,
lež ju čarovali moje čierne oči.*

LUBICA DVORNICKÁ

Dajže, Bože, dažďia, že sa naspí gazda

... že sa naspim i ja, aj moja gazdina ...

Takto vyjadruje v jednej vážeckej piesni svoje zbožné želanie zrobený a unavený čeladník. Možno sa trochu spolieha, že dážd' – ako hovoria v Muránskej Dlhej Lúke: *Koť sa šloveku barz drieme, bud'e d'išť padat'* – konečne zastaví kolobeh robôt a on si dopraje spánku. Trochu z iných dôvodov nemôže spať mlynár z Horehronia, kde si o ňom nôtia: *A keď išla hore poľanami, ml'inar vola ňenaspani, vrad'že sa, ma mila, veňec si stratila pod schodami*.

Zapáčili sa nám nárečové slová *naspať sa*, *naspaný*, ktoré sú rozšírené v stredoslovenských nárečiach v dvoch významoch: vo význame „dobré, do sýtosti sa vyspať“, napr.: *Ke_ca chlapedz už dobre naspať, išieť na salaš* (Pucov); *Každej oberádž dostajú chovu a naspaťi sa mohou pajťe* (Čelovce); *Či si sa naspala?* (Čierny Balog), a vo význame „veľa spať“, napr.: *Ta ve_se ešte dozď naspí do rana* (Revúca).

Pokiaľ na strednom Slovensku bývajú ospaliví, unavení ľudia, ktorí nespali dostatočne dlho, *nenaspaní*, na západnom Slovensku sú tí, na ktorých prichádza spánok, *odriemaní*: *Keď zme sa vracali domov, boli zme hrube odriemaní* (Kubrica); *okapalí*: *Bola taká okapalá, že s nů nebola žánna reč* (Bzince p. Javorinou); *Pravda, už bili ti chųapi fšelijakí, takí, co nevidržali biť dūho hore, aj okapaťi* (Hlboké); v Jakubove pri Malackách je ospalivý človek *otrúlení* i *odrichňauí* a v Šariši *markotni* alebo *markotľivi*: *Ja ňeznam, co mi, že som taki markotni?!* (Orkucany); *Taki vipatraž markotľivi, nabic ši v noci frajoval* (Ratvaj).

Sledujme ďalej prejavy driemajúcich ľudí. Ich unavené, ospalivé oči *kľipkajú*, *kľupkajú*, *chľipkajú*, *padajú*, *lepia sa*: *Kľipkajú ťi oči, choť spať!* (Mošovce); *Oči ci kľipkajú, bež uš spať!* (Lubina); *Tebe še uš sce spac, bo ci oči kľupkaju* (Letanovce); *Už mi aj oči chľipkaju* (Stožok); *S poľä som bola ukrutánski ustata, nu mi akosi tie oči padľi* (Žaškov); *Čo lúpeš zrakal'mi, idz spac!* (Prosné); *Jak sa má chlapčä čosi učiť, hnet sa mu oči lepá* (Trenčianska Závada).

Ťažká, padajúca hlava začína pomaly *klcať* i *klckať*, *kl'ucať* i *kl'uckať*, *kl'úcac*, *klusat*, *kl'ocaf*, *kl'onckac*, *kl'učkat*, až naraz celkom *kl'ucne*: *Drímauo sa mu a huava mu začaua klcat* (Brodské); *Huava mu klcká* (Štefanov); *Akosi mi hlava kl'ucká, id'em spat'* (Košťany n. Turcom); *Hlava mu klusá* (Lukáčovce); *O'fec, choj'te si lahnúd', už vám hlava kl'ocá aš po zem!* (Čičmany); *Ice spac, bo už vam hlava kl'oncka!* (Letanovce); *Driemalo sa mu, aš tak kl'úcal* (Papradno); *Tag bude kluckat, nije že bi si išóv lahnút!* (Lukáčovce); *Šofér iba kl'onckau* (Pondelok); *Trocha poseđeu pri stol'e, hñed' mu hlava kl'ucla* (Dolná Lehota); *Naras kl'ucnúl a zaspal* (Papradno). V Bošáci ľudom hlava *klučká*.

Na ospalého človeka, ktorý široko otvára ústa, v Gemeri kričia: *Neziavaj, choj spač!* (Sirk); *Nezievaj, ale si láhni!* (Hanková); vo Valaskej Belej sa privrávajú: *Ked nemáž už vládi vidržad do svitu, it si lahnút, nemosiž mi tu furd vizivuvat!*

Nedostatok spánku obyčajne núti človeka zívaf: *Malo som spal, žive še mi* (Smižany), ale niekedy to môže byť aj opačne, zíva sa aj po dobrom spánku: *Ñeskám sa mi celí d'en ziechá, aňi neviém prečo, šak som celú noc spal* (Chocholná). Výstižné je prirovnanie z Brusníka: *Ziavá sä mi ako psu na pažďzíru*.

Pridáme aj niekoľko pekných frazém, ktoré sa udomácnili v spisovnom jazyku: *otvára celé vráta*; *ide zo Zivančinej do Ležiachova*; *tu sú Zivančania, prídu hñed' i Driemotčania*; *ide do Spiša*; *pójde na ucho*; *do očí sa mu trúsi*; *má ťažké oči* – zíva sa mu, drieme sa mu, ide spať.

Klipkavé oči, *klusajúca hlava* a *ziechajúce ústa* dávajú obraz pospávajúcej, podriemkávajúcej bytosti. Slovesá *driemať*, *driemať si*, neosobné *driemať sa* v rozličných hláskových obmenách (napr. *driamač*, *drímať*, *drimac*) a ich slovotvorné obmeny, ako napr. *driemkat' si*, *zadriemať*, *zdriemnut' si* ap., sú známe na celom Slovensku. Napr.: *A na tich priatkach tan ženi driemal'i* (Lišov); *Chlapon sa driéme pri péri* (Brestovany); *Prišla do chiži maška, sedla si na kraj posteli a driamala* (Rochovce); *Gazdzina drímala pri perí* (Ružindol); *Hreje še pri pecu i drime* (Dlhá Lúka); *Furt sebe len driemká* (Veľké Rovné); *Len si daj pozor, ebi si nezadriamala* (Sirk); *Ocec sebe poobedze kus zdrimnul* (Spišský Štvrtok); *Kuz mi še zdrimau, kuz mi sebe lehnuu* (Závadka). Mimoriadne pekná je podoba *rozdriemať sa*, ktorú sme počuli v Lišove: *Ke_dzme chod'ili na priatke, tan sa nán aj rozdriemalo*. Nazreli sme aj do Záhoráckeho slovníka (zostavovateľ Konštantín Palkovič), kde sme našli sloveso *udriemnúť si*: *Trochu sem si udrímeu* (Brodské). Z Revúcej máme prirovnanie: *Driame sa mi ani kefe*.

Na celom území Slovenska sú rozšírené aj slovesno-menné spojenia, ktorých základom je slovo *driemota*, obyčajne v tvare množ-

ného čísla. Napr.: *Kerí pierä párali, navarili buobu tím ženám, abi sã im driemoti prebraľi* (Dolný Kubín); *Prešli mu driemoti* (Kláštor p. Znievom); *Ďugala doňho, abi sa prebrau z driemot* (Prochot); *Driamoti ma opkankali* (Sása); *Začala ma driémota premáhat* (Bošáca); *Prišli na ňoho driemoti* (Žakarovce). Na Spiši sú veľmi obozretní, keď tvrdia: *Ňvedno, jake f kim drimoti šedza* (Studeneč) – aké má kto tajné úmysly, a v Šariši sa ironicky vyjadrujú o zdanlivo naivnom človekovi: *Pozri na jeho drimoti!*

Ludia, ktorým sa často drieme, si vyslúžili aj nejednu prezývku či nadávku. Napr. ženu nazývali *dremľou* (Mošovce, Ozdín), muža *dremľošom* (Pondelok), *dremľuchom* (Vyšné Remety), *drimajlom* (Straňany). V Šariši nám vyklebetili: *Jeden bul s nami taki, co ket še chodze oprel o mur abo o strom, ta doras spal, ta zme ho volali že drimota* (Ostrovany).

V nárečiach však fungujú aj slová s významom „driemať, pospávať, chvíľu si pospať“, ktorých rozšírenie je územne dosť ohraničené.

V dolnotrenčianskych nárečiach je to výraz *glundžať*: *Spaď ňéjde, leš tu buďe glundžať* (Chocholná); z okolia Nitry *schrupnúť si a čučať*: *Trošku bi sa zešlo schrupnúť si na kanape*; *Málo spím a potom už len čučím* (Svätoplukovo); z Brodského sloveso *kidat sa*: *Joška sa už kidá*. V oblasti Rimavskej Soboty majú sloveso *zonžet*: *Za kus son zonžela* (Klenovec); *Ňspala son, iba son kus zonžela* (Kociha); na Spiši hovoria *zemžnuc* (v slovotvornom základe tohto slovesa je koreň *-mžik-*), napr.: *Ic sebe kuz na divan zemžnuc* (Spišský Štvrtok). O ľuďoch, ktorí si poobede hodinku-dve radi pospia, v Horných Orešanoch hovoria, že *polodnujú*, napr.: *Sú doma obidvá, ale polodnujú trochu po obede, zobudzím ich*. V Lišove popri už spomenutej podobe *rozdriemať sa* vo význame „začať driemať“ počuli sme aj výraz *rozospať sa*: *No, ženi moje, aľe ke_ca nán rozdriemalo, podme zaz volaďe, ľebo takto sa rozospíme!* Keď si niekto v Svätoplukove dlhšie pospí, povedia o ňom: *Ňeska si prispau*, a keď sa nemohol dostatočne vyspať, dodajú: *Šak sa potom odespí*.

Sloveso *spať* má v nárečiach – podobne ako v spisovnom jazyku – rôzne významy: 1. zotrvať v spánku, napr.: *Bolli narobení, šeci ešťe spali* (Žaškov); *La, ved e t'el'at'u niš, ľem tuho spalo* (Čelovce); *Mosiš pekne spac!* (Prosné); *Nemohli ho ňijag zobudzit, tak ukruťne spau* (Záhorská Bystrica); *Spala som a mi scerpli ruki* (Sokol); *Uoňi špa* (Iňačovce); *Ja špu, ta i omšu prešpu* (Sobrance), 2. počas spánku byť niekde uložený: *Keď bolo treba spaď na cest'e, to gazda spal na pretku voza* (Bobrov); *No, ja buďem tam spa_d'e chlapi spia?!* (Ležiachov); *Apa mu tanu zaviezou ednu skladaciu postel, cez nodz v ňej spau* (Veľký Lom); *Po zemi bolo slami, otepe a tade sme spali jeden vedla druhého* (Dobrá Voda); *Mi sme moseli ít spad do maštale medzi*

ofce (Kuchyňa); *Ta i mi mame na slame spac!* (Kokšov-Bakša); *Spaľí navon* (Porúbka, okr. Sobrance), 3. no a ďalší významový odtienok slovesa spať nájdeme v mnohých ľudových piesňach, napr. *Vršatec, Vršatec, ty vysoká skala, zaplat' mi, šuhajko, čo som s tebou spala!* Tá poctivejšia dievčina si zanôti takto: *Frajera mať budem i ľúbiť ho budem, ale na môj veru spávať s ním nebudem*. Pridáme ešte zopár veršikov zo svadobnej piesne z Horehronia, v ktorej sa mladá nevesta privráva svojim rodičom: *Môj ľúby otec, moja ľúba mať, vera ja už budem s cudzím chlapom spať. Nie s cudzím, nie s cudzím, ale so svojím, takže ja sa smutná k nemu privolím*.

Sloveso *spať* má svoje miesto aj v rôznych frazeologizmoch. Pre človeka je veľmi dôležité, či sa vyspí a ako sa vyspí. O tom, kto s tým nemá problémy, sa hovorí: *spav jag zabiti* (Veľké Bielice); *spal jag dobiti* (Sereď); *spal ako klát, spí ako bunda* (Rimavská Píla); *spí ako drevo* (Rimavská Sobota); *spí jag o ndlobách do bílého rána* (Lukáčovce); *spí jag dudek* (Hlboké) ap. Spánok toho, kto sa často zobúdzá, spí nepokojne – v Kameňanoch by povedali: *šujne spí* – , sme počuli charakterizovať takýmito prirovnaniami: *spí ako zajac* (Žaškov), *spí jag zajíc* (Hlboké); *spala ako miž na vreci* (Pukanec), *spí ako miž na mechu* (Rimavská Píla) ap. Kto spí tiško, o tom v Hlbokom hovoria, že *spí jag duch*. V Brodskom sa nám aj takto posťažovali: *Ceýú noc sem oka nezamrúžijü*. Úsmevným a žartovným tónom častujú spáčov napr. takto: *ten chodzí ze slípkami spať* (Lukáčovce), *chodzi spac s kurami* (Dlhá Lúka), *ko_cpí, aňi jezď ňepita* (Rimavská Píla); v Červeníku a v Bošáci takto poradia: *Ket sceš spat slatko, večeraj lachko; Chto sce dobre spat, ňesmie mnoho žrat*, a v Prosnom, keď niekto niečo zmešká, zabadákajú: *Prespal bi aj aľeľuja!* Jemne sa vyjadria o smrti človeka napríklad v Prosnom, v Sobranciach či Vranove: *už buje naveki spac; natrapijü še i pošou spac; apa už oči zavar*.

Na celom Slovensku vo význame „spánok“ funguje pôvodné slovesné substantívum *spanie*. Oravci sa obyčajne posťažujú: *Horkuo tam moje spaňá!*

V Čelovciach majú vyskúšané: *Chto spávaťi ňemuož, rad'ia mu miad na spaňia est'i*. V Rankovciach sa tradovalo, že *ked dzecko malo plane spaňe, zberal'i po kutoch f chiži prach*. V Gemeri počuť: *Spaňia na mňej prišlo* (Kociha) aj *Já mám šujňi spánok* (Muráň). Z Veľkého Rovného máme zápis: *Ze spánku som bol prebudzení*.

Z mnohých frazeologických spojení s týmito slovami spomenieme: *vzelo nás spaňä* (Lomná) – zdriemli sme; *spánog nás opchádza* (Bodorová), *lem do spaňia nás ťiha* (Čelovce), *tlaší se mi spánog do očü* (Kameňany), *mori me spánok* (Slavošovce), *kladié ma na spáne* (Trenčianska Závada) – chce sa mi, nám spať; *daü ih na spaňia*

(Luboreč) – uložil ich spať; *išeŭ byechám zaŕožit* (Brodské) – šiel spať; *na prví spánok stau* (Mokrad) – stal veľmi skoro; *ňemám aňi spánok pre toho chlapca* (Čierna Lehota) – veľmi sa pre neho trápim. Veľmi známe sú napríklad frazémy: *abi som vám spaňia ňeodňiesla* (Hliník n. Hronom); *Ve si ló sädni, neodnesiaž nám adaj spaniá* (Sása, okr. Revúca); *lepšuo spania ako med lízania* (Bobrovec); *lepši spaňi jak med lízaňi* (Brodské); *ňemá žánného spáňá* (Bošáca). O človeku, ktorý stále pracuje, sa v Rimavskej Pile hovorí, že *ňemá spaňia aňi staňia*, a o tom, ktorý hneď myslí na jedlo, že *id'e zo spania do žraňia*.

Nárečia sa však neuspokoja len so slovesom *spať* a jeho slovotvornými obmenami. Nájdeme v nich veľa zaujímavých výrazov s väčším či menším expresívnym nábojom. V stredoslovenských, západoslovenských a spišských nárečiach je rozšírené slovo *drichmat'* i *drichnať*, v Brodskom má podobu *drichmat* i *drichňat*, v Jakubove (okr. Malacky) sme počuli *drochňat'* a v Sobranciach *drichl'ac*. Napr.: *Chod' už drichnať, len čo nám zavadziaš!* (Košťany n. Turcom); *Stávaj, ňedrichňi uš ke'lo!* (Klenovec); *Bóu na zábave a fčil drichme* (Bánovce n. Bebravou); *Reku, drichmú dzeciská, ale oni boli cicho a očúvali* (Brestovany); *Drichňau bi do pouedňa* (Brodské); *Esči furd drichme* (Letanovce). O tých, ktorí tvrdo spia, v Čičmanoch hovoria: *drichmú aňi zarezáňi*. V Hliníku nad Hronom a v Prochoti takto vyhánajú z postele, keď v nej človek dlho spí alebo sa v nej nebodaj povaluje: *Už je žobrág od rána na tretej d'ed'ine, a ti eš'e ždi fúňáš f posteli!'; Stávaj, čo sa tolko krbálaš f tej posteli, tej krbálački je už dost!* Aj v Chocholnej dohovárajú: *Nemosiž lehňit' do dvanásti každi den, môžež aj volačo urobiť!*

Zo severozápadného Slovenska sa nám veľmi páčil originálny výraz *gabať* a jeho predponové obmeny *vigabať sa*, *zagabať* (Papradno) vo význame „vyspať sa, zaspať“, napr.: *Hibaj gabať!* (Lukáčovce); *Čo negabeš?!* (Papradno); *Ibaj už gabať, ved' je uš polnoc!* (Zborov n. Bystricou); *Už je vigabani* (Papradno).

V Papradne sme sa dozvedeli, že majú aj prezývku *gabo*, ktorá je odvodená od spomínaného slovesa, a používajú ju aj ako prímeno, lebo vraj predok jeho nositeľov bol vždy taký odrichmaný, že kde si sadol, hneď aj gabal.

Na západnom Slovensku je rozšírený aj výraz *chrniet'*: *Jak si lahóv, už aj chrnev, až ráno sa obudzev* (Šípkové); *Furd len chrní* (Valaská Belá); *Chrnel celí den jag zabiti* (Brezová p. Bradlom); *Chrňi bez omachu* (mnoho) (Brodské). Nielen v Rochovciach v tomto význame používajú sloveso *chrápať*: *Už dávno chrápe*, vyskytuje sa aj na západnom Slovensku: *Došeŭ sem a tis' chrápaŭ jag zarezani* (Kuchyňa); *Šeci chrápali, jak kebi bola najtukšá noc* (Lapáš).

Vo Valaskej Belej je vo význame „ísť si ľahnúť“ výraz *zalahnúť*:

Mohli bi ste už aj zalahnúť, a v Prosnom ľochac: *Pojme uš ľochac!* V Ležiachove sme počuli aj sloveso *prevrátiť sa* vo význame „chvíľu si pospať“: *V ňedeľu poobede sa vždi trochu prevrátiťu.*

Na dedinách, kde sa tvrdo, úmorne pracovalo, nebolo veľa porozumenia pre tých, čo si radi pospali. Častovali ich i hanlivými prezývkami.

K spomenutému *gabovi* môžeme priradiť synonymá *drichmáč, drichmaj, drichmák, drichmoš, drichnoš, ondrichmel, sedmispáč, spáč, spachtoš, spajko, spajo, špioch* ap. Stále ospanlivá žena je *drichma* (Ozdín), *drichna* (Mošovce), *drichmaňa* (Slovenské Pravno). Napr.: *Takí ľudia sa u nás volaju drichmaji alebo drichmoši* (Hliník n. Hronom); *To či je strašni drichmoš!* (Kameňany); *Zato, že bul furd zaspati, ta ho volali drichmoš* (Ostrovany); *Je to ale ondrichmel ten Marcin!* (Bzince p. Javorinou); *Sedmispáč, stávaj!* (Likavka); *Takí spáč, celí deň bi prespať!* (Košťany n. Turcom); *Dobre sa mu spí, je dobrí spáč* (Bánovce n. Bebravou); *Ti si už len spachtoš!* (Likavka); *Ti furd drichmeš, ti spachtoš!* (Slavošovce); *Ten mój muš, to je takí spajko, večne drichme* (Valaská Belá); *Náz Jano je veľkí spajo, ten bi len ždi spav a spav* (Hliník n. Hronom); *Vi sce veľke špiohi!* (Markušovce); *Ta to barz veľki špioch* (Nižný Hrabovec).

Spiaci človek často vydáva pri spaní chrapľavé zvuky, chrápe. Sloveso *chrápať* a jeho fonetické varianty sú rozšírené na celom Slovensku. Napr.: *Celú noc chrápať* (Bobrovec); *Volaju, že ňemožu spavať, a chriapu* (Polomka); *Rozvaliť sa na lavici a začať ukrutne chrápať* (Záhorská Bystrica); *Na tej chiži šicke chrapali* (Hrabkov). V Mošovciach sme počuli aj výraz *chrapotať*. Expresívny význam „mierne chrápať, pochrapkávať“ má sloveso *chrapkať*: *Bolo uš kopa hodzín, já son sa mollila a tato chrapkal za stolom* (Brestovany). Na Spiši sme zaznamenali vo význame „chrápať“ pekný výraz *farčať*: *Ocec tag v noci farčal, že som ňemohla zaspac* (Spišský Štvrtok); *V noci farči, že ho na kilometer čuc* (Smižany); *Hlop v noci zafarči a potim še obraci na bok* (Levoča). Chrápajúci chlap si na Spiši vyslúžil prezývku *farčak*. O človeku, ktorý veľmi silno chrápe, sa hovorí, že *chrápe ani najatí* (Rimavská Píla); *chrápe, jako keť koritá strúhá* (Bošáca); *chrápe, jak kebi drevo rezať* (Hlboké). Keď aj hlasno odfukuje, vravia: *fučí jag erteplová kaša v hrnci* (Hlboké); *fučí jag medzvec* (Letanovce). Podobné frazémy máme aj v spisovnom jazyku: *hodiny natahuje; hrnce vozí; korytá vyťahuje; vahany vyškrajuje; chrápe, akoby kašu fúkal, akoby dosky pilil, akoby na base ťahal* ap. V okolí Trenčína spachtoša volajú aj *chrápačom*: *Ěj, s teba je velikí chrápač.*

Fľaštička zaspala, pohárik ju budí, fstaň, fľaštička, hore, podme medzi ľudí spieva sa v žartovnej ľudovej piesni. Takáto predstava budenia sa nám veru celkom páči, ale pre spiacieho človeka môže byť veľmi nepríjemné každé vyrušenie zo spánku, budenie zo sna. Dôkazom

toho je aj veľa expresívnych slovies, napr.: *balušiť, zbalušiť, bátoriť, buntošiť, burcovať, zburcovať, bútoriť, burtat', burtatovať, prervat' spánok, obudziť, rozbaturiť* ap. Napr.: *Ňemohli zmo spať pre ňu, ľebo celú nodz balušila* (Klenovec); *Už o jedno tret'ej nás prišieu zbalušiť* (Dolná Lehota); *Celú noc som ňespaľ, Jano furd bátoriu* (Chlebnice); *Buntošiu už začaz rána* (Likavka); *Tag bi ho zarazela, stargáňa kéhosi, stane gvóľi fajce a buntoši* (Čičmany); *Starí ňemali rad'i, ke_dakto v noci burcovaľ, kl'ali* (Žaškov); *Došla o pólnoci a šeckih nás tam zburcuvala ze spánku* (Valaská Belá); *Čuo už bútoríš?!* (Horná Lehota); *Reku, nebútor, spi, ešče je tma!* (Brestovany); *Prede dňem došeľ bútorit* (Brodské); *Nošná hodžinó burce ľudži zo sna* (Ploské); *Uš pon o tret'é burtatovav, neviám, ši nemahe spač* (Sirk); *Ked ras prvem spaňe, ta amencma!* (Babin Potok); *Obudzija ma piet rázi v noci* (Sotina); *Rozbaturil me, teraz už neusnu tag doras* (Dlhá Lúka); *Ta mi še tag rozbatorila, co už mi ňehodna spac* (Žalobín) ap.

Osobitnú skupinu expresívnych výrazov tvoria familiárne slová, ktoré používajú dospelí najmä v styku s deťmi, keď ich ukladajú spať. Napr.: *búvať, buvičkať, buvinkať, buvikat', bucat', bubičkac, búlnút si, budúcnút si, babálat', čičkať, čučať, učankať, hajať, hajenkať, hajikať, hajovkať, hajuškať, spajkať, nanat', naninkať: Náš Štefánek ešče búvá* (Stráže n. Myjavou); *Dobre sa mu buvičkalo* (Bošáca); *Bubaj, muj zlati, bubičkaj!* (Studenc); *Pujdzeme buvinkadz do poscilečki* (Sabinov); *Búľni si!* (Brodské); *Cérenka moja, pójdež babálat'!* (Chocholná); *Pod' už do postielki, už ti treba čičkať!* (Ležiachov); *Čičkaj, buvkaj!* (Veľké Rovné); *Toto dzecko šumňe čuča* (Remeniny); *Ledvá som malého učenkala, už e hore* (Dolná Súča); *Pod', moja, dán ťa hajaťi* (Návojovce); *Pod' už hajókat'!* (Rochovce); *Jak ten maui prček enem dobre hajušká* (Stráže n. Myjavou).

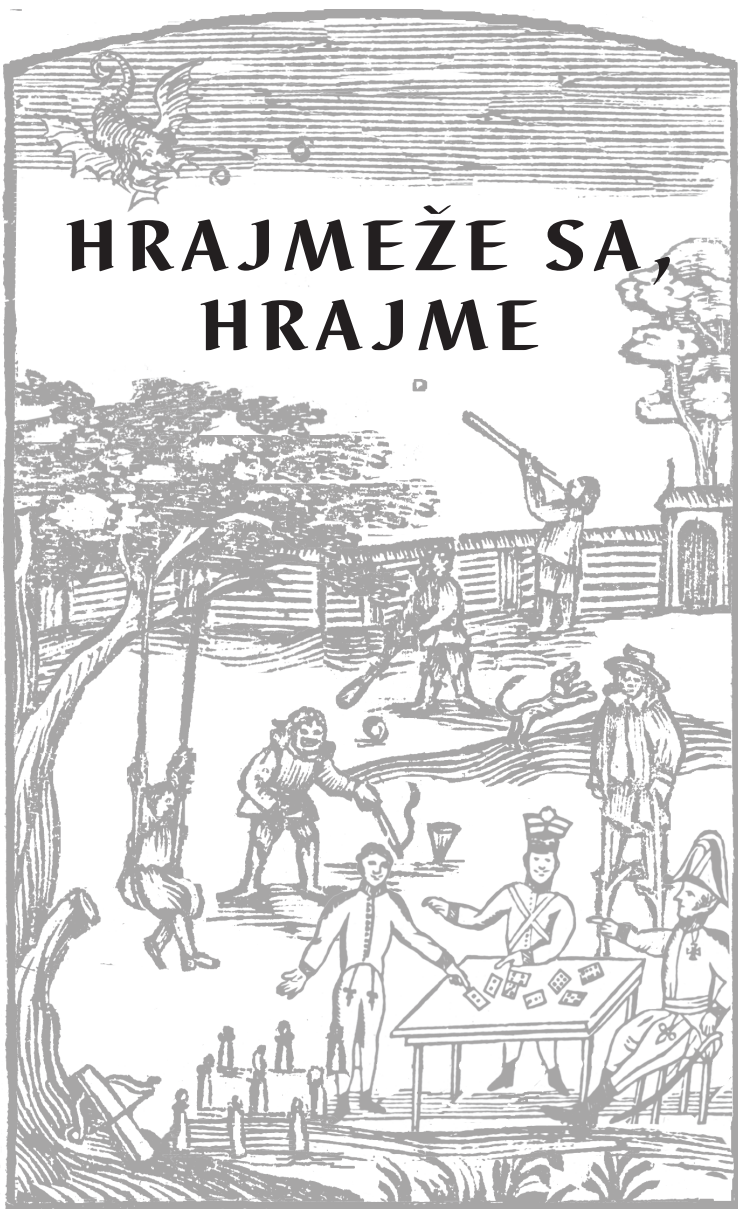
Mnohé z uvedených výrazov sa dodnes zachovali v ľudových piesňach, ktoré spievali mamky malým deťom pri ich uspávaní.

Veď ktože by nepoznal napríklad túto:

*Hajuže mi, haju, ej, komuže to hrajú,
ej, môjmu Janičkovi ani spať nedajú.
Hajušky, hajušky, varí mať halušky,
ej, halušky horúce pre Janka nesúce.
Spiže mi, spiže mi, ej, veľkô narastni,
ej, veľkô do povaly, ej, budeš hodná chvály.*

IVETA FELIXOVÁ

HRAJMEŽE SA, HRAJME

O hrách a hračkách nedanovských detí

Skutočným rajom pre deti, v ktorom mohli dosýta uspokojovať potrebu hrať sa, bolo prírodné prostredie okolo rieky Nitry. Prvé potulky detí týmto prostredím sa začali na jar okolo Veľkej noci, keď sa hľadali vhodné palice na Morenu, tenké prútičky na korbáče ap. S Morenou chodili deti na Kvetnú nedeľu popoludní. Zhotovovali ju z dvoch palíc nájdených alebo odrezaných pri rieke. Palice sa preložili a upevnili, na priečnu sa navešali zodraté ženské šaty, na hornú časť zvislej palice sa dal napríklad deravý hrniec alebo mliečnik prizdobený slamou (to boli vlasy Moreny) upevnenou zdrapom odhodenej látky z košeľe, zástery ap. (to bol ručník Moreny) a s popevkom

*Morenička krásna,
d'e si húski pásala?
V richtárovom dvore,
na zelenej šnóre*

nosili deti túto figúru po celej dedine. Nakoniec zastali *pret stauňicou* (umelá prietoková nádrž na vodu odvádzanú kanálom zo zamokrených polí do rieky) a za veselého kriku a smiechu ju hodili do vody (*do stauňice*). Deti mali radosť z toho, *ako Morena plávala* a *ako sa nakoňiedz zatopila*. V tejto súvislosti treba zaznamenať spojenia *robid' Morenu, nosid' Morenu/chodid' z Morenou, topid'/zatopid' Morenu* predstavujúce tri fázy tejto jarnej zábavy detí.

Takmer v rovnakom čase, ako sa chodilo s Morenou, zvyčajne bolo možné robiť pišťalky. Keď už z odrezaného vrbového prúta *tiekla miadzga, krúťili chlapci pišťale*. Na vrbovom prútičku primeranej dĺžky a hrúbky sa urobili hlboké zárezy do kôry (až po drevo), vyrezal sa budúci náustok, vzduchový otvor, a časť prúta, z ktorej mala byť pišťala, sa položila na koleno. Opatrným klopaním črienkou noža na kôru sa podarilo oddeliť ju od dreva. Potom sa *zarezať štupeľ*, t. j. upravila sa časť pišťaly vkladaná do úst, odkôrnené drierko sa zasunulo do dolnej časti rúrky a pišťala bola hotová. Pri oddeľovaní kôry

(robilo sa to sediačky na zemi, jedna noha v kolene ohnutá, druhá vy-
stretá) sa odriekala táto povedačka:

*Píšťala masná,
abiz bola hlasná.
Seďem rokou pískala
a na ósmi prestala.¹*

Názov nástroja na vyrezávanie píšťal (ale aj na ďalšie roboty s dre-
vom) mal okrem podoby *vačkoví nuoš/nožík* aj podobu *sarajevo*. Jej
pôvod je v tom, že na plechových črienkach jednoduchých nožíčkov,
ktoré predával *lacní Joško*, bol nápis SARAJEVO a ten sa v reči detí
uplatnil ako názov nástroja neraz aj bez ohľadu na to, že na črienke
nijaký nápis nebol.

Obľúbenou hrou pri rieke bolo hádzanie ploských kamienkov po
hladine rieky. Nedanovskí chlapci mali pre ňu názov *previesť/prevá-
žať/prehadzovať pánou/panákou/pandrlákou*. Kameň bolo treba hodiť
tak, aby sa veľa ráz odrazil od hladiny a dlho nad ňou letel a nadska-
koval. Nadskoky sa zratúvali (*kolko pánou/panákou/pandrlákou pre-
vezieš alebo si previezou*) a to vnášalo do hry prvok súťaživosti. V let-
ných mesiacoch, keď na pravom brehu rieky pásli husi chynorian-
ske deti, vznikali medzi nedanovskými a chynorianskymi chlapcami
„ostré slovné súboje“; bolo to najmä vtedy, keď sa husi šli napit' alebo
sa okúpať. Keď v takejto situácii hádzali kamene chynorianske deti,
ozvali sa nadávky a vyhrážanie nedanovských detí a naopak. Triviálne
nadávky (*somár sprostí, mogoň/Mogoňiar mogoňiarski, Vrapčiar po-
ond'iatí/zas... ní, psisko pehavi, ťela ňeoceané* atď.) nezriedka nahra-
dili povedačky s „dráždivým alebo urážlivým“ obsahom:

*Chinoranci brnci,
varili sa v hrnci.
Ňemohli sa uvariť,
moseli ich rozvariť.*

Alebo:

*Mogoň džau,
čert ťa brau.
Pre mňa prišou,
ťeba zau.*

¹ Variant povedačky v 3. verši mal aj podobu *abi si sa ozívala*, ale 4. verš sa už ne-
podarilo zrekonštruovať. Opýtaní sa nazdávajú, že záver povedačky tvorili slová *až do
Krásna* (Krásno je susedná dedina Nedanoviec).

Chynorianski chlapci replikovali citoslovcom *čvirik, čvirik*, čím dávali najavo, že sa nebudú *ond'iaď z Vrapčiar*mi.²

Na rieke a v jej blízkosti nachádzali deti dostatok radovánok najmä v letných mesiacoch: samovoľne sa učili plávať – najskôr v plytkéj vode vyše kolien spôsobom *po zemi rukami*, t. j. s dotykom dna rukami, pričom nohy sa nemali dna dotýkať; neskôr sa tam, *d'e bola voda po krk* (rozumie sa dieťať), pokúšali udržať na vode a všemožne *híbad'/trepad' rukami aj nohami*. Keď to zvládli, pod dozorom starších sa odvážili *plávať f plávačke*, t. j. vo vode *više chlapa* alebo *na pavús'/više pavúza* (tak sa odhadovala najväčšia hĺбочina v rieke).

Na nedanovskom brehu trčalo nad vodou niekoľko hrubých pňov, z ktorých sa vstupovalo do vody na rozličný spôsob. Takýto peň plnil funkciu štartovacieho bloku a volal sa *skácanka (skočeų uš s prvej, z druhej... skácanki* – to bolo hodnotenie stupňa plaveckej spôsobilosti). Doktorí chlapci skákali (v miestnom nárečí *skácali*) len *na rovné nohy*, iní aj *dole hlavou (urobeų peknú hlavičku/ribičku, podarila sa mu hlavička/ribička, ňepodarila sa, padou/capou na brucho)* obrátení do vody čelom alebo chrbtom. Vrcholným výkonom bol premet vo vzduchu. Pri pokuse oň sa skákalo z najvyššieho pňa (asi 2 – 2,5 m nad vodou), t. j. *zo šiestej skácanki*. Keď sa premet podaril, chlapci na brehu uznanlivo konštatovali: *spraveų/skočeų salto* alebo *prevaleų/urobeų v ľuffe duba*. O takýto skok sa však pokúšal málokto, zato na skokoch, ktorých cieľom bolo *robiď na vod'e penu*, sa zúčastňovali viacerí. Skákalo sa s rozbehom z brehu, druh skoku si vybral každý sám: na rovné nohy, na rovné nohy s obratom vo vzduchu o 180°, dolu hlavou, ďalej s pokrčenými nohami (kolenami) objatými rukami ako pri sede na zemi – tento spôsob sa volal *stolička (urobit'/skočiť stoličku)* alebo s kolenami ohnutými ako pri kľačaní a rukami zloženými ako pri modlitbe – o tomto spôsobe sa vravelo *ja sa buďem mollit', pekne sa molleų*; často sa dvaja-traja chlapci pri skoku držali za ruky. Azda netreba osobitne pripomínať, že ani skákanie a plávanie sa neobišlo bez lomozenia, špliechania, pokrikovania ako prirodzených prejavov detskej vitality. Veľa veselosti vyvolávali chlapci, ktorí vedeli predstavovať topiacich sa alebo utopencov: *hrúžlili sa* do vody, vynárali sa z nej, dvíhali ruky nad hlavu, vyplúvali vodu, *s'ĕnali a kričali pomóoc, ruku, ruku, re'as* alebo si ľahli na chrbát, nadýchli sa a ako bezvládni či ako utopenci sa dali unášať prúdom.

Obl'ubenou hrou bolo plávanie na vzduchovom vankúši – volal sa

² V tejto súvislosti sa žiada zaznamenať prezývky obyvateľov susedných obcí: *vrana* – *Vranár* (obyvateľ Krásna), *sova* – *Soviar* (obyvateľ Brodzian), *jelito* – *Jelitár* (obyvateľ Bošian), *mogoň* – *Mogoňiar* (obyvateľ Chynorian), *Vrabec* – *Vrapčiar* (obyvateľ Nedanoviec) atď.

bubeň (plávať na bubňi); dievčence si ho vytvárali *s fertušiek*, chlapci *s treňiek* alebo *košiel*. Šlo vlastne o unášanie prúdom, nie o plávanie. Vo vode sa aj súťažilo v rýchlosti (*gdo bude prú na chinorianskej straňe, na druhom boku/brehu*) alebo vo vytrvalosti (*gdo najdlhšie vidrží pod vodou, zahrúžlení stáť na jennom mieste*) ap.

Z vody na breh vychádzali deti *aš keď už boli od zimi svetlé a drgluvali im zubi* alebo *keť si moseli viskackad' vodu z ucha*. Bez pohybu však dlho nevydržali: robili kotrmelce (*válali/prevaluvali dubi*), stojky (stáli hore nohami na rukách alebo na hlave; o tento výkon sa však väčšina iba pokúšala), napodobňovali pohyb žiab (na výzvu *spraume si žabu* si dve deti ľahli na brucho, jedno zohlo nohy v kolenách, druhé medzi jeho mierne rozťahnuté nohy strčilo hlavu, potom sa obidve vzopreli na predlaktie a takto sa usilovali ísť dopredu; „kroky“ sa museli robiť naraz striedavo ľavými a pravými rukami). Oblúbené boli aj skoky do výšky (dvaja držali špagát alebo dlhý prút v istej výške a ostatní ho preskakovali), do diaľky a preskoky (cez účastníka hry, ktorý kľáčal alebo ktorý kľáčal zohnutý a rukami sa opieral o zem).

Keď bol naporúdzi nožík, narezalo sa prúťov a veľkých lopúchov a postavila sa z nich *búda*, ktorú si deti predstavovali ako dom a domácnosť – napodobňovali v nej reálny život: pečenie chleba, koláčov, jedenie, spanie. Zruční chlapci robili z vrbových prúťov *mľin(i)*: na dva vidlicovito rozrastené konáriky (konárik sa volal *rácoška*) zapustené do piesčitého dna skraja rieky položili *valček*, ktorý mal v strede krížom preložené drievka (to boli *lopatki*). Nárazom bystriny na drievka sa valček začal otáčať – predstavovalo to mlynské koleso, resp. mlyn.

Ojedinelou letnou hrou pri rieke bolo *natieranie* tela vyhriatym čiernym bahnom a následné sušenie, resp. vyhrievanie na slnku. Takto sa *liečila reoma*. Hodno podotknúť, že pred natieraním deti krívali, hrbili sa a všelijako vykrúcali – akiste preto, aby zdôvodnili „oprávnenosť liečby“; chrbty totiž natieral *dochtor*.

So striedaním ročných období sa zákonite striedali aj detské hry. Pasenie husí na sklonku leta pri rieke a na strniskách si deti spetrovali hrou so šarkanom – v reči najstaršej generácie sa táto lietajúca hračka volala *kršliak*. Pravdaže, nešlo o kúpenú hračku, lež o hračku urobenú doma z najjednoduchších materiálov (baliaci papier alebo priesvitný *masní papier*, tenká latka a ohybný prút, špagát alebo silná konopná niť, odstrižky z novín na chvost, farbičky na vymaľovanie očí, zubov, vlasov šarkana). Šarkan *sa púšťať tak, že sa s ním utekalo*, ale keď bol priaznivý vietor, mohol sa ľubovoľne dlhý špagát uvoľňovať – šarkan sa dostal do istej výšky *a potom už lietať sám*. Zo zeme sa zručným poľahovaním špagáta usmerňoval jeho pohyb a po špagáte sa mu posielali *telegrafi* – tenké papieriky, ktoré tlak vzduchu vynesol po napätom špagáte až hore. Hodno zaznamenať, že *hore*

znamenaloby niekedy aj vyše 100 m. Doplňujúcou činnosťou pri púšťaní šarkana bola strelba. Na strieľanie si chlapi urobili *luk* (najlepšie z pevnej a dostatočne pružnej lieskovej palice zohnutej do poloblúka, na ktorého konce upevnili pevný tenký *drôt, niť* alebo *špagát*) a *šíp* (ľahký rovný prútik, na ktorého koniec sa niekedy osádzal špendlík alebo klinček). Inou „strelnou zbraňou“ bol jednoduchý nástroj na vystreľovanie kameňov. Nazýval sa *šlajder* (t. j. *ráčoška*, na ktorej boli upevnené dve gumy, resp. pružné gumové pásiky, ich konce ústili do *koštičky* na vkladanie kamienka). Z obidvoch hračiek sa strieľalo na rozličné ciele (na šarkana, na väčší kameň, *na pikslu ot farbi*), niekedy aj na zvieratá, najmä na vrabce. Hodnotila sa presnosť a vzdialenosť (*gdo trafi do hintoho kameňa, gdo najďalej dostrelí*).

Na pasienky pri rieke si deti nosievali doma urobené *lotki s papiera* alebo *s kuori* (*agátovej*, lebo sa ľahko opracúvala), na strniská domácky zhotovené *papierové lietallá* alebo *zducholode*, karty na hranie (zväčša tiež domácky urobené z papiera na kreslenie, ktorý sa volal *štvrička*). Sem-tam si dakto priniesol *poveterník* (ružica z tvrdšieho štvorcového papiera, ktorý sa po uhlopriečkach zostrihol tak, aby v strede štvorca zostalo koliesko na prichytenie štyroch vrcholov trojuholníkov; do stredu sa stočil jeden vrchol každého trojuholníka, ružica sa upevnila špendlíkom na paličku a náraz vetra ju krútil ako vrtuľu).

Za sychravých jesenných dní sa deti hrali doma s vlastnoručne zhotovenými hračkami. Patrili medzi ne napr. *vrndžalka, kapsla, trachtor, fajka* a ďalšie.

Vrndžalka sa zhotovila z gombíka alebo z orecha³: cez dve dierky gombíka sa prevliekla pevnejšia niť, po prevlečení cez dierky sa konce nite spojili pevným uzlom, gombík sa posunul do stredu, niť sa na obidvoch koncoch založila na palce rúk tak, aby súbežne vedľa seba šli dve „linky“ nite, gombík sa niekoľko ráz zakrútil a ťahaním, resp. uvoľňovaním skrútenej nite sa gombík rozkrútil, pričom vydával vrndžavý zvuk. Ten sa mohol zosilniť opatrným prikladaním gombíka na okennú tabuľu alebo menej opatrným prikladaním na drevený podklad (*stuol, putňovú lavičku* ap.). Namiesto gombíka sa mohol použiť *orech*, ale zhotovenie hračky z orecha bolo náročnejšie (vybranie jadra tak, aby sa škrupina nerozpadla, osadenie zápalky – *cirki* – do otvorov ap.).

Kapsla (niektorí hovoria *búchačka*) sa zhotovila poskladaním tenšieho štvorcového papiera tak, aby vznikol štvorvrstvý trojuholník. Jeho

³ Keď lietali chrústy, daktori nezbedníci chytili chrústa, prevliekli mu cez bruško niť, rozkrútili ho a ten sám na niti lietal v kruhu a vrndžal. Informátor nezabudol dodať, že pán učiteľ za takéto veci *strašne bey*, a pamätal si aj jeho veršovaný zákaz: *Ľetrápté zvieratká, trpia bolesť, chudiatka*.

vnútorné vrstvy sa odstrihnutím jedného vrcholu stali vysúvateľné; dve vonkajšie vrstvy sa na vrcholoch uchopili palcom a ukazovákom a prudko sa trojuholníkom švihlo, pričom vnútorná časť vyletela a vydala zvuk podobný buchnutiu. Na búchanie sa používali aj nafúknuté papierové vrecká. Okrem toho sa papier používal na zhotovenie hračky *nebo – peklo – (raj)*. Bol to akýsi papierový košíček dole so štyrmi jamkami, do ktorých sa vkladali palce a ukazováky oboch rúk. Dno košíčka z vonkajšej strany bolo rozdelené na štyri časti, ktoré sa pohybom prstov roztvárali. Pri rytmickom roztváraní sa ukazovali farebné plochy (*biela* = nebo, *červená* = peklo, *modrá* = raj) a odriekala sa povedačka:

*Nebo, peklo, raj,
daj sa, duša, daj:
do ňebíčka, do peklíčka,
ďe buďe tvoj raj?*

Pri poslednom slove sa hračka zatvorila, jedno z prítomných detí ukázalo na daktorú skrytú časť a po jej roztvorení zistilo, či pôjde do neba, do pekla, do raja.

Ďalšia hračka, ktorou deti robili buchot, mala názov *pukál*. Asi z pätnásťcentimetrového rovného konárika bazy čiernej (v miestnom nárečí má názov *gbeza*) sa vytlačila dreň (volala sa *duša*), čím vznikla rúrka, urobil sa *piest* (popri názve *piest* sa používal aj názov *lamár*) a ušúľali sa *zátky*. Tie sa nazývali *štuple* a na ich prípravu sa používala *nasliňená kúďela*, zriedkavejšie novinový papier. Jeden *štupel* sa pomocou piesta *nabeu hore, druhí dole*. Druhý *štupel* sa nabíjal po vdýchnutí vzduchu do dierky po drení a po nabití sa piestom tlačil k hornému *štupľu*. Tlak vzduchu s buchotom (presnejšie silným puknutím – porov. názov *pukál*) vyrazil horný *štupel*; na jeho miesto sa dotlačil dolný. Nabíjanie sa opakovalo. Pri vdychovaní vzduchu do bazovej rúrky sa vytváral hlbší pískavý zvuk.

Trachtor bola samohybná hračka. Na jej vlastnoručné zhotovenie bola potrebná drevená cievka na nite (volala sa *kotúľka*, *špulňa*, *špulnička*), prúžok gummy z bicyklovej duše, jedno kratšie (3 cm) a jedno dlhšie (10 – 12 cm) drievko hrubé asi 4 mm. Do cievky sa *virezali zubi* (predstavovali kolesá starodávnych traktorov), cez dierku cievky sa prevliekla gumička, na jednom konci sa prichytila kratším, na druhom dlhším drievkom. Dlhším drievkom sa *guma nakrútila*, hračka sa položila na zem a samovoľné odvíjanie zákrutov gummy ju dávalo do pomalého pohybu pripomínajúceho pohyb starodávnych traktorov.

Z cievky si deti robili aj ďalšiu hračku. Odrezala sa z nej jedna kónická časť (disk), cez dierku sa prestrčilo drievko na jednom konci zahrotené. Drievko prečnievajúce nad diskom (bolo dlhšie ako pod

diskom) sa uchopilo medzi prsty alebo do dlaní položených na seba, hračka sa rozkrútila a zručne položila na rovnú plochu (na stôl). Energia dodaná rozkrútením istú chvíľu potom otáčala hračku, ktorá sa volala *vlčko* (*púšťad' vlčka, krútid' vlčka, hrať sa s vlčkom*).

Fajka bola hračka z gaštanového plodu (z gaštana) imitujúca skutočnú fajku. Deti si ju naozaj vkladali do úst (prirodzene, bez tabaku) a napodobňovali fajčenie dospelých (daktoré spôsoby aj nespôsoby fajčiarov). Oblúbenou zábavou v uzavretom priestore bolo *púšťanie millových bublín/robeňie millových gúl*.

Priaznivé, t. j. slnečné jesenné dni využívali deti na hojkanie. Jeden spôsob hojkania bolo *prevažovanie na doske*, ktorá sa v strede oprela o koňa na pílenie dreva, o hrubý klát ap. (*pome sa/bud'eme sa prevažovať*), alebo hojkanie na hojdačke (to bola *hingala/hongala*). Hojdačka bola veľmi jednoduchá: silný povraz (*žinka*) alebo tenšia retiazka sa upevnili na hradu krova *nad nálepkom* a na druhý koniec sa v primeranej výške priviazala *doštička* alebo *okružle driečko*. Dieťa si naň sadlo tak, že retiazku alebo povraz malo medzi nohami a držalo sa povraza (retiazky) obidvoma rukami. Rozhojkanie obstarával kamarát, niekedy sa vyspejšie dieťa rozhojдало aj bez pomoci iného (vycúvaním až do polohy, ktorú mu v stojí dovoľovala reťaz, a potom náhlým skrčením nôh, teda odpútaním sa od zeme).

Dostatok príležitostí na detské hry poskytovala aj zima. Keď zamrzla *stauňica* (už spomínaná vodná nádrž), urobila sa čo najdlhšia rovná kĺzačka široká 30 – 40 cm – to bola *šmikala*. Po rozbehu sa kĺzalo (*šmikalo*) po nej rozličným spôsobom závislým od šikovnosti. Najjednoduchší spôsob bolo kĺzanie na obidvoch nohách položených na kĺzačku celou stupajú, a to tak, že nohy boli buď pritiahnuté k sebe, buď v miernom rozkroku a jedna noha vysunutá dopredu. To bol štandard. Ďalšie spôsoby: na obidvoch nohách v podrepe, na jednej v stojí alebo v podrepe a to všetko s otočením o 180 stupňov alebo bez otočenia. Osobitnú šikovnosť vyžadovalo kĺzanie na podpätkoch. Keďže na zimnej detskej obuvi boli pribité malé podkovy, tento spôsob kĺzania sa volal *šmíkanie na potkovičkách/na potkovkách*. Takéto kĺzanie sa však lepšie uplatnilo, keď bola *celá stauňica hlatká* (t. j. keď sa pri zamŕzaní nevytváral hrudkovitý povrch ľadu). Vtedy šikovní chlapci robili na ľade rozličné figúry (*ja som spraveu trojku, ja kruch, ja šesku*). Korčule boli zriedkavosťou, a ak sa vyskytli, upevňovali sa na štandardnú, nie na špeciálnu obuv. V tejto súvislosti sa žiada uviesť základné názvoslovie: *korčule na klúčik, kolombuski* (vpredu s veľkým oblúkovým ohnutím), *polokolombuski* (menšie ohnutie), *špicáki* (bez ohnutia).

Lyže a sánky sa robili doma, kupované detské sánky so sanicami ohnutými vpredu do vysokého oblúka boli *pánska vec* (volali sa *ródle* – to je názov prevzatý z rakúskej nemčiny).

Osobitnú radosť poskytoval deťom čerstvo napadnutý sneh (nárečovo *sňach*), najmä *vodoví sňach*. Z neho sa dobre robili *sňahové gule*, ktoré sa buď hádzali na rozličné ciele, alebo v rámci guľovačky (*ideme sa gulovať*) ich deti hádzali do seba, buď sa lízali (*oblizovali*), alebo si nimi deti *brhlili líca, abi boli červené*. Menšia snehová guľa sa kamarátovi neraz zlomyseľne strčila *za krk* alebo *do zánedria*. Zo snehu sa, pravdaže, *robeu aj sňahuliak* alebo sa súťažilo v tom, *gdo ugúla največiu gulu*.

Zimné podvečery trávili väčší chlapeci strieľaním z domácky vyrobených búchačiek. Do plechovice z olejovej farby (volali ju *piksla*) sa dal kúsok karbidu, napľulo sa naň, vrchnák sa silno pritlačil a dierka v prostriedku dna sa utesnila prstom. Po 10 – 15 sekundách sa prst od dierky odtiahol a priložila sa k nej horiaca zápalka. Nastal značne silný výbuch. Nezbedníci si pochvaľovali: *to bola šupa ako s kanóna*. Iný spôsob: do kovovej rúrky sa natlačilo niekoľko hlavičiek zo zápaliek, rúrka sa zapchala tesne priliehajúcim klincom, z ktorého sa odsekol hrot. Aj kliniec, aj rúrka boli upevnené na špagáte alebo na drôte. Po uchopení špagáta sa celou *spravou* udrelo (švihom) o kameň alebo o iný tvrdý predmet. Udieralo sa hlavičkou klinca. Po údere zvyčajne nastal výbuch. „Hra“ sa nazývala *strielaňie s klúča* – tá časť spravy, do ktorej sa nabíjali hlavičky zápaliek alebo aj trhavina (ekrazit), bol zvyčajne vyradený kľúč starobylého typu. Tieto nebezpečné hry boli svojráznou predzvesťou blížiacich sa Vianoc a konca roka. Bola to predpríprava na strelbu pred polnočnou omšou a na silvestrovský večer.

V článku sa opisujú detské hry s ustálenými pravidlami (pakster, hry s guľkami), ale aj spontánne hry, v ktorých sa mohla uplatniť vynachádzavosť. Viaceré z nich uvádzajú aj autori, ktorí opísali detské hry z iných oblastí Slovenska (napr. hry *s gulkami, na koňe, kolesovaňie* uvádzajú autori Pukančíková – Palkovič na s. 6, 8, pravda, s názvami *na gramorki, na koňú, o prebiehi*). Je pravdepodobné, že sa nepodarilo zaznamenať všetky hry, keďže už niet vhodných informátorov z najstaršej generácie.

Charakteristickou črtou hier nedanovských detí je napodobňovanie reálneho života⁴ (*na koňe, fajka, telegrafi* pri púšťaní šarkana atď.)

⁴ Nedanovskí chlapeci radi imitovali napr. dianie v cirkevnom živote (*odbaľovali onše, procesie*), ale najmä činnosti zviazané s roľníctvom. Zaujímavé bolo pozorovať, ako imitovali žatvu a mlatbu: *s truskavca* viazali snopy, znášali ich *do hromádok*, zväžali a ukladali *do kobelín* a potom „mlátili“ na vlastnoručne zhotovených „mláťacích súpravách“, ktoré obsahovali: *danf (danfovú mašinu), kasňu/dreškasňu, levátor; dreškasňa* (mláťačka) mala *trumel, do kerého sa špajzuvalo* (otvor s príslušným strojovým zariadením, do ktorého sa vpúšťali snopy na vymlátenie) ap. To však bol v podstate jednotlivý prípad, nie hromadne a „celodedinsky“ rozšírená hra. Mláťačku si totiž nevedel zhotoviť každý chlapec.

a súťaživosť (v hrách *na úbehi, funga, picck, prevážanie pandrlákom* atď.). Hra bola často previerkou šikovnosti, vynachádzavosti, vytrvalosti a ďalších kladných vlastností (pri niektorých hrách sa uplatňovala manuálna zručnosť – vyžadovalo ju vystrúhanie *piccka*, krútenie píšťalky, lepenie/zlepovanie šarkana a i.). K základným charakteristickým črtám hier a hračiek patrí aj sebestačnosť a nenáročnosť materiálnej výbavy. Veď takmer až do konca druhej svetovej vojny boli hračky a pomôcky na hry kupované v obchodoch skôr výnimkou, ako pravidlom. Veci na hranie si deti obstarávali alebo zhotovovali samy. Treba napokon pripomenúť, že v mnohých detských hrách sa odráža poľnohospodársky charakter dediny a že uvádzané hry sa hrali zhruba do konca druhej svetovej vojny. Potom aj v tejto oblasti začal prevládať import nad tradíciou – začali sa pestovať športové hry.

Názvy hier, herných činností a rečové akty zviazané s hrou a hračkami sú v prevažnej miere domáce a majú zreteľné stredoslovenské črty. Strata *l'* vo všetkých pozíciách svedčí o tom, že v Nedanovciach a v ich bezprostrednom okolí sa už začína prechod k západoslovenským nárečiam. Názvy hier a hračiek sú zväčša významovo priesračné, cudzích názvov, ktorých pôvod a motivácia sú nejasné, je iba niekoľko (*umpas, pakster, cégo*).

IVAN MASÁR

Literatúra:

PUKANČÍKOVÁ, M. – PALKOVIČ, K.: Z detského folklóru v Lopašove. Skalica, Záhorské múzeum Skalica (rok vydania neuvedený – predpoklad 1992). 47 s.

Hra na dzgále

V jednom článku v rubrike *Zo studnice rodnej reči* sa opisuje hra starších detí s nemotivovaným a zatiaľ nedešifrovateľným názvom *pakster* (Kultúra slova, 27, 1993, s. 300 – 301). O tejto hre sa zároveň konštatuje, že v dedinskom prostredí je dosť výnimočnou hrou. Vraciame sa k nej preto, že aj deti z Chynorian (susedná obec na sever od Nedanoviec na pravom brehu rieky Nitry) hrávali „výnimočnú“ hru, ktorá sa volala *hra na dzgále* (monografia Chynorany od úsvitu dejín – 1243 – 1993. Obecný úrad v Chynoranoch 1993, s. 124).

O hre na dzgále možno obrazne povedať, že je pokrvnou príbuznou hry s názvom *pakster*, alebo neobrazne konštatovať, že veľmi pravdepodobne ide o varianty tej istej hry. Svedčí o tom niekoľko faktov. Hra na dzgále aj *pakster* sa hrali s rovnakým náradím, pravda, nerovnako pomenovaným: pri hre na dzgále je to *dzgál* (asi 50 – 60 cm dlhá a asi 3 cm hrubá palica), pri hre *pakster* zasa *lapaňa*, ďalej *gegiňka* (loptička z tvrdého dreva) pri hre na dzgále a tvrdá guľa z handár (pôvodne), resp. menšia gumová *lobda* (neskôr) pri hre *pakster*. Aj hru na dzgále, aj *pakster* hral rovnaký počet hráčov (10 – 12), hralo sa na voľnom priestranstve, pri hraní sa *gegiňka*, resp. *gula*, *lobda* zarážala čo najďalej, pri zarážaní sa zarážaný predmet nadhodil a hráči zarazený predmet chytali, alebo sa ho usilovali chytiť. Rozdiely sú v tom, že *dzgál* sa do vyhodenej loptičky hádzal, kým *lapaňa* sa pri zarážaní aj po zarazení loptičky držala v ruke. Hádzanie *dzgálu* sa ukazuje ako nebezpečný prvok v hre – hodená palica mohla trafiť a zraniť daktorého hráča. Rozdiel je v tom, že *dzgále*, ktorými sa *gegiňka* netrafila, sa potom hádzali na cieľ; v hre *pakster* sa podobné úkony nevyskytovali, chytená loptička sa však triafala do utekajúceho protihráča.

Z jazykového i zo sociologického hľadiska je pozoruhodné, ako sa obyvatelia dvoch susedných dedín oddelených riekou samostatne a nezávisle od seba zmocnili konkrétnej realie, všetkého, čo s ňou súvisí, a ako pri tomto zmocňovaní vystačili s vlastným jazykom. Je to nielen pozoruhodné, lež aj poučné.

IVAN MASÁR

Karty – čertove obrázky

*„... Ak spočítam body na všetkých kartách,
dostanem číslo 365 – tolko je dní v roku.
Je tu 52 kariet ako do roka týždňov, 13 štichov
ako týždňov za štvrt' roka, 12 obrázkových
kariet ako mesiacov v roku a štyri farby
ako jar, leto, jeseň a zima...“*

(Voľne preložené podľa textu českej piesne *Balíček karet*)

Kto by ich nepoznal: tisíckrát prekliate hráčmi, ktorí podľahli ich zvodom a hazardu, a naopak, vychválené ľuďmi, ktorí si hrou v karty vedia príjemne skrátit' voľné chvíle. Karty dokázali v priebehu storočí zlákat' všetky generácie. Hrali a hrajú sa takmer všade: blízki ľudia ich hrajú v rodinnom alebo priateľskom kruhu, muži v hostincoch, v kaviarňach, vojaci v zákopoch, mládež v škole i vo vlaku. Vykladáním osudu podľa kariet sa zaoberali Cigánky na jarmokoch a trhoch, vykladáním tzv. osudového pasiansu sa zabávali ženy z lepšej spoločnosti, ale aj ženy v mestskom prostredí v súčasnosti. Ako forma hry karty plnia kombinatorickú funkciu (hracie karty) alebo prognostickú funkciu (vykladacie karty).

Karty pravdepodobne niekedy v stredoveku počas križiackych výprav prenikli do európskej kultúry z ázijských a arabských krajín. Napriek prísny m trestom sa stali jednou z najľudovejších hier. Z tradičných druhov európskych kariet sa na Slovensku udomácnili najmä francúzske – žolíkové karty a nemecké – mariášové karty.

Či chceme, či nie, karty tvoria neodmysliteľnú súčasť našej kultúry. Zaslúžili sa o to aj ľudia, ktorí hracím kartám dali najčudesnejšiu výtvarnú podobu (rubovú stranu jedných hracích kariet vytvoril Pablo Picasso). Kultúru do hry vniesli najviac tí, ktorí postupne vytvorili dnešnú širokú paletu kartových hier a hru aj aktívne hrali: francúzsky kráľ Ľudovít XIV., švédsky kráľ Gustav Adolf, ktorý sa kartovým hram odďával ešte v deväťdesiatich rokoch svojho života, filozof Immanuel Kant, hudobný skladateľ Richard Strauss, básnik J. W. Goethe a mnohí iní.

Karty vstúpili do európskeho kultúrneho dedičstva ako inšpiračný motív: Puškin a Čajkovskij zanechali po sebe Pikovú dámu, karty majú svoju úlohu v opere Carmen, motív hry v karty zvečnilo množstvo maliarov, okrem iných aj Paul Cézanne.

Ako ukazujú nasledujúce doklady, a najmä bohatá frazeológia súvisiaca s hrou v karty, prienik kartárskych názvov a výrazov do našej slovnej výbavy je značný.

Pre mnohých hráčov je hra v karty *pasia*, teda len nevinná záľuba: *Mi zmo nehrali na penáže, hiba tak s pasii* (Brusník, okr. Revúca); *On lem tak s pasiji karti bavi* (Smižany, okr. Spišská Nová Ves), pre iných aj vášeň. Pre ďalších je to *ihračka*, teda hra na skrátenie dlhej chvíle: *Karti sa ňehráme o peňáže, to len tag z ihrački* (Ludanice, okr. Topoľčany).

Spojenia *hrať karti*, *hrať sa na karti*, *hráť sa f karti* alebo *pohrať*, *zahrať si karti* označujú základnú činnosť, ktorú s kartami vykonávame: *Len tag zabavit, si kartički trochu pohrat* (Beckov, okr. Nové Mesto nad Váhom); *U susedou sa hrali na karti celí večer* (Klenovec, okr. Rimavská Sobota); *Tam sa s ňú budeš túto noc hráť f karti* (Jablonové, okr. Malacky). Základné sloveso *hrať (sa)* má viacero synonymných výrazov. Na východnom Slovensku je to sloveso *bavic*: *Paropci tiš ku nam chodzeľi večar a baveľi karti* (Nižná Šebastová, okr. Prešov), vášniví hráči túto činnosť označujú spojením *mascic karti*: *Chlapčiska sedzeľi na trave a masciľi karti* (Hažín, okr. Sobrance). V Orkucanoch (okr. Prešov) poznajú slovesnú podobu *ubavic* vo význame „získať hrou, vyhrať“: *Keľo pežezi ši ňeška ubavil?* a podobu *ubavic še*, ktorá naznačuje veľkú mieru deja, teda „veľa hrať, nahrať sa“: *Ta ši še ubavil tich kartoch*.

Prvý diel Slovníka slovenských nárečí (ďalej aj SSN 1) zaznamenáva vo význame „hrať karty“ expresívnu podobu *karbanil*, ktorú máme doloženú aj zo Záhoria: *Furt karbaňá* (Brodské, okr. Skalica).

Častými výrazmi s významom „(vášnivo) hrať karty“ sú slovesá *kartovať*, *kartovať sa*: *Kartáši seďia za štokom, pijú a kartujú od rána* (Návojevce, okr. Topoľčany); *Tlojil me, tlojil, aš som pošol kartovac, a teľo som še ukartal tich kartoch, co me až ruki zboľeli* (Kokošovce, okr. Prešov); *Chodili zme sa tam kartovať* (Zombor, okr. Modrý Kameň), alebo gemerská a východoslovenská podoba *kartac (še)*, *kártat se*, *kártač*: *Jä se už nédem kártat* (Rochovce, okr. Rožňava); *Baveľi še na kocuri, kašu tlukli, kartali še* (Rankovce, okr. Košice); *Už dva noci kartaju* (Sobrance). Opakovacie sloveso má podobu *kartovávat* „hrávať karty“: *Ona velice lúbila kartuvávat* (Hul, okr. Vráble).

Slovesá *kartovať* a *kartat (kártač)* majú však podľa SSN 1 aj druhý význam „miešať karty (a prípadne aj rozdávať)“: *Kartaj, ke_cí prehrau!* (Ploštín, okr. Liptovský Mikuláš); *Terás ti máš kártač* (Nandraž,

okr. Revúca); *Teras ti kartuješ!* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov). Bežné je aj sloveso dokonavého vidu s predponou *po-*: *Treba pokartac! Mal ši šedzmičkoh doc* (Spišské Podhradie, okr. Levoča).

Podstatné meno *karta* ako názov lístkov z kartónu s vyobrazenými figúrami, používaných na hranie rozličných hier, je známe u všetkých Slovanov a pochádza pravdepodobne z taliančiny (kde je slovo *carta* potomkom latinského výrazu *charta*, z ktorého pochádza aj francúzska podoba *carte* a nemecké *Karte*). Obyčajne býva v množnom čísle: *To už bolo veseušie, karte sa hrale* (Veľký Lom, okr. Modrý Kameň); *Podme hrať karti, gdo bude dávaťi?* (Návojevce); *Pomo hraťi kárte* (Kociha, okr. Rimavská Sobota).

Od slovesa *kartovať* je utvorené podstatné meno *kartovačka* „vášnivá hra s kartami, kartovanie“, zaznamenané v SSN 1: *Kartovačka ňejenného o majeteg dovella* (Šurany, okr. Nové Zámky).

Vášnivý hráč kariet je v nárečiach označovaný ako *kartár* (*kártár*; *kartár*), ale aj *kartáš*, *kártáš*, *kártáš*, *kartoš*: *Ňebou aňi kartár, aňi piják* (Kraľovany, okr. Dolný Kubín); *To veľki kartár* (Kameňany, okr. Revúca); *Ňekamará_ca mi s takími kartári* (Dolná Lehota, okr. Dolný Kubín); *Ej, tod Jano je tuhi kártáš!* (Klenovec); *Oreč sú tuhi kártáš* (Kociha); *Kartáš a korhel, to je najhoršie* (Návojevce); *Ňedozdz na tim, že piješ, ale i kartoš še s tebe stal!* (Dúbrava, okr. Prešov). Zo Záhoria pochádza v tomto význame slovo *karbaňik* (Brodské).

Ženská podoba *kartáška* (*kartáška*) označuje obyčajne vykladačku karát, kartárku: *Tan jesto edná žena kartáška, že tá nán pové, d'e mámo hľejdati* (Rovňany, okr. Lučenec).

Tí, čo hrajú nečestne, podvádzajú pri hre v karty, *pakľujú* (Prievidza) alebo *švindľujú*: *Nešvindľuj, lebo nehrám!* (Likavka, okr. Liptovský Mikuláš); *Ňeradzi z ňim karti bavili, bo švindľoval* (Gregorovce, okr. Prešov). Pri hre v karty môže hráč súpera obohrať, v nárečiach aj *ohrát*: *Ona ho dicki ohráua f kartách* (Jablonové), prípadne *opiect'*: *Bavili perše karti, ale ked ho tote dvojo poradne opekl'i a ňemal už aňi korunu, ta pošol na taňec, tam ho ničto ňemuh opesc* (Záhradné, okr. Prešov); *Ej, ale ši naz opik!* (Tibava). Podobnú situáciu, obohnanie o niečo, vyjadrujú aj expresívne podoby *opendžic*: *Miša som opendžil o šicke šrupki* (Spišský Štvrtok, okr. Spišská Nová Ves); *opel'ešic*: *Kartare chcu jeden druhého opel'ešic* (Studenec, okr. Levoča), a *okrkliť*: *Načo hráš, keť ťa o celú víplatu okrkľá?!* (Ludanice).

Pri hre v karty možno súpera *laguvať*, teda „klamať, podvádzať“: *Jako ma ten chlap laguvať s tíma kartáma!* (Svätoplukovo, okr. Nitra).

Ak sa nám darí, je pravdepodobné, že môžeme *vyhrať*: *On šecko od ňi vihráť* (Jablonové), prípadne (*z*)*vítaziť*: *Vicazic je lachko, kej máš šetki dobré karti* (Prosné, okr. Považská Bystrica).

Keď sa pri hre v karty nedarí, vtedy budeme asi *prehrávať*: *Ten, čo*

uš prehrávau, odišie (Likavka). Horšie bolo, keď hráčska vášň dokázala priviesť kartára do situácie, že v kartách všeličo (často vzácné) rozhajdáka: *Mosel si šetko rozhajdáka?! (Prosné)*, či *prešustroval*, t. j. premárnil majetok alebo inú hodnotu: *Fčéraj večér f kartách prošustrovál celú viplatu* (Skalica).

Pri hre v karty využívame niektoré bežné slovesá s posunutým významom, napríklad *ist'*: *Višňig mal isc, ňe ňižňik* (Spišské Podhradie), ale aj slovesá, ktoré sú síce bežné, ale vo vedomí hráčov dostávajú význam spojený s priebehom kartovej hry. Takými sú napríklad slovesá *zdvihnúť* a *vynášať*: *A teraz musím dzvihnudz a ti dupľuj!* (Spišské Podhradie); *Ti vinášaš, želud' berie* (Dolná Lehota). Podobne je to so slovesami *poľovať*, čo v slangu (alebo v terminológii) kartárov značí „ísť do (hracieho) poľa s kartou, vynášať“: *Teras ti poľuješ, ja som išiel prví pretím* (Rajec, okr. Žilina); *kúpiť*, t. j. zobrať si, dostať kartu: *G esu son kúpev devinu* (Brestovany, okr. Trnava); *vyhnať (kartu)*: *S kráľom som mu vihnal plonkovú desinu* (Brestovany), t. j. prinútil som protihráča, aby ju (podľa pravidiel) musel vyhodiť; *pomascic* vo význame „dať desiatku alebo eso“: *Pomasci, jag máš čím!* (Rajec) a *kopať* „miešať karty“: *Gdo teras kope?* (Rajec).

Tak ako kartári neradi prehrávajú, nemajú v láske ani nevitáných, ale všadeprítomných radcov. Tí majú prevažne na západoslovenskom a čiastočne na stredoslovenskom nárečovom území pomenovanie *kibic* (*gibic*), to znamená ten, kto bez požiadania niekomu radí. Porov.: *Já nepotrebujem gibica!* (Rochovce); *Na takého kibica, jak si ti, já nedám* (Vištuk, okr. Modra). Zaznamenané je aj sloveso *kibicovať* (*gibicovať*) – bez požiadania radiť niekomu (obvyčajne pri hre v karty). Napr.: *Prehrau šetki peňiaze, čil len kibicuje* (Návojojce); *Netreba mu gibicovať, ón dobre vé hrať* (Lapáš, okr. Nitra); *Darmo gibicuješ, aj tag na teba nedám!* (Šurany). Takéhoto neželaného radcu nazývajú v Rakoviciach pri Piešťanoch *špicel pri kartách*.

Rôzne hry v karty sa rozšírili do takej miery, že medzi hráčmi vznikla kartárska terminológia (kvalifikátor *kart.* môžeme nájsť takmer vo všetkých dostupných výkladových slovníkoch). Nasledujúce slová reprezentujú práve túto časť slovných vyjadrení kartárov.

Spomenuli sme už základnú činnosť miešania kariet. Okrem najrozšírenejšej podoby (*po*)*kartovať* vo význame „miešať“ sa karty (*po*)*tarsujú*: *Nože potarsuj tie karti* (Chlebnice, okr. Dolný Kubín), príp. (*po*)*taršujú*. *Lepšie treba potaršovať tie karti, šecke veľkie sa spolu*, hovoria v Pukanci (okr. Levice). V tejto obci na označenie tejto činnosti používajú aj sloveso *trbl'ovať*: *Trbl'uje tie karti ako najatí*.

Tí, čo aspoň trochu ovládajú niektoré kartové hry, vedia, že karty po premiešaní treba *preložiť* či *presnúť*: *Najprv mosíš presnúť, aš potom rozdaj!* (Ludanice).

Vo východoslovenských nárečiach sloveso *zdimac* značí „vykladať

karty“: *Ciganki karti zdimali* (Sobrance); *žirovac* znamená „dávať dobré karty, žičiť pri rozdávaní“: *Dobre žiruje ten hlop* (Markušovce, okr. Spišská Nová Ves); výzva *Daj žir!* (z tej istej lokality) oslovuje rozdávajúceho, aby dal dobrú kartu.

Od podstatného mena *tromf* (karta prebíjajúca ostatné karty) je odvodené sloveso *tromfovať*: *Nemohel si tromfovať, ke_cí mal horki!?* (Valaská Belá, okr. Prievidza), prípadne *pretromfovať* „prebiť, zvíťaziť pomocou väčšieho počtu tromfov“. Na sloveso *tromfnúť* (predstihnúť, prekonať) môžeme celkom bežne natrafiť aj v dokladoch z oblasti športu: *Do bi to bil na teho chalana rekél, že to je takí dobrí biežec, fšeckich pretrumfél* (Skalica).

Podstatné meno *úbit*, resp. *zábit* značí „zabitie, tromfovanie v kartách“: *Al'e mi prišla súca karta pod úbit!* (Dolná Lehota); *Čože mu ideš tú dzesinú pod zábit?!* (Veľké Rovné, okr. Bytča). Výraz *stich* vykladá Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ) ako „karty, ktoré ziska hráč (prebitím) v jednom kole“: *Pokóni ščih maj!* (Brusník); *Na tri štíchi som vihral calí bank* (Revúca).

Známe je i podstatné meno *flek*, a to najmä v spojení *dať fleka niekomu*, t. j. licitovať vyššiu, hodnotnejšiu hru, prípadne zvýšiť stávkou na výhru: *Dal mu flek na zelené* (Prosné). Bezpečná karta, ktorá nič neprebíja, nazýva sa *šepleta*: *Samia šepleti si mi nadelil, s tím se nedá vihrač* (Šivetice, okr. Revúca). Hracia karta nízkej hodnoty je aj *čmina*: *Maš si tam hod'id' vol'áku čminu, nije d'esinu!* (Socovce, okr. Martin); *Mňe f kartách aňi čert ňepraje, zas som dostál samé čmini!* (Papradno, okr. Považská Bystrica). Záhorský výraz *puml* (Jakubov, okr. Malacky) značí „zlý bod pri hre v karty“: *Už dostaš trecého pumla* (Záhorská Ves, okr. Malacky).

Je zrejmé, že mnohé kartárske výrazy majú pôvod v cudzích slovách. Niekedy možno pôvod takéhoto slova vytušiť, tak ako v prípade výrazov *plonk* (Prievidza) „nekrytá, osamotená karta“, *blank* „samotná, čistá karta – jediná v určitej farbe“ (pravdepodobne z nemeckého *blank* – čistý, holý, nepokrytý): *Mal som blank džešatku, ta som ňemuh ňijag vihrac* (Ostrovany, okr. Prešov), a *blankový*: *Mal som lem blankovu damu* (Veľký Šariš). Častejšie však býva pôvod kartárskych výrazov zastretý a málo jasný.

Viacero zaujímavých slov nájdeme v pomenovaní kariet podľa symbolov, bežne označovaných ako farby. Asi každý vie, že v kartách sa rozoznávajú štyri symboly (farby): *červená* – *červeň*, *zelená* – *zeleň*, *guľová* – *guľa* alebo *holba* a *žaludná* – *žalud*: *Zahráme sa d'uráka, já buďem zeleň, Števo je červeň, Martin holba, Juro želut* (Dolná Lehota).

Podobu *červeň* zaznamenáva aj SSN 1 ako samostatné heslo s vý-

kladom „jedna zo štyroch farieb v hracích kartách“: *Maŕ som samé žalúdi, a išli červeňe* (Návojevce); *Šervení sú tromfi* (Kameňany); *Karti, to červeň, želeň* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov). *A mám veru tri červeňe!* (Valaská Belá). Červená karta môže byť aj *sercova*, t. j. *srdcová* (podľa výtvarného motívu v tvare srdca): *Na ruki mal sercového kraľa a damu* (Babin Potok, okr. Sabinov).

Zelená či *zeleň* je ďalšou zo štyroch farieb v kartách: *Ja som maŕ len dva zeleni* (Prievidza); *Hrali zme švindlera, višou son zo zeleňom, ale on daŕ holbu* (Návojevce); *Mam l'em tri želeňe* (Dlhá Lúka).

Tretím základným symbolom je *žalud'*, ktorý sa niekde nazýva *ajchla*: *Maŕ som samé žalúdi a išli červeňe* (Návojevce); *Má žaluda f kartách* (Lukáčovce, okr. Hlohovec); *Same žaludze mi chodza* (Dlhá Lúka); *Pitá sa ajchla* (Brezová p. Bradlom, okr. Myjava); *Mal dlhé ajchle, mosel toho durcha vihrát* (Brestovany). Pri Bardejove je známa aj podoba *žoluc*, *žoludzi* (žalude) a prídavné meno *žoludzni*: *žoludzni kral'* (Dlhá Lúka), z obce Staré Hory (okr. Banská Bystrica) pochádza podoba *želud*. V Muránskej Dlhej Lúke nazývajú *žalud'* aj *zub*, pravdepodobne podľa výtvarného spracovania tohto symbolu, alebo *mak*: *Prebi to makom!*

Guľa alebo *holba* je pomenovanie štvrtej základnej kartovej farby: *Vitronfuval ih z guláma a nahral sto* (Brestovany). Slovo *holba* je viac stredoslovenské a západoslovenské: *Vidaj tú holbu, lebo prehráš!* (Kameňany); *Aj holba má osem kariet* (Návojevce); *Len ukáš tú holbu, čo máš skovanú!* (Chocholná, okr. Trenčín). V SSN 1 je zaznamenané aj prídavné meno *holboví*: *Čakám holbového túza* (Bánovce n. Bebravou). Guľovú farbu v Brusníku volajú *ploch*: *Šva je tromf, ploch?*; v Muránskej Dlhej Lúke i v Revúcej má táto kartová farba pomenovanie *tekvica*. Najmä na východoslovenskom nárečovom území sa guľová karta nazýva *dzvonka*: *F kartah je i žoluc, dzvonka* (Dlhá Lúka); *Zahlašil dzvonku a šidzmu ku temu* (Haniska, okr. Prešov). Príslušné prídavné meno má podobu *dzvonkovi*: *dzvonkovi kral'* (Dlhá Lúka); *dzvonkovi višník* (Nižná Kamenica, okr. Košice).

O velikej rozmanitosti názvov kariet svedčí aj doklad, ktorý poskytuje dôkaz, že pomenovania kariet často odrážajú citovú zainteresovanosť hráčov. Napríklad: *A un mal ešči svojo mena pre karti*: *želeň volal želin-ka, červeň červinka, žaludze žalucki a kuľe buli kuľe* (Veľký Šariš).

V slovenských nárečiach nachádzame množstvo pomenovaní jednotlivých kariet: karta s číslom sedem je *sedmička*, *sedmina*, *sedma*: *Zme hlušeľi marijaš a mňe ostala l'em čista červena šidzmička* (Lipník, okr. Prešov); *Prišla mi šidzmina* (Dlhá Lúka). Sedma sa môže nazývať aj *šanta*: *Mal ši tri šanti, a ši prehral* (Markušovce); pri hre s názvom *fajer* je *šanta* iba červená sedma: *Mal som i šantu dakedi* (Veľký Šariš).

Karta na hranie s číslom deväť je *deviatka* i *devina*: *Nadložil som ma-*

kovú (t. j. žalud'ovú) *devátku* (Rochovce); *Potem mi prišla dzeviatka* (Dlhá Lúka); *Osmá, d'evina, to sú ňiske karti* (Návojevce); *G esu son kúpev devinu* (Brestovany). S rovnakým významom sa pod heslom *deviata* v SSN 1 skrýva ženská spodstatnená podoba *d'eveta* (Muránska Dlhá Lúka).

Desiatka v hracích kartách je *desina*, doložená napríklad z juhozápadoslovenskej a stredoslovenskej oblasti: *Mal som len plonkovú desinu* (Brestovany); *červená desina* (Prievidza), *d'esetu* (Sirk) majú v Gemeri.

Od desiatky vyššia karta je *dolník*: *Dolník, horník, král, tús, to sú karti!* (Návojevce), no SSN 1 zaznamenáva aj podobu *dolek* (Brodské, Záhorská Bystrica): *Ešte jeden dolek a už bi si vihral* (Valaská Belá). Na severozápade Slovenska je vo význame „dolník“ rozšírený aj výraz *spodek*: *Daj červeného spotka!* (Prosné), na východnom Slovensku je známa podoba *nižník*: *Za dzešatku idze nižník* (Dlhá Lúka).

Podobná je situácia pri slove *horník* (*horek, višník*): *Añi jedného horka nemám* (Valaská Belá); *Prišiel mi horek* (Prosné); *Za nižníkem idze višník* (Dlhá Lúka); *Maŭ som eš'e horníka, a'e tím sa ňedalo prebiť* (Krivá, okr. Dolný Kubín); *Každá farba má horníka, dolníka, krála a túza* (Návojevce).

Král' – hracia karta s obrazom kráľa – predstavuje jednu z vyšších kariet kartovej hry (medzi horníkom a esom): *Král, tús, to sú visoké karti* (Návojevce); *Neni horšé, jag na eso kúpit krála* (Brestovany). V niektorých výtvarných spracovaniach na tejto karte kráľ sedí na koni, a tak sa môžeme stretnúť aj s pomenovaním *kón* (Rakovice).

Najvyššou kartou je *eso* alebo *túz*. Výraz *eso* má prapredka v latinskom výraze *as*, ktorým sa označovala jednotka na hracej kočke. Ten sa v podobe *Ess* ujal v starej nemčine a postupne v nej nadobudol význam, v ktorom neskôr prenikol aj k nám: *Kedz máž eso, zabi!* (Rajec); *Tus prebije šicke karti* (Dlhá Lúka). V nárečiach nájdeme aj podobu *aso*, ktorá k nám prenikla z taliančiny: *Aj št'iri asá si maŭ, aj si prehraŭ* (Bobot, okr. Bánovce n. Bebravou). Ojedinele sa v rovnakom význame vyskytuje výraz *dviňa* (Veľké Straciny, okr. Lučenec).

Pozoruhodné sú názvy rozličných druhov kartových hier. Najznámejšie z nich (zaznamenané aj v KSSJ) sú *mariáš, oko/očko, žolík, kanasta*. Viacero dokladov na tieto najrozšírenejšie hry nachádzame aj v nárečiach: *A ked muž biŭ preč, nuš si aj mariáš zahráli* (Záhorská Bystrica); *Žena mu je na úmor a on hrá krčme marijáš* (Návojevce); *Očko, to barz hazardna hračka, hodzen veľo i vihrac, i prehrac* (Veľký Slivník, okr. Sabinov); *Na očko fše vihram* (Remeniny, okr. Giraltovce); *žul'ik* (Ploštín).

Rozšírené sú aj ďalšie hry, ktoré majú v nárečiach rozličné pomenovania a vo veľkej väčšine ich zaznamenáva SSN 1: *anc* (Veľké Bielice, Brestovec), *alagír/aladír* – kartová hra rozšírená na juho-

západoslovenskom nárečovom území: *Tak si začal pri kartách, jag hráli aladíra, z jedním rolníkom* (Šenkvice, okr. Modra); *Na Šředří večer sme hrávali alagíra* (Ludanice); *Ve vlaku zme hrávali marijáš, alagír, dzura* (Brestovany); *bunkoš a lórka* sú dva názvy pre rovnakú hru, ktorú poznajú pri Prievidzi. Na celom území Slovenska je známa v minulosti veľmi populárna kartová hra *d'uro*, nazývaná na jednotlivých nárečových územiach aj *d'urák, durák, na d'ura, dzuro, burík* a pod.: *Hrajme sa na d'uráka!* (Bánovce n. Bebravou); *Všera večer zmo se hrali na duráka* (Kameňany); *Cale pobeđe mi hrali duraka* (Dlhá Lúka); *Zahrajme sa na d'ura!* (Prievidza); *Pri pasení husí hrávali zme dzura alebo šustra* (Brestovany); *Hráli sa na duráka* (Brodské); *Dakedi hraju burika* (Markušovce).

Najmä medzi deťmi sú známe hry s jednoduchými pravidlami, napríklad *čierni Peter: Starkí hrali z malími ľen čierneho Petra* (Rajecká Lesná, okr. Žilina); *červení čučo, misa* (Rajec), *červení pes* (Brodské). Na Horehroní boli známe detské kartové hry *na flóru, o papuču, puci-hajzel, šuviks, na zelene*.

Podobné nekomplikované pravidlá má aj hra rozšírená v oblasti Lučenca, pri ktorej sa zbiera tá istá farba a ktorá má viacero synonymných pomenovaní: *hrať sa na papuču/na mas/na somára* (Kalinovo, Cinobaňa).

Expresívne pomenovanie so žartovným zafarbením má detská hra *hajzel: hrať sa na hajzel'* (Veľké Bielice), pri ktorej sa karty stavajú na seba na spôsob jednoduchej stavby, pričom jej pád určí prehru hráča, ktorý ako posledný priložil (asi nešíkovne) kartu.

Nielen kartárom budú možno povedomé stredoslovenské a západoslovenské názvy hier *ferbľa* (*ferbel', ferbl*): *Mi hrávame očko, a ferblu ňije* (Návojojce); *Zme hrali ferbla a to je zakázaná hra* (Brestovany); *ferbla* (Revúca); *hrát ferbla* (Brodské); hra s názvom *kláber* je známa napríklad v Brestovci. V panskej spoločnosti sa často hrával *preferans: U dubovského farára preferanc hrávali po ňed'eľách* (Dolná Lehota). Ďalšími hrami boli *ramšl* (Brestovec), hra *stojeden* (Brestovec), nazvaná podľa počtu bodov požadovaných na výhru, ďalej *piek, buršpicle: Tag zme tam hráli pieka – karti a buršpicle* (Veľké Trnie, okr. Modra), *šnaps* (*šnops*): *Múj svokr si umiá zahrát šnopsa* (Kúty); *hrát šnopsa* (Brodské), a *šuster* (Brestovany). Hru *na červenú* poznali v gemerskom Brusníku: *Chlapi sã hrávali na prátkáh na šervenú*.

Na východoslovenskom nárečovom území sú známe názvy *filo, fil'o* (juhošarišské nárečia): *Robotníci vo vlaku zvikli bavidz najvecej fil'a* (Záhradné); *Ja ňeznam hrac fil'a* (Hrabkov, okr. Prešov), či *filko, fil'ko* (gemerské a spišské nárečia): *Bavic še na fil'ka* (Studenec); *filko* (Revúca). V tomto prípade sa ponúka pravdepodobné vysvetlenie motivácie pomenovania niektorých druhov kartových hier: môže to byť

druhý význam slova *filo, filko* – človek na posmech, šašo, podobne ako pri hre *d'uro, dzuro*, kde vieme, že to je všeobecné pomenovanie naivného človeka, hlupáka. Porazený si prehrou v jednej hre vyslúži ono hanlivé pomenovanie a na čas sa stáva *dzurom, fil'om* a pod.

Podľa karty s číslom sedem, ktorá dostáva v tejto hre osobitné a silné postavenie, je pomenovaná vari najznámejšia kartová hra (*veselá sedma*: *Pod', zahrámo se na veselú sedmu* (Revúca); *Sedma prebija šetki karti, ke_ca hrá na sedmu* (Návojojce); *Dostál som šicki štiri sedmi* (Čierna Lehota, okr. Rožňava); *Sedma prebija šitko* (Muránska Dlhá Lúka).

Do slangu kartárov patria viaceré výrazy rozšírené pri rozličných druhoch kartových hier. Najznámejšími sú *tromf, adut* (karta prebijajúca ostatné karty; *adut* pochádza pravdepodobne z francúzskeho *atout* „na všetko sa hodiaci, hodiaci sa na prebitie proti všetkému“): *Temu sa dobre hraje, ket má samé trumfi* (Kúty); *Jeho aduti sú piki* (Záhorská Ves); *Jak som mal vihrac, ket som mal l'em jedneho aduta!*? (Babin Potok); *Neprebijaj mia zbitečne, zakát já mám aduti* (Skalica); *durch* (variant v kartovej hre mariáši): *Mal son karti na durch, ale raččej som hral sto a sedmu* (Brestovany); *betla* či *betl* (mariášová hra, nazývaná aj *žobrák*, pri ktorej vynášajúci nesmie chytiť sadu karát): *Hrajem betla* (Brodské); *betla* (Ploštín, Prievidza) a tiež slovkó *pas*, ako výraz rezignácie, vzdanie sa práva licitovať pri hre v karty.

Menej známe, no v nárečiach doložené sú výrazy *kompetenc* (Brestovec) – výzva pre protivníkov, aby sa vzdali; *lauf* (Brestovec) – výzva pre spoluhráčov na kompromis; *bit/zostat škart* (Brestovec) – pri hre v karty nemať farbu; *zglatovať* alebo *glat!* – kartový výraz v žolíku pri ukončení (zatvorení) hry: *Na cal'i večar som ani l'em raz nežglatoval* (Veľký Šariš) – neuzavrel hru; spišské a šarišské výrazy *guba* (záloh pri hre v karty) a *gubovať* (stavat' istú sumu na kartu pri kartovej hre): *Ten už guboval, teraz daj ti gubu!* (Markušovce). V Markušovciach používajú kartári aj výrazy *muska* (povinná hra v kartách): *Mušíš hradz, bo je muska*; a *muskasa* (otvorená pokladnica v povinnej hre v karty): *Do muskasi daj ešči šestak*.

Kartový výraz *pinka* znamená v Markušovciach vklad pri hre v karty: *Daj perši pinku a tag budzež hrac*, no v Sabinove je to poplatok za požičanie karát: *A nežapomňice zochabic pinku, bo karti stoja tiš peňezi*.

Spojenie *byť holý* značí nezískať zdvih, nemať nič pri hre v karty: *Holí zme, nemáme ništ* (Prosné).

Mimoriadne bohatá je frazeológia z oblasti kariet, ktorá prenikla do mnohých oblastí všedného života. Keď niekoho opustíme v zlej situácii, povieme, že sme ho *nechali v štichu*, ak *sa karta obrátila, zvrtila*, vieme, že situácia sa celkom zmenila. V živote niekedy musí-

me *postaviť (vložiť) všetko na jednu kartu*, teda riskovať úspech alebo neúspech spolaľhnutím sa na jediné rozhodnutie. Inokedy sa usilujeme *vidieť (nazrieť) niekomu do karát*, vtedy chceme poznať, uhádnuť plány, úmysly niekoho a odhaliť, čo zamýšľa. Ak si *vytiahneme* alebo *máme čierneho Petra*, máme smolu, lebo sme sa dostali do zlej situácie, sme oproti ostatným v nevýhode.

Známe sú frazeologické spojenia *ide mu karta* – darí sa mu (v hre), *hrať s otvorenými kartami*, *vyložiť, ukázať, odkryť svoje karty* – konať otvorene, *zrútiť sa ako domček z karát* – veľmi ľahko, *hrať niekomu do karát* – pomáhať jeho zámerom, nahrávať, *športové eso* – vynikajúci jednotlivец, *dať tromfa niekomu* – prevýšiť ho, *mať všetky tromfy v rukách* – byť vo výhode, *mať vhodné argumenty*, *priznať farbu* – povedať pravdu, *dať niekomu fleka* – vyhrať v súperení, poraziť niekoho.

Medzi mládežou môžeme počuť vetu *Si plonkovi!*, ktorú adresujú (podľa nich) zbytočnému, neužitočnému človeku, resp. tomu, kto nemá nijaké finančné prostriedky.

Mnohé frazeologické zvraty sú známe z nárečí: *sedzí jak adut* (Stráže n. Myjavou, okr. Senica) – pyšne, naduto; *hledzí jak taki adut* (Stupava) – zazerá; *perše gubuj, a tak kupuj!* (Štefanovce, okr. Sabinov) – najprv vkladaj, až potom ber; *nejd'e mu karta* (Rimavská Píla) – nemá šťastie (v hre); *karta sa obrátila* (Lukáčovce) – začal mať šťastie/smolu (v hre); *taki červení jak tus* (Dlhá Lúka) – veľmi červený, ale aj nahnevaný, rozzúrený; *už nemá tromfov, višli mu aduti* (Rajec) – zlyhal.

Skúsenosti z rozličných kartových hier a okolností, ktoré sa pri hre vyskytli, veľmi často sa uplatňujú i v bežnom živote. Platí to aj o niektorých nepísaných pravidlách kartárov. Za všetky spomeňme aspoň staré *čo leží, to nebeží* (čo je raz dané, už by sa nemalo meniť).

Z niektorých výpovedí cítime dobre mienené rady i ponaučenia pre vášnivých kartárov: *Z karát ešte nik nezbohatol, ale mnohí už na žobrotu vyšli; Keď sa ti najlepšie darí, prestaň hrať; Kto nehra, neprehrá; Nehraj, neprehráš!* K nim patrí skúsenosť, ktorá má napríklad v šarišských nárečiach podobu nasledujúcich prísloví: *Perše kotki poza plotki; Perša hra – psa hra*. V nich zašifrované poučenie má ten istý význam ako príslovia *Prvé štence za plot hádžu; Prvé štence odpustence* alebo významovo najpriehľadnejšie *Prvé vyhranie z vrecka vyhnanie*.

Rokmi overené skúsenosti kartárov nás poučajú dodnes: *Najlepší hráč – najväčší lotor; Sto kartárov, sto ribárov, sto muzikantov – tristo žobrákov*.

Kartári majú však aj svoje menej známe (kuloárne) ustálené zvraty a slovné spojenia: *Čerti mu podstlali* – vravia o tom, kto má šťastie v hre. K prehrávajúcemu hráčovi sa prihovárajú: *Kubo, dolu gate!* ale-

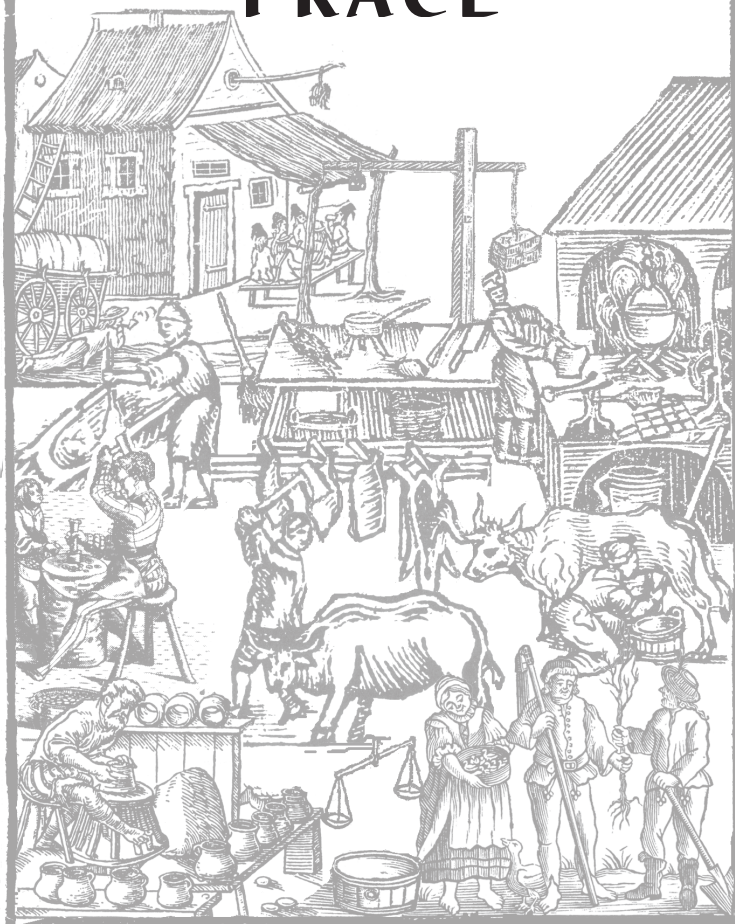
bo *Kubo, zavri knižku!* Na toho, kto nad ránom prehráva, platí žartovné: *Na svitaní bravy opaľujú* alebo *Večer psov derú, proti ránu svine opárajú*. Výrok stále prehrávajúceho hráča je značne expresívny: *Tu vari psov drali!* Definitívnu prehru hráči komentujú takmer sarkasticky: *Obstriali mu perie; Nechal za sebou pierka; Pustil perie*, alebo vtipne: *Výhral z kapsy* (t. j. prehral). Niektorých prehrávajúcich možno trochu upokojí tvrdenie: *Nemá šťastie v kartách, má šťastie v láske*. Málo známy je kartársky výrok: *Pod skalou ryba. – Pod skalou žaba*. Takto zvykli kartári komentovať situáciu pri zdvihnutí (preložení) kariet – ryba značila dobrý znak, žaba, naopak, znak zlý.

Človek si v toku všedných dní sotva uvedomí, ako sa karty a hry s kartami nenápadne vkradli do nášho podvedomia a dostali sa do našej slovnej zásoby. Veď si len skúsme uvedomiť, koľkokrát *priznávame farbu*, ako často *hráme s otvorenými kartami*, ako radi *tromfujeme* a nenecháme si, ak je to možné, *pozerať do kariet*. Z času na čas, keď sa necítíme dobre, môžeme byť *zelení ako sedma* alebo *túz*, často bývame alergickí na *kibicov* a v zúfalej situácii neraz použijeme *posledný tromf*, prípadne sa istíme nejakým tím *esom* či *žolikom v rukáve*.

Ak šach nazývame kráľovskou hrou, o kartách môžeme hovoriť predovšetkým ako o ľudovej hre, hoci mnohí na vlastnej koži pocítli, že karty sú skutočne svojím spôsobom *diablovo pokušenie* a že na ich obraznom pomenovaní motivovanom *čertom* a jeho *obrázkami* predsa len čosi pravdy bude.

MILOSLAV SMATANA

PLNÉ RUKY PRÁCE

Z pltníckej lexiky

*Škoda plte, škoda vesla,
všetko voda preč odnesla,*

zaspieval si kedysi ne jeden slovenský pltník, ktorý pri rozbití plte prišiel o všetko, čo mal. Je dobre známe, že plavenie plti naložených tovarom, preprava dlhého dreva v pltiach – *pltenie* – bola v minulosti u nás veľmi náročná a nebezpečná práca. Neregulovaný, neupravený Váh, Hron, Orava či Kysuca najmä po prudkých jarných dažďoch, ako aj nevyspytateľné prírodné živly znamenali pre cesty plťami – *pltnice* – veľa nástrah, prekážok a nešťastí. Rozbúrené vody riek odtŕhali pozbýjané zväzky plti od brehov a ničili ich tak, že si pltník horko-t'ažko zachránil svoj holý život: *Naraz ho taslo z jeho plťu na skalu, d'je jeho plď' rozbilo, tovar mu zhrnulo s plťi a oni obidvaja jako kamarádi s plťe moseli skočid' do vodi. Čil keď bola veľká voda, tak plťníci keď ňestihli viplávad' g brehu, tag butto sa jeden alebo druhí z ňih zatopel* (Zamarovce). No neboli to len tieto nástrahy a pohromy, ktoré ľakali pltníkov. V starej pltníckej predstavivosti sa objavovali aj vodníci, mnísi, víly, zlí duchovia, ktorí tiež vraj striehli na majetky a životy pltníkov a ťahali ich do zradných vôd. Často vo veľkom strachu plavili sa naši pltníci až do Pešti. Spomienkou na nich zostali mnohé pltnícke piesne, povery a povesti, popretkávané bohatou pltníckou lexikou. Časť z nej nájdeme aj v kartotéke dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV, v knihách M. A. Húsku *Slovenskí pltníci* (Osveta, 1972) a A. Habovštiaka *Oravci o svojej minulosti* (Osveta, 1983).

Dôležitým miestom na brehoch riek, kde prebiehal prvý proces vlastnej pltníckej práce, a to hneď s príchodom jari – *viazanie* či *zbíjanie plti* (tie sa totiž nikdy podľa pltníckej terminológie *nerobili*) – bolo *pltisko*, *pltnisko*, *plťovisko* i *plavisko*. Potvrdí nám to niekoľko príkladov: *Okolo brehu Oravi, šad'e bival'i plťníská* (Podbiel); *Plťki zviedli na plťovisko do Šalkovej* (Šalková); *Splavovanuo drevo bacúšski plťníci viťahoval'i pri most'e v Bacúchu, gd'e bolo veľkuo plťisko više i ňiže mosta* (Bacúch); *Na plavisku bl'isko g vođe uložil'i dve aš štiri*

pováľki (Liptovský Hrádok). *Pováľky* boli tenšie brvná, na ktorých zbíjali plte. Najstarším jednoduchým plochým plavidlom zo zviazaných kmeňov stromov bola *plt'*. Táto stará lexéma je v praslovanskom jazyku vytvorená od základu – *pleu* – od kmeňa t-ového participia, čo je „plávajúce“ drevo (Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého, Academia Praha, 1968). Nájďme ju spolu s mnohými jej derivátmi aj v slovníku Antona Bernoláka, napr.: *na plt'e (po pltách) wezt', zist', zwezt' sa; pltní*, synonymum *pltowí – pltné drewo; pltnica, pltnictwí*, syn. *pltnikowáńi; pltnikowat', pltowat'*, syn. *na plt'e ist', pltek* (Bernolák, A.: *Slowár Slowenski, Česko-Lat'insko-Nemecko-Uherski*, Budae, 1825 – 1827). V slovenských nárečiach nájďme podobu: *plt, plt', plt'', plta, plit, puc, puť*, pričom sa môžu vyskytnúť tak v mužskom, ako aj v ženskom rode. Zmapovali sme si ich z rôznych pltnických oblastí Slovenska: *S pltou som chodievaŭ ako chlapedz až dolu do Komárna* (Stankovany); *Paňebože, d'e sa já tera_s tím plt'om pribijem?* (Dolná Lehota); *Ňemohli zme plt' pribit'* (Šútovo); *Kedz_me zaviezli fúru do Žarnovici alebo takto tam gu Hronu, to plt'iama potom otchádzali tie drevá* (Bzenica); *Gd'e ti pu'e boli, tam nakladali ten tovar ti Mad'ari f Sereďi* (Riečnica); *Ňebohá macer mi rospráwä-la, že jěj ocec chodzieval s pucámi do Nového Mesta a niekedi až do Komárna* (Brvnište); *Drevo zme spúšťali dole vodu na plti* (Valaská Belá); *Z Ilavi ideme pre teho kona vella Váhu, jako na druhí bog Váhu sa dostat, reku. A išla plt, išli Hornáci s pltáma. Reku, veznite nás po Trenčín...* (Brestovany); *Bodaj sa vám plta roztrískala!* (Hlohovec); *Sedli na jeden plit* (Veľký Šariš).

V pltnickej lexike nájďme aj názvy rôznych typov plti: podľa techniky viazania, zbitia plte; na prepravu menších či väčších nákladov; na krátke či dlhšie vzdialenosti a pod. Najčastejšie to boli: *plťky, kozy, polovičky, zväzky a cúgy* (v mnohých hláskových obmenách): *To zme maľi takí pltek, čo zme z dreva zbilí* (Ľavkovo); *Z horňieho konca eš ku Markovej skal'e na plťku splavuvaŭ* (Dolná Lehota); *Aj tak po jednom zme chodili s tími kozami* (Párnica); *Do kozi zbíjalí Bacúšańia mokrie borovice* (Bacúch); *Plťe zme zajímali od Hrátku; to zme zháňali polovički a o_Ĥeplej to bou zväzok a ot Komárna päť plťí, to bou cúk* (Lúčky); *zvazek plcí* (Bošáca). Plavbu plte dolu riekou riadil *pltník* (nárečové varianty: *pltník, plťník, pucník*) alebo *pltiar (pltár, plťár, plťiar)*. Popri rozšírenejšej spisovnej podobe *pltník* zachovala sa nám v okolí Martina, Hlohovca, Trenčína a Serede zriedkavejšia forma s príponou *-iar, -ár*, napr.: *Plťiari f Šútove volajú vrch Zobor pri Nitre Zomborom* (Šútovo); *Pamatám si šag, jako chodzili plťári* (Hlohovec); *plťár* (Orechové, Sereď).

Na každej plti boli obyčajne dvaja pltníci: *predník*, skúsený a zručný chlap, a *zadník*, ktorý sa zaučal veslovať a vykonával rôzne pomocné práce: *Jeden za druhím řenuli dolu vodou, po dvaja sa vezli*,

predňíg na pretku a na zatku zadňík (Dolná Lehota); *Já som bou predňík, zadňíkovi som prikázau, žebi nakládou toho ohňä* (Párnica). Zodpovednosť za plť, ako aj za celý náklad mal *faktor*. Ten obyčajne vyplácal pltníkom aj mzdu. Pekne sa o ňom vyjadrovali na Orave: *Faktor mau v moci to drevo* (Párnica). Faktor tiež dával povel na odplávanie plťí z plťoviska, ktoré výstižne volali *odletom plťí* alebo *letom* (*letiet*) *na dol*, lebo pltníci: ... *si posedali na pld a zleteli dolu adž do Strečna* (Likavka). Faktor šiel prvý, určoval smer a zodpovedal za bezpečnosť cesty: *Pravdaže čilek ket ten transpord išiel, faktor išiel popretku ze svoju plťú, za ňím postupovali jeho kamarádi, čilek ket ten prešiel, pravda šťastivo ich faktor s plťú, tak kíval, abi si dávali pozor, abi postupovali tađe, kad'e postupuje on* (Zamarovce).

Každoročne s príchodom jari sa pltníci vydali na cestu, plavbu plťou s tovarom – *pltnicu*; išli *plťit*, *plťničit*, *plťnikovať*. Zaúčili svojich synov už od mala do rôznych prác na plťovisku a pomaly si ich brávali so sebou aj na pltnice. Nebolo zriedkavosťou, že na tieto nebezpečné cesty išli aj ženy a dievčatá. Zachovali sa nám o tom aj doklady: *Bolo mi eš'e iba d'eväd' rokuof, ke_com bou prvi raz na plťnici* (Nižná); *Aj ženi choďili na plťnicu* (Párnica); *Mala som dvanázd rokou a už som chodila na pltnicu z_ocom. Tak s Tvrdošina zme zhánali plťi do Krpelian, do Žilini, de ktorí tú plť dostau* (Stankovany); *Víchodiskom hronskej plťnice bou Bacúch* (Bacúch); *Aj muoj otec, aj star_uotec plťničili, nuž i já* (Dolná Lehota); *Var sä plťnikuje heno do Žil'ini a do Stražova* (Párnica); *Máte tam drevo f Párnici, to mi splťnikujete!* (Párnica).

Na pokojných nerozbuřených hladinách riek za slnečnej pohody plávala plť z obielených plťových driev veľmi majestátne, vznešene: *Pekňe sa kolísala na vod'e, samo ich tam hojvalo* (Dolná Lehota). Pripomínala hrdú dievčinu s pružnou ľahkou chôdzou a príjemným, oku lahodiacim vzhľadom. *Nesie sa ako plť; Je hladká ako plťka*, vravievali, naopak, o žene alebo dievke v Liptove. No neboli to vždy len lichotivé predstavy o ženách. Starší liptovskí pltníci hovorievali o nástrahách Váhu: *Jarný Váh ako mladá žena, nevieš, kde ťa oklame*. O príliš rečnivej žene zas hovorili: *Lapoce ako koza* (Partizánska Ľupča), pričom tu mali na mysli už spomínaný druh plte kozy, ktorá bola zviazaná iba vpredu, zadné konce boli voľné a neprestajne čľapotali vo vode. Z analógie s plťou, ktorá bola stále nasiaknutá vodou, vznikli prirovnania vzťahujúce sa na človeka pijana: *pije ako plť; spíti ako plť* (Partizánska Ľupča). Keď je niekto veľmi smutný, prihovárajú sa mu na Orave: *Čuo hl'ádiš, ani kej ťi plťi u'enuľi?* (Krivá).

O pltníkoch bolo známe, že to boli chudobní, biedni ľudia. Svoje remeslo považovali za veľmi riskantné, odvážne; bola to ťažká hrdlačina. Potvrdzujú to aj prirovnania z Liptova: *chudobný ako pltník*;

bohatý ako pltníkova komora; stojí ako pltníkova chalupa. Tento význam dopĺňajú aj niektoré príslovia a porekadlá z Partizánskej Ľupče: *Pltnica je dobrý voz, ale protinos; Naša pltnica, to ťažká hrdlica!* Chorému pltníkovi predpovedali: *Skoro puojďe na dolňú zem z doskami (Lúčky),* a keď nebudaj zomrel, konštatovali: *Pustiť veslo!; Pošieť nadol!* (Partizánska Ľupča).

Pltníci však boli známi aj svojou veľkou súdržnosťou, starostlivosťou a vzájomnou pomocou. Cítiť to z prirovnania a porekadla: *Starajú sa oň ako o pltničku sirotu; Pltnička sirota má otcou do tucta* (Partizánska Ľupča).

Mnohé z frazeologizmov skrývajú v sebe aj vtip, žart, posmešok. Napríklad o veľmi skúsenom pltníkovi sa v Liptove hovorievalo: *Vie na vod'e (na Váhu) každý chodník;* o prelietavosti, nestálosti mladých pltníkov v láske sa tvrdilo: *Pltník ako sták, pomiluje, nehá tak!* (Partizánska Ľupča). Keď pltník uviazol s plťou na plytčine, posmievali sa mu: *Šieť kozu krmíť, šäk?* (Dolná Lehota) alebo za nimi vykrikovali: *A d'e bud'et'e krmíť?!* (Dolná Lehota); nebezpečné miesta a nástrahy komentovali: *Pri Strečne ničdi nasucho pltník neobišieť* (Kraľovany).

Niet už plť na našich riekach, ktoré by zväžali drevo z hôr na Dolniaky; nezhorekuje si už slovenský pltník nad škodou, ktorá ho postihla. Zostali len v spomienkach ľudí najstaršej generácie, ktorá dnes tvrdí, že: *Terajší človeg bi už pltničid' aňi nevidol'el* (Vavrečka). A trochu sme si na nich spomenuli aj my v oprášených lexémach a frazeologizmoch.

IVETA FELIXOVÁ

Kone moje, kone vrané

V živote nášho obyvateľstva oddávna malo rozhodujúce postavenie poľnohospodárstva, v ktorom významnou zložkou bol chov statku a osobitne chov koní. Kôň bol dlho najdôležitejším prostriedkom na dopravu, či pod sedlom, alebo v ťahúnskom postroji. Vynikal rýchlosťou, silou aj oku lahodiacim vzhľadom. Uplatňoval sa v jazdeckých družinách a vojenských útvaroch. V ľahkých vozidlách (*kočoch, hintovoch*) i v ťažkých *furmancoch* spájal vzdialené kraje, doma sa využíval pri orbe (porov. Nižnanský, J. R.: Príspevok k chovu koní na juhozápadnom Slovensku. Slovenský národopis, 16, 1966, s. 123 – 161).

V našej staršej spisbe nemalú pozornosť chovu koní venoval národohospodársky orientovaný obrodenský autor Juraj Fándly najmä v rukopisnej piatej stránke Piľného domajšieho a poľného hospodára nazvanej O konoch (1810), v ktorej uplatnil aj množstvo západoslovenskej nárečovej (ľudovej) lexiky (Fándly, J.: Piľní domajší a poľní hospodár I. Bratislava, Tatran 1990. 520 s.).

Veľa nárečových slov z okruhu chovu koní obsahuje kartotéka Slovníka slovenských nárečí v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV. V nej nájdeme označenia plemien, vlastností koní a ostatné termíny súvisiace s touto tematikou.

Nárečové údaje z terénu uvádzajú na našom území (najmä na juhozápade) teplokrvné plemená, ako bol *uhrák, ľahký uhorský, dolnozemský, maďarský kôň, nónius, lipican (lipicáner)*, v severných oblastiach menší *hucul* (v okolí Prievidze je expresívne pomenovanie *cverglík*), prípadne *poľáčik*. Zriedkavejšie sa vyskytovalo chladnokrvné plemeno. Na juhozápade ho zahŕňali pod názvy *štajerák (štajrák, poľštajrák), slezák*. Odborná literatúra i Fándly uvádzajú viaceré plemená.

Slovom kôň sa všeobecne označovala aj kobyľa (náreč. *kobiya, kobola, kobula*, na Záhori *hrebica*), aj žrebec – plemenník (na Záhori *hrebec*; ten sa nazýva aj *vajčiak/vajčák*, v Šariši *vajčkoš*, na Spiši expresívne *drigant*). Vykastrovaný (*vyrezaný, vyškopný*) žrebec sa označuje slovami *valach* i *rezák*. V nárečiach sa vyskytuje viacero pomenovaní zriebäťa, zavše sú to expresívne, až maznavé synonymá ako

žriebla, žriba, žrebe, hríba, hríbia, hriéba, hrebec, žrebec, žrébatko, žrebček, koniča, koniček, hača, hačko, hačur, hačurik, čičko atď.

Podľa sfarbenia pigmentu, kože a srsti označovali sa kone jednoslovnými aj viacslovnými výrazmi. Čisto biely kôň je *belo*, *belko*, (kobyľa *belka*), v Šariši *biľak*. Takýto *lisi kuň* (Spiš) je však na celom území známy ako *šimel*, *šim'lo* (i *šiml*), *šim'la*. Žartovný názov *marcin* (napr. v Bučanoch pri Trnave) má pôvod v známom úsloví *Prišiel Martin na bielom koni*.

Najcennejšiu srst' má vraj vraný kôň (na Spiši *čarni hačur*), na celom území nazývaný prevažne *vraník* (v Skalici i *vraňák*, *vranka*). Značne rozšírené je aj expresívne pomenovanie *cigáň*. Kombináciou týchto farieb vzniká sfarbenie srsti sivých odtienkov – sivý kôň sa všeobecnejšie nazýva *sivko*, *sivak* (východoslovenská oblasť). Tmavším odtieňom sa líši *burý*, *buravý kôň*, kobyľa *bura*, miestami označovaný ako *popolavý kôň* atď. Na srsti najmä dobre chovaných, *obročných*, sivkov vytvorené krúžkové odtienky motivujú aj ich pomenovania ako *jablkový kôň* (*jabúčkoví kón*, *jabúčkoví šimel*), *jablčisti šiml* (Fándly), *grošatý kôň* (*grošuvatí*, na Spiši *grošati dereš*), *grošák*.

Plavé, jasnohnede až gaštanové sfarbenie majú kone nazývané *fako*, *faka*, *fukso*, *žlták*, expresívne *kravár* (na Myjave), *šarga*, *gaštan*. Zvyčajne majú bledé chvosty a hrivy. Výraznejšou červenohnedou farbou upozorňuje na seba ryšavý kôň, *ryšiak* (na Záhori *rišák*, *rizo*, *rizák*), *hrdziak*. No v škále červenohnede sfarbenia sa vari na celom našom území vyníma čiernotieňovaný *pejo*, *pejko*, miestami známy ako *hnedák*. Pri kombinácii týchto základných sfarbení vzniká srst' s rozličnými farebnými odtienkami plošne všelijako uspôsobenými. To motivuje aj označenie koní s rozlične sfarbenými ňľakmi, napr. *strako*, *strakoš*, *strakáč*, *dereš*, *šekel*.

Farebné kone majú zavše na niektorých miestach tela menšie či väčšie biele škvrny, tzv. odznaky. Napr. na čele býva *hviezda*, *lyska* (na východnom Slovensku *bl'osati kuň* i *bl'osa*), na pysku dlhšia *lysa*, *lysina* (na východnom Slovensku i *hol'ina*) a od toho je označenie koňa *lyso*, *lysko*, *lyska*; na prednej časti hlavy až po chriapu širšia lysina sa volá *lampáš*. Farebný kôň s bielymi nohami nižšie kolien je *kešavý kôň*, *kešo*, kobyľa je *keša*.

Podľa využitia rozoznávajú sa *lahké kone* (teplokrvné), ktoré sú zvyčajne dobré *behúne* aj *táhúne* (v Novohrade i *taháre*); *ťažké kone* (*štajeráky*) vraj *sa darebnejšie* (Šurany). Rozlišovali sa *sedliacke*, *robotné kone*, *vozelnícke* (na Myjave), *voziarske* čiže *furmannské kone*, *kočové kone* – no niektoré boli do voza i do koča. Označenie *vrchový*, *sedlový kôň* znamenalo jazdeckého koňa.

Ťáhúne a voziarske kone sa uplatňovali najmä pri poľnohospodárskych prácach, v povozníctve zvyčajne ako záprah (*zápraž*, na Orave

spreža, na východnom Slovensku *cug*, všeobecnejšie *poťah*). Okrem dvojčlenného záprahu používali v minulosti aj záprah so štyrmi koňmi – *štvorku*. Výpomocný záprah, *príprah*, sa označoval aj výrazmi *prípínok*, *zápinok*, *zápinka*. Podľa terénneho údaja zo Spiša tretieho pripriahnutého koňa nazývali *logoš*.

V dvojčlennom záprahu na našom území ľavého koňa označovali termínom *sedlový*, na strednom Slovensku *podsebný*, *odsebný* kôň; pravý bol *náručný*, *ručný* (južný Spiš), na juhu západného Slovenska *vedľajší*, na strednom Slovensku *brázdný*, *ksebný* a pod. V jednočlennom záprahu drobnejších hospodárov (na juhu západného Slovenska *jednoškári*) koňa zapriahali popri ľavom boku oja.

Chovateľov koní možno všeobecne označiť termínom *koniari* (po západoslovensky *konári*, po východoslovensky *koňare*). Na veľkostatkoch *koniari* boli sluhovia pri koňoch (na rozdiel od sluhov pri rožnom statku). Okrem *furmanov* (v mestách i *špeditéri*) sa zavše uplatňovali *foršponti*, *foršpontári*, ktorí vykonávali povinné vojenskej odvážky a pod. Starším označením obsluhy či používateľov koní (*jazda*, *tréni*) bol výraz *konníci*, s ktorým sa stretáme napr. v Kalinčiakových povestiach, no už zriedkavo sa vyskytuje v nárečiach (napr. Brestovany), a to v súvislosti so sedliackym bandériom ako jazdec-kým slávnostným sprievodom biskupa, ablegáta a pod.

Ku „konskej epike“ patria i expresívne slová vyjadrujúce dobré či pekné alebo negatívne vlastnosti tohto výrazného pomocníka človeka v našich krajoch. Dobrými vlastnosťami a vzhľadom sa vyznačujúci koník sa okrem všeobecnejších pozitívnych prívlastkov oceňoval napr. výrazmi *hrdý*, *náramný*, *parádny* kôň, *tiran* (v Šariši dobrý ťahúň), *paripa* (bujný, obyčajne kočový), *tatar* (Markušovce: *Mace šumneho tatara teho koňa*), *tátoš* (obyčajne v prirovnaniach) a pod. Hanbu týmto koníkom i koniarom robia *mrchy kone*, ktorým prischli napr. pomenovania *mítrha*, plurálová podoba *trhy* (na Záhori), *mrcina*, *drabina*, *debra* (na Spiši), i *dzevla* (juhotreňčianske), *žebrák*, plurálová forma *hače* (na Myjave), *remunda*, *konina* (v južnom Zemplíne) atď. Išlo vždy o staré, chudé a slabé kone.

Z okruhu chovu koní a jeho pomenovacej lexiky bohato čerpá i ľudová slovesnosť, najmä piesňová tvorba od Záhoria (*Gajarané, Gajarané, zajali vám kone vrané...*) až po Zemplín (*Na koňičku neše še...*). Aj sám zasnežený reliéf krajiny akoby radostne spieval, keď na jeho cestách, po jeho dedinách či mestách podmanivo zaznievali zvončeky – *cengálky*, *hrkálky* alebo po východoslovensky *krahulce* na parádnejších širokých *zvršcoch* chrbtov pejkov sepkajúcich v saniach či korbe.

JOZEF R. NIŽNANSKÝ

Ondreju, Ondreju, ďe konope sejú

*Napijú sa páleňiho, všelijakího suroviho
zo skleňiho, poskočia si resko,
žebi im konope nariastli velikie,
jedňimi si bok prikrijú a druhie prepijú.*

Jednou zo základných povinností gazdinej v domácnosti v minulosti bolo zabezpečiť rodinu plátnom, z ktorého sa zhotovovali pracovné i sviatočné odevy, ako aj dekoratívne a úžitkové tkaniny potrebné v domácnosti aj v hospodárstve. Práve preto sa vo zvykových a obradových aktivitách venovalo toľko pozornosti symbolickým úkonom orientujúcim sa na zabezpečenie bohatej úrody a plodnosti priadnych rastlín, akými na slovenskom území boli konopa siata (lat. *Cannabis sativa*) a ľan siaty (lat. *Linum usitatissimum*).

Nielen prajná príroda, obradové úkony, ale aj pohanské božstvá, ktoré sa v ľudovej viere a poverách tešili veľkej obľube, hoci cirkev proti nim bojovala aj ich zakazovala, mali pomôcť dosiahnuť želanú prosperitu. Ešte súčasní informátori zo staršej generácie pamätajú, ako cez fašiangy napr. vo Vernári „*staré ženy vyskakovali po povalu a spievali Husty ľen do koľen, dievčaťu pod postel’ a rovnako ženy si vypili na priadená*“. V Závadke si „*dievky vo vrstve (priadky) z múky robili bobáľky a aj tri metre dlhé ich varili, aby mali veľký ľan*“ (Luther, 1994, s. 432. Citované príklady uvádzame takým spôsobom, ako sú zapísané v publikovanej práci, hoci nárečový zápis nezodpovedá ustáleným pravidlám fonetickej transkripcie). Cirkevné zákazy takýchto magických rituálov, majúcych korene v pohanských náboženstvách, a poučenia hospodárom spísal v kodifikovanej bernolákovčine aj J. Fándly vo svojom Piľnom domajšom a poľnom hospodárovi. Fándly okrem iného uvádza, „... že všetkí títo nasľedujúce povedačky sú darebné kľebeti, hrišné babské poveri, abi sme jim ňeverili, že... Keď seješ žito lebo jačmeň, lebo semeňec, abi ho vrabce ňevijíďali, vezmi s tého zrna volačo do úst’ a zatál s ňikim ňehovor..., Keď seješ ľeň, lebo semeňec, vezmi pre to semeno dlhí mech, a veľice nadľho

sípaj doňho, aj s ňeho to zrno, že bi si mal mať visoki leň a koňope..., Keď bude gazďina lebo d'ívka na posledni fašang tancovať, visoko skákať, že budú koňope...“ (Fándly, 1990, s. 322 – 325).

U Slovanov bola vo vedomí ľudu, najmä žien, rozšírená viera v pohanskú bohyňu Mokoš ako ochrankyňu ženských prác, zahŕňajúcich i pradenie. Božstvá sa všeobecne uctievali, a tak aj Mokoši bol zasvätený jeden deň v týždni – štvrtok. V tento deň sa nesmeli vykonávať niektoré práce, zároveň platil prísny zákaz pradenia. Vo východoslovenských krajinách sa napr. tradovalo, že Mokoš chodila v noci po chalupách a priadla, ak kúdeľ bola voľne prístupná. Na slovenskom území sa až donedávna uchovávala predstava o démonickej bytosti *štvrtici* alebo *štvrtnici*, ktorá trestala ženy pri porušení zákazu pradenia (podľa Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska, heslo Mokoš). Ešte aj v r. 1983 sa podarilo v Čičmanoch získať (vzhľadom na tému poverových predstáv) unikátny záznam anekdotického charakteru dokazujúci hlbokú zakorenenosť prežitkov vo folklóre: „... *ňedaľeko náz býval dlhé roki kostelňik. A to bol ozaj taki tárač chlap. No a prv, že sa ve štvrtge ňepriadlo, lebo že chod'ila štvrtelňica a tá strašila, kto ve štvrtke priadol. No a prv bol'i také malé oblúčki u náz na tých chalúpkach. No a jeho napadlo, že si z venku podložil klátik aľebo niečo také a zvenku do teho okna spust'el nohavice a otočel sa zadkom. Pozeral, zabúchal na okienko. Žena sa otočela, lebo priadla a hned' žehnala: Ó, ti moja milá štvrtelňica, odvráď ode mňe tie hrubizne ľica a dlhokánski nos!*“ (Čičmany, 1991, s. 209).

Synkretizmus pohanskej viery a novovekého kresťanstva sa odrazil napr. aj v tom, že pôvodne Mokoši zasvätený štvrtok sa po prijatí kresťanstva preniesol na Luciu. Pohanské prežitky sa však ťažko vykoreňovali. Opäť vo Fándlyho diele nachádzame dôkazy o tom, ako cirkev osvetou bojovala proti takýmto „zvráteným“ myšlienkam. Na často kladenú otázku „... *jako sa volá tento mesíc, v ktorém býva svátek Lucie, máme-li sa na ten d'eň prasľice zdržať, môžeme-li ten večer semká sa zénd'it' na prádku? Je-li to pravda, že s. Lucia bere aľebo rozdáva vreténka?*...“ sa dávalo poučenie, že *bi to bol hrich od jednéj každéj, která tak potupňe o téj veľkéj s. mučedľnice hovori a doveruje, že jéj ňeúčtivosť robí; že to ňeňi pravda, že bi s. Lucia vreténka brala lebo rozdávala, že je to taká darebná ženská kľebeta..., ... že sloboda nám je práscit', šit', prať aj inšú jakúkoľvek robotu robiť...*“ (Fándly, 1990, s. 322 – 325).

V samom spracovateľskom a výrobnom (pradiarskom a tkáčskom) procese sa často na pomenovanie produktov, nástrojov, náradí a ich častí používali názvy motivované neodmysliteľnou každodennou realitou hospodára, názvami zvierat a ich končatín, pomenovaniami rodinných príslušníkov a pomocníkov z mäsa a kostí, ako aj postava-

mi len podobnými ľudským bytosťami (v článku sa zaoberáme práve lexikou z tejto tematickej oblasti).

Slová, ktoré sa bežne používali a tvorili jadro slovnej zásoby, sa začali uplatňovať v terminologickej vrstve slovného fondu ako východiskové slová alebo ich odvodeniny aj v prenesenom význame (metaforicky) na základe podobnosti (v tvare, funkcii, polohe, miere) so známou realitou.

I takýmto spôsobom vzniknuté ľudové termíny slúžili na presné označenie reálií. V tej-ktorej lokalite boli jednoznačné a autochtónnemu používateľovi zrozumiteľné. Cudzincovi, hoci bol Slovák ako repa, ale ktorý prácu a reč domácich gazdov a gazdín nepoznal, napríklad hrozilo, že po zapíjaní oldomáša pri výhodnej kúpe „kozy“ si domov zo Sebechlebov odnášal nie zviera, čo mlieko dáva, ale drevenú „rárohu“ na prevíjanie priadze: *Na koze bolo hrubuo praďeno pamoku*. Podľa tohto príkladu mohla byť reč vzdialených obcí žriedlom mnohých hádaniek a prevkapaní.

Ak priaznivé prírodné podmienky a dobrý osev splnili pragmatický predpoklad hojnej úrody, dodržiavané obrady agrárnej mágie sa postarali o to, aby ľan či konope narástli s'á hora, v polovici leta sa mohli zrelé rastliny trhať, následne močiť, potom *sä konope staväli na takie panáki* (Párnica) a takýmto spôsobom sa sušili. Takmer po celom Slovensku sa pri týchto činnostiach ozývala žartovná pieseň:

*Močila konope, močila,
žabka jej do čižmy skočila...*

Nejedna Horehronka si snečnú páľavu pri práci zmiernila pesničkou:

*Zasial som má milej pod horu len,
takí jej nariastol až do kolien.
Semeno zlatisté a vlákno striebisté,
hodvábni len, hodvábni len.*

Na *sekačke/trlici/vytieračke/patieračke* sa rastliny vkladáním suchých stebiel medzi *zuby* a *veko* oddrevnili a zbavili pazderia: *Trľica, tá mala ľen jeden takito zúbek ces prostredeg a takto sa to sekalo* (Košeca, okr. Ilava). K jesenným prácam patrilo i *česanie* ľanu a konopí na *šteti* s redšími, neskôr s hustejšími drevenými alebo kovovými *klincami/zubmi/zubcami*: *Take zubi buľi na takej deske a še tak potom rafal toten ľen* (Buglovce, okr. Levoča). Takto získané vlákno rôznej kvality sa skrúcalo do *bábätiek/babiek*: *Vičesané povesná sa skrúcali do bábäték a spletali do vencóv* (Madunice, okr. Hlohovec). *Porobil'i*

še bapki a še dali do kitki a tak stojelo do ješeňi (Sobrance), na pôjde čakalo na spradenie. Fándly vo svojom Hospodárovi radí začať s nasledujúcimi prácami už v novembri (listopad): „*Ženi včasráno stávajú, pradú..., ...budú kúdeľ, koňope, ľen, bavlnu, ľebo vlnu práscit'*“ (Fándly, 1990, s. 216). Usilovné ženy a dievky sa schádzali až do konca fašiangov po večeroch na *priadky do kúdeľných chyží, do vrstvy* a tam pri spoločnom speve, žartoch a strašidelných príbehoch spriadali zlatisté vlákno. V mnohých dedinách na Slovensku si ženy priadky prisadli *dnisko/sedisko/kridlo/podritku* na praslici: *Na kudzeľi jest podritka, to tota časť, dze še šedzi* (Sokol', okr. Košice). Kúdeľ sa na praslici upevňovala ihlicou či *panákom/koníkom*: *Na konci stuhi, tej, čo sa viazala kúdeľka, boų koňig z dreva. F kúdeľke boų z dreva dáki panág zapichnutí. To urobili chlapani d'ieųkam* (Liptovský Trnovec). Rovnomerne napradená niť sa vrtkaním natáčala na ručné *vretiéňko*, ktoré malo *naspotku hlavičku, kerá bola nastoknutá na rúčke* (Trakovice, okr. Hlohovec). Beda bolo tej priadke, o ktorej sa rozchyrovalo, že nerovnomerne *pradie miesty vlas, miesty klas!* Iný spôsob pradenia – na kolovrátku – bol takisto rozšírený po celom Slovensku, pričom sa priadza namotávala na *cievku* s rotujúcim mechanizmom vretena s *perom/kridlom/kridelkom/krielom*: *Pero malo dve kridelká. Pero sa navlekalo medzi panákov, aš keď bola na nom navlečená cielka a kolečko* (Trakovice). Ak zapálená dievka v návale práce skočila svojou útlou nôžkou na *ťapku/labu* či *labku*, neznamenalo to podľa povery, že by chcela lapiť mládenca do chomúta, ale sa usilovala obratne krútiť kolovratovým kolesom a poháňať ho *koníkom/mládencom/pacholkom/pohoničom/jankom/panákom/pandrlákom*: *Janko je navrchu navlečení na osku a naspotku cez dve dzúrki privázani ze švihlom ge špallu* (Trakovice). *Tak še ponahl'ala s priadzeňim, že še jej pacholek polomol* (Klokočov, okr. Čadca). *Ten pandrlák má uvázanú na siebie podnošku* (Kunov, okr. Senica). Hotová priadza sa motovidlom previla na pradená a tie sa v kotloch niekoľkokrát vyzvárali chlórom, *popolovým lúhom, sapúnom*, vybielili sa a vymrazili na zimných mrazoch. Po vysušení sa stáčali do *babečiek* (Čičmany). Za pomoci zviájačiek, tvarom v rôznych oblastiach odlišných, inak nazývaných i *koza/kozica/kozačka/kozička/kozlík*, a pomocou *súkadla/špuliera/kolovratu* či *smrtky* sa pradená pozvíjali na kľbká alebo na veľké cievky: *Prad'eno sa dá na kozačku a na kolovrat'e sa zviája s toho prad'ena na cioųku* (Opatovce n. Nitrou, okr. Prievidza). *Keď viskl'i* (pradená), *doňiesl'i sa do izbi, doňiesla sa aj kozica a zviájalo sa na klpká* (Detva). *Kozlík še s pradzenom kruci a ňitki s predzena še špul'aju na fajfu* (Rankovce, okr. Košice). *Na šmertke tiš špul'ame predzu* (Torysa). Touto prácou sa končí priadiarska činnosť a z priadky sa stáva tkáčka.

Žena snovačka navije potrebnú dĺžku priadze na otáčavých snovadlách z veľkých cievok – *brkadiel* – vložených do rámu na *fajfy*/do *tereferov*/na *smrtku*: *Tie brkalá naložíme na tereferki* (Liptovský Ján). V Zliechove sa napr. používal len archaickejší spôsob snovania z klbiel na *steny* bez zložitejších nástrojov.

Základ krosien, nazývaný *kostra* (Rozbehy), pozostáva z množstva nosných hranolov, priem, menších priečných a do seba začapovaných lát, z *čela* (prsného, brušného návoja), ponad ktoré prechádza tkanivo, a z dvoch hlavných návojev – osnovného (zadného, horného) a tkanivového (predného, dolného). Na ukážku vyberáme z bohatej lexiky označujúcej jednotlivé časti krosnového základu: *spodní káčer*; *horné káčere*, *spodní kliešt*, *zadní horní kliešt* (Brestovec, okr. Myjava), *čeyo* (Važec), *brušní válec* (Rozbehy), *prsni návoj* (Kostolné, okr. Myjava). *Barbora/palce/zubier/rajtky*, ktoré majú podobu veľkého *hrebeňa*, slúžia ako pomocný nástroj na rovnomerné navíťovanie a pri samom tkaní sa už nepoužívajú: *Palce, to sa drevenie zubí* (Hybe, okr. Liptovský Mikuláš), *zuber* (Kostolná, okr. Trenčín), *zubír* (Nitriansky Hrádok, okr. Nové Zámky, Rozbehy). Striedanie osnovných nití zabezpečuje zivanie *labami/podnožami* – veľkými pedálmi: *Labi dachto vola i podnožaje* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov), *podnože* (Zliechov), ktoré sú spojené s nitelnicami, vyrobenými na nástroji napr. nazývanom *pavúk* (Pečenice). *Na kačkach sa uvadzene ničel'ňice* (Dlhá Lúka), upevnené motúzmi na dvojítych kladkách alebo v Švermове na *mačatách*, v Hnilci na *šmertke*, a tak sa zabezpečuje ich striedanie, raz predná nitelnica, raz zadná. Aby vzniklo *plátno* či *postav krásny, hladký ani šiba*, vložia sa medzi osnovne nite paličky, *ciepky*, nazývané *suka* (Dlhé n. Cirochou), zabraňujúce zvlneniu okrajov. Ak sa náhodou osnova pretrhne, pozorná tkáčka uviaže *psie uško* (Zliechov) – uzlík – a môže pokračovať v práci. Ak však neopatrní robotníci vznikne v plátne *koňik* (Švermovo), čo je diera v tkanine po preskočení osnovných nití, môže sa gazdiná s *plátnom ako kvet* rozlúčiť. S pribúdajúcim plátnom, natočeným na predný návoj, narába tkáčka častejšie s *káčerom/koňom/sukou/psom*, to znamená, že musí uvoľňovať západku na *klúke*, *kolese* alebo *hlave* osnovného návoja: *Zubaté koliésko, keré je na válci, drží prám len ten káčer* (Chochoľná, okr. Trenčín), *kvón* (Kostolné). *Pes take drevo, u štetku dzira a z nim še kruci navoj a predza idze hore, nakruca še* (Brezina, okr. Trebišov). *Suka popušča zadní navoj* (Dlhá Lúka). Aby bolo *plátno biele ako kvet*, jarné slniečko nad Závažnou Porubou a voda ho vybielia na pažití na rozostavených *kobylinách*: *Bielovisko, to sa kobil'ini, na ktoré sa poprivezovalo plátno*.

Z hospodárky bola v zime trpezlivá priadka i tkáčka, keď si uvedomila, že *krosná nechcú behúňa, iba sed' u mňa*. Zodrátý odev rodiny

musela nahradiť novým plátnom, lebo by bolo hanbou počuť o de-
ravej kabanici či košeli: *Ešte je nič, keď sa tkáč díva na súkenníka,
ale keď sa mäsiar!* Tak zveľaďovala majetok, lebo *plátno bolo vždy
hotový peniaz.*

KATARÍNA BALLEKOVÁ

Literatúra a pramene:

- BIEDERMANN, H.: Lexikón symbolov. Bratislava, Obzor 1992. 375 s. (heslo vre-
no).
- Čičmany. Zost. E. Munková. Martin, Osveta 1991. 287 s.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. a 2. zv. Bratislava, Veda 1995. 484 s. +
448 s.
- FÁNDLY, J.: Piľní domajší a poľní hospodár I. Bratislava, Tatran 1990. 520 s.
- Horehronie. Red. J. Podolák. Bratislava, Vyd. SAV 1969. 548 s.
- Horehronie. Edit. V. Gašparíková. Bratislava, Veda 1988. 376 s.
- Kartotéka dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.
- LUTHER, D.: Projekcia človeka vo fašiangových hrách. In: Slovenský národopis, 41,
1994, 4, s. 428 – 443.
- GREGORČOK IGOVAN, A.: Podkonice. Martin, Osveta 1977. 380 s.
- RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. Bratislava, Veda 1981. 338 s.
- Slovník slovenských nárečí. 1. zv. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1994. 936 s.
- ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava, Tatran 1974.
760 s.

Konopa, konopa, zelená konopa

Ktože mi dnes večer na oblok zaklopá? Iba očistom sa takto v jednej piesni pýta dievčina, keďže si hneď aj odpovedá: Zaklopá, zaklopá šuhajček voľačí, zaľúbili sa mu moje čierne oči.

V inom citovom rozpoložení bolo dievča, ktoré sa tej istej rastline vyžalovalo: *Ej, konopa, konopa, zelená konopa, ej, na tie naše dvere nikto nezaklopá. Ej, ani nezaklopá, ani nezavolá, ej, ani sa nespýta, či je dievča doma.*

O mládencov však asi málo stála dievčička, po ktorej v Málinci ostala pesnička *Ešte sa ňevidán ani toho roku, ešte si uveřejnen na vrkoč konopu. Konopa zel'ena bude mi voňaťi, ač sa jej zľe vidán, bud'en banovaťi.* A naopak, dobrý kvietok musela byť tá devucha, čo o sebe vyrazila: *Močila som konope s mojím milým na šope.* Aj ten, kto jej po tomto priznaní dal otázku: „*Akie sa to konope, čo sa močia na šope?*“, iste dobre vedel, že nie je svätica. Vážnejšie brala život oná gazdinka z Požitavie, čo sa aj pochválila, aj si povzdychla v pesničke: *Zasiala som konope, vyrástli mi vysoké. Ej, konopa, konopa, bude s tebou robota!*

Robota s konopami bola naozaj dlhá a vyčerpávajúca. Nejedna dedinská stará či už prastará mama, ktorá svoje mladé roky preživala v polovici 20. storočia, si ešte aj dnes takto zaspomína: *To je veľa roboti okolo konopí* (Mašková); *S konopima je prácné* (Štiavnik); *Ti konopie dali strašne roboti* (Brodské); *Ta s konopami zme barz veľku robotu mal'i* (Kokšov-Bakša). *Každén dome volakedi mali konope* (Brestovany), lebo *tkal'i platno s predzi, chtoru sebe napredli s konopoch* (Brezina). *Museli zme si to napriať, plátno natkať, s toho zme sa zaobliekali* (Bzenica). *S konopného plátna sa robili post'elné placht'i, valad'ienki, konopné gaťe, volakedi sa nosili spoňňiki, to bolo doma tkané* (Maňa), robili sa aj *noškové placht'i, lebo to bolo silné plátno* (Trakovice). Šili sa z neho aj vrecia, z nití sa súkali dratvy, povrazy, laná. Z konopného semiačka sa lisoval olej – *olej še dakedi spuščal s konopneho šemence* (Dlhá Lúka). *Celí póst sa mascilo len s konopním olejom* (Červeník).

Napriek tomu, že s konopiama bilo moc roboti (Skalica), konop še veľo šalo (Čemerné) po celom Slovensku, lebo konopi dlukši buli jag ľen, s konopoh vecej predzi bulo (Brezina). Źene, čo sa pochválila: – Tag zme mali pot pavús tich konóp (Svätoplukovo) –, bolo čo závidieť, lebo jej ich doviezli z poľa na dovysoka naloženom rebrináku. Ale keď dakedi voda prišla veľika a šicke konope pobrala a odňesla, ta ženi ftedi barz buli upsocene, bo ňemali platna (Kokšov-Bakša).

Detvianka E. Chamulová robotu s konopami opisala takto: Konope sa sial'i v máji, ke dzme sa už ňebáli mrazou. Sialo sa ručne s plachtički. Konope sa ňesial'i veľmi husto, ľebo bi boli bývali ľenkie, aňi rietko, ľebo bi boli bývali hrubie. Ag bou čas, tag do dvoch tížňou zišli, popľeli sa. A oňi sa tag d'elia, prušie a druhie – hlavački. Tie prušie boli už takie súce, žltie a tie druhie zefenie. Keť sa vitrhali, popostavovali sa a pár dní postáli. Hlavački dlkšie, tie prvie sa hňed močili vo vode. Močili sa v járkoch. Aňi sa to ňesmelo, aľe robilo sa. Aľe v močile ňesmeu bid' múľ. A popriľskalo sa to daskami aj skalami, abi boli pod vodou. Tak sa močili tie prušie zo pe-čez dní, potom sa zamedľilo medzi prstami a ke ca od'el'ovalo vlákno ot pazd'era, tag boli dobre. Źeni chvál'iľi, že sa ňepremočenie. Keť prišla hrmavica, ženi aj v noci bežali ratovať konope. Sukňe vikasali a vihadzovali na breh. Hlavački sa ukladali do kuop, abi sa semä od'el'ilo, a piestom sa tľkli, kím sa semä ňevibilo. Robilo sa to na plachťe, na kerej bola daska, a vibijalo sa. Potom šli do močila ako prušie, aľe na takie dva tížne. Tie hlavački miseli bi dlkšie vo vode, ľebo boli tukšie a voda bola zimňejšia. Ke ca vibrali z močila, dali sa visknúť. Porozvezuvali sa a sušili sa popri plotoch, aľe ľen keď bolo slnko. Ag ňesvietilo, sušili ih aj f peci. Ag bolo bapskuo ľeto, viňiesla sa trľica a trepalo sa. Potom to ostali povesná bes pazd'eria a vitřerali sa na trojňe. Kúdel' dávali do poviesien, a keď bou čas, tak sa česalo na štet'i. Zostalo ľenkuo vlákno a vrchovice. Źenkuo sa viazalo do poviesien, vrchovica sa skrútila do takich klbiek. S tej boli vrecia, s česaniho vlákna plachti, geti a takuo. (R. 1967 zapisal M. Kamenský.)

Na Záhorí sa postup pri spracovaní konopi odlišoval máločím. Rozprávačka z Brodského si naň spomínala takto: Mivali sme sítie konopie. Sijali sa, de biu grumbír, enem de biua dolina. Na vršku bi nenarostli. Jedni sa trhávali koncem júna, stebua mieli žuté jak rež, to bili poskolné. Druhé bili v ňih zelené, trochu ňiši, to bili materné. Ti sa trhávali aš neskúr, ke dozrali. Ke ca vitrhali, vázali sa do snopkú, postaviali, ale za dva dni sa odvzeli do barini, co biua hne dza dzedzinú. Tam bili aj dva tížne. Potom ih dovzeli dom, postavili kouem puotu a nechali ich uschnúť. Keď bili suché, túkli sa na stupie. Na tej stupie to chuapé prišlapovali. Ten snopek sa tak rozmlágau, že tá vrchňi kúra sa odzeloava. Zas sa to dauo pot puot sušit. Keď biuo kedi, tak vinšli

trlicu a začali otrípat. Otrípali enem ženi, ale enem ked biyo súnko. Za špatného počasá bi sa to zle otrípaŷo. Co na zem padaŷo, to biyo pazdzerí. Biyo aj také prísuŷoví, že válá sa jak pes na pazdzerú. Aj tí-deň to trvaŷo, neš sa to pootrípaŷo. Potom sa to hachlovaŷo, česaŷo. Ke_to biyo vičesané jak vŷasi, tak sa to poskrucovaŷo do takích cupú. To biŷa kužel. Kúdel, co sa z hachlí visipaŷa, aj to sa zvázaŷo a daŷo na húru. V zimie znésli z húre praslicu, vretena aj kužel a prádli. Hore namotali tú kužel, v levej ruce medzi prstama vrceli vreteno, na pravej ruce prsti si moseli nasliňit, tú kužel f prstách skrucovali a potahovali. Vreteno sa vrceŷo a namotávali sa uš cvierni. Ket poprádli, s teho utkali puátno. S teho potom šili na postel puachtí a gaře. Rubáče nosili už enem staré ženi. Ket prádli kúdel, tí cvierni nebili uš tak jemné, bili drsnejší. (R. 1973 zapísal K. Palkovič.)

Stručnejší bol informátor zo Sokoľa pri Košiciach: *Žem se zore, pohnojí a pošeje se konopne šemiačko. Jak konope virošňu a maju hore kvet – tote se volaju poskone, poskonki, a druhe zaž_macerne, tamte ňemaju kvet, lem šemiačko –, poskonki vitarhame a kladzu se vedz_do snopkoch. Jak se zaviazu, bereme jih_do močidla, f tej vodze mokňu tidzeň. Vedz_jih_vibereme, poumivaju se a se vištuchaju, do kopkoch se kladzu, do okľucha, čeperato. Jak poschnu, se rosceraju a vec se medľa na medľici. Jag_jich pomedľime, ta se čisca na čiscarke, žebi pazdzere višlo von. Do varkoču se upľecu, toto se vola viaska. Jak se na stupoh_utluču, rozbereme jih_a češeme na ščecu. Vičesane vlakno se predze na kudzelí. Hore na kudzelí jest čob_abo veršník. Na čop se nakrucí vlakno a se pradze.* (R. 1958 zapísal J. Sabol.)

Tieto výňatky zo súvislých prehovorov nám predstavili len časť prác spojených s pestovaním konopí a spracovaním konopného vlákna. No aj na základe našich ukážok sa dá usúdiť, že slovenská slovná zásoba spojená s týmto tematickým okruhom je bohatá. (O niektorých sem patriacich výrazoch už bola reč v predchádzajúcom príspevku K. Ballekovej: Ondreju, Ondreju, d'ě konope sejú.)

Okolo konopí ženy nerobili len od mája do jesene, ale *to cali rog robotu mali s tima konopami* (Kokšov-Bakša), lebo priadzu bolo treba zmotat' na pradená, tie vyvariť, vybieliť, časť nasúkať na veľké cievky, pomocou ktorých sa robila osnova, tú založiť na krosná, ďalšiu priadzu navíť na malé cievky vkladané do člňka, ktorým sa pomedzi osnovu vedie priečna niť, nazývaná útok, a potom až do jari sedieť za krosnami a tkať. A z natkaného plátna našít všetko, čo bolo v domácnosti potrebné. Tento pracovný cyklus naše pramatky opakovali každoročne už od predhistorických čias, lebo aj na Slovensku priadna rastlina s botanickým názvom konopa siata (lat. Cannabis sativa) patrí k najstarším a najrozšírenejším technicky využívaným rastlinám. Po dlhé stáročia našich predkov ako dojčatá

matky hojdali v kolíske z konopnej plachtičky zavesenej v izbe pod hradou a v poli na trojnožke (spomínate si na tento motív na obrazoch Martina Benku či Miloša Bazovského?) a v konopnom rubáši ich potomkovia ukladali na večný odpočinok. Preto aj slovná zásoba spojená s pestovaním a spracovaním konopí patrí k najstarším vrstvám nášho slovného fondu.

O tom, ako vysoko sa konope a reálie s nimi spojené v minulosti cenili, svedčí skutočnosť, že sa zhusta spomínajú v testamentoch, súpisoch pozostalosti, svedeckých výpovediach, hospodárskych smerniciach, úradných nariadeniach aj sťažnostiach poddaných. Napríklad: *Matornych konopi bylo kuop 8* (Likava 1627); *konopi materjnskich dve kopy a deset snopow* (Trenčín 1646); *Na zawaskjch honjeh ani konopj nenj* (Nozdrkovce 1652); *gedna štyet, na kterej konope se čzessu, zanechala se k uzytku panu Georgiusowy* (Krupina 1689); *konopý poskownich otrepanich z 8* (Moravský Sv. Ján 1697); *Anna oczite widela, kdi pacholek ssiel z konopiamy na woze* (Veľké Jaseno 1669); *dostawa sa Andreasowy 20 riffow noweho platna ze starjch 1740. ročnjch konuop* (Krupina 1741); *biressje celý tiden budu preorawat uhory konopám* (Orlové 1768); *konopj trepanich batohi dwa* (Bytča 1768); *młyn... na stupy z kterjmi sa budu gak konope tak ay kassa thucy* (Kalinovo 1784); *O konopiach, že geho žena pokradla... vezz gista gest* (Bytča 1745); *Slobodu budu mity poddany z konopamy kupčzity* (Belá 1773); ... *žebi ste zabranili konope w peciach sussit* (Banská Bystrica 1778). Posledný citovaný doklad je z nariadenia o protipožiarnej prevencii.

V starých liečiteľských príručkách môžeme nájsť aj takéto rady: *Wezmy z konopy uhrabek a dobre zwar a potom s tu wodu pokrapej* (17. stor.); ... *ranu zasjz a konopjami obwjaž* (18. stor.); *Wezmi zele nich konopy, kolociru a wlož howadu do hrdla* (18. stor.).

Konope boli oddávna súčasťou poddanských naturálnych dávok vrchnosti: *konope kazdy dawa po dwu kytach* (Budatín 1572); *S konopí bere se desatý snop* (Bojnice 1614); *prigem chachlowanich konopi* (Dubnica 1713); *Kyty konopi dve každy sedlak ma dat aneb lnu kity dve* (Budatín 1629); *Poddany podlužen bude ze swych konopy a lenu dewatek dawaty* (Belá 1773). Ani so zrušením poddanstva však dodávky konopí celkom nezanikli.

V Podmaníne pri Považskej Bystrici sme ešte roku 1973 zaznamenali: *Mi sme moseli aj konope odedzďavac ces túto vojnu posledňiu. Lebo ti konope sú dvojaké. Sú prvé a sú druhé. No tag nám ostali len s tých prvích niečo a ti druhé už išli šetki preč. Jako sme to vitrhalí a s toho semenca trochu omlácelí, tak také to odviezli preč.* Teda aj armáda ešte pred polstoročím využívala konope ako cennú textilnú surovinu.

Konopa siata je dvojdomá rastlina, to značí, že na jednej byli má samčie, peľníkové, a na druhej samičie, piestikové kvety, v ktorých sa utvárajú semená. Byle so samčiami kvetmi dospievajú rýchlejšie a – ako sa o tom hovorí aj v každej našej nárečovej ukážke – trhajú sa v kvete. Spisovne ich nazývame *poskonné konope*. V nárečiach má prvá časť tohto dvojslovného pomenovania viac fonetických obmien, napr. *poskonné* (Trakovice, Moravské Lieskové), *poskoňie* (Jarabá), *poskone* (Sokol'), *poskovné* (Valaská Belá), *puoskovné* (Turá Lúka), *poskolné* (Hlboké, Sklabiňa), *poskobnia* (Brusník), *poskobnej* (Dolný Tisovník), *poskobne* (Nemcovce), *poskomnej* (Veľký Lom), *poskodné* (Vrtižer), *poschonné* (Hul), *poskorné* (Bodorová), *poskornie* (Liptovský Hrádok), *pospolné* (Ráztočno), *paskonie* (Betliar), *ploskonné* (Stará Turá), *ploskone* (Malcov) a pod.

Z prídavného mena odvodený názov *poskonki* je rozšírený vo východoslovenských nárečiach, ale nájdeme ho aj na iných miestach Slovenska. Na okolí Banskej Bystrice má základný tvar podobu *poskonke* (Králiky), s podobou *poskuonki* sa môžeme stretnúť na Orave, v Liptove a v Rajeckej doline. V národopisnej literatúre sú zachytené aj slovtvorné varianty *poskonice* a *poskoniny* (Národopisný zborník, 2, 1941, s. 15). V rovnoznačnom dvojslovnom názve *prvé/prvie/prvšie/prujšie konope*, rozšírenom najmä v stredoslovenských nárečiach, sa odrazila skutočnosť, že skôr dozrievajú. Na okolí Levíc, Hurbanova a Štúrova ich volajú *kvetné/kvetnie* alebo *kvetovie*, lebo na rozdiel od samičích kvetov sú samčie kvety výrazné. Na dolnej Orave poskonné konope volali aj *bujnie* (Osádka) a v Čake pri Želiezovciach *podhončivé* podľa rýchlejšieho rastu. Nielen ním, ale aj bledými stebkami sa odlišujú od neskoršie dorastajúcich rastlín so samičiami kvetmi. V zemplínskych a užských nárečiach sa pre tento rozdiel samčie volajú *bili/bile* a samičie zasa *žel'eni/žel'ene/žel'eni/žel'ene konope/konopi*. A keďže samčie rastliny bolo treba spomedzi samičích vyberať, v trnavskom nárečí ich menovali aj *víberné* – takýto názov je doložený z Ružindola: *Víberné konope skoro ožkli*. V Topoľčiankach ich poznali aj ako *jalovie konope*.

Samičie kvety sú nenápadné, zelené, vytvárajú sa však z nich hlávkam podobné tobolky so semenom. Podľa nich takéto konope na časti západného Slovenska nazvali *hlavaté*, napr.: *Hlavaté konope sme trhali neskôr, abi semenadz_dozrev* (Ardanovce); *hlavaté konope* (Čataj), *hľavate konope* (Dolná Tižina). V mnohých stredoslovenských nárečiach sa ujalo jednoslovné pomenovanie *hlavački/hlavačke*, napr.: *Hlavački maľi semä* (Párnica); *Hlavačke, to sa druhie konope, čo sa už na semä* (Poniky).

Semenom, ktoré sa na väčšine Slovenska volá *semencom* (v nárečovej fonetickej podobe *semeňec, šemeňec, šemeňec, semäňec, semaňec*

a pod.), sú motivované dvojslovné názvy s koreňom *sem-* v prídavnom mene. Tak máme z okolia Bratislavy (Záhorská Bystrica, Ivanka p. Dunaji), Trenčína (Slatinka n. Bebravou) a Považskej Bystrice (Trstie) potvrdený názov *semenné konope*, z Požitavia a stredného Ponitria *semenie* (Vieska n. Žitavou), *semanné* (Ludanice), *semanie* (Neverice), *sema(n)naté* (Vajka n. Žitavou, Šurany, Jarok) *konope*. V Šintave pri Galante ich volajú aj *semenové*, ako *semencovie* ich poznajú pri Leviciach (Čaka, Brhlovce), *semencové* v Imeli pri Komárne i v Prečine neďaleko Považskej Bystrice, *semancové* sú samičie konope v topolčianskom nárečí (Kovarce). V Turci, pri Prievidzi a na strednom Pohroní majú pre ne aj jednoslovný názov *semenački/semenačke*. Terénny výskum však zachytil aj slovotvorné varianty *semenárki* (Slovany) a *semenáče* (Povrazník).

Skutočnosť, že konope so samičimi kvetmi zarodia semená, sa odrazila v názve *materné konope*. Možno ho nájsť aj v najnovšom vydaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997) a aj v nárečiach je najrozšírenejší – pravda, v náležitých foneticko-morfologických obmenách, napr.: *Matérnej konope, to už boli semänej* (Cerovo); *Tí druhé, to bili materné konopie* (Hlboké); *Tí konope mali semeno a volali sa materné* (Moravské Lieskové); *Konope na našenko volali macerne* (Dlhá Lúka); *A vec tote druhe konope, co na šeme, to zme volali macerne* (Kokšov-Bakša). Na veľkej časti stredného Slovenska má tento dvojslovný názov zvukovú podobu *matorné/mátorné/ matornie/ matornej konope*, v gemerských nárečiach aj *matrnia konope*, napr.: *Matorné konope sa trhajú po poskorních* (Bodorová); *Poskomnej konope sa močile zo dva tejšne a matornej za šteri tejšne* (Veľký Lom); *Matornie konope sa ňehávali na semeno* (Liptovský Hrádok); *Konope su matrnia, na semeno, a poskonja* (Roštár); *mátorné konope* (Ráztočno).

Neskorším dospievaním samičích rastlín je motivovaný ich tekovský a čiastočne aj hornonitriansky bežný názov *druhie/druhé konope*, ktorý kde-tu možno začuť aj v iných nárečových oblastiach. Rovnako priezračne motivované je pomenovanie samičích bylí ustáleným dvojslovným výrazom *ňeskornie konope*, ktoré nárečový výskum zachytil v Osádke pri Dolnom Kubíne.

V konopných porastoch sa však sem-tam mohla objaviť aj jednodomá konopa (lat. *Cannabis sativa monoica*) so samčimi aj samičimi kvetmi na jednej byli, teda akýsi „konopný hermafrodit“. Takéto byle dostali v strednej slovenčine názov *sverepé/sverepie konope*. Keďže neprijemne zapáchajú, v minulosti sa niekde používali na odpudzovanie blch. Spomedzi stebiel poskonných konopí ich ženy vyhadzovali a na vlákno ich nespracúvali. Podľa informácie K. Ondrejku (Krátky slovník nárečia slovenského liptovskosliačskeho, PRINT-SERVIS,

Bratislava 1997, s. 453) ľudia v Liptovských Sliachoch verili, že odev z takého plátna privodí smrť.

Pestovanie konopí vo veľkom sa u nás propagovalo ešte v päťdesiatych rokoch. Slová *konopa*, *konope* sa vtedy hojne skloňovali nielen v odborných príručkách, ale aj v masovokomunikačných prostriedkoch. Na ilustráciu vyberáme niekoľko dokladov z kartotéky Slovníka slovenského jazyka: ... *rozšíriť pestovanie ľanu a konopí...* (1950). – *Ničiť zárazu v tabaku, konopiach a zelenine...* (1951). – *Konope majú medzi poľnohospodárskymi rastlinami dôležité miesto* (1951). – *Konope sú veľmi cenná technická rastlina poskytujúca pestovateľovi olejnaté semená a vlákno* (1953). – *Okrem toho vo všetkých štátoch propaguje sa pestovanie konopí* (1959).

Tou mierou, ako sa v neskorších rokoch textilný priemysel orientoval na spracovanie umelých vláken, vytrácali sa zo Slovenska vysoké konopné porasty. Konope však po ňom ostali rozosiate v chotárných názvoch *Konopnica*, *Konopnice*, *Konopisko*, *Konopiská*, *Konopište*, *Konopištia*, *Konopnisko*, *Konopniská*, *Konopianka*, *Konopianky*. (Ich výskyt zmapoval M. Majtán v monografii *Z lexiky slovenskej toponymie*, Bratislava, Veda 1996). O tom, ako ostali vrastené aj do nášho jazyka, bude reč niekedy nabadúce.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Súkno v historickom kontexte

História kultúry odievania na Slovensku na pozadí celosvetového kultúrneho vývoja zaznamenala veľa kapitol o formách odevu a jeho premenách. Každá kapitola bola dieťaťom svojej doby, v ktorej človek prispôboval odev nielen klimatickým podmienkam, ale aj životnému štýlu, spoločenskému postaveniu, druhu vykonávanej práce, náboženstvu. Zmeny v odievaní boli podmienené aj vzájomným preberaním módných prvkov a materiálov medzi príslušníkmi rozličných sociálnych vrstiev, ale aj rozvojom obchodných stykov medzi krajinami.

V tomto článku sa chceme podrobnejšie venovať jednému z najviac rozšírených starých tkaných materiálov – súknu. Termín *súkno* sa stal východiskom na pomenovanie časti oblečenia, ktorá sa zo súkna zhotovovala, t. j. sukňa. Sukni v historickom kontexte sa budeme venovať v osobitnom článku.

Súkenníctvo bolo v minulosti na Slovensku jedno z najdôležitejších remesiel. Produkcia uspokojovala požiadavky nielen miestneho trhu, ale časť z nej bola určená aj na vývoz. Hlavnými oblasťami súkennickej výroby u nás v 16. – 18. stor. (pravdepodobne už aj pred 16. stor.) boli Považie, horné Ponitrie a tri slobodné mestá na západnom Slovensku: Skalica, Pezinok a Modra (Špiesz, s. 300 – 301).

Produkt súkennickej výroby – *súkno* – je v Slovníku slovenského jazyka charakterizované ako „husté, pevné vlnené tkanivo s hladkým vlasom, vlnená látka; domácky vyrobená látka z ovčej vlny“ (1964, s. 335). Slovo *súkno* pochádza z praslovanského slova *suknó* (vyrobený zo súkanej vlny) od *sukati*, **svkq*, *svkati* (Machek, s. 592, 545). Súkno pôvodne vznikalo tak, že sa dva kusy vlnenej tkaniny po dĺžke zošili a ručne alebo mechanicky sa ďalej vo valche splšťovali. Z pôvodne riedkej tkaniny vznikol trením a pôsobením vlhka kus hustého súkna s jednoliatym povrchom, ktorý sa ubíjaním zmenšil (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1995, s. 209).

Využitie súkna v odevnej kultúre bolo všestranné. Hrubšie súkna sa používali na šitie vrchných odevov, ktoré chránili pred nepriaz-

nivými klimatickými podmienkami. Ako súčasť ľudového odevu sa nám zachovala aj zdobená celosúkenná obuv (kapce, papuče) s nízkou i vysokou sárou, so súkennou alebo koženou podošvou. Súkenná obuv vyrábaná z prírodného domáceho súkna bola zvyčajnou obuvou mužov a žien na celom Slovensku až do začiatku 20. stor. (Nosáľová, 1983, s. 12).

Archeologické nálezy z obdobia Veľkej Moravy dokladajú, že už vtedy bolo súkno najčastejšie tkané plátňovou väzbou, v neskoršom období súkenníci tkali súkno keprovou väzbou. K najjednoduchším druhom súkna patrilo valaské súkno vyrábané z vlny oviec plemena valaška v prírodnej farbe. Takéto súkno slúžilo najmä na zhotovovanie halien alebo inej časti vrchného oblečenia [*na doloman po jednej siaze sukna walaskeho*, Kysucké Nové Mesto 1690; *žadagice pokorne, žeby na gednu halenu sukna walaskeho darowaty mne racžily*, Horné Srnie 1733].

Ďalším druhom súkna bolo širicné súkno, ktoré sa používalo na výrobu dlhého súkenného širokého kabáta, širice. Bolo to hrubé, kabátové súkno [*po trety prygal Némethi Ianos syryčneho sukna, gak se domnywam, dwa konce*, Krupina 1739].

Z ostrochlpatého, hrubého (tlstého), huneného (hrubého súkna vyrobeného z vlny) a kamlíkového súkna (druh vlneného súkna), ktoré boli menej kvalitné, šili sa vrchné odevy [*klamu sa lidé, mislic, že habitki naše z velice ostrochlpatého súkna jsú*, BR 1785; *kterymu (Budj Gyurovi) sa ssiricza, klobuk, kabanicza, sukno hrube na nohawice, maslo a sol nebude wicieg dawaty, nez na bačkory fl 2*, Krupina 1739; *nasse ssati gsu z tlustého súkna aneb z owčjch kužj, nekdy prjliss wetke a wespolek splácane a timato se zaodjwáme*, VP 1764; *bratry wssecky oděwem sprostym magu se odiwat a možu se obssywati suk-nem hunenjm*, RB 1713; *Mikulass, zet pana Michala Ssmahule, mel poslati za dwa zlatte sukna kamlikoweho y to wedle gisteho swedomy duowodu pred namy postaweneho gest dal*, Partizánska Ľupča 1542; *myster zase učnowy, ktereho gedna, ma daty každý rok sukna žylynskeho kamlyku na kabat*, Liptov 1698].

Používalo sa nielen biele súkno, ale aj farbené na rozličné odtiene červenej, zelenej, belasej farby, alebo sa farbilo načierno, neskôr sa potláčalo vzorom; bolo napríklad aj brunátne súkno, granátové súkno, lazúrové, razené súkno [*firhangy na oblokach swetleho sukna*, Modrý Kameň 1772; (*Ján*) *nosi kepen z tmawo-swetleho sukna na rukawi spraweni ze zltima gombikami*, Pukanec 1788; *it(em) od-dal sprosteho bieleho sukna ryff(ow) 15 p(er) den 60 vciny fl 9 den*, Soblahov 1651; *Ondreg Babrik z Abaujwarskeg stolicy ma dwa pari czizich buot, ma kabat ze sukna pribelasiho*, Banská Bystrica 1786; *wezni flagster s teg cibuly na modre sukno aneb na gine*, RG 18. st.;

stolce take zelenim suknom obtahnute, Modrý Kameň 1774; *kabat fi-galkowy nemecky, druhi kabat strybernimi pryamamy, kabath siwy, gedne kus sukna siweho*, Krupina 1691; *trety ziwotek z selemposto-(vého) czerweneho sukna, strebernjmy galonmy hústo opramowanj*, Klobošice 1670; *ite(m) pacholetu, czo my posluhüge, porucze(m) damasskowu ssupyczu, poczitu kunamy, a druhu ssupyczu czereneho fars-statu, take suknu czerne(h)o sukna*, Pařížovce 1564; *s tarneho vozu sukno brunatne platnom podsíte*, Trenčín 1678; *pannus colore grana-ti: granatove sukno*, LD 18. st.; *kupylo se sukna lazuru stupeneho od Nicolausa Slaniny lokti 2 1/2*, Žilina 1655; *sukna čereneho raženeho postaw 1*, Považská Bystrica 1700]. Farbené súkno sa najmä v Ľudovom odevu využívalo ako materiál na sviatočný a obradový odev. (Poznámka: Čiernym hrubým súknom sa vyjadroval zármutok, a to oblečením alebo dekoráciou miestností. Používalo sa napr. ako záves na obloky, čím sa navodila pochmúrna atmosféra [*rozkázala potem papršleki a svetlo slúnca, kolik možné bilo, čírnim súknom zaňepřázdňit, spôsob komúrki ze všech strán zavretěj spravit'*, BR 1785]).

S rozvojom obchodu sa k nám dostávajú viaceré druhy drahších jemných súken z Anglicka, Holandska, Talianska. Drahé súkna, ako šarlátové súkno (druh hodvábnaj alebo vlnenej tkaniny červenej farby), hodvábnaj súkno, šeptúchové súkno, anglické súkno, holandské súkno, londýnske súkno, vlašské súkno, sa používali v šľachtickom i meštianskom prostredí [*gesly budú hrjchi wasse gako ssarlátowé súkno, gakožo sňeh sa obelowat budú a gesly budú čerwené gakožo čerwyček, gako wlna bjlé budú*, BIR 18. st.; *od ženskeg sukny z hod-bawneho sukna fl 2, 24 den*, Banská Bystrica 1692; *mentečzky z hod-babneho sukna strybornym galuonom a strjebornjmi gombamj anebo čzipkami sprauwatj*, Klaštor p. Znievom 18. st.; *od každého postawu sukna sseptuchoweho den 5*, Trenčín 1646; *z englickeho sukna doloman obssnurowany a wssecek podssitý fl 1, 24 den*, Banská Bystrica 1692; *z hollandského sukna a kronrasu nemecké sukně*, Banská Bystrica 1723; *pannus londinensis: londinske sukno*, KS 1763; *zostawa tež ode mne ffelssseruha granatowa, zamatowi cžerny doloman, hatlasowi czerweni doloman, grantowi doloman, mentek granatowy pocžiti, mentek czerweny wlaskeho sukna*, Horná Mičiná 1576].

Medzi dovážané súkna patrí aj tzv. žitavské súkno, ktoré sa k nám privážalo (ako predpokladáme) z Hornej Lužice, z mesta Žitava (Zittau v Nemecku) [*Ján a Zalejša z Lubnej Bardejovčanom o richvaldskom šoltýsovi*] gey v pokogi chczemi nechaty, gedne nam nych zgedna postaw sukna zytawskeho zyeleného bez omieskany, s. 1. 15. st.].

Drahé dovážané súkna sa väčšinou používali na tuniky, kabátce, nohavice, sukne, ženské i mužské šuby, mentieky, ktoré boli ešte podšívané a obrúbené drahými kožušinami, na kapucne a klobúky

(Zubercová, 1988, s. 49 – 50). Oblečenie ušité z drahých, najmä hodvábnych tkanín bolo často jednou z položiek testamentov či inventárov panstiev.

Z neďalekých moravských remeselníckych oblastí sa dovážalo biele i farbené moravské súkno [*takowemu uczedlnykowy, který se poradne wjučzy, ma mistr geho daty dwe ssaty nowe, to gest doloman a nohawicze z bileho morawskeho sukna*, CA Trenčín 1663; *myster učnowy ma daty kabat, wyučeny, morawskeho sukna barbeneho*, CA Liptov 1698].

Súkno pochádzajúce z domácich remeselníckych dielní sa nazývalo podľa miesta výroby. Poznáme bánovské, kremnické, lupčianske (lipčanské), prievidské, púchovské, zvolenské, žilinské súkno [*prigem sukna tlusteho banowskeho*, Trenčín 1652; *šyricza velika ze sukna kremniczkeho (ponevadž vlne czena viceg gako na polowicz spadnuta gest) takova se ma datj fl 1, 20 den, tey podobna ze zvolenskeho sukna*, Banská Bystrica 1704; *predgmenowany Lacko, Petra Swatka syn, dlužen byl tolikež predgmenowanemu Ondreyowy Slabeyowi osem a meru postawow bieleho sukna lypchanskeho*, Partizánska Ľupča 1596; *z priewiczkeho sukna dluha ssiricza fl 3, d 25*, Zvolen 1697; *loding a ssablatarss z drotom wissita ze sukna puchowskeho fl 3*, Banská Bystrica 1704; *dobrodiny ucynil (Georgius Theshedik) tak, ze my sukna puchowskeho za nektery zlaty zborgoval*, Štítnik 1731; *myster zase učnowy, ktereho gedna, ma daty sukna žylynskeho kamlyku na kabat*, CA Liptov 1698]. Domáce súkna (ktoré boli v porovnaní s drahými dovážanými súknami menej jemné a aj lacnejšie) boli určené pre potreby najmä menej majetných vrstiev obyvateľstva.

O kvalite súkna rozhodovala technológia výroby, napr. či bolo súkno stupované čiže valchované, či nestupované [*pannus subdititius: walchowne, do walchownj sucé súkno*, KS 1763; *sirotam dwum na dolomaniky sukna morawskeho stupeneho (kúpil Joannes Gombár)*, Žilina 1699; *zeleneho sukna stupeneho mentek*, Moravský Svätý Ján 1645; *ktera bi pak (robota) bila z sukna nestupowaneho, a bila by nemačzana mistrowskym spusobem, takowa podle pred napsanich artikuly zebrana ma bity*, CA Veličná 1712].

Jemnosť vlny, šírka krosien či počet nití v osnove boli tiež dôležitými znakmi, ktorými sa súkno rozlišovalo, napr. na päťdesiatne s päťdesiatimi nitami a šesťdesiatne so šesťdesiatimi nitami [*sedesatne sukno syroko bude snowat, tkané pak ma byt na ssyrky try riefy a fertal*, CA Ostrihom 1675; *co se dotiče padesatnich a ssedesatnich suken*, Skalica 1731]. Práve počet vláken v osnove bol jedným z ukazovateľov jemnosti súkna. Jemné súkna mali vždy väčší počet vláken ako hrubé súkna.

Dĺžka a šírka súkna sa uvádzala do 19. stor. v lakt'och, napr. 1 viedenský lakeť mal podľa zákona z roku 1781 dĺžku 778 mm. Starou

veľkoobchodnou mierou bol tzv. postav (šírka postavu priemerne 0,5 – 1,5 lakt'a, dĺžka 6 – 30 lakt'ov), ktorého rozmery si jednotlivé stolice určovali podľa regionálnych zvyklostí a druhu súkna. Hoci remeselnú výrobu súkna nahrádzali manufaktúry a textilné továrne, ešte do polovice 20. storočia sa v niektorých regiónoch Považia, Liptova, Pohronia, Gemera a Spiša domáca výroba súkna zachovala. Výroba súkna u nás v tomto období postupne zanikla (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1995, s. 208 – 209).

MIRIAM SITÁROVÁ

Literatúra:

- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2. zv. Bratislava, Veda 1995. 448 s.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1968. 868 s.
Slovensko – Ľud. II. časť, Bratislava 1975. 488 s.
NOSÁĽOVÁ, V.: Slovenský ľudový odev. Martin 1983. 220 s.
Slovník slovenského jazyka. 4. zv. Bratislava 1964. 760 s.
ŠPIESZ, A.: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. Bratislava 1972. 344 s.
ZUBERCOVÁ, M. M.: Tisícročie módy. Martin 1988. 272 s.

Sukňa v historickom kontexte

Oblúbená časť ženského oblečenia siahajúca od pása dolu je v súčasnosti zaujímavá iba pre módného návrhára, ktorý „diktuje“ jej dĺžku, šírku a rozličné farebné variácie či módné detaily. Konzumentky módnych trendov pri kúpe veľakrát ani nevedia, že práve časť oblečenia, ktorá „sa nosí“, je často iba prispôsobený variant odevu, ktorý má svoju (dávnu či menej dávnu) históriu. Práve na ňu sa chceme v súvislosti so sukňou zamerať.

V období panovania veľkomoravských kniežat bola sukňa (príp. sukница) odevom mužov i žien. Podľa rozličných zachovaných bronзовých odliatkov z tých čias siahala od krku po kolená, mohla byť s rukávami i bez nich, zvyčajne sa nosila prepásaná (Zubercová, s. 16; Encyklopédia ľudovej kultúry, s. 206). Vyrábala sa zo súkna, z čoho pochádza aj jej názov.

Termín *sukňa* vo význame „mužský odev siahajúci od krku po pás (tunika)“ máme doložený v niektorých náboženských písomnostiach a v Kamaldulskom slovníku, napr.: [*tunica: sukňa alias toga*, KS 1763; *kdys ho (Krista) mali lapat, prytomny bol s. Ionathass ze sukne, w ktereg bol oblečen a dal ho Dawidowy y ostatne rucho swe*, WS 18. st.].

Sukňa (sukница) v mužskom odevu bola v stredoveku neodmysliteľnou súčasťou oblečenia bojovníka. Je to bojová sukница, ktorej hlavnou funkciou bola rodová identifikácia nositeľa, lebo sa na nej uplatňovala kombinácia rodových farieb, t. j. farieb, ktoré boli symbolickým znakom určitého rodu. Suknica ušitá z drahých látok bola voľná, s krátkymi širokými rukávami alebo bez rukávov, na bokoch vysoko otvorená. Na brnenie sa obliekala cez hlavu. Pod brnením bol kabátec vypchatý kúdeľou a vlnou, husto prešívaný, ktorý chránil telo pred drsnosťou brnenia (Zubercová, s. 43). V písomných pamiatkach pochádzajúcich z neskoršieho obdobia sa vyskytuje *najvyššieho hajtmana dlhá sukňa* alebo *rajtárska*, príp. *rejťárska*, *rejterská sukňa* [*šatstwo muske gest: kabat z rukawmy, nohawice, gaty, musky odedw po členky, dlhy plasst pre dezd, wogensky neb dlhy uhersky kabat*,

kratky menteček na zbrog, wrchny dlha sukna, raytarska sukna (chlamys), negwizssjho heytmana dlha sukne (paludamentum), KoB 1666; *chlamis: reytarska sukne*, ASI 1740; *chlamis: reyterska sukne*, ML 1779]. V obidvoch prípadoch ide o vojenské oblečenie – kabát alebo odev podobný kabátu. Kým v prvom prípade ide o kabát vojenských veliteľov, vodcov, nosený vo vojne, alebo o košeľu či kabát, ktorý sa obliekal pod pancier, v druhom prípade ide o jazdecký, husársky kabát.

Z rozličných historických prameňov z 15. stor. sa sukňa už ako súčasť ženského oddeleného oblečenia dokladá nielen v odeve žien panovníkov a kniežat, ale aj v meštianskych a ľudových odevoch. Ženské tuniky – sukne – mali viacero podôb. Buď mali osobitne strihaný živôtik a v páse naberanú širokú sukňu, alebo boli šité vcelku. Niekedy mali hlboko otvorený živôtik a sukňu s vlečkou prepásanou vysoko nad prsami. Vtedajším módnym detailom, ktorý opticky zoštíhľoval postavu, bolo kožušinové lemovanie výstrihu živôtika a sukne. Okrem využívania drahých látok, vzorovaných hodvábov, jemných súken stavovské diferencovanie bolo výrazné i v zdôraznení niektorých dekoratívnych prvkov (napr. formy rukávov, vlečky) a v množstve odevných súčastí (Zubercová, s. 35 a 53).

V druhej polovici 16. stor. sa ženské sukne (šité obyčajne z ťažkých hodvábných a zamatových tkanín) určené pre najbohatšiu vrstvu podopierali verdigálom – obručovou krinolínou pochádzajúcou zo Španielska, na ktorú sa obliekala vrchná bohato riasená a pozamentmi (prámami) zdobená sukňa. Ženský odev už pozostával z viacerých sukien; rozlišovali sa *vrchné sukne* šité z drahších súken a *spodné sukne* z konopného plátna rozličnej farby (Zubercová, s. 81). Módnym doplnkom ženského vrchného oblečenia boli najmä v 17. stor. zástery zakrývajúce prednú časť sukne s čipkovou zdobeninou.

V diele Poklad Serafjnsky z roku 1691 sa vyskytuje *spodná sukňa* vo význame „spodný odev, na ktorý sa podľa dokladu obliekalo mníšske rúcho“ [*tento pásek prowaznj swati Dominik po wssecek čas żywota swého pod spodnj sauknj swau nosil*, SPo 1691]. *Vrchná sukňa* v oblečení mníchov, rádových sestier a cirkevných hodnostárov (kňazov) sa označovala buď ako sukňa, pričom jej určenie bolo zrejmé z kontextu [*prwne prikazanj: aby bratri mali gednu suknu z kapuciu a ginu bez kapucie*, RB 1713; (*mníšky*) *chodey w bilich suknách a swetlim plásstem, nebolissto nebeskég farby se prikriwagi*, PeP 1770], alebo sa konkrétne pomenovala ako *kňazovská sukňa*, čo značilo kňazská reverenda, sutana [*panu ffararowi, knez Dawidowi, poruczem lyndissu na gednu weliku pocztiwu suknu knezowsku*, Horná Mičiná 1576 VZ].

V náboženskom spise pochádzajúcom z roku 1781 je doklad o existencii mužskej *vnútornej sukne*. Ide o spodný odev, bielizeň [*wrchnj ssatj wogacj Kristowe mezy sebu rozdelilj a (o) wnitrnj suknu hazalj los*,

kdo bj s nych gu celu dostatj mel, SQ 1781]. Podobnú funkciu mala aj tzv. *nezošivaná sukňa*, rozdiel bol len v tom, že ide o spodný odev utkaný v jednom celku [*trnova koruna, pot, krew, poličky, metli, prowazy, retezy, slup, bjlý odew, ssarlat, nesssywana sukne*, KO 1782].

V 18. stor. sa predchádzajúci nemecký štýl obliekania výrazne zmenil na francúzsky. Podoba sukne sa tomuto štýlu takisto prispôbila, bola v tvare kalicha, široká, čo sa dosahovalo vypchávkami – vančúškami upevnenými na živôtik. Najmä ku koncu 18. stor. sa sukňa nevystužovala šnurovačkou, ale vypchávkami (turnýrami). Podstatne sa však zmenila najmä jej dĺžka, bola výrazne kratšia, odhaľovala nohy. Zástera, ako súčasť ženského oblečenia k sukni, zostala, bola však viac zdobená zlatými a striebornými čipkami, riasená a kratšia ako sukňa (Zubercová, s. 121 – 148).

Obľúbeným materiálom, z ktorého sa šili sukne určené najmä pre majetnejšie dámy, boli rozličné druhy anglického, nemeckého a holandského súkna a vlnených tkanín. V písomných pamiatkach sa uvádza *anglia*, z nej sa šila *anglická* al. *angliová sukňa, lindišová, fajnlindišová sukňa* [*Ondrey Balan ze swu manželku Marthu podwolil se dati pastorkini swey Marthe suknu lindissowu, presteradlo kmentowe, Partizánska Ľupča 1597; czerwena sukne nowa faynlindissowa stribrnymi 11 haczičky, Zvolen 1633; suknya anglyowa czerwena na nyeg kwačyck strybernych, Jelšava 1681; suknyu angliczku z ffartuchem hwozdikoweg ffarbi, zlatimi czipkami oprimowanu, Prešov 1697*]; *kamelot* – z ktorého bola *kamelotová* al. *kamilotová sukňa, šamlátová sukňa* [*poruczem panne Orssule Joboway, panne nebosstyczkeho Joba a suknu ssamlatowu take mey nebosstyczkey pany, Parížovce 1564; suknie dwe, gednu kamellotowu belawu, druhu kalamajkowu zoltu, SPIS 1771; dwe suknie, gedna kamilotowa a druhá kalamagowa, Bystrička 18. st.*]; *kromrás* – z neho potom *kromrásová, kronrásová* al. *krondrásová sukňa* [*suknya zelena krondrašowa, z hedwabnymi czerwenimi czypkami w geden rad, Trenčín 1661; gednu suknu kronrassowu zelenu gsem prodal meg sestri; sukna kromrassowa tehlowej barwj swetlimi czipkami pramowana we try rady, Krupina 1671*]; *šajet* – materiál na *šajetovú, šajovú sukňu* [*sukna czerwena ssayowa s axamietowym životom, Partizánska Ľupča 1589; sukna šayetowa czerwena s čypkami swetlimy premowana na try rady, Krupina 1690*]; *kvinet* – dal pomenovanie pre *kvinetovú sukňu* [*sukňa qvinetowa czerwena z galuonom gednym sprostim premowana, Krupina 1746*]; *mohér* – z ktorého sa šila *machnierová sukňa* [*item tomu sinowi (porúčam) suknyu machnjerowu z ffartuchem karmazinoweg ffarbi, zlatimi czipkami oprimowane, Prešov 1697*]; *flanel (aj flaner)* – z neho sa vyrábala *flanelová sukňa, sukňa z flaneru* [*sukna flanelowa nowa, Pukanec 1797; gedna s czerweného flaneru sukna, Kur 18. st.*].

Spomínané súkna boli prevažne kvalitné a jemné, a teda aj drahé. Aby majetnejšia časť obyvateľstva ešte zvýraznila svoj stav, dávala si odev dopĺňať drahými detailmi. Na sukni to boli zlaté a strieborné spony, kožušínové lemy, najmä kunie, či prámy, galóny. Módnym prvkom bolo zdobenie sukni zlatými čípkami v jednom alebo vo viacerých radoch.

Z hodvábných látok sa často ako materiál na výrobu sukni vyskytuje *taft* – *tafatová sukňa* [*powynna bude Dorothea sweg sestry Anyčky z tego winniczy gednu suknu taffatowu sprawiti*, Krupina 1692]; *tabin* – *tabinová* al. *tabitová sukňa*, *sukňa z duplataftu*, *duplatafatová sukňa* [*opiet (porúčam) suknu zeleneho dopltaffatu*, Horná Mičina 1576]; *sukne damasskowe dwe a tabytowe dwe*, Rajec 1650 – 60; *geden sskarladowy mentek s pozlaczonymi strybernymi gombamy, dwe sukne, gedna duplatafatowa zelena z zlatyma czypkama*, Bratislava 1667; *tabinowé a wsseligaké hedbáwné sukně*, Banská Bystrica 1723]; *atlas* – *atlasová* al. *hatlasová sukňa* [*wissnowa sukna hatlasowa skorczowana ze dwoma priami krumplowanimy*, Praznov 1630; *bela sukna atlasowa a czerwieni rekl k tomu*, Nitra 1776]; *zamat* – *zamatová*, *axamientová* al. *axamitová*, *baršoňová sukňa* [*czzerwena suknya axamitowa kwetista s petimy pramy zlatimy premowana*, Smrečany 1637; *suknya brunatna fialkowey barwy aksamyentowa ze ssyestmy rady czypek zlatych*; *suknya atlacz barssonowa z dewety pryamy zlatimy*, Trenčín 1661; *gedna zamatowa (sukňa) karmažinoweg barwy*, Krupina 1709]; *damask* – *damašková*, *damaškátová*, *kamková sukňa* [*suknya damasskowa kwetowana z pyetmy priamy zlatimy, ktera gest kwetowana*, Trenčín 1661; *sukna damaskatowa belasa*, Radvaň 1713; *w treteg truhle sukna gedna Annae Spaczay czerwena kamkowa*, Krupina 1692]; *hodváb* – *hedbávna* al. *hadbábna sukňa* [*tabinowé a wsseligaké hedbáwné sukně*, Banská Bystrica 1723; *poruczugem y to, żeby tegže dczere meg lllonje, ponewadž suknju swogu hadbabnu, ano y partu perlownu sestram swjm dala*, Trenčín 1674]; *brokát* – *zlatohlavová sukňa* (vyrobená z ťažkej hodvábanej tkaniny pretkáwanej zlatými niťami, hladká al. vzorovaná) [*sukna zlatohlawowa figalkoweg barwy*, Krupina 1691].

Používanou hodvábnou tkaninou horšej kvality bol *forštát* – z neho sa šila *forštátová sukňa* [*sukna forstatowa belasza, kozussek gedn stary*, Krupina 1685].

Okrem uvedených materiálov sa často uplatňovali aj lacnejšie bavlnené tkaniny, jednoduché i vzorované. Známe sú *bavlnkové sukne*, *barchanové* (vyrobené z hustej bavlnenej látky, barchanu), *kytajkové* (z bavlnenej al. hodvábanej tkaniny), *boršedové* (z hustej bavlnenej tkaniny, z barchetu), *piketové* (z dvojitej bavlnenej tkaniny s drobným vzorom), *cajchové* (z pevnej bavlnenej látky), napr. [*pre mna samu byelu bawlnkowu suknu d 50*, Považské Podhradie 1685; *sukan čtyry*,

pritom gednu barchanowu a gednu s pruhamy na každi den zsuczu, s. l. 1714; suknya kytagkowa naranczowey barwy, zlaty galon na nieg, Trenčín 1661; sukna swetla borssodowa, pry spotku mesto pramow kazdodenna y z ffertussku czernu barwu malowana, Klobušice 1670; gedna piketowa, gedna cagchowa a gedna s czerweneho flaneru sukna, Kur 18. st.].

Väčšina súken dovážaných z cudziny vynikala nielen jemnosťou vypracovania, ale zároveň i vyššou cenou. Medzi lacnejšie dovážané materiály patrili *kalamaj* alebo *kalaman*, hrubšia tkanina pochádzajúca z ukrajinského mesta Kolomyje, z ktorej sa šili tzv. *kalamajové* al. *kalamajkové sukne* [*suknie dve, gednu kamellotowu belawu, druhu kalamajkowu zoltu, Spiš 1771; dve sukne, gedna kamilotowa a druhá kalamagowa, Bystrička 18. st.*].

Z ďalších menej kvalitných lacnejších tkanín sa na šitie sukni často používal *haras*, z neho *kamelharová sukňa*; ale aj iné čisto vlnené tkaniny, z ktorých sa šila *rášová, kamlíková sukňa*; alebo tkaniny s ľanovou alebo konopnou osnovou a vlneným útkom – *mezulánová* al. *mazolánová sukňa, pája* al. *páj* – *pájová sukňa* (z druhu súkna s chlpatým vlasom); *kanafas* – *kanafasová sukňa* (zo silného ľanového, farebne vzorovaného plátna alebo z poloľanovej a bavlnenej tkaniny pruhovanej al. kockovanej), napr. [*sukna nowa kamelharowa swetla, Pukanec 1797; žena Lenduaiho doniesla w batossku šaty, gakožto suknu rassowu zelenu, Krupina 1746; gednu suknu kamlikowu, Partizánska Lupča 1587; sukne svetle mezulanowe, Liptovský Ján 1683; gedna sukna mazolanowa czyerna, Krupina 1692; zystal geden stary kožuch, k tomu pagowa malo nosena sukna, Pukanec s. d.; na suknu kanaffasowu 3 1/2 riffa, Nitra 1764*].

Čo sa týka farebnosti tkanín, ľahšie látky boli ladené najčastejšie v jemnej marhuľovej, pomarančovej, morskej, jasnozelenej a hnedej farbe, ťažšie v odtieňoch červenej (višňovej, kráľovskej, karmazínovej, malinovej), modrej a telovej farbe.

Rôznorodosť odievania v dedinskom (ľudovom) prostredí závisela od majetnosti jednotlivca alebo rodiny, od dostupnosti odevných materiálov, príležitostí a veku, ale bola i prejavom regionálnej diferenciácie. Najčastejšie sa využívalo ľanové a konopné plátno, súkno z ovčej vlny, ovčie kože, kožušiny, neskôr domáce manufaktúrne spracúvané i dovážané tkaniny. Majetnejšia časť využívala drahšie materiály a doplnky, často sa uplatňovali i prvky odievania mestského obyvateľstva.

Sukňa v ženskom ľudovom odevu mala viacero podôb, a teda i názvov. Jedna z nich bola *spodná sukňa*, obyčajne biela, plátenná, bohato riasená s rovno alebo šikmo strihanými dielmi. Existuje pre ňu viacero termínov: *rubáč, spodnica, spodník, spodňa, letnica, pendel*,

gecela, kecela, fodráš, spodná kidl'a, mondoľa, podolok, škrobenica a i. Siahala od podpazušia alebo pása po kolená; to záviselo od dĺžky oplecka, ktoré sa k sukni pripájalo. Sukňa sa upevňovala v páse alebo na pleciah jednou alebo dvoma plečnicami (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, s. 208 – 209; Nosáľová, s. 196; Slovensko – Ľud, s. 881).

Menej rozšíreným starším typom je tzv. typ dvojjásterového odevu, kde sa sukňa nahrádza dvoma zásterami opásanými spredu i zozadu. Tieto zástery sa opásavajú na oplecko (rukávce) a na spodník (Slovensko – Ľud, s. 881).

Prechodom od zástery je ovinovacia vpredu nezošitá riasená sukňa. K nej sa prišival živôtik, napr. s hranatým výstrihom. Novším typom bola sukňa bez živôtika (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, s. 208 – 209).

Rozšíreným typom bola sukňa obopínajúca celý driek, ušitá najčastejšie zo 4 – 5 širok látky, nariasená, skladaná alebo naberaná a v páse všitá do obalku. Vpredu uprostred je rázporok. Sukňa sa zaväzuje na tkanice. Najstaršími druhmi materiálu, z ktorého sa takéto sukne vyrábali, bolo ľanové a konopné plátno prírodnej farby (*leknica, letnica, gecela, kecela, šorec, kitľa, kinteš*). Neodmysliteľnou súčasťou sukni bola zástera. Pri výrobe sukni mala dôležitú funkciu i farebnosť; bola daná regionálne, aj podľa situácie (v 19. stor. boli sobášne sukne z jemného, obyčajne zeleného súkna). Od konca 18. stor. sa na sukne používalo farbiarske plátno, tzv. modrotlač, jednofarebné alebo vzorované. Koncom 19. stor. sa používanie farebných látok rozšírilo. Pomenovanie sukni bolo často odvodené práve od názvu alebo kvality materiálu, napr.: *tlačienka, kartúnka, kanafaska, haraska, barvenicka sukňa, atlaska, moldonka, postavnica, štofka, kromrážka, ťažká sukňa* (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, s. 208 – 209; Slovensko – Ľud, s. 881).

V druhej polovici 20. stor., keď sa výroba sukien stala sériovou, táto časť dámskeho oblečenia strácala svoje individuálne črty. Listujúce v rozličných dnešných magazínoch môžeme vidieť akýsi návrat dávnej elegancie a experimentu zároveň aj v tejto oblasti odievania.

MIRIAM SITÁROVÁ

Literatúra:

- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 2. zv. Bratislava, Veda 1995. 448 s.
Slovensko – Ľud. II. časť. Bratislava, Obzor 1975. 488 s.
NOSÁĽOVÁ, V.: Slovenský ľudový odev. Martin 1983. 220 s.
ZUBERCOVÁ, M. M.: Tisícročie módy. Martin 1988. 272 s.

Názvy výšiviek vo Valaskej Belej

Medzi najrozšírenejšie a najznámejšie prejavy našej ľudovej hmotnej kultúry patria aj výšivky. Odráža sa v nich stupeň umeleckej úrovne, zručnosti a umeleckého cítenia nášho ľudu, jeho sociálne postavenie, historické a kultúrne vplyvy v krajine. Slovenské výšivky majú aj hospodársky význam, boli a sú známe i v zahraničí, kde sa vysoko oceňujú.

Ovládanie jednoduchých stehov a spôsobov vyšívania v minulosti patrilo k všeobecným poznatkom každého dievčaťa. Jednotlivé techniky práce a druhy výšiviek sa odovzdávali z matky na dcéru a mali krajo­vý charakter. Výšivky slúžili ako doplnok bytovej kultúry, ale hlavne tvorili súčasť ľudového odevu. Často určovali jeho charakter a funkciu. Podľa druhu a farby výšivky sa dalo rozoznať, na akú príležitosť je kroj určený.

V našom príspevku budeme hovoriť o názvoch jednotlivých druhov výšiviek a vyšívacích technik v obci Valaská Belá, ktorá sa nachádza v severovýchodnej časti okresu Prievidza. Spomenieme aj lexiku z oblasti ľudového odievania. Informácie o výšivkách a ľudovom odevu sme čerpali z Príspevku k technológii slovenskej ľudovej výšivky od Eleny Holéczyovej, ktorý je publikovaný v knihe Slovenský ľudový textil – Tkaniny, výšivky, čipky, kroje (Martin, Osveta 1957), a z vlastných výskumov v obci Valaská Belá.

Podľa použitia mala belianska výšivka úžitkovú a ozdobnú funkciu. Úžitková výšivka sa najčastejšie umiestňovala na okrajoch tkaniny, napr. okolo krku a na konci rukávov mužskej belianskej *košele*, *hune* (mužský a ženský biely plátenný kabát po kolená), príp. *kabanice* (mužský biely súkenný kabát), na *obojku* (slúžiacom namiesto goliera) belianskych ženských *rukávco*v (horná časť ženského odevu) ap., alebo upevňovala a spájala dve časti tkaniny. Tradičná spájacia belianska výšivka sa volala *mreška*. Slúžila napr. na spájanie dvoch kusov plátna na *plachtinu* (postel'nú plachtu), *zásteru*, alebo spájala jednotlivé súčasti *rukávco*v. Inde na Slovensku sa takéto spájacie ozdobné stehy volali napr. *scinki* alebo *stinki*. Cieľom ozdobnej výšivky bolo

okrášliť, ozdobiť a zväčša zaberala väčšiu plochu, ako napr. na *pie-rauñiciach* (výšivka obdĺžnikového tvaru, dlhá 12 – 15 cm a široká asi 20 cm, ktorá siahala od pleca dole na rukávoch *rukávco*) alebo na *zástere*, prípadne na dvoch pásoch nazývaných *šitie*, ktoré sa jednoduchým stehom prišili na *šatu* (veľká šatka uväzovaná na čepiec – *čapiec*). Takéto ozdobné výšivky pokrývali celý povrch stužiek, ktoré volali *partice*. Zdobili nielen dievčenské vrkoče a vence neviest, ale aj palice družbov a *zástavu* (smrek zbavený dolných konárov používaný ako obradový znak), ktorú niesli na začiatku svadobného sprievodu.

Ako materiál na vyšívanie sa používalo konopné alebo ľanové plátno a súkno, ktoré tkali z *druganej*, prípadne zafarbenej ovčej vlny. Vyšivali sa konopnou *cvernou* (niťou). Po prvej svetovej vojne sa začali používať aj bavlnené nite. Najprv sa vyšívalo bielymi niťami na biele plátno (neskôr takto vyšitý kraj slúžil len ako smútočný a nosil sa pri smrti dieťaťa alebo manžela). Potom sa pridali dve farby – *cirková* (odtieň žltej do okrova) a *ruđená* (odtieň oranžovej) a ich rozličné nuansy. Tieto farby vždy prevládali a vytvárali charakter beliansko-čičmianskeho typu ľudového odevu. V pôste a na pohreb sa však nosieval kraj vyšitý *lilavou* (fialovou) niťou. Každodenný odev vyšivali len skromne na *furmách* (horná časť *šorca* – sukne, *zásteri* a dolná časť *rukávco*), ktorá sa vyšivala cez nadrobno nazberané sklady – *rámi*) alebo nevyšivali. Sviatočný odev vynikal rozmanitosťou vzorov a pestrosťou farieb, ale najbohatšie zdobený bol svadobný odev. Keď belianski chlapi v 19. storočí začali pracovať v sklenárstve a chodili po svete ako *oknári* (sklenári), nosievali ženám rôznofarebné bavlnky alebo farby, ktorými si ich zafarbili. Tak sa začali používať modrá, zelená a bordová farba, ktoré neboli typické pre archaický kraj tejto oblasti.

Belianska výšivka sa vyšivala trojakým spôsobom: *na stehi* – jednotlivé stehy sa ukladali tesne vedľa seba a vytvárali geometrické tvary, *na tahano* – nitky sa po dĺžke vytáhovali a na priečnych sa vyšívalo, *na virezavano* – kontúra vzorčeka sa obšila a nitky sa potom vyrezali. Jeden vzor mohol byť vyšitý aj dvojakým spôsobom. Okrem týchto spôsobov existoval ešte jeden, ktorým sa vyšivali iba *furmi* na *šorci* a *zástere*. Nazývali ho *vibieranie*, lebo sa vyšival po jednotlivých *rámoch*. Motívy belianskych výšiviek sú komponované do pásov, v ktorých sa symetricky striedali jeden alebo dva motívy. Na *furmách* sa nachádzal len jeden pás, ale napríklad *pie-rauñice* mali jeden hlavný, dominujúci a hore aj dolu symetricky uložené tenšie pásy.

Ženský ľudový odev mal vždy jeden základný vzor, ktorý umiestnili na *furmu šorca*, *vibieranie zásteri*, *šitie šati* a do hlavného radu *pie-rauñíc*. Ak je kraj takto kompletný, povedia, že je vyšitý *na jennu furmu*. Najčastejšie motívy sú ruže, srdcia a esovité lineárne tvary, kto-

ré volajú *kluki*. Podľa nich sa nazývajú aj jednotlivé druhy výšiviek. Takýto význam sa vyjadruje podstatným menom v predložkovom páde: *na ruže, na srcá, na kluki*. Vzory sa ešte ďalej delili. Napríklad ak mal vzor štyri srdiečka obrátené k sebe okrúhlymi časťami, volal sa *na boškávané srcá*, ak boli srdcia v jednom rade striedavo obrátené raz hore, raz dolu, vzor sa volal *na polsrc*. Často sa k názvu pridával aj počet motívov na hlavnom vzore – *na štyri srcá, na štyri boškávané srcá, na osem src*. Najčastejší počet bol štyri alebo osem. Podobne aj pri iných motívoch.

Medzi základnými vzormi sa nachádzali *perká* (motív v tvare pierka) alebo *caletki* (štvorčeky). *Perká* bývajú zakončené v tvare kríža – *na kríže* alebo v tvare kladivka – *na kladičko*. Najstaršie vzory majú len *caletki*. Voľné miesta sa vyplnili buď tým istým motívom ako v základnom vzore, alebo tam mohli umiestniť aj iný vzorček.

Aj vzor *na kluki* sa delil podľa toho, či kľučky ležali – *na ležaté kluki*, alebo stáli – *na stojaté kluki*. Takisto zväčša obsahoval štyri alebo osem kľučiek (napr. *na štyri ležaté kluki*).

Vzorov *na ruže* je najviac. Podľa tvaru lupienka ruže sa výšivky volali: *na ohrádzané ruže, na perkované ruže, na klieštikované ruže* (aj *na strapaté ruže* alebo *na villički*). Počty sú podobné ako pri predchádzajúcich vzoroch.

Ďalšie názvy vzorov: *na mehenickú furmu, na zahibančeki, na pohárki, na slivečki, na ohrebielka, na ostroški, na krivé chodníki, na očká, na kolečká, na kurie ritki* a *na klúč*. Existoval aj samostatný hlavný vzor *na perká*.

Niektoré z týchto vzorov sú veľmi storobylé. Z niektorých sa zachoval už len názov, väčšinu však belianske ženičky nielenže doteraz dobre poznajú, ale ešte stále ich vyšívajú, aj keď veľakrát už len krížikovým stehom na panamu, lebo uvedené spôsoby vyšívania sú technicky náročné. Nielen belianske ženy poznajú tieto vzory. Dnes slúžia na inšpiráciu aj všetkým zručným ženám a dievčatám, ktorých koníčkom je vyšívanie, ba nájdeme ich aj v časopisoch, ako je napríklad Dorka.

IVETA ŠLABJAROVÁ

Podošva – ako ju poznáme i nepoznáme

Nosenie obuvi bolo v minulosti istým prepychom. Platilo to rovnako v rovinatej, ako aj v hornatej krajine, tak v blatitej, vlhkej, ako aj v prašnej, suchej teréne. V robotný deň sa väčšiu časť roka chodilo naboso. Dievčence ešte aj v zime šli do kostola bosé a až pred kostolom si obuli čižmy. Jednak nebolo za čo kúpiť obuv, a keď sa na ňu doma dáke tie peniažky aj našli, vždy bolo dobré zašanovať si ju čo najdlhšie. V každom prípade podošvy na nohách vydržali oveľa dlhšie než akákoľvek obuv a nebolo ich treba ani tak veľmi šetriť. *Tu dakedi ani jeden ňeched ňemaŭ človek celí, lebo sã chod'ilo na boso*, vyznáva rozprávačka z Veličnej a pokračuje: *Ti rodičã i mali za čo kúpiť, ale mi povedali: „A ňeušlãj si to, ňeušpiň! Abi si to mala čistuo a ňech ti potrvã!“ Račej som sã potom vizula. Keť som chod'ila vizutã, to mi potrvãlo, podošvi na nohãch, tie skuor vidržãli ako obutã. Ale to ňeci bosí chod'ili* (porov. A. Habovštiak: Oravci o svojej minulosti. Martin, Osveta 1983, s. 157).

Presnejší obraz o tom, čo si naši predkovia obúvali, môžeme získať z monografie V. Nosáľovej Slovenský ľudový odev (Martin, Osveta 1982). Najstaršia obuv bola zhotovovaná z domáceho materiálu – z kože, dreva, plátna a ovčej vlny v podobe pleteniny alebo súkna. Už len z rozprávania starých ľudí vieme, že voľakedy nosili muži aj ženy do poľa a okolo domu *krpce* (na východnom Slovensku ich volali *bačkori*, *bočkori*). Bola to nízka obuv zhotovená z kože tvaru obdĺžnika, stiahnutá alebo zošitá na špicu a päte. Pripevňovala sa na nohu ovíjaním remienkov alebo vlnených šnúr okolo členkov. Jeden druh krpcev volali v Ozdine pri Lučenci *šaruľe*: *Bãta Mišo mal'i takã šaruľe, sami si ich klãd'li*. Človek, ktorý v živote už veľa poznal, skúsil, prežil, si takto vedel povzdychnúť: *Ja som to už dávno f krpçãh zodraŭ* (Podkonice).

Ku krpcom neskôr pribudli rozličné druhy celosúkennej obuvi s nízkou i vysokou sãrou, so súkennou alebo koženou podošvou, s koženým obšitím, ba aj s ozdobami. Boli známe na celom Slovensku a nosili sa najmä v chladnom počasí. *Zo súkna valaskieho pošili šustri pa-*

pučki. Krpcom podobnú súkennú obuv volali na severnom Slovensku *huňienki*, na Horehroní a na Spiši *kolcuni*.

V severnej Trenčianskej muži aj ženy mali zo súkna pošíte *gulaté papuče*.

Súkenná obuv bez šnurovania s vysokými sárami – na strednom a čiastočne aj na západnom Slovensku nazývaná *kapce* – bola známa aj pod menom *visoké, sárové, súkené papuče, papuče zo sárami*, názvy *huňené boti, huňáki, súkené boti, visoké boti, klobučené boti, klobučáki, kľobučáki* poznáme v tomto význame zo záhorských a trnavských nárečí; na juh od Modrého Kameňa, v južnej časti západoslovenských nárečí na juh od Nitry a na okolí Levíc to boli *botoše* (z maďarského *botos*): *Akieže spravíme tie botoše?* (Pukanec) – Ale medzi *kapcami* a *botošmi* mohol byť aj rozdiel: *Kapedz maų remänú podošvu a boťoše ni* (Bystrička). Vo väčšine východoslovenských nárečí sa na označenie kapcov používa názov *filce (filci), boti s filcu, čižmi s filcu* (z nemeckého *Filz* – plst'), na Spiši majú na ne názov *zoki* (z nemeckého *Socke* – ponožka).

Najoblúbenejšou obuvou boli a podnes ostali čižmy. Najstaršie parádne ženské čižmy boli čižmy z kordovánu – *kordovánki, z mäkkej, lesklej teľacej alebo kozej kože, v priehlavku zrancované ako harmonika*. Volali ich aj *harmanikavé, rancované, kasané* alebo *spuščace* čižmy. Medzi podošvu a výstelku sa vkladala tzv. červená koža, aby čižmy dobre vřzgali. Preto boli známe pod názvom *vřzgače, vřzgački*. Pri chôdzi skutočne vřzgali, rapčali, „*len to tak šťekalo za ňou*“ (Nosáľová, Slovenský ľudový odev, s. 44). *Ďiouke si dávali robed' obuj z vřzgáčama. To bolo samuo vřzg-vřsk, keť kráčali ces kostuol* (Pukanec); *Paradne dziefčeta sebe davali u šustra aj rapčadlo, žebi še f koscel'e za ňima paropci ohľadali* (Spišský Štvrtok). Veľa starostí však narobili napríklad *zadrhnuté* čižmy (príliš zúžené): *Zadrhnutá čižma, to bola hotová pomora, aňi hore, aňi dolu* (Pukanec). Hlavnou výzdobou čižm bolo pestré štepovanie okolo priehlavku rôznofarebnými hodvábnymi niťami, ako aj rozličné, často krajovo diferencované ozdoby: *Čilejkárke noseli na čižmách šakovie cifri – vibijaňia, višivaňia, vrkuočike aj ružičke. Čim bohačia Ďiouka, tin viac cifrou* (Pukanec). Takéto čižmy boli sviatočnou obuvou, pretože boli drahé. Vyšívané čižmy postupne vystriedali čižmy s tvrdými, dlhými aj krátkymi sárami, so švikmi na bokoch alebo vzadu, s okrajmi lemovanými šnúrkami. Tie sa už nosili na sviatok aj na všedný deň. Volali ich aj *šřible (naboki šřité)* alebo *klinované čižmi*, niekde tiež *bóti, boti* či *buti*.

Základnou časťou každého druhu obuvi bola a dodnes aj zostala hrubá vrstva na jej spodnej časti – *p o d o š v a*. V stredoslovenských a západoslovenských nárečiach je rozšírený názov *podošva* a jeho variant *podešva*, v časti trenčianskych nárečí *podešev*, v goralských

nárečiach na Orave *puodesva* i *podesva*. V hornotrenčianskych nárečiach aj názov *zola* i *branzola* (z nemeckého *Sohle* – podošva), vo východoslovenských nárečiach *brandzol'* i *talpa* (z maďarského *talp*). Na zodratú podošvu sa pribíjala *podrážka*. Často sa zhotovovali aj dvojité podrážky, tzv. *dupľovky*: *Daŭ son si pribid' dupľouke, abi sa mi hned' ňezodral'i* (Pukanec); *Tak potom som mu pribev dupľovku* (Ludanice).

Podošvy na teplú obuv sa robili najskôr zo súkna, postupne z rôznych druhov kože (aj *s konských chrptvón*), remeňa, dreva, novšie sú aj z gumeny. Podošva papúč bývala napríklad aj z troch-štyroch vrstiev súkna, prešitých dookola dratvou; spodná vrstva bola na bokoch vyhnutá. Takéto podošvy príležitostne poslúžili aj na ochranu inej časti tela: *Keď uš tag hodne mu učiteľ tie nohavice prašel, vepchal si sem – boli take sukeňaki – podešef s papuče, lebo to tag ňeciteľ* (Riečnica).

Bežne sa zhotovovali remenné, klincované, šité podošvy: *Kúpeŭ mi novie bakanče z remenou podošvou* (Tlmače); *S konských chrptvón boli fajnové podešvi* (Brezová p. Bradlom); *Viaciej zme robieval'i klinčuvanie podošvi, to bolo ľakšie ako šitie. Šitie podošvi sa robeli tag, že sa do vonkajšihó kraja podošvi ot spotku zakrojelo a tan sa skoval'i šřiche* (Pukanec); Na Myjave boli známe *štuprované podešvi*, tie mali okraj vybitý zúbkami.

V liptovských, povážskych a stredonitrianskych nárečiach sa v garbiarstve pod názvom *podošva* rozumela aj koža na podošvy, na podrážky. Časté boli spojenia: *podošvoví remeň* (Liptovský Mikuláš), *podešvová koža* (Myjava). V Liptove sa v tomto význame používal aj termín *podošvica*.

Už v prenesenom význame sa v liptovských a juhótrenčianskych nárečiach podošvou pomenúval odtlačok chodidla, stopa nohy na mäkkej pôde po topánke, stupaj, šľapaj: *Robí podošvi v blate*. (V Malackách zase, naopak, *šľapou* volali podošvu spolu s opätkom.)

Podošvou však môže byť aj spodná časť nohy, chodidlo. Keď zoberieme do úvahy už spomínanú šetrnosť našich ľudí v minulosti a zároveň si ich predstavíme, ako v letnom čase behali bez ťažkostí po ostrých pichľavých strniskách, predstava ich chodidiel sa potom ľahko spája s hrubou vrstvou kože na spodku obuvi. Podošvy na nohách však na rozdiel od podošiev na obuvi boli sem-tam aj citlivé a predsa len sa skôr či neskôr aj „ohlásili“: *Dajag ma podošvi pálä* (Slavošovce); *Ždi sa len sťažuvav, že ho nohi bolá, podešvi, že ňemóže stúpať* (Lapáš); *A tag bolá podešvi o_tich šprušlú* (Borinka); *Bárs som laskotní na podošve* (Rozložná). Na Záhorí vraj tak vedeli zodrať podošvy na obuvi, že im už zostalo len chodiť po vlastných podošvách a na členky, priehlavok i lýtka si naťahovali chránidlá proti zime: *Len samé podešvi a miaké holenki mieli* (Kunov).

Prirodzená vlastnosť podošvy tak na obuvi, ako aj na nohe, jej tvrdosť, nepoddajnosť, pevnosť spájali sa v predstavách ľudí s rôznymi obrazmi, čím vznikali mnohé originálne spojenia, frazeologizmy. Niektoré z nich sú známejšie, iné menej: *To meso je jak podošva tvrdé* (Návojevce); *Dlane má ani podošvi* (Rozložná). O nesvedomitom človeku sa hovorilo, že *má svedomie ako podošva*, a keď bol niekto neposedný alebo chcel už odísť, bolo mu pridlhho, vpravelo sa, že *ho pália, svrbia podošvy*. Ľudia z Bošáče takto vtipne vraveli o mužovi, ktorý si ženu nešetřil, bol k nej tvrdý a hrubý: *Šanuje si ženu jako podešvu*. V tomto prípade mali určite na mysli podošvu na nohe. V Pukanci sa zase nie práve najlichotivejšie vyjadrovali o šustroch: *Šuster Boha nežná, kopiton sa žehná – na podošvu kl'in-kl'in-kl'ink, ženu doma fl'ink-fl'ink-fl'ink!* Pekný bol aj starý svadobný zvyk z Červeníka – vyberanie peňazí na zodraté podošvy: *Družbovci na svadbe vibírali penáze do vínka, pre seba na podošve, na misije a kucharku na popálenú ruku*. V Turci sa deti hrávali na priadkach hru *na podošvičku*.

Poukázali sme na dva základné významy podstatného mena *podošva* – hrubá vrstva na spodnej časti obuvi a hrubá vrstva kože na spodnej časti nohy, na chodidle. Tieto významy sa nám viac-menej podvedome a automaticky vybavajú pri jeho vyslovení. Obidva významy uvádzajú aj naše slovníky spisovného jazyka (Slovník slovenského jazyka, 1963, s. 143, a Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, s. 299).

V nárečovej kartotéke Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV sú skryté aj iné významy, ktorými by sme ich radi doplnili. Všetky majú jeden spoločný znak a tým je význam základu, spodnej, nosnej časti niečoho, podkladu či nejakej základne, ktorá všetko drží a robí pevným, stabilným. Všetky významy majú priame súvislosti tak so spodnou časťou nohy, ako aj s jej ochrannou vrstvou, pevnou, tvrdou podošvou. Práve ony zabezpečujú tú vonkajšiu stabilnú polohu vecí okolo nás: *Podešvi* v Starej Turej napríklad označovali okutie krivice na saniach. V juhostredoslovenských a juhotreňčianskych nárečiach sa *podošvou*, resp. *podešvou* označovala časť pluhu – železo na spodnej časti pluhovej dosky, ktoré sa sunulo po zemi, plaz. *Podošva* môže byť okresané brvno, ktoré tvorí základ pri drevenej stavbe: *Najprú sa položila podošva* (Il'anova). V Selciach označujú slovom *podošva* spodnú časť na humne, v ktorej je umiestnené ložisko osi vrát. Veľmi kuriózne nám môže znieť veta z Mošoviec: *Prú mali podošvi ľen z hl'ini*. Podošvy tu označujú rovnú spodnú plochu miestnosti, dlážku. Takéto podošvy mali napríklad aj v chlievoch v Revúcej.

V tekovských a trnavských nárečiach označuje *podošva* hrubú latu pod vinohradníckym prešom: *Šotou, to je preš. Je spoňia a vrchňa*

klada – to sa priečne spoje, šibeňice – to sa bočnice, pot šibeňicami sa podošvi (Čajkov); Pot prešom, po_tú spodnú kladu, boli dve podošvi, na ten to stálo (Vinosady).

V trenčianskych nárečiach *podešva* bola pozdĺžna základová hrada pod mlynským lešením; v hontianskych nárečiach je *podošva* aj dno korcov vodného kolesa.

Podošva v Pukanci znamená rozšírenú spodnú časť nohy na nábytku. Podošvou bola v oravských a stredonitrianskych nárečiach dolná vodorovná latka na dedovi, strúhacej stolici; pomocou nej sa opracúvané drevo nohou pridržalo pod hlavicou: *Podešvu som pristupev, abi sa ten drúžek pod hlavu nehíav a mohóv son z neho vistrúhad rúčku* (Dvorníky). V severonitrianskych, hontiansko-novohradských a považských nárečiach označovala sa slovom *podošva*, *podešva* aj spodná časť kolovratu, na ktorú sa nohou pritláča. Z Oravy poznáme takúto hádanku: *Štiri rohi, dve podošvi, dušu nemá, dušu nosí*. Uhádli ste, že ide o kolísku? *Podošvy* na nej boli spodné drevá vyrezané do oblúka, tie umožňovali kolísanie dieťaťa. Tento význam slova *podošva* potvrdzuje aj nárečový zápis z Liptova: *Podošva sa virezala do poumesiačka* (Iľanovo).

IVETA FELIXOVÁ

Osudy výrazu výrobok v slovenčine

Podstatné meno *výrobok* má vo svojej aktívnej slovnej zásobe nepochybne každý odrastenejší používateľ slovenčiny a nemusí mať ani lingvistické vzdelanie, aby si uvedomil jeho slovotvornú súvislosť so slovesom *vyrobiť*. No hoci ide o výraz všeobecne rozšírený a v širšom zmysle aj o odborný termín, jeho významová štruktúra, resp. jeho zaradenosť v súbore vyjadrovacích prostriedkov jednotlivých používateľov nášho národného jazyka nie je rovnaká. V jazykovom vedomí časti hovoriacich je to slovo jednovýznamové, iní ho poznajú v dvoch-troch významoch, prípadne ho používajú aj pri obraznom vyjadrovaní ako súčasť frazeologických spojení. Nazrime teda do lexikografických príručiek a slovníkových kartoték Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a pozrime sa na jeho postavenie v súčasnej slovenčine i na jeho osudy v bližšej či dávnejšej minulosti.

Krátky slovník slovenského jazyka heslo *výrobok* vykladá definíciou „vyrobená vec, látka ap., produkt“ a ilustruje spojeniami *priemyselný výrobok*, *poľnohospodársky výrobok*, *hutnícky výrobok*, *mliečne výrobky*, *luxusný výrobok*, *expedovať výrobky*. Slovník slovenského jazyka okrem tohto významu (definuje ho slovami „predmet, ktorý vznikol v pracovnom procese, produkt“) uvádza aj význam „výroba, obrábanie, spracúvanie“ s upozornením, že je to hovorový a už zastaraný význam. Ilustruje ho príkladom z textu P. Dobšinského *kožu dali do výrobku* a na Kukučínovej vete *Prúd vody vzal našu loď do výrobku* demonštruje jeho prenesený význam vo frazeologickom spojení – autor takto vyjadril, že prúd začal loďou zmietať, krútiť.

Pri slove *výrobok* sa s významom „výroba, spracúvanie“ dnes nestretáme už ani v nárečiach, ba záznamy v kartotéke Slovníka slovenských nárečí spochybňujú interpretáciu dokladu z Dobšinského v Slovníku slovenského jazyka. Z Klenovca v západnom Gemeri a z dolnooravskej Párnice máme totiž slovo *výrobok* zaznačené vo význame „roztok na luhovanie koží“, ktorý sa pripravoval z vody, jačmenného šrotu a soli. Ide tu teda o pomenovanie prostriedku, ktorým sa pôsobí na surovú kožu, aby sa z nej vyrobil polotovar na ďalšie pou-

žitie – garbiarsky vypracovaná koža. V tomto prípade je už význam „výrobný proces“ transformovaný na význam „výrobný prostriedok“ a jeho používanie je viazané na oblasť spracovania kože.

Vo význame „výroba, produkcia“ sa slovo *výrobok* používalo ešte v predminulom storočí. Dosvedčujú to napr. Štúrove Slovenskej národnej noviny z r. 1845: *Viužíva ich (hory) komora k výrobku zvlášťnejších kovou.* Vo význame „vypracovanie“ ho dokladá zápis v krupinských protokoloch z r. 1721, z ktorého sa dozvedáme, koľko sa v tých časoch platilo *od krawaceg kože welkeg wirobku.* Významový odtienok „obrábanie“ máme potvrdený napr. v listine napísanej r. 1772 v Beckove: *wzaty winohrad do arendi a nebolissto do wirobku.*

U Kukučina môžeme výraz *výrobok* nájsť aj v abstraktnejšom význame „výsledok pôsobenia, výtvor“, porov.: *Človek možno nahliadne, že veľkosť je výrobok mnohých pokolení.*

V Bernolákovom Slovári ani jeden z doteraz spomínaných významov slova *výrobok* nenájdeme. Pri hesle *wirobek* autor uvádza ako jeho latinské ekvivalenty iba výrazy *quaestus* a *lucrum* a slovenské synonymá *zárobek*, *zisk*. Aj do Kamaldulského slovníka, datovaného rokom 1763, sa slovo *wyrobek* ako ekvivalent viacerých latinských výrazov dostalo iba do synonymického radu *zárobok*, *zisk*, *vyslúžená peniaze*, *plat*, *mzda*, hoci jeho významová štruktúra bola v tom období oveľa členitejšia. V kartotéke Historického slovníka slovenského jazyka je vo význame „zárobok“ doložené od začiatku 17. storočia, porov.: *Oddali sme Slawikowi staremu za dluh geho, czo mu z wirobku pozicziawal, fl 4* (Žilina 1618).

Podľa údajov v kartotéke slovnjej zásoby spisovnej slovenčiny sa slovo *výrobok* takto bežne používalo ešte v predminulom storočí a začiatkom minulého storočia. Porovnaj napr.: *Sedljaci aňi vírobku peňažitjeho bi nemali* (Slovenskej národnej noviny, 1846); *Dlžníci neplatia a výrobku nebolo už od trich mesiacov* (Sokol, 1867); *Výrobok slabý, neistý, živobytie drahé* (Pútnik svätovojtešský, 1910). V spisovnom jazyku význam „zárobok, zisk“ slovo *výrobok* stratilo pred niekoľkými desaťročiami, v prevažnej časti západoslovenských nárečí sa v ňom bežne používa aj v súčasnosti; porovnaj napr.: *Víropku tí starí rodičé nemali* (Báhoň 1982); *Zme mali večeru robid a nemali zme s čeho, lebo zme zarobili málo, nemali zme víropku* (Slovenský Grob, 1980). Dobré sa drží najmä v spojení *chodzit po víropku*, *chod'íd na víropki*, čiže *chodiť si zarábať na živobytie*, obyčajne ďaleko od svojho bydliska; porovnaj napr.: *Pagáčon starín* (t. j. so starým Pagáčom) *vedeli na také murárske víropki chodívat* (Dolná Súča 1976).

Písomné pramene zo 17. a 18. storočia nám pri skúmanom slove zachovali ešte jeden význam. Vo veľkej časti stredoslovenských nárečí a na severe Trenčianskej stolice mal výraz *vírobok*, *vírobek* aj význam

„pôda získaná klčovaním lesa“. Taká pôda sa využívala ako pasienok, lúka alebo pole. Napríklad z listiny napísanej r. 1776 v Ružomberku sa dozvedáme, že vtedajší obyvatelia Lúčok si kultivovanú pôdu *zo Surowyn pryraľaly a takowe pak wirobky običajne na pasgenok a nje na kosgenky obracaly*. V súpise majetku oravského panstva z r. 1663 ostal záznam, že v chotári jednej z oravských dedín *se nachazujuy Paseky a wyrobky aj polianky*. Štyri roky predtým – takisto na Orave – vznikol dokument majetkoprávnej povahy, ktorý potvrdzuje, že klčovaním získanú pôdu jej pôvodní majitelia predali; porov.: *Za wyrobky naše nowe prijali sme 200 zlatych uherskych*. V roku 1745 v Turanoch pri Martine *stala se dobrowolna kupa na gisty užitok slobodny kopaniczny wjrobek*, čiže aj tam došlo k zmene vlastníka pôdy obrábanej kopaním. O dva roky neskôr v susedných Sučanoch *pan welkomožny Revay László za wjrobok y za ploti okolo neho gsauce zaplatyl*.

V súvislosti so zvyšovaním poddanských daní r. 1774 obyvatelia Hrboltovej pri Ružomberku napísali svojej vrchnosti: *Predtjm wyrobkj a kopaničkj neboli nam do porty brane*. Nasledujúceho roku sa v rovnakej veci obrátili na svoju vrchnosť poddaní z niekoľkých obcí pri Žiline: *A ponevač kopanice a wyrobky jedni maju a druzi nie, prosime, aby slawni stavove uriditi račili, jaka porta jej jasnosti cisarskej a kralovskej ma byti*. V doklade z Hrboltovej má slovo *porta* význam „základ na vyrúbenie kráľovských daní“ (ten pôvodne predstavovala jedna sedliacka usadlosť), v nasledujúcom citáte sa ním už pomenúva sama daň.

V apelatívnej funkcii slovo *výrobok* postupne stratilo význam „pôda získaná klčovaním“. V písomných záznamoch z 19. storočia ho už nenachádzame. Dôvody tohto stavu treba hľadať predovšetkým v zmenách, ktoré nastali v poľnohospodárstve. V chotárných názvoch si však tento význam udržalo dodnes. Napríklad v Turíku pri Liptovskom Mikuláši sa časť chotára volá *Víropki* a Turíčania tam majú lúky. Toponymum rovnakého pôvodu je aj v goralských nárečiach a ukrajinsko-rusínskych nárečiach. Napríklad v Haligovciach pri Poprade sú *Na vyropku* pasienky a v Papíne pri Humennom sa chotárný názov *Výrobok* vzťahuje na les.

Význam „vyrobená vec, produkt“ je v slovenskom slove *výrobok* relatívne najmladší – v kartotéke spisovnej slovenčiny máme naň prvé doklady až z roku 1867. Časopis Sokol vtedy písal *o výrobkoch priemyslu a o hotovaní výrobkov pre vojsko*. Na prelome 19. a 20. storočia je tento význam už pevným prvkom sémantickej štruktúry slova *výrobok*, postupne sa v nej stal prvkom dominantným, až napokon ostatné čiastkové významy z nej celkom vytlačil. Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka je v súčasnej spisovnej slovenčine slovo *výrobok* už výrazom jednovýznamovým.

V úvode sme už spomenuli, že slovo *výrobok* je aj súčasťou frazeologických spojení, a príkladom z Kukučínovho jazyka sme si spojenie *vziať niečo do výrobku* aj ilustrovali. So spojením *vziať do výrobku niekoho* sme sa naposledy stretli na stránkach 19. čísla Literárneho týždenníka z roku 1993 v úryvku z prózy Mila Urbana Na brehu kravavej rieky: *Vzal si ma do výrobku mladučký vyšetrojúci sudca, nesmierny pedant, ktorý zrejme nemal poňatia, ako sa robia noviny.* Táto frazéma je pre Urbana príznačná – v románe *Kto seje vietor ju napríklad môžete nájsť* použitú takto: *Stotník musel poslať po Pulca. Len čo rumenný šuhaj prišiel, vzal ho do výrobku.* Alebo takto: *UŠB sa poznovne oborila na mládež, brala do výrobku sadzačov.* Z kontextu sa dá ľahko vyrozumiť, že ide o význam vyjadrovaný v spisovnom jazyku aj zvratom *vziať niekoho do parády*, čiže otázkami ho dostávať do nepríjemnej situácie, teda o význam, ktorý možno vyjadriť aj slovesami *zvrátať, obracať niekoho*. Ale touto frazémou, resp. jej variantmi (*s*)*chytiť, lapiť niekoho do výrobku* možno tiež vyjadrovať, že sa na dotyčného pôsobilo nielen nepríjemnými otázkami, ale aj fyzicky; porov. napr. vo výňatku z Rázusových Surovcov: *Potom ich lapili do výrobku, dostavil sa zakuklený kat i so svojimi holokami a začal ich najprv opátrať a hladkať.*

V citovaných príkladoch možno v slove *výrobok* odhaliť stopy jeho dnes už neživého významu „vyrábanie, obrábanie“. Pri takomto procese sa opracúvaným predmetom krútilo, zvrátilo, natriasalo. Keď si v Jégého próze Verona a Ťapáčka *vzali do výrobku dedinského notára*, začali obracať na jazykoch jeho meno, sústredili naňho svoju pozornosť, vzali ho na pretras.

Na rozdiel od doteraz uvádzaných obrazných vyjadrení, v ktorých je objekt chytený do výrobku paciensom, teda trpiteľom znášajúcim účinky „výrobného procesu“, sa neživotným podstatným menom, ktoré sa do frazémy *prísť do výrobku* dostáva ako podmet, pomenúva „výrobný“ nástroj. Ak napríklad deti na Orave, v Liptove alebo v Turci počuli: *Veď počkaj, príde remeň (palica, varecha a pod.) do výrobku!*, hneď pochopili, že by im takýto predmet mohol „vyrobiť“ dočervena kožu na mäsitej zadnej časti tela.

O tom, že význam obrazného vyjadrenia *niečo prišlo do výrobku* nie je všeobecne známy, nás presvedčil výklad spojenia *korbáč prišiel do výrobku* pri hesle *prísť* v Slovníku slovenského jazyka – tam nájdeme informáciu, že sa korbáč začal vyrábať. Kukučín, na ktorého sa autor hesla odvoláva, však toto spojenie použil vo význame „korbáč bol použitý“; porov.: *Necválal (kôň) veľmi ochotne, prichodilo ho poťahat' za uzdu, ba i korbáč prišiel do výrobku.* Chybný výklad v slovníku mohol byť podmienený tým, že autor hesla nemal k dispozícii kontext.

A ešte raz v súvislosti s obrazným používaním slova *výrobok* tu zacytujeme Kukučina: *Raz ju (krpku) i dali do penzie – viete, keď to pán farár hromžili, že sa v obci mnoho prepije – a čo? Celá dedina bola skonfundovaná. Nik nechcel byť richtárom, notáriušovi sa ruka triasla ako libačka – milá krpka pod' ho zas do výrobku.* V tomto prípade krpka – krčahovitá nádoba na pálenku –, ktorú predstavenstvo obce pod vplyvom pána farára zo svojich zasadnutí vylúčilo, opäť prišla do obehu. Spoločným sémantickým príznakom tejto frazémy s predchádzajúcimi frazémami je príznak pohybu, uplatnenia sa, pôsobenia.

V Malom frazeologickom slovníku E. Smieškovej ani v Zátureckého Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach tieto frazémy, charakteristické pre spisovateľov pochádzajúcich za severnej časti stredného Slovenska, nenájdeme. Aj to je signálom, že vo výskume slovenskej frazeológie treba pokračovať a že v tomto ohľade nám studnica rodnej reči vydá ešte veľa dúškov živej vody.

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Frazeologické čriepky z oblasti remesiel

Slovná zásoba každého národného jazyka môže byť zaujímavá nielen z hľadiska geografického rozšírenia, sémantickej či štylistickej diferenciacie, ale aj z hľadiska využívania v procese tvorby ďalších výrazových prostriedkov, teda aj takých, ktoré sa napríklad zaraďujú medzi frazeologickú vrstvu.

V oblasti niektorých tradičných remesiel sme pozorovali, že remeselník je akoby tvorivý subjekt, ktorý svoje vyjadrovacie možnosti a pomenovania vo svojom odbore ďalej rozvíja na báze rodného nárečia. Potvrďuje to fakt, že pri výskume sa u toho istého remeselníka neraz zaznamenalo viac názvov tej istej reálie (pomenovania nástrojov cudzieho pôvodu a domáce).

V súvislosti s remeselníckou činnosťou si pripomeňme, že poznáme už nemálo frazeologických spojení, prirovnaní a povrávok, ktoré sa udomácnili aj v spisovnom jazyku. Napríklad s činnosťou kováča súvisia vyjadrenia *kuť železo, kým je horúce, kuť železo za horúca, byť dobre podkutý*, s činnosťou obuvníka *robiť všetko na jedno kopyto, naťahovať niečo na svoje kopyto, všetko je na jedno kopyto*, so všeobecne rozšírenou tkáčskou činnosťou súvisia spojenia *všetky sú z jedného brda, dievka je na iné brdo, sú na jednom brde tkaní* a. V reči ľudu na území Slovenska je spojenie tohto druhu aj s istými obmenami veľmi veľa. Napríklad v gemerských nárečiach sa povie: *klášč do edniho brda, brač to na edno brdo*, t. j. všetko robiť rovnako; v užských nárečiach *madz ruki jak talpa*, t. j. podošva, teda tvrdé od roboty; *vertadz do hlavi*, t. j. presviedčať niekoho o niečom; v šarišských nárečiach *bidz na visokim ščebľu (ščebel'* je priečne drevko v rebríku), t. j. zastávať významnú funkciu; *oči mu do švidra l'eca (švider* je vrták), t. j. škúli; *lačni, co bi žid i ohňivo (ohňivo* je článok reťaze), t. j. veľmi je hladný; v zemplínskych nárečiach *dostac še do kliščou*, t. j. dostať sa do ťažkostí; *dobri mlinar šicko zmeľe*, t. j. do dobre tráviaceho žalúdka všetko vojde; v záhorských nárečiach sú frazémy *majster (kovár) aj čerta umí zvarit s čertem*, t. j. dobre vie zvärať, je to dobrý majster; *železo zrichtuvať jak sviňa*, t. j. majster kováč

železo zle zvaril; *železo drží jak pez ježa*, t. j. železo je dobre zvarené; v stredoslovenských nárečiach sú frazémy *preto má kováč kľiešťa, abi sa ňepopál'il*, t. j. veci majú slúžiť, ako treba; *šustrova žena a kováčova kobola bosá*, t. j. zabúda sa na vlastné potreby.

V okruhu remeselníckej činnosti sú veľmi bohato zastúpené prirovnania. Je zaujímavé, že významovo negatívne prirovnania prevažujú nad pozitívnymi. Napríklad murári hovorievajú, že dobre postavený múr je *rovný ako šnúra* (*šnúra, šnora, šnóra, šnuora*) – na strednom Slovensku pri Modrom Kameni, v Prievidzi, Banskej Bystrici, Lučenci, na Orave, v Liptove a v Turci; *rovný ako svieca* (*svíca, svička, svička*) – na okolí Zvolena a na západnom a východnom Slovensku; *rovný ako komín* – v Banskej Bystrici a jej okolí; *rovný ako bič* – v záhorských nárečiach pri Skalici a na Spiši; *rovný ako šabl'a* – v nárečiach severného a južného Zemplína; *rovný ako cverna* – v nárečiach južného Zemplína. Prirovnanie *múr je rovný, ako keď strelí* máme doložené z Hlohovca a Brezna.

Ak menej skúsený murár postavil krivý múr, na takýto múr hneď boli naporúdzi prirovnania, že je *ako rebro* (modrokamenské nárečia na južnom strednom Slovensku), *ako bahro* (na Horehroní a strednom Zemplíne), *ako bakul'a* (na okolí Prievidze a v Šariši), *ako basa* (v Bojniciach), *ako paragraf* (na Orave, v Novohrade a na Spiši), *ako hrom* (v Štefanove, okr. Dolný Kubín), *ako had* (v Jamníku, okr. Liptovský Mikuláš, v Turci a na okolí Topoľčian), *ako vlnobitie* (v Liptovskom Petri, okr. Liptovský Mikuláš), *ako oblúk* (na Záhorí), *ako čagan* (na Považí), *ako rozheganí rebrík* (v Malackách, okr. Senica), *ako kebi sa napeu* (v Hlohovci), *ako keď vuol orie sám* (v Bytči) ai.

Uvedené príklady zo slovenského jazykového územia veľmi dobre odrážajú rozmanitý postoj (neutrálny alebo citový) používateľa prirovnania. Ide o zaujímavé prirovnania, ktoré svojim príslušným nárečovým stvárnením (celej frazeologickej jednotky alebo aspoň niektorej jej zložky) a na rovine významu prinášajú označenia (pomenovania alebo výrazy), vyskytujúce sa v konkrétnej lokalite alebo na väčšom území. Možno ich využiť aj na spoznávanie a objasňovanie lexikálno-sémantickej stránky slovenských nárečí a na obohacovanie výrazových možností slovenčiny.

ŠTEFAN LIPTÁK

Lukno a iné starobylé duté miery

„Wedle daneho počžtu melo zustawat brynze centérov 25, ffunt 9, ktera gestli se vplnie nachodj, nech (úradník) wywod da. Nebo niekdie na lukna a korcze, inekdie na centy a ffuntys rata, odkud pocžtar vznatj nemuože, yak mnoho bj tej brynze zustawali.“ Tento zápis z bytčianskeho inventára z roku 1616 je dôkazom toho, aké problémy spôsoboval nejednotný systém mier a váh našim predkom pred uzákonením metrického systému.

V Uhorsku sa na meranie a zisťovanie množstva látok používal systém starobylých dutých, váhových a dĺžkových mier, ktorý bol pomerne komplikovaný a nejednotný. Nariadením uhorského kráľa Žigmunda Luxemburského z roku 1405 nadobudli v Uhorsku prevahu budínske miery, od 17. storočia bratislavské a od 18. storočia viedenské duté miery. Popri všeobecne platných kráľovských mierach existovali aj lokálne miery, lebo všetky významné mestá mali vlastné miery, ktoré boli istým prejavom ich suverenity. Radikálna zmena v tomto systéme nastala až v 19. storočí. Významným medzníkom pri zjednocovaní meracích jednotiek a sústav v celej Európe bola francúzska buržoázna revolúcia, ktorá umožnila unifikáciu mier a váh na základe desatinného systému. Po mnohých rokovaníach bola 20. 5. 1875 podpísaná Metrická konvencia, v ktorej sa signatári z osemnástich krajín (medzi nimi i z Uhorska) zaviazali, že budú vo svojich krajinách od 1. 1. 1876 používať výlučne metrickú sústavu.

V súčasnosti sa na určenie množstva tekutiny používajú jednotky objemu (hektolitre, litre, decilitre, kubické metre a pod.) a na určenie množstva tuhých látok sú určené jednotky hmotnosti (gram, kilogram, tona a pod.). V Uhorsku existovali duté miery, ktoré slúžili na meranie objemu tekutín, ale aj na určenie množstva sypanín a niekedy aj tuhých látok. Základnými dutými mierami na sypaniny a tuhé látky boli *okov* a *merica*.

Lukno je staroslovenské slovo praslovanského pôvodu a predstavovalo najväčšiu dutú mieru s obsahom 156 – 159 l (použitý dokladový materiál je z kartotéky pre Historický slovník slovenského jazyka): *od*

toho lanu panu plat pugde pol lukna owsa (Budatín 1478 SČL); *meg sestre Anne poruczem dve krawe a deset lukan geczmene* (Parížovce 1564); (Trnavčania) *času postniho obyčajne davaji konopneho semena lukna 3* (Likava 1625 U2); *geden kazdy kazdoročzne za probendu dve lukna žita bude podlužen panu fararowi* (Liptovský Ján 1704). Názov dutej miery *lukno* je doložený aj v slovenských nárečiach.

Kabel predstavoval množstvo 159 l. Názov pochádza z latinského *cupellus*: *sem wzal od pana Benedyka w požyczeny pet y dwaczet kablów yarczu* (Spišský Hrhov 1595); *nerozdelne wecy merijme laktem, suche kablem, korcem* (OP 1685); *kabel zita, gedem korcik po 19 turaky* (Hniezdne 1776). Názov dutej miery *kabel* sa zachoval najmä vo východoslovenských nárečiach.

Slovo *gbel* (s variantmi *kbel*, *kbol*, *gbal*, *gboľ*) je známe aj v starej češtine (*kbel*) a pochádza z nemeckého slova *Kübel*, ktoré má latinský pôvod v slove *cubullum*. Obsah, ktorý predstavoval *gbel*, bol mimoriadne variabilný – od 13 do 156 l: *Czurian Ssupala knesowi za 46 kbelow zyta za pana zaplatil; Jurig Wayda swaril 80 gbalow sladu* (Boca 1590; 1596); *predala szem swoy grund domowy panu Adamowy za zlatych uherskych tricecz y za dwa gboly zyta* (Bardejov 1693); *gsem gesste neposlal žita wiceg len pedesat kboli* (Markušovce 1740). Presne bol určený *prešporský gbel* na 60 l: *pod dva gboly prešporske rola* (Hranovnica 1776 LP) a *košický gbel* na 125 l: *pol gbela kosiczkeho zbozia* (Spišské Podhradie 1689).

Pomerne nejednoznačne bol určený aj obsah *korca* na 28 – 85 l. Slovo *korec* je staroslovanské a už v praslovančine označovalo mieru na obilie: *od toho lanu panu plat pugde korecz žyta a korecz gačmena* (Budatín 1478 SČL); *kolik by se korcuw mohlo sladu za gedem zlaty kupit* (Považská Bystrica 1506); *stareg czibuli kazdeg strane dostalo se po trech korczocho* (Žilina 1617); *tomuto fatensowi (Baran) wzal a ukradnul pol korcza muki psseničneg* (Veličná 1724). Pomenovanie *korec* vo význame dutej miery je doložené aj v slovenských nárečiach.

Miera *saput* je synonymná s mierou *korec* a toto slovo pochádza z latinského *sapo*: *hrušiek sušených 2 saputy* (Hont 1656); *richtarovi zanechali sa s kupeneho yačzmena saputi 18* (Pukanec 1724); *Uhnak prida pol saputy žita y gednu vieku owsa* (Čajkov 1754). V slovenských nárečiach je známa podoba *saput'*.

Slovo *vieka* je slovansko-maďarského pôvodu (maďarské *véka*) a označovalo mieru 25 – 85 l: *Gida Imro dal Holečka Adamowy gednu vieku owsa a gednu vieku tenkela* (Čajkov 1753). Slovo *vieka* ako názov dutej miery na sypaniny je známe aj v slovenských nárečiach.

Merica bola jedna z najstarších základných dutých mier s obsahom 30 – 60 l. Slovo *merica* je staroslovanské, praslovanského pô-

vodu: *prosjm V. M., aby ste této dve dine a mericu hrozon odeslali Pančokom* (Žarnovica 1599); *muka, která pozustala po odchodu Wassy Welkomoznosti, newim, kde se podela, tak sotwa ze pozustawa gedna merica* (Holič 1607); *na dwa koňe 60 presspurských meric owsa* (BPr 1787).

Synonymom *merice* bola *miera*, t. j. 54 – 67 l: *do orany se wysegu dve pressporske mgery* (ovsa) (Petrovec 1770); *když žita aneb jačmena jednu mieru zasejeme a z takoveho potem vymlateneho dve miery mame* (Liesek 1776 LP). Obidve pomenovania s významom „dutá miera“ sú doložené aj v slovenských nárečiach.

Okov (s variantom *okova*) bol mierou s obsahom približne 55 l. Názov je odvodený od pomenovania drevenej okovanej nádoby s rovnakým obsahom: *kupil sem od Andreasa kapusty okow gedem fl. 1* (Žilina 1693); *wezmi k gedneg okowy gedem zagdlík biled múky* (VK 1764); *gedem sudek dubowy, pol druha okowa, na muku* (Prievidza 18. st.). V slovenských nárečiach sa názov *okov* používal hlavne na označenie miery na meranie množstva vína.

Obsah *vedra* bol 68 – 85 l. Slovo *vedro* s významom „nádoba na vodu“ je staroslovanské, praslovanského pôvodu: (Katrena) *dala brinze wedra dve* (Trenčín 1653); *wedro muki geg* (vdove) *neubiwallo* (MS 1758); *púl wedra kiselihu zelj s kminem dobriho mam* (SNS 1786). Slovo *vedro* sa v slovenských nárečiach používa ako názov objemovej jednotky.

Kila bola mierou s obsahom 50 l. Pôvodná srbochorvátska dutá miera na obilniny *kila* sa do slovenčiny dostala cez turecké *kile* a maďarské *kila*: *dostalo se mlacom ssestorim kily dve žita* (Slatinka 1676); *velební stavove stanovili, aby nynejša mira strany žita a jineho obilia se na prešpursku aneb budinsku kilu redukovala* (Banská Štiavnica 17. st. CM); *zgednal se za draba Hoszecz, kteremu bude ročný plat r. 12, od chowanga wagčgaka fl. 1 a gedna kila gačmena aneb dve kily owsa* (Poniky 1794). Slovo *kila* sa v tomto význame používa aj v slovenských nárečiach.

Výrazy *mýtovnica* a *mýtovník* predstavovali mieru s obsahom 15 l. Slovenský názov je odvodený od pomenovania nádoby, ktorou sa pôvodne meralo mýto za mletie: *ze mlyna wasseho wzal* (poddaný) *rezy pol tretty mitownika* (Žitná 1597); *dal rychtar saffarom sossowycy mytownycu a hrachu mytownicy* (Krupina 1684); *kaszy pohanczeneg za try mitowniky* (Krupina 1689); *kradol som hrozno w Trajtleroweg winniczj za gedem mitounik* (Krupina 1744); *sem predal kusstek lazuz za zlatih dewet y za mitownicu brindze* (Očová 1745); *se Iano k swe kradežy dobrowolne priznal, že orechy bral, kterych bylo pol druheg mjtownice, co skapaly* (Poniky 1794). Slovo *mýtovnica* ako názov du-tej miery je známe aj v slovenských nárečiach.

Pomenovanie *fertál'* pochádza z nemeckého slova *Viertal*, ktoré sa do slovenčiny prebralo cez maďarské *fertály*. *Fertál'* predstavoval približne štvrtinu okovu – 10 litrov: *pre potrebu kupeno kapusty wisse paty ffertalow* (Žilina 1700); *16 holby gest fertál* (LU 1775). Slovo *fertál'* je známe aj v súčasných nárečiach a označuje sa ním drevená nádoba s obsahom asi 12 litrov.

Slovenské pomenovania *štvrtník*, *štvrtáčka* a *štvrtňa* sú synonymné so slovom *fertál'* a predstavovali štvrť merice, teda 10 l: *slib vzcinił gsmę wssyckny wespolek, zie za tiech r. 50 mame datj 100 czwtrnyj žita* (Bátovce 1580); *prosim W. M., zebi ste mj poslali za dwa sstwrtnj-kj sliwek* (Trenčín 1607); *Jano za gednu čwrtacku tankelu zasial* (Luboreč 1755); *any gedneg sstwrtačky zbozya nedaly* (Modrý Kameň 1774). V slovenských nárečiach sú s rovnakým významom zaznamenané názvy *štvrtáčka*, *štvrtanka*, *štvrtka*, *štvrtňa* a *štvrtník*.

Obsah *holby* bol určený na 0,708 l. Názov pochádza z nemeckého slova *Halbe*: *semena czybulneho holbu, to poruczym, aby w sspitaly se zasialo pro chudych* (Žilina 1601); *zacsina se rok bacsovy, který bude mat platu hotovich peneyzy f. 8, soly holby 12* (Topoľčianky 1730); *každá polžagdlíkowa mirka semena má sa ze čtyrma holby sucheg zeme spolu zmissati* (SN 1772). Miera *holba* je v slovenských nárečiach známa podnes.

Žajdel', *žajdlík* (s variantmi *žejtel*, *žejdlík*) boli najmenšou dutou mierou s obsahom 0,416 l. Názov pochádza z nemeckého slova *Seidel* a to z latinského *situla*: *za pokutu vloženo gest gemu* (Sýkorovi), *aby pro potrebu swęg wrchnosti pet žeitlow plžow gym dal* (Slovenská Ľupča 1603); *dal sem magercze soly try zaydlyky* (s. l. 1652); *Hilarion običek mel polowic žeydljka sšossowice w studené wode namáčané užjwati* (VP 1764); *slavnemu panstvu od každého konopnyho devatku pol treta žajdla konopnyho semena jsme davali* (Detva 1793 LP). Názov mier *žajdel'* a *žajdlík* sa používajú aj v slovenských nárečiach.

K jednotkám používaným na zisťovanie množstva by sme mohli priradiť aj mieru *fúra*, *fúr* (z nemeckého *Führe*), ktorá zodpovedala priestorovej siahe, teda približne 60 kg: *chmela gednu ffuru, w teg ffure bylo mysskow 17 a geden welyky wantuch* (Trenčín 1586); *Andreasa Zaka kupeny fur drw do sskoly za f 33* (Zvolen 1615); *od kterich penezi rocžite mogmu creditorowi budem dawat sedem fur sena, dokud ga gemu wssetki peníze nezaplatic* (Nováky 1711); *pod geden gbol semena dwa furi hnogu rachuce z robotu y wiwezenim* (Hranovnica 1788). Pomenovania *fúra*, *fúr* vo význame jednotka na meranie množstva látky sa dnes v nárečiach nepoužíva.

Uvedený dokladový materiál dokazuje, že staré duté miery sa používali na určenie množstva obilnín (ovos, jačmeň, žito, pšenica), sypkých látok (múka, soľ, zemina), ovocia a zeleniny (cibuľa, hrach, hrozno,

hrušky, chmeľ, kapusta, orechy, slivky, šošovica), zvierat (hláče, plže, baranie nožičky) a tuhých látok (bryndza). Rozmanitosť materiálu, ktorého množstvo sa určovalo dutými mierami, spolu s nejednotnosťou obsahu mier spôsobovali obyčajným ľuďom len problémy.

Zložitosť mier a váh, z ktorých viaceré označovali súčasne duté aj váhové miery, ich rozdielny obsah a hmotnosť, bola podmienená feudálnou roztrieštenosťou Uhorska. Ich rôznorodosť umožňovala svetským feudálom vyberať od poddaných dávky v nerovnej výške, čo v praxi znamenalo zvyšovanie feudálneho vykorisťovania.

Názvy dutých mier boli alebo staroslovanské slová praslovanského pôvodu (*lukno, korec, merica, miera, okov, vedro, mýtovnica, štvrtník*), alebo slová prevzaté z cudzích jazykov (z latinčiny – *kabel, sa-put*; z nemčiny – *gbel, holba, fúra, žajdel, fertál*; z maďarčiny – *vieka* a *kila*), pričom slovotvorné prispôbovanie sa týchto cudzích názvov je svedectvom ich udomáčňovania v slovenskom prostredí.

Duté miery, ktoré používali naši predkovia v Uhorsku na meranie množstva najmä sypanín, aj po zavedení metrického systému sa zachovali v slovnej zásobe slovenských nárečí, čo pravdepodobne spôsobilo používanie reálií rovnakého názvu. (Napríklad *gbel* označuje aj drevenú nádobu, *holba* nádobu alebo pohár, *okov* je aj drevená okovaná nádoba.)

TATIANA LALIKOVÁ

Literatúra:

- Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.
- HUŠČAVA, Alexander: Poľnohospodárske miery na Slovensku. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1972. 264 s.

Dĺžkové miery našich predkov

V súčasnosti sa na meranie dĺžky používajú jednotky, ktoré boli zavedené až v 19. storočí. Významným medzníkom pri zjednocovaní meracích jednotiek a sústav v Európe bola francúzska buržoázna revolúcia, ktorá umožnila unifikáciu mier a váh na základe desatinného systému. Po mnohých rokovaníach bola 20. 5. 1875 podpísaná Metrická konvencia, v ktorej sa signatári z osemnástich krajín (medzi nimi i z Rakúska-Uhorska) zaviazali, že budú vo svojich krajinách od 1. 1. 1876 používať výlučne metrickú sústavu.

Pravda, aj pred uzákonením metrickej sústavy naši predkovia potrebovali merať polia, určovať dĺžku alebo výšku predmetov. Na to používali dĺžkové miery, ktoré mali prastarý pôvod. Ľudia merali predmety pomocou toho, čo mali vždy pri sebe, a to boli časti ľudského tela. Boli to pravdepodobne prvé miery, ktoré sa v dejinách ľudstva začali používať. Tieto staré, tzv. antropometrické miery sa vyvíjali od individuálno-konkrétnych až po všeobecno-abstraktné, ktoré však napriek snahám panovníkov o ich unifikáciu boli v rôznych častiach krajiny často odlišné, a preto pomerne nepresné.

Na meranie menších predmetov sa používali dĺžkové miery *palec* a *prst*. *Palec* predstavoval šírku ľudského palca na ruke a mal hodnotu 2,5 cm. *Prst* bol daný šírkou ľudského prstu a zodpovedal dĺžke 2 cm (dokladový materiál je z kartotéky pre Historický slovník slovenského jazyka): *Kdyz miestsky posel rychtarzowi propadne proto, ze geho zamesskal na geho prawie, tedy geho osud gest, ze dwa a trydseti razu s gednym dubowym prutem na dwa palce stlussczy a na loket zdłuzy ma gemv dati* (ŽK 1429); *wesmy nowy hrniec, ktery by wnitř byl oglie-deny, wypal ho, naklad do neho po palec zhrube zrelych obranych gahuodek* (RT 17. st.); *pas fatens Jankowiczoweg dczere widal per-lowy, ktery pas bol po dwa prsty tlusty* (Jasenica 1704); *w hornich pokogiach o dwa prsty dwere nedochodja* (Dubnica n. Váhom 1722); *Takač gest wisoky pet strewic, try palce* (Pukanec 1788).

Popri domácich temínoch *prst* a *palec* sa v 18. storočí začal používať aj z nemčiny prevzatý termín *cól*. (Staronemecké slovo *Zoll* označovalo

aj kúsok, článok prsta): *Mlyn natolko gest spustosseney, že wyssny kamen naspotku tolika na try cuole se wčil nachaza* (Liptovský Ján 1704); *kteri w hajnich horach by gse rubati opowažil, od každého drewa gakehokol-vek na kelko cuolou hrube bude, po grossy od cuola pokutowan bude* (Slovenská Ľupča 1779); *hrnec na 15 colu wisoky* (Pukanec 1782).

Dĺžková miera *dlaň* bola určená šírkou ľudskej dlane a predstavovala dĺžku 7,4 cm: *Pissnj člowek nenj gen na tri dlane a domniwa se, že gest co wysoka gedle* (SP 1696); *kdj wjno chce kislúť, techdy ho spust, ale na dve dlane do druhého suda, techdy se sedne woda na spodek* (VK 1764); *rektor učinil na nahle we dwore geden koperec snehu na dve dlani hrubo* (RPo 1790).

Pomerne zriedkavá miera *päst'* – 10,5 cm – sa používala hlavne pri meraní koní: *Pugneus: gako past hruby* (KS 1763); *geden (kôň) ge wirezani, černeg srsty, 15 pasty wisoki* (Pukanec 1788).

Jednou z najčastejšie používaných dĺžkových mier bola *piad'*. Vo všeobecnosti bola určená vzdialenosťou koncov prstov na rozťahnutej ruke a predstavovala dĺžku 20 cm: *Sud pocžaty, z ktereho Geho Milostti panu dawaly, w kterem gest wyna wycze než na piad'* (Lietava 1607); *dal sem kowaczowy wretieno na dve pedy dluchssie nawaryty* (Zvolen 1651); *bolo gjch seditom wreczek širkj na dobru pgat, ale żadne wreczko nebolo niže pgade* (Jasenica 1704); *paripa ma hriwu na gednu pad ostrihanu* (Pukanec 18. st.).

Pri presnejšom meraní sa rozlišovala *vel'ká, hrubá piad'*, ktorá bola daná vzdialenosťou medzi koncom palca a koncom malíčka na rozťahnutej ruke a merala 23 cm, a *malá piad'*, ktorá predstavovala vzdialenosť medzi koncami palca a ukazováka ruky a merala 19 cm: *Na hrubu pid z mystrowskeg kozie; na malu pid polowicz* (Skalica 1703); *palmus major: pjd weliká* (KS 1763).

Laket' bol stanovený ako dĺžka ruky od lakt'a po koniec prstov ruky a jeho metrická hodnota bola pomerne pohyblivá. *Krátky* alebo *malý laket'* meral 44,4 cm, *viedenský laket'* mal hodnotu od 68,8 do 77,7 cm, *obyčajný* alebo *mestský laket'* mal 118,4 cm a *vel'ký laket'* predstavoval dĺžku 226,4 cm. Najčastejšie sa používal na meranie plátna a iných tkanín: *Kupeno od Zoffy platna lokty 100 na mechj do pywowarzu* (Trenčín 1584); *tkany pak postaw ma byt na zdlussky rifow dwa a try-cat, walani pak na geden mesky loket ssyra; kdyby morawsky postaw na rame nebyl witahtny o geden kratky loket, ma se tomu postawu urezat ssnura* (Viedeň 1675); *Orawec Jano do placu hoffyerskeho plod niekde na piat, niekde na laket whradil* (Turiec 1677); *mýra loket malý: dlán 6, palcuw 24; loket običegny: dlán 16 aneb 4 nohy* (KrP 1760); *owčárna w dlúhosti 30 widenske lokti* (VOv 1779).

Okrem dĺžkových mier, pri ktorých sa používali ruky, sa dĺžka merala aj pomocou nôh. *Noha, stup, stupa, stupaj, stopaj* (slovo *stopa*

s významom dĺžková miera nie je v staršej slovenčine zaznamenané) a *šlapaj*, ale aj *črievica*, *strevíc* predstavovali dĺžku ľudského chodidla a ich približná hodnota bola 30 cm: *Miri celich wecj su noha, tjčka na deset noch zdľže* (KoB 1666); *sklepenia teg pinwice ssirost počawsse od pol nohy steni pinwičneg až na druhu stranu po fundament* (Leštiny 1747); *stojá v bariňe téjto dva stlpi kamenné, vrchi jejích, ktoré z vodi vizirajú tri sto nóch dlhé jsú* (BR 1785).

Pekarska pec a swinsky chlew mas postawiti od stieny sweho suseda ssyrzu na trzy stupiege (ŽK 1473); *czo se doticze syna meho Gyrzyka, aby prodal tu roly za Wahom od czesti na zahradi dobrym lidem, ktoru sem wimeral dwesto stopagi* (Žilina 1601); *ten plot, panj Ganosska ktery dala postawit, asy na dwe sslapage byl w susedskem* (Senica 1668); *to teg skali nic dal neni len ssestnast stupegi, kde pod machem nagidess rudu čerwenu, zlatu a čgernu* (VS 1754); *semipes: púl stupi; pes: mjra gednég sslapagi* (KS 1763); *múri otáčagice Babilon, nagdawnegssého na sweće paňstwá, wisoké na dwesto stupow* (DS 1795).

Candetum: mjra na sto črewicúw (KS 1763); *na wydlaženj pod kachlamy, na čo se w kachlach drewo klastj bude, na 6 strewycuw dľuža musy bytj 4 kusy* (Dubnica n. Váhom 1722); *nedaleko Dunage na mnohich mystech woda na pet strewycu gako z negakowe wyskaku-gycy studnice wyhazowana byla* (HiP 1763).

Rovnakú metrickú hodnotu malo aj z nemčiny prevzaté slovo *šuch* (z nemeckého slova *Schuh* – topánka, ale aj stará dĺžková miera), ktoré sa používalo najmä v 17. a 18. storočí: *13 majj pred Turici v tu nedelu napadol snech na šuch zhrube po dolinach* (Staré Hory 1736); *žrdki, na kterých sljepky sedagu, magu na ssuch od zemi, nje welmi ssirokje, než malo okruhľj byť* (PR 1787); *gestli že chces nektery strom, ktery guž kwitne, presadit, okopag ho na piet strewicz aneb suchuw* (NN 18. st.).

Krok a *kročaj* mali dĺžku jedného ľudského kroku a ich hodnota bola asi 73 cm: *Dwa chliewiky Ondrege Farance, ktereztó Balaz Kraban ma moc prestawyty a prehnaty k horneg strane po gednu kroc-eg nize vhlá komuor Ondrege Ference* (Partizánska Ľupča 1584); *Orawec Jano do placu hoffyerskeho plod wedla cesty do dedinskeho na try kročage whradil* (Turiec 1677); *sme tu doľynku pod wrsek dole ysly na wichod slunca na 122 krocage a tam sme urobili ze zeme kop-pec* (Modrý Kameň 1785); *syn byla wstawena z patnáctjch alabastru welikych, magice na prostrannost dwatcat kročegie* (HI 18. st.); *prwny cyl neh meznjk začjna se na wrchu tak rečenem Zadny klin pod cestu, deset lidskych kroku k částce wychodnj* (Hranovnica 18. st.).

Zaujímavá antropometrická dĺžková miera bola *siaha*, ktorá bola odvodená od výšky dospelého človeka. *Siaha* bola daná vzdialenos-

ťou medzi chodidlom nohy a koncom prstov do výšky zdvihnutej ruky a predstavovala približne 180 cm: *Sklep gest stenu zdluze pol pateg sahy* (Trenčín 1582); *meri celich wecj su noha, kročeg, syaha* (KoB 1666); *pro cesty obecné dosti bude ssyrokost na čtyry syhy* (PH 1796); *hadowe wedle skusenosti a spisu skumatelow se nachodga ag 30, ba ano ag 200 sgachow dluche* (PR 18. st.).

Dĺžkové miery, ktoré používali naši predkovia, po zavedení metrickej sústavy postupne upadli do zabudnutia. Určité stopy po nich dnes ešte nachádzame v ustálených spojeniach, vo frazeologických jednotkách a v menách rozprávkových bytostí. *Malý ako dlaň*, len *čo by dlaňou zakryl* znamená malý čo do rozmerov, nepatrnej veľkosti. *Natriet' niečo na prst hrubo* značí natriet' nahrubo. *Nevidiet' ani na piad'* znamená nevidieť ani kúsok pred seba. *Neisť ani na piad'* značí nepohnúť sa z miesta. Pri vyjadrení *cól sem, cól tam* dávame najavo, že nám nezáleží na presnosti. *Piadimužík* je bytosť merajúca jednu *piad'*, teda trpaslík. *Palculienka* je maličká dievčinka, vysoká len jeden *palec*. *Laktibrada* dostal meno podľa svojej dlhej, *laket'* merajúcej brady. A takto sa stretáme, aj keď si to často neuvedomujeme, s dĺžkovými mierami našich predkov ešte aj dnes.

TATIANA LALIKOVÁ

Zvonit' jedným zvonom

Zvon ako predmet (presnejšie vlastne hudobný nástroj) má v živote slovenského spoločenstva spätého s kresťanstvom veľmi významné funkcie.

V jedinečnej skratke ich vystihuje nápis, ktorý sa na starých zvonoch vyskytuje dosť často: *Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango* – *Živých zvolávam, mŕtvych oplakávam, mraky rozháňam*. Nemožno sa teda čudovať tomu, že slová *zvon*, *zvonit'* majú v reči vysokú frekvenciu, o čom podáva dôkaz aj slovenská frazeológia. Niekoľko frazeologizmov zaznamenáva Zátureckého zbierka Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia (Bratislava, Tatran 1964). Sú medzi nimi neutrálne aj citovo podfarbené prirovnania (*Hlasný ako zvon, Hlas zvonov ako starých hrncov*), príslovia a porekadlá (*Staré chrámy majú dobré zvony, Zvon do kostola volá a sám tam nikdy nejde; Aký zvon, taký zvuk, aké gajdy, taký huk; Prv mu zvonili, ako umrel; Počul zvonit', ale nie vyzváňať*) atď.

Aj keď je Zátureckého zbierka slovenskej frazeológie doteraz rozsahovo neprekonaným dielom, nemožno predpokladať, že zachytáva všetko frazeologické bohatstvo nášho národného jazyka. Podrobnejší výskum, ba občas aj len pozornejšie započúvanie sa do reči jednoduchých ľudí takmer vždy vynesie na svetlo ďalšiu jazykovú perlu vymodelovanú zo slovenského slova.

Pri počúvaní reči krajanov – ide o obyvateľov obce Nedanovce, ktorá bola jedným z bodov, kde sa robil výskum miestneho nárečia pre potreby Atlasu slovenského jazyka a Slovanského jazykového atlasu – isté výrazové prostriedky sa jednoducho nedajú obísť bez povšimnutia. Ako príklad uvedieme útržky dialógu zhovárajúcich sa občanov: *Palo odišou od nej, veť tá mu ždi len jenním zvonom zvoňila; šag aj tá len jenním zvonom zvoňí*. Na prvé počutie je zrejmé, že nejde o ozajstné zvonenie jedným zvonom, ale že výraz *zvonit' jedným zvonom* má tu zástupnú funkciu. Zo širšieho jazykového a situačného kontextu sa ukázalo, že tento výraz znamená „prichystať na obed iba jedno jedlo, variť málo, nestarostlivo“. Repliky typu *Zase si len jenním zvonom zvoňila* sú v miestnom nárečí výčitkou žene, ktorá pripra-

vila na obed iba jedno jedlo. Pravda, nepodarilo sa celkom spoľahlivo zistiť, či tento výraz patrí iba do repertoáru vyjadrovacích prostriedkov jednotlivca, teda to, či nejde len o idiolekt. V každom prípade ho však treba hodnotiť ako vynachádzavé prepojenie zvonenia na poludnie – zvonilo sa len jedným zvonom, výnimkou boli iba veľké sviatky – s podávaním len jedného obedňajšieho jedla. Mimochodom, takéto situácie neboli v roľníckych rodinách zriedkavé pri akútnych poľnohospodárskych prácach.

Slovo *zvon* sa nielen v spisovnom jazyku, ale aj v príslušnom miestnom nárečí dostáva aj do prirovnaní: *má hlas ako zvon* – hovorí najčastejšie o organistovi alebo kňazovi, ktorý hlasno a pekne spieva. (Už sa konštatovalo, že A. P. Záturecký zaznamenal prirovnávací frazeologizmus *hlasný ako zvon*. Krátky slovník slovenského jazyka uvádza aj prirovnanie *hlas ako zvon*.) Významovým náprotivkom prirovnania *má hlas ako zvon* je prirovnanie *má hlas/spieva, ako kebi do čižmi trúbeu*. Vzťahuje sa na nezvučný, chrapľavý, nosovo podfarbený, skrátka príznakový hlas alebo spev. K zvonu sa prirovnáva aj súci, pevný človek (*chlap ako zvon*), ba aj drevo, z ktorého sa má zhotoviť dajaké náradie alebo súčiastka na drevený voz (*to sa bahrá jako zvon, štvrd' ako zvon, štvrt'*, t. j. štiepané drevo požadovaných rozmerov). Dobře vysušené drevo vydáva totiž svojský zvuk pri poklepaní a pod., preto prirovnanie k zvonu je celkom prirodzené a dobre zakotvené v realite.

Keď je reč o slovách s odvodzovacím základom *zvon*, treba ďalej uviesť, že v miestnom nárečí, z ktorého je táto sonda urobená pri náhodnej návšteve, je živé sloveso *zozvňáť* s významom „zvonením zvolávať zvyčajne do kostola“. Slovník slovenského jazyka, 6. zv., ho síce kvalifikuje ako trochu zastarané, no jeho aktívne používanie v nárečí, ako aj výskyt v umeleckej literatúre (slovník uvádza doklady z diel renomovaných prozaikov) nepotvrzuje opodstatnenosť takéhoto kvalifikátora. Ešte jedna odvođenina je v príslušnom nárečí zaujímavá. Je to sloveso *vyzvonit'*. Krátky slovník slovenského jazyka uvádza iba nedokonavé sloveso *vyzväňáť* s tromi významami, no ani jeden nesúvisí s významom dokonavej podoby *vyzvonit'*, ktorú poznáme z nárečia. Dokonavé sloveso má totiž v nárečí prenesený význam „vynadať niekomu“: *Ale mu vizvoňeu veľkým zvonom*, teda mu poriadne vynadal. V hovorenej reči je známy aj expresívny význam slovesa *vyzvonit'*, a to „vyjaviť, vytárat“⁴, napr. *vyzvonit' niekomu niečo*.

Ako vidno, keď ide o reč, v nárečí je ešte vždy čo objavovať a – povedané obrazne aj nadväzne na názov tejto rubriky – piť z ekologicky čistej studnice rodnej reči.

IVAN MASÁR

Pekná reč zvoní ako zvon

Toto prirovnanie, získané pri nárečovom výskume v Párnici na Orave, vhodne nadväzuje na predchádzajúci príspevok I. Masára. Možno ním oceniť pôsobivý, štylisticky vybrúsený jazykový prejav, ale možno ním vysloviť aj konštatovanie, že láskavé, pochvalné slová človeku dobre padnú. Do názvu nášho príspevku sa však dostalo aj zato, že aj tu bude reč o zvonoch a zvonení.

V minulosti hlas zvona pravidelne udával ľuďom rytmus pracovného i sviatočného dňa, ohlasoval im slávnostné aj smutné udalosti, upozorňoval na hroziace nebezpečenstvo pri živelných pohromách či nepriateľských útokoch. Oznamovanie časti dňa zvonením našlo v slovenčine odraz v takých slovných spojeniach ako *zvonit' na poludnie*, *zvonit' poludnie*, *zvonit' na obed*, *zvonit' obed*, *zvonit' na večer*. V niektorých častiach Slovenska sa zvonilo aj včasráno *na deň* – v nárečovej kartotéke o tom máme takýto doklad z Červeníka pri Hlohovci: *Ženci išli kosit, prív lež zvonilo na den*. A z literatúry sa nám pri spojení *zvonja na deň* iste vybaví Bottov verš *Zvonja na deň, mne na noc, oj, srdce nežiali*.

Pod výrazom *zvonit' (na) Anjel Pána* sa rozumie tak poludňajšie, ako aj večerné zvonenie. Súčasťou ustálených spojení súvisiacich iba s poludňajším zvonením sú v územných variantoch nášho národného jazyka podstatné mená *obed* a *poludnie* v náležitej nárečovej podobe (napr. *obied*, *obid*; *poludňia*, *poladňe*, *polodňe*, *polonne*, *pojďňe*). Ak na okolí Trnavy chcú o niekom povedať, že je už dosť starý, môžu to vyjadriť aj frázou *Ten už nejlenno polonno očul zvonit*.

Na označenie večerného zvonenia má slovenčina viac krajovo diferencovaných ustálených spojení. Popri najrozšírenejšom *zvonení na večer* – a to máme aj v ľudovej pesničke *Večer je, večer je, aj na večer zvonja*, z *voľačieho dvora ružička mi vonja* – sa napr. v Liptove hovorilo aj *už zvoňi večeru* (Liptovská Osada); na Záhori *zvoňi na klakáňi* (Hlboké) aj *zvoňi klakáňi* (Brodské). Spojenie *zvoňic na pokoj*, ktoré v tomto význame dodnes majú na strednom Považí, do literatúry už pred dvesto rokmi vniesol J. I. Bajza. Na východnom Slovensku zasa

večer *dzvoňa na pacere* a zvon, ktorým takto zvonía, nazývajú aj *pacerni dzvon*.

S konaním náboženských úkonov súvisia spojenia *zvonit' na omšu, na litánie, na nešpory, na večiereň* a pod. Tu – na rozdiel od predchádzajúcich prípadov – je predložka *na* záväzná tak v spisovnom jazyku, ako aj v nárečiach. Ustálené spojenia *zaviazat' zvony, rozviazat' zvony* súvisia s katolíckymi obradmi vo veľkonočnom týždni – na Zelený štvrtok totiž zvony na pamiatku Kristovho utrpenia zamĺknu a rozhlaholia sa až na Bielu sobotu. Ľudová povrávka *Zvony odleteli do Ríma* je obrazným vyjadrením tejto skutočnosti.

Pri zvolávaní do kostola sa prvý raz aj druhý raz *zvoní* jedným zvonom, tretí raz – tesne pred začiatkom obradov – sa viacerými zvonmi *zozváňa*. Vo východoslovenských nárečiach má sloveso vyjadrujúce tento význam podobu *zadzvaňac*. Sloveso *zazváňať*, hodnotené ako nárečové, dokladá Slovník slovenského jazyka citátom z Kalinčiaka a Hviezdoslava, ale nájdeme ho aj u Hronského, teda územný rozsah slovtvornej podoby so *za-* bude pomerne široký.

Ak o niekom povieme, že *počul čosi zvonit'* alebo *počul zvonit'*, ale nie *zazváňať*, naznačujeme, že spomínaný čosi počul, ale nevie kde, alebo nemal možnosť overiť si pravdivosť získanej informácie. A výpoveďou *Išli pred zvoneníím do kostola* sa nie vždy oznamuje, že nejakí ľudia išli na bohoslužby s veľkou časovou rezervou. Takto sa žartovne hovorí o mladom páre, ktorý sa o potomka postaral ešte pred svadbou.

„Každí opci pozná, čo je vizvánanie do kostela a čo jako na poplach“ povedali nám v Dolnej Súči. Pochopiteľne, že osobitný, trhavý spôsob zvonenia pri poplachu našiel výraz aj v jazyku, napr. v spojeniach ako *na zvon udrieť, na zvony zvonit', na zvony biť*. Na východnom Slovensku pri poplachu *dzvoni biju na gvalt*.

Zvony oddávna vyprevádzali človeka na posledný odpočinok. Aj s touto smutnou udalosťou súvisia viaceré ustálené spojenia so slovami *zvon, zvonit'*. Na ilustráciu uvedieme niekoľko nárečových výpovedí: *Keď zvoní tri pulze, umrél muž, a keď dva, umrela žena* (Brezová p. Bradlom); *Pri prvom zvoňení sa dáva na známos, chto umreü – chlapovi zvonom zatrhne tri pulzi, žeňe dva pulzi a d'iet'atu ras* (Mošovce); *Doví do umreü, zvonili o jedenásti verš* (Turá Lúka); *Kolko vršov mu zvonili?* (Lukáčovce); *To niakimu mrtvimu zvoňia vrch* (Hliník n. Hronom); *Vrch sa zvoňiu dvoma zvonmi doobeda ras, poobede ras, pri pochovávaní sa zvoňilo na jamu jedním zvonom a vrch* (Lutila).

Ekvivalentom spojenia *zvonit' pulzy* je v niektorých krajoch sloveso *pulzovať*, samozrejme, v náležitej fonetickej podobe, porov. napr.: *Zomreü muž, lebo son pošúla tri razi pulsovaťi na veľkon*

zvoňe (Kokava n. Rimavicou). Spojenie *zvoňit na prěpus* poznáme zo Záhoria – takto tam nazývajú zvonenie, akým sa oznamuje začiatok pohrebných obradov v dome, z ktorého vyprevádzajú nebohého. V niektorých dedinách sa dodnes *zvoňí ročnuo* (Turiec) alebo *ročituo* (Liptov) na pamiatku zosnulého pri prvom výročí jeho smrti.

Aj zvonenie súvisiace so smrťou motivovalo vznik niektorých obrazných vyjadrení. Napr. konštatovaním *Prv mu zvonili, ako umrel* sa vypovedá, že s niekým sa predčasne prestalo rátať, a podobný význam má aj spojenie *už mu zvonja/zvonili do hrobu*. Ľudí, ktorí ustavične pripomínajú svoje neduhy, hoci ich zdravotný stav nie je najhorší, Modrania uštípačne charakterizujú príslovím *Samé stonki, žánne zvonki* a Záhoráci jeho variantom *Dicki stonki, a nigdi zvonki* (Hlboké).

Sloveso *zvonit'* však v slovenčine nemá len význam „hlasom zvona oznamovať“, „vydávať jasný, kovový zvuk“ (o zvonoch, kovových alebo sklenených predmetoch), „zuniet“ (napr. v ušiach). Môže sa ním expresívne pomenúvať aj pohyb, napr.: *Čo len zvoní hore-dole a volačo nerobí?* (Šípkové); *Misíš zvoňid' nohami, keť sedíš na stoličke?* (Oravský Biely Potok). V prvom prípade je expresívnym synonymom slovesa *chodiť*, v druhom má rovnaký význam ako napr. sloveso *hompáľat'*. V dnes už nepoužívanom porekadle *Jako mohel, jazyk zvonil* ho máme doložené vo význame „hovoriť, tárať“. Jeho slovotvorný variant *vizváňat'* sa ako synonymum niektorých sloviess hovorenia v časti nárečí používa dodnes, napr.: *Ñebuděž mi tu tag vizváňat' kolo uší, id' do roboti* (Pribiš); *Mosiš každěmu vizváňat, do bol u nás?* (Vištuk). Na Záhorí sa týmto slovesom expresívne vyjadruje aj význam „dlho a hlasno plakat“ a na Požitaví ho môžete začuť, aj keď – ako v našom doklade *Čo vizváňáž jak pozbanskí zvonár?* (Nitriansky Hrádok) – hovoriaci myslí na hlasné chrápanie.

Zvon môže byť súčasťou prirovnania nielen pre svoj jasný, plný hlas, ale aj pre svoj tvar alebo polohu, ako napr. v tomto zápise z Brestovian pri Trnave: *Dobré zrno malo klaz jag zvon. A zvon či zvonec* na okolí Piešťan nemá iba *srcco*, lež aj ostatné časti ľudského tela. Presvedča nás o tom tento úryvok nárečového prejavu zo Šípkového: *Ten váž Janko je uš takí zvon, už bi mohóv doma aj volačo pomocit. Uš takí zvonedz bi mohóv aj volačo robit. Druhí takí chlapci uš chodzá okopávat.* V tomto kontexte má podobný význam ako podstatné mená *chalan, chasník, cabaj, corgoň* a pod.

Aj tento náš pohľad na slová *zvon, zvonit'* v rozličných kontextoch ukazuje, aká je naša rodná reč bohatá!

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

Zvon, zvonec, zvonček

V našom príspevku sa zameriame na významové okruhy slova *zvon* a od neho odvodených, predovšetkým deminutívnych tvarov. Slovo *zvon* vzniklo v praslovančine. Vyvinulo sa zo slovesa *znieť* (**zvnēti*; porov. Machek, 1957). Základný a najpoužívanejší význam slova *zvon* charakterizuje Slovník slovenského jazyka (5. zv., 1965) ako „kovový predmet kužeľovitého tvaru zavesený tak, že ho po rozkývaní rozozvučia nárazy srdca na jeho spodnú časť“. V tomto význame môžeme *zvon* zaradiť podobne ako I. Masár (1996) medzi hudobné nástroje. Máme na mysli predovšetkým zvony veľkých rozmerov, ktoré boli v každej obci a v každom meste: *Hanusowj z Noweg Wsy za czentnar żeleza, kterym se okul zwon weliky, dali sme fl 2* (Žilina 1586); *7 februarij, kdy do Bjstryce wozyły z welkeho zwona srdce, na kočz dano 1 1/4* (Zvolen 1640); *gestly by ohen na mestye se ukazal, neb ginssy larma, gdi se na zwon udery* (Partizánska Ľupča 1703). V spoločenskom živote, hlavne kresťanskom, zvony plnili a plnia dôležité funkcie. Zvonením sa napríklad ohlasujú smutné i slávnostné udalosti, zvolávajú sa veriaci k bohoslužbám, k modliabám, oznamujú sa časti dňa, živelné pohromy ap. Významné zvony sú pomenované vlastnými menami a dnes majú veľkú historickú a umeleckú hodnotu.

V nárečiach na Orave a na východnom Slovensku sú známe aj tvary *dzvon*, *dzvun*: *dakto umrel, to šicke dzvoni dzvoňa* (Spišské Podhradie), *mal hlas jag dzvun* (Dlhá Lúka). Zaujímavé sú spojenia *zviazané zvony*, *rozviazané zvony*: *teraz je veľki puost, žádná muzika, ve_ca aj zvoni zavězanie*; *u_sa zvoni zavězanie, misíme príz_na poludňá ku škole kľepat, na obed na Bielu sobotu sa rozvěžu* (Dolná Lehota). Znamená to odstavenie zvonenia na Zelený štvrtok ráno a obnovenie na poludnie alebo večer Bielej soboty (podľa cirkevných zákonov). Východoslovenské tvary *dzvon*, *dzvun* vznikli zmenou *z > dz* (*ž > dž*) takisto ako v poľštine (porov. Pauliny, 1963).

Zvony bývali umiestnené v samostatnej, najčastejšie drevenej (neskôr zväčša murovanej) *zvonici*. Dokumentujú to aj doklady z historických prameňov: *zwoy zpustili ze stareg zwonice dreweneg, ktera byla mezy rathauzem a kostelem na tom placy* (Partizánska Ľupča 1551 E); *fafakom od drewa polamaneho, na zwoniczzi, na kterem ssrange wisy poprawowany, dano f 6* (Zvolen 1615); *zwoniczu pod zwoy staru, drewenu, nisku máme* (Sielnica 1772). Najmä v súčasnosti však zvony bývajú vo *zvonici*, ktorá je súčasťou kostola. Na označenie *zvonice* sa používalo aj pomenovanie *zvonárňa*: *1680 dalo stawnicko mesto gedem mur aj brani okolo mesta sprawit, ktery styricattisíc kostowaly aj z branami, to gest pri komorhofe bola jedna, pri schetzuhause druha, pri luteranskeg skoly tretia a štwrta bola za zwonarnow, tge ale dal cisar Jozeph porucat 1786* (Banská Štiavnica 1776 – 1861 E).

Metaforicky, na základe vonkajšej podobnosti, sa slovo *zvon* prenies-

lo na iné predmety kužeľovitého tvaru, napr. príklop, veko na zakrytie potravín, ale aj do rôznych súčasných technických termínov (*potápací zvon* – zariadenie v tvare zvona umožňujúce prácu pod vodou, *plynový zvon* – zariadenie na zadržiavanie plynu v nádržiach). Z krajčírkej terminológie je známa *sukňa do zvona* (v tvare zvona), ktorá sa spomína aj v historických prameňoch, aj keď skôr vo forme prirovnania – *sukňa ako zvon: ženský oděw žlutý s obkladem, spodnj sukne neb ssuba, kortukal, sukne co zwon* (WU 1750), ale *zvonová sukňa* alebo *sukňa do zvonu*, prípadne iná časť odevu zvonovitého tvaru je známa v nárečovej lexike: *jennu zvonovú sukňu mán z dvoch dielou, druhá je strihaná do kruhu, aj kuligán mán do zvonu* (Návojojovce). V nárečiach sa používa slovo *zvon* aj v ďalších významoch, napr. na Kysuciach *zvonom* nazývali náčinie na zoškrabovanie srsti zo zaklatého brava, t. j. škobu; v Detvianskej Hute je známa výšivka *na zvon*; vyrasteného chlapca takisto prirovnávali k zvonu: *ten váš Janko už je takí zvon, už bi mohóv doma aj volačo pomocit* (Šípkové). Niektorí kartári určite vedia, akej karte sa povie *zvon*, *zvonová karta*, podobne aj *zvona*, *dzvona*, *zvonka* (prípadne aj *guľa*): *dzvonu hrajem!* (Studeneč).

Slovo *zvon* sa využívalo aj v historickej frazeológii. Funkcia zvona zvonením ohlasovať nejakú informáciu (časový bod, rozličné udalosti ako svadbu, pohreb, jarmok, u kresťanov čas modlitby, omšu ap.) preniesla sa na človeka vo význame „zverejniť nejakú informáciu“. Preto *povestný zvon* bol človek, ktorý nič neudržal v tajnosti, všetko hneď prezradil: *vulgator taciti: powěstny zwoň, neobstáwa uňho tágnost* (KS 1763), alebo *zvonu podobný* mohol byť aj ten, kto „vodu kázal, ale víno pil“, inak konal, robil, ako hovoril: *kdo gineho gsaudy, sam sebe newydy, ten ge zwonu podobnj, ktery ginim zwony rano, w čas weczerny, sam pak ke mssy nechodj* (BV 1652). Dnes sa vo význame „prezradiť, vyzradiť, vyklebetiť, vytárať niečo“ ako expresívne hovorené používa už len sloveso *vyzvonit'*. Do takej studnice, akou sú nárečia, načrel aj I. Masár (1996), aby ukázal bohatstvo frazeologizmov a prirovnaní so slovom *zvon*, ktoré sú dodnes živé.

Forma *zvonec* s príponou *-ec* označuje zvon menších rozmerov, ktorý sa používal aj na iné účely (na dobytok, nad dvere alebo okno, na hodiny ap.), nielen do zvonice: *knoty na polaczach, na okno zwonecz* (Lietava 1633); *Ianowy Hassakowy zwonecz z wola wzały* (Adamovce 1715); *zwoncow welkych no 3* (Dubnica n. Váhom 1720); *Behanowy, ktery zwonecz z weže spusstal z roskazu p. Fogta, dano 50 den* (Žilina 1712); *zwonec od hodin 1* (Trenčín 1703). Slovo *zvonec* časom nahradilo abstraktné slovesné podstatné meno *zvonenie*, napr. v slovných spojeniach *nočný zvonec* (nočné zvonenie), *smrtný zvonec* (u kresťanov zvonenie na znak smútku za mŕtvym): *od nočního zvonca po dwakrat d 15* (Orlové 1737); *potom bude našej lásky už raz konec, keď*

trikrát zvonit' mi bude smrtný zvonec (AD 18. st.).

Odvođený tvar *zvonec* sa využíval aj vo frazeológii. O klebetnom človeku sa hovorilo, že *po domoch so zvoncom chodí: máss-li (milý hospodár) dēwečku klewetnú, která cokoliw ty w domě twem promluwjss, zase po domech ze zwoncem chodj, roznássa, wezmi gu (húl Aaronúwu) do hrstj a predně pěknými slowy napomineg* (S1K 1766 – 1780).

Zvoncom nazývali aj druh vtáka: *sikora, čiž, stehlik, zvoňec, tež pin-ka, konopka* (MVV 1779 – 1785 E). Pravdepodobne išlo o zelienuku (lat. Chloris), ktorú napr. v Banskej Štiavnici volajú *zvonec*. Dnes slovo *zvonec* je synonymné so slovami *zvonček, spiežovec, cengáč* alebo sa *zvoncom* nazývajú rozličné druhy modrokvetých rastlín z čeľade zvončekovitých (rod *zvonček*, lat. Campanula). V nárečiach sa však vyskytujú aj iné významy slova *zvonec*, napr. vo zvolenskej oblasti sa vyšivali výšivky znázorňujúce zvončekovité kvety: *no a toto bol'i ružičke a tieto sa zase zvonce, zvončoke* (Dobrá Niva). Väčšiemu chlapcovi takisto povedali *zvonec: uš takí zvonedz bi mohóv aj volačo robit, druhí takí chlapci uš chodzá okopávat* (Šípkové). Druh hrušiek zvonovitého tvaru v Králikoch nazývajú *zvonce: zvonce už dozreli, ožlkajú, treba ih obrat'*. Ak niekoho prirovnávajú k *zvoncu*, určite ide o nejakého nechceného prenasledovateľa: *choďev za mnóv jak takí zvoňec* (Lapáš), *chodí za ním ag zvoňiec* (Vieska n. Žitavou). Najčastejšie sa v nárečiach slovom *zvonec* označujú menšie zvonce rozličných tvarov, ktoré sa vešali na krk zvieratám: *bívali krafskie, volskie, konskie, ofčie zvonce* (Zázrivá), *ujčo nám kúpili na jarmeku pre ovce päc pľechovih zvoncvó a jedon pekni liati zvonec pre cel'acko* (Brvnište). *Zvonec* zvonieval nielen vo veži alebo na zvieracom krku, ale napr. aj v škole: *zvoňiedz hučau starej škole na konci hodini* (Bánovce n. Bebravou).

Od slov *zvon*, *zvonec* sa vytvorili príponami *-ok* (*-ek*), *-ček* (*-čok*), *-eček* zdobneniny: *tintinaculum: zwonek, zwonček* (KS 1763); *po-hansstj knezowe kadidluicy kadidly, cimbalmy, zwončekj a hrokatačmy cenžjce* (KoB 1666); *dali sme mlinarom, kdj zwonček na meskom dome priprauwalj, wina 6* (Krupina 1720); *Buch wss. w starem zakone prikazal Aronowi, abi nosil na ruchu swem zwonečki zlate* (SF 18. st.). Zdobneniny sa využívali aj v rozličných spojeniach, napr. budík volali *hodiny, hodinky so zvončekom, zvonček pri hodinách: expergesacio: budjm, budič, zwonček pri hodinách* (WU 1750); *hodinky na mure wisice ze zwončekem* (Modrý Kameň 1772); *hodginky zelene ze zvončekom* (Považská Bystrica 1780). V nárečiach sa vyskytuje aj tvar *zvončiček: zvončiček vipuklätiem iba na mauej rohatinke, na veľkej nije* (Zázrivá). Určite prinajmenšom každý kresťan vie, čo to znamená *vyberat'* (peniaze) *do zvončeka: do zwončeka a žebrakom*

po *Lowšanim f 25* (s. 1. 1655), *gazdowy a Andrissowy na swatky na offeru a do zvončeka d 8* (Banská Bystrica 1719). Vyberač mal dlhú palicu s upevneným vrecúškom na peniaze, na ktorého spodku bol pripevnený malý zvonček, aby pravdepodobne upútal pozornosť. Aj keď sa dnes vyberanie peňazí zväčša robí diskrétnejšie, pomenovanie ostalo nezmenené.

Deminutívny tvar *zvonček* sa využíval hlavne metaforicky pri utváraní ľudových názvov kvetov zvoncového tvaru, ako aj botanických termínov: *zvonček okrúhlohlístý* (lat. *Campanula rotundifolia*), ktorý má modré alebo modrofialové kališky v tvare zvončeka: *Campanula rotundifolia*: *zvonček* (LF 1763); *Campanula sylvestris*: *polny zvonček* (KS 1763); *Campanula sylvestris*: *swetlí zvonček* (Bernolák, 1827), ale aj pri tvorení ľudových názvov iných rastlín, ako napr. popínaveho *pupenca roľného* (lat. *Convolvus arvensis*), typického svojimi bielymi kvietkami, ktoré tvarom pripomínajú zvonček: *helxine*: *zvonček bylina aneb božj poháreček, yarabicowa bylina, pri s'ene roslá bylina* (KS 1763); *byely zwoncek* (KoB 1666); *wezmi zelinu bgeli zwonček* (LR2 17. st.), aj keď dnešné šľachtené, už okrasné odrody majú aj iné farby. *Zvončekom* sa ľudovo nazýval aj *orliček* (lat. *Aquileria*): *Aquileria*, *zvonček, lepey sadyty, nežli sity* (OR 1672) a *poniklec lúčny český* (lat. *Pulsatilla pratensis bohemica*): *pullsatila*: *zwoneček, zwonečki, denný seň, černá bylina* (KS 1763).

Deminutívne formy *zvonek, zvonček, zvoneček* sa metonymicky preniesli do ľudového názvu *ľubovníka bodkovaného* (lat. *Hypericum perforatum*). Kvety tejto známej liečivej rastliny nepripomínajú zvonček, ale sú drobné, žltej farby. Podľa povier sa nimi zvonievalo na čarodejnice, aby odišli. Ľudia teda vedeli o liečivých účinkoch ľubovníka a pripisovali mu aj rozličné magické schopnosti, preto ho pomenovali aj *zvonček svätého Jána*, príp. *bylina svätého Jána, červený zvonek alebo zvonček, žltý zvonček, zvoneček* a i.: *zwar zwonek čerweni u wode a mi nohi, zdrzuge bricha tok* (RG 18. st.); *perforata*: *zvonček čerweny (bylina), sw. Yána bylina* (KS 1763); *nekteri nosi pri sobe bilinu zswončeku čerweného proti nočnim obludam* (RG 18. st.); *proti melancholie a smutnim misslenkam s. Jana zwonček, čekanku, dewaternik, černobil uwar we wode a kupag se w tom, at sa upotiss* (LR8 18. st.); *hyperidon planta*: *zwoneček* (PD 18. st.).

Pravdepodobne zvonivý hlas niektorých vtákov dal podnet na to, aby sa do ich pomenovania prenieslo aj slovo *zvonček*, napr. *strnádku obyčajná* (lat. *Erberiza citrinella*): *Lutea, Luteola*: *sternad, zwonček* (GU 1793); *zelenka obyčajná* (lat. *Loxia chloris*); *Chloris*: *zelenohláwek, zwonček, zelenka* (GU 1793).

Základ *zvon-* sa uplatnil aj pri tvorení vlastných mien, napr. v miestnom názve *Zvončín*, v priezviskách *Zvonek, Zvoneková, Zvonková*,

Zvonár, zvoník

Zvonček, Zvonár, Zvoncsár, Dzvonič, Dzvoničko a i.

IVETA VALENTOVÁ

Literatúra a pramene:

- BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenski, Česko-Laťínsko-Nemecko-Uherski. Buda, 1825 – 1827.
- HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s.
- KÁLAL, K. – KÁLAL, M.: Slovník z literatúry aj nárečí (Slovensko-český diferenciálny). Banská Bystrica, Slovenská ortografia 1923. 1012 + 104 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 627 s.
- MACHEK, V.: Česká a slovenská jména rostlin. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1954. 366 s.
- MASÁR, I.: Zvoniť jedným zvonom. In: Kultúra slova, roč. 30, 1996, č. 5, s. 286 – 288.
- Nárečová kartotéka v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.
- ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1982. 424 s.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- Slovník slovenského jazyka. 5. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 848 s.

Zvonár bol v minulosti najčastejšie zamestnanec cirkvi alebo obce, ktorý mal na starosti zvonenie. Zvonením zvolával kresťanov na omšu, ako to ukazujú historické doklady: *kdiz ty w den swatečny zwonienj do chramu božihho na mssu swatu slississ, a predce newstaness, zboka na bok se prewalugess, až se odzwoj, twug sen zly gest* (KT 1753), na modlitbu: *mohu se tež pekne modlitbi modliti gak pri gitrnyj zwo-nenj, pri polednyj zwo-nenj, pri večernyj zwo-nenj* (BZ 1749), zvonilo sa aj na spoveď: *wczas ranu k spowedi zwonili* (Ilava 1710), na počesť niektorého svätého: *žadén mistr ani tovariš remesla masarskeho rano pred zwo-nenim na pozdraveni Panny Marie a večer takže po zwo-neni na Ave Maria o to se považit nesmel, žeby budto vola, anebo jakekoli inše dobytče zabijel* (CA 1615), alebo zvonením sa ohlasovala časová hranica: *od starodavna obiceg bila wecerniho casu znamenj dat zwo-nenim* (Káz 18. st.). Zvonár zvonieval aj pri rozličných príležitostiach, ako bola napríklad svadba, úmrtie alebo jarmok: *kdy hospodar aneb hospodarinya zemre, tím žeby se z welikim zwo-nom zwo-nilo* (Liptovský Ján 1704); *od wyzwaneni Turičznyho jarmarku zakom a zwo-nikowoy dano 8 žegtluw wjna* (Zvolen 1632), prípadne na zahnanie búrky: *Ioamu Maghtan pred žatvu, kdy proty burce zwo-nyly w nocy, den 70* (Žilina 1693). V nárečovej kartotéke sú najfrekventovanejšie doklady na večerné zvonenie typu *to bolo pred večerním zvoňením* (Breza); *od Lucie sa plískavalo z biči o večerném zwo-neni* (Horné Trhovište); *došel domov o večerném zvoňeni* (Bošáca), a na spojenie zvonenie na pokoj, posledné večerné zvonenie, ktorým sa oznamoval koniec dňa a denných prác: *zvoňia na pokoj* (Papradno). Pestrosť rozličných slovných spojení so slovesom *zvonit'* opísala už aj A. Ferenčíková (1996).

V historických textoch pomenovanie človeka, ktorý sa staral o zvonenie, malo podobu *zvonár*, ojedinele aj *zvoňar*: *zwo-narowi na ros-kaz panou dal sem ctwrtnu 1* (Zvolen 1635); *Janko Mumla že slissal od zwo-nara, že nocnou hodinou, kdi mel dasst biti, že* (Salomela Vajdová) *wrata triasla a že wlasi bila rostrepala w ten čas* (Bzenica 1639); *kim sa zwo-n lamal na kostole, na zwo-nara sa natrowilo na gedlo d 57* (Krupina 1734); *Joannes Lecherer, ženaty messtian a zwo-nyar* (Prešov 1784). V nárečiach sa okrem podoby *zvonár*: *v našej dzedzine máme dvoch zwo-nárov* (Veľké Rovné), vyskytujú podobne ako v poľštine aj tvary so zmenou *z > dz*: *dzwo-nár*; *dzwo-ňar*, prípadne *dzwo-nář*: *dzwo-ňar hodzi dzwo-ňic tri razi prez dzeň* (Spišský Štvrtok); *dzwo-nár* (Bobrovec); *aj dzwo-nárovi uš treba is povedať, abi zadzwo-nil na sobáš* (Roštár); *dzwo-ňar* (Pohorelá).

Prípoma *-ár* má v niektorých nárečiach niekoľko fonetických obmien, napr. popri oravskom *zvonár* (Nižná) jestvuje aj podoba s dlhou samohláskou *ã* – *zvoňář* (Beňadovo), ktorá sa môže vyskytnúť po mäkkej alebo pôvodne mäkkej spoluhláske (porov. A. Habovštiak,

1965). V gemerskom nárečí sa vyskytujú tvary *zvonar* (Revúcka Lehota, Chyzné); *zvoňár* (Muránska Lehota, Muránska Dlhá Lúka), v prímení z Revúcej aj *Zvonár* (porov. J. Orlovský, 1982). V iných nárečiach sa vyskytuje skôr tvar *zvonár*: *zvonár s'ęu taj'i do väži zvoňiti, žebe oblake rozohňalo* (Čelovce); *chtože buđe zvonárovi zozváňat', až umre?* (Kšinná).

Menej sa už pre zamestnanie *zvonára* používalo pomenovanie s príponou *-ík*: *zvoník*. V nárečovej kartotéke existuje len jeden doklad zo Zemplína: *dzvoňik* (Malé Zalužice), ale v historických textoch sa ich zachovalo viac: *od zvonenyja dano zwyonykowj f 1* (Zvolen 1632); *pan richtar zwonika zgednal* (Štítnik 1653); *27. juny zwonikom na mesicz, čuo dwakrat za deň zwonja, f 1* (Žilina 1717); (*Belarvinus*) *kostel wi-metagicjch zwoňykwu prinytyl na to, aby mená swá do laistra psali ku concordie* (PP 1734). Slovo *zvoňik* ako synonymné k slovu *zvonár* uvádza aj A. Bernolák (1827).

Podľa Kamaldulského slovníka význam slova *zvonár* sa dá vysvetliť aj všeobecnejšie. Nejde teda len o zamestnanie, ale toto slovo označuje niekoho, kto zvoní alebo udiera na kov, čomu nasvedčujú aj uvedené synonymá k latinskému ekvivalentu: *tintinnaculus*: *brinkáč, zvonár; pulsator*: *zvonár; trjskač, bigáč, uderec, brinkač*.

Ďalší význam slova *zvonár* je „výrobca zvonov, zvonolejár“, prípadne „opravár zvonov“: *zvonarom z Bistrici, kdi straniva rostrhnuteho zvona chodili, sex. 4* (Pukanec 1724); *fusor*: *zléwač, zvonár* (KS 1763). K tomuto významu sa zachovalo len málo dokladov, pretože výrobcov zvonov nebolo mnoho. V nárečovej kartotéke sa nachádza iba jeden doklad z prešovskej oblasti: *bul kediška v Prešove jeden dzvoňar, ľal dzvoni pre calu okoľicu, aľe už umar* (Sabinov); a jeden zo Zázrivej v podobe *zvončár*: *takí zvončár urobiu aj šed'esät kusuof tíh zvoncuof. Dzvoňar zvonce lial, ale zvončár vyrábál zvonce nielen liatím, ale aj tepaním*. V Kálalovom Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí sa na pomenovanie človeka, podľa českého vysvetlenia „jenž dělá zvonce“, uvádzajú slovenské ekvivalenty *zvončiar, zvonkár*.

Naopak, človeka, čo sa staral o zvonenie, malo každé mesto i dedina. Prácu *zvonára* často vykonávali aj ľudia, ktorí mali iné zamestnanie, napr. učiteľ: *kd'iž gisty rechtor na pokog šěl zvoniti a po prwe na ozklátený zwon uđeril, welký tresk w kostele uslíchnúl* (BU 1795); ale aj iní: *sladownikom, kteri zvonili po trikrat proti burce, zaplatil som p. Ffogtoweg pol achtela piwa, f. 2* (Žilina 1710). Najčastejšie prácu dedinského *zvonára* zastával kostolník, ktorý sa staral o poriadok v kostole: *kostelnjk zwonenj m zhromaždenj k službam božjm zwolawa a zhromažduge* (KoB 1666). Tieto dve činnosti sa obyčajne stotožňovali: *zvonár*: *zvoník, kostelník* (porov. Kálal, 1923). Bernolák (1827) okrem synonyma *zvoňik* uvádza ako ďalšie synonymum k slovu *zvo-*

Peniaze, peniaze, kto ich má!

nár aj *kostelník*. Niekedy zvonár vykonával aj iné činnosti: *našej de-
diňe je zvonár aj hrobárom* (Návojevce).

Zamestnanie zvonára sa dnes označuje ako zvonárstvo, ale v histo-
rických dokladoch sa zachoval výraz *zvoníctvo*: *ochtinskému sskol-
nikowoy za zwonictwo stary dluh dalo se d 4 f 68* (Štítiník 1647).
Bernolák (1827) uvádza aj *zwonárstwí* a *zwonáreňí*.

Dnes je ľudí, ktorí vyrábajú zvony, ako šafranu a prácu zvonára
v kostole vykonáva zväčšia *kostolník*. Aj keď z aktívnej slovej zá-
sobu sa slovo *zvonár* vytráca, naďalej funguje v živom pomenovaní,
zachováva sa hlavne v dedičných živých osobných menách, ako napr.
v obci Bziny: *Záhora-Zvonár, Hana Zvonárka, do/u Joža Zvonára*. Iné
expresívnejšie pomenovanie pre zvonára, ktorý zvonieval v kostole,
sa zachovalo v živom osobnom mene v Diviackej Novej Vsi: *Cingáč*
a ako dedičné živé rodinné meno *Cingáčeje*, ktoré – či už samostatne,
alebo ako funkčný člen živého osobného mena – sa stále používa. Ešte
dlhý čas nám uvedené zamestnania budú pripomínať úradné priezvis-
ká *Zvonár, Zvonárova, Zvončár, Dzvoník* a i.

IVETA VALENTOVÁ

Literatúra a pramene:

- BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenski, Česko-Laťínsko-Ňemecko-Uherski. Budae, 1825
– 1827.
FERENČÍKOVÁ, A: Pekná reč zvoní ako zvon. In: Kultúra slova, roč. 30, 1996, č. 5,
s. 288 – 291.
HABOVŠTIÁK, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s.
KÁLAL, K. – KÁLAL, M.: Slovník z literatúry aj nárečí (Slovensko – český diferen-
ciálny). Banská Bystica, Slovenská ortografia 1923. 1012 + 104 s.
ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Vydavateľstvo Osveta 1982.
424 s.
PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963.
360 s.

Od nepamäti to na tomto svete bolo zariadené tak, že okrem tých,

ktorí žili v blahobyte, nadbytku, hojnosti (často bez práce), bolo vždy aj dosť tých (vlastne väčšina), ktorí museli ťažko pracovať, a predsa im chýbalo aj to najzákladnejšie. Bohato sa to odrazilo v ľudových piesňach, rozprávkach, povestiach a v ľudovej frazeológii. Vo veľkej skupine frazeologizmov je zreteľný negatívny postoj chudoby k boháčom a zdôrazňuje sa negatívne pôsobenie bohatstva na človeka, v menšej miere sa v nich bohatstvo obraňuje ako výsledok šikovnosti, usilovnosti. Niektoré vyznievajú pre chudobných ako útecha (a vznikli ako útecha), že bohatstvo nie je najdôležitejšie, často je na škodu a v konečnom dôsledku na ňom nezáleží.

Veď každý človek, či *ból bohatí lebo chudobní, s kostola sa nosil tag jako takí*, ako hovorí doklad z Ružindola pri Trnave. No ešte ani po smrti si ľudia neboli celkom rovní, lebo *bohatí ľudé, tí si mohli dovolit krajsú kúpit (truhlu) a dávali sa, dze bôl pekni plac, kolo hrubého kríža, a chudobní sa dávali pot plot šadze, dze bolo najhoršé*. Taký *boháč (boháš)*, s väčšou či menšou mierou expresivity aj *bruchopasník, bruchopas*, vo Východnej v Liptove *gordan*, v Hornej Lehote na Orave *hrubčo* alebo *boháčka (boháška)*, *bohaňa* sa veru mali *ako chrobák f s ire* (Krivá, okr. Dolný Kubín) a napriek tomu peniaze stále zhŕňali, *habali, habkali, honobili, hrabali, chabrali*. Ak toto zhŕňanie prekročilo mieru, potom o takom človeku napríklad v Strážach n. Myjavou povedali, že *habe jak kráva na rohi*; v Tvrdošíne neďaleko Trstenej *hrabal peňaze ot každieho jako fiškál*; v Hliniku n. Hronom *znáša ako sisol do d'ieri*; v Svätoplukove pri Nitre *bere jak po kňazovi* a v Červeníku pri Hlohovci si chamtivý človek mohol vypočuť: *Chabreš jak po nebohém*. Lebo väčšinou sú *boháči najväčší lakomci*, a preto bohatý nemá nikdy dosť, *kým mnoho chudobných nezozerie*. V Hubošovciach pri Sabinove môže byť človek *na peňeži lakomí, až ho tremci* alebo *britki na peňeži* a v Markušovciach pri Spišskej Novej Vsi by mimoriadne nenásytý a lakomý boháč *vicical s človeka i ostatni špik*. Ak na východnom Slovensku ešte zostaneme, dozvieme sa, že lakomec *bi i dušu predal*. Na západnom Slovensku sa o veľkom lakomcovi hovorí: *Zebrav bi aj ze žebráka kapsu* (Lukáčovce pri Hlohovci). Na Záhori by skupáň aj *veš hnaŭ po strnišku kolenački do Vídna za šesták* či *za grajcar*. O tom, že boháč nemá nikdy dosť a niekedy závidí dokonca ešte aj chudobnému, svedčí aj príslovie z Pukanca pri Leviciach: *Kotuol hrncu závidí*. A kto vlastne je alebo nie je bohatý, *bunčati* či *gubati* (Markušovce)? V Krivej na Orave *nie je bohatí, chto si ráta sám kuri*. Bohatý je ten, kto *má dobrí kožuch* (Bošáca, okr. Trenčín), na východnom Slovensku ten, kto *ma šicko, co mu duša zažada*, kto *ma šicko od vimislu sveta, komu do žebni* (t. j. do vrecka) *nechibi*, kto má všetkého *aš prez oči*, inde na Slovensku ten, kto má všetkého *habaďej* (Rimavská Píla, okr. Rimavská Sobota),

až hoj (*huj* v Slovenskej Ľupči, okr. Banská Bystrica), kto *má plné giagori* (Papradno pri Považskej Bystrici), kto *je dobre zaperený* (Záturecký). Lahko je veru bohatému gazdovať, keď má všetkého dostatok. Aj podľa ľudovej múdrosti: *Dobre je pod jabloňou jablká zbierať* (Záturecký); *Lachko je pri kope kláski zbierať*; *Pri gabe* (čiže pri dostatku) *je lachko gazdovať* (Bošáca).

Na adresu boháčov, *bohačini*, *bohače* (antonymum *žobrač*), chudobní ľudia isto nie bez závidy hovorievali: *Jemu še koca peňezi a mački mu vajca znašaju* (Gregorovce, okr. Prešov); *Šicko ma, lem marcipan mu chibuje ku ščescu* (Prešov); *Misi mu zmog vlásiť* (Rimavská Píla); *Tán niž nechibe, len to ftácie mlieko* (Návojevce, okr. Topoľčany). Veď čo by im aj mohlo chýbať, keď mali peňazi *na čudo, jak plevi, jak šupek, jag želes, jag hnoja, jag blata, ako šert plevi*, keď sa im *peňezi koca*. No nie všetci ľudia sa veru v peniazoch topili a o tom, kto jedol *čelecki chlíp* (Bánovce n. Ondavou, okr. Michalovce), *čelanni chliép* (Bošáca), v severnom Šariši sa niekedy neveľmi šetrne povedalo, že je taký bohatý, že *na štvarti drug onuce viša* (t. j. nemá nič, len plno onúc), alebo inde na Slovensku, že je bohatý *ako pltníková komora* alebo *aňi sviňa rohatá*. Peniaze (*duťki, groše, července, drobné, šupáki, bukovce, mince, grajcare, filire, geršle, koruni, zlatki*) a nejaký ten majetok alebo aspoň majetoček (na strednom Slovensku miestami aj *majatok, majatoček, majatuoček* či *maňia, imaňia*) si chudoba mohla nahonobiť len ťažko, ale ak sa to už niekomu podarilo, potom len čo sa mu trošku *palička ohladila* (Svätoplukovo), hneď zabudol, že *kra-va bola tel'aton* (Poltár, okr. Lučenec). Dokladá to aj frazeologizmus zo Záhorskej Bystrice v okr. Bratislava: *Ej, kec_ca žebrák na koňa dostane, ten si na nem zarajtuje*, zo Žakaroviec pri Gelnici: *Z malého džada veľki pan*, a ďalšie zo Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví A. P. Zátureckého: *Keď sa raz žebrák na koňa dostane, ani čert ho nedohoní*; *Zo žebráka býva mrcha pán*; *Zabol vól, kedy tel'atom bol*. A to, že málo bolo boháčov, ktorí v sebe mali ešte kúsok srdca a boli schopní súcitu s chudobnými, vidieť aj z ďalších: *Taki bohadž ňedba ňidž na bidaka* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov); *Boháčé modz dad nestá a málo sa hanbá* (Bošáca); *Skuor t'ä zratuje bedár ako boháč* (Jasenová, okr. Dolný Kubín). No ani chudoba sa vždy kritike nevyhla, ako to zachytáva napríklad A. P. Záturecký: *Kto má peniaze, má diabla, kto nemá, má dvoch*; *Bohatstvo plodí závisť, chudoba ne-návisť*.

V menšej skupine frazeologizmov nie je pohľad na bohatstvo a boháčov negatívny, ak človek získa majetok vlastným úsilím. Samozrejme, neplatí to o tých, ktorí prišli k svojmu majetku nezaslúžene alebo na úkor niekoho iného. No tí, ktorí usilovne pracovali, ak mali k tomu aj kus šťastia, mohli potom, napríklad v Markušovciach,

tým ostatným poradiť: *Ket scež daco mac, mušiš klaski zbierac*, alebo, ako sa môžeme dočítať v zbierke A. P. Zátureckého: *Kde služba, tam i výslužka; Kto hrabe, vyhrabe; Kde je robota, tam je i med; Kto gazduje (si chráni, šanuje, opatruje), ten má*. V Podkoniciach pri Banskej Bystrici malo podobný význam príslovie *Kde ňechod'iz z daskami, ňehoj aňi z lojtrami*, čiže kde nevoziš hnoj, nečakaj ani úrodu. *Ag ňevaruješ, ňenagazduješ*, upozorňuje nás príslovie z Jasenovej na Orave. A to, že usilovnosťou a šetrnosťou človek nezbohatne ľahko ani rýchlo, ale len ak bude trpezlivý, nám dokazujú tieto ľudové múdrosti: *Len časom kapusta s mäsom; Z mnohých kvapiiek býva príval* aj známe *Babka k babce, budú kapce*. Gazda sa pri gazdovstve nemal zle, ak negazdoval *ot tisíca ge stu* (Vaďovce, okr. Myjava), z *mecha do tanistri* (Červeník) alebo ak nemal márnivú ženu. O takej v Podkoniciach hovorili, že *čo snaživí muž vozom navozí, to márnivá žena rukami vinosí*. *Dzecku tag nuž* (t. j. nôž) *jag žeňe pežeži* – tvrdili v severnom Šariši, ale určite to tak nebolo vždy a všade. Napríklad v Újazde pri Trenčíne *gazdu robel grajcar a gazďinú korunka* (gazda šetril od grajciara a gazdiná vládla peniazmi). Ak je človek šikovný a *má filipa*, nadobudne peniaze aj bez dlhého lopotenia a môže to byť aj tak, že *šo figel, to groš*, ako napríklad na Gemerí v Rimavskej Pile a podobne v Roštári – *Dobří figel stojí groš*. Ani rozum však človeku vždy nepomôže, a preto niekedy *vi má'e filipa a on peňáze* (Bánovce n. Bebravou).

Ak sa raz niekto narodil v chudobnom dome, väčšinou zostal chudobný celý život. V Bošáci to vysvetľovali tým, že *chto sa narodzil na káre, ňebud'e sa vozit fkočáre*, inde, napríklad v Krivej na Orave, hovorili, že *Pán Boh ňedáva rovnako: jednému kuru, druhiemu brava* alebo *jednemu hus, druhiemu páva*; v Senici zas, že *páňi budú aj f pekle páňi*, a v Zvončine pri Trnave, že *kemu Pán Boch, temu šeci svatí*. V Zátureckého zbierke sú ďalšie príslovia: *Pánboh jednému dal a druhému sľúbil; Kto mnoho holubov má, i viac mu k nim priletí; Kto sa narodil ku babce, nepride ku stovce*. V Janove pri Prešove sa to, že bohatému a silnému sa ujde vždy viac ako chudobnému a slabému, vyjadruje príslovím *Vel'kemu hrabie, malemu hrapkí*.

Bohatstvo, postavenie, majetok hrali v minulosti podstatnú úlohu pri voľbe životného partnera. O tom, kto chcel vyženiť aj nejaký ten majetok, v Bošáci povedali, že *z babú bi rád dostať gabu*, lebo *nevies-ta bez viena jako solnička be_soli* (Rača, okr. Bratislava). Chudobné dievčatá si iste často povzdychli, a nielen v ľudovej piesni:

*Kebi bola jako ňie som bohatá,
kúpila bi jednu reťaz zo zlata.
Zviazala bi moje srce, milího,*

bi som ňestrařila lásku od ňeho.

O tom, kto si vzal chudobnú, v Podkoniciach na strednom Slovensku povedali: *Toho Pán Boch prikríje rietkou puachtou.*

Vzhl'ad aj povahové vlastnosti často pri vidine bohatsva prestávali byť dôležité, ako to vidieť aj z týchto frazeologizmov: *Môže bid aj rohatá, ňech si je len bohatá* (Bošáca); *Može mied aj konskú huavu, neh je enem bohatí* (Vajnory, okr. Bratislava); *Bárs i je hrbatá, keď je len bohatá* (Záturecký). Aj v hontianskom Pukaneci sa hovorilo, že *chudobná ňevesta je u boháčou žďi len treťi kachel' odo dverí*, to znamená, že má podradné postavenie. Ale kto preberá, často preberie, a preto to niekedy dopadlo aj takto: *Pred fašiangy mladý, pekný, bohatý, na fašiangy trebárs i krivý alebo slepý, po fašiangoch aký, taký, len by dáky* (Záturecký). Ak sa dievčaťu na vydaj nepodarilo nájsť si bohatého mládenca, mohlo sa utešovať tým, že *kod' je ňi bohatí, ta je aspom chlpatí* (Revúca), čiže aspoň je poriadny chlap. Nie vždy však boli bohatstvo a majetok pri voľbe životného partnera tým najdôležitejším, ako to vidieť aj z tejto ľudovej piesne:

*Maŭ son pišťaľečku o d'eviat'ih d'ierkach,
ňekcela mi písať pri bohatíh d'ieukach.
Ale keď som si pomisleŭ na jednu chudobnú,
hned' mi zahvízdala na d'ieročku spodnú.*

A to, že bohatstvo je relatívne a niekedy môže byť bohatý aj žobrák, vidieť z ďalšej piesne:

*Pítaju ma, pítaju ma za žobráka.
Žobrák veľa žobre,
ženu chová dobre,
ta pojďen ja.*

Ak boháč svoj majetok *preduhajoval, preflingal, prefrnadel, pregazdoval, prehajdákal, prehajdigoval, prehajsal*, čiže premárnil, *prehnal celí majetok cez gágor* (Bošáca); *šecko preľiaŭ gágorom* (Pukanec); *jeho hrtanom prějšou celí majetek* (Bánovce n. Bebravou), dostal sa do dlžoby a musel popredať role, potom sa o ňom hovorilo, že *volakedy si banknótami fajku zapal'oval, a teraz je žobrák* (Záturecký) alebo – nie bez posmechu – *perše hojnoval a teraz hovnuje* (Haniska, okr. Prešov). Na Záhorí pre toho, kto mal najprv mnoho, potom nič, platilo: *První hic, potom ňic* a to, že aj veľký majetok sa raz pominie, v Brodskom sa vyjadruje frazémou *Tusté bívá, prehorívá*, podobne ako v Bošáci – *Aj najtušćie drevo prehorí*. O tom, kto sa nie práve najšťastnejšie snažil vyriešiť svoju finančnú situáciu tým, že z núdze

sa snažil splatiť jednu dlžobu inou, v Podkoniciach (a určite nielen tam) povedali: *Faru trhá – školu puáca*.

Najlepšie bolo hádam predsa len tomu, kto bol *ňechudobni-ňebohati* (Ratvaj, okr. Sabinov), teda ľudom zo strednej vrstvy. Ale ani chudobní ľudia si na svoj osud príliš nestážovali, lebo vedeli, že *ňit teľo veľo, žebi se ňerozešlo, ňit teľo malo, žebi se ňeobešlo* (Šariš), a že bohatstvo nemusí vždy prinášať šťastie. Vedeli aj prečo: *Bes križika ňiet klúčika* (Sedliacka Dubová, okr. Dolný Kubín), to znamená, že bez Božieho požehnania je márna každá námaha. Vedeli aj to, že *dobré meno stojí viac ako všetky bohatstvá a že nie bohatému, ale zdravému je sveta žiť* (Záturecký). Útechu mohli nájsť aj v týchto ľudových múdrostiach: *Kebi nebolo oráča, nebolo bi boháča* (Záturecký); *Čo bi si mal tristo koňi, trezd za hriechi ťa dobehne* (Krivá); *Lepšia známosť ako peňáže* (Lokca, okr. Námestovo); *Peňeži buľi aj budu, ale mi ňebudzeme* (Sobrance). A aké riziká so sebou môže prinášať bohatstvo a hromadenie majetku, na to nás upozorňujú ďalšie príslovia: *Za peniaze žiadna láska; Na peniazoch čert sedí; Za peniaze aj peklo kúpiš, a to najskôr* (Záturecký). Našiel sa, aspoň občas, medzi bohatými aj taký, ktorý si všetko svoje bohatstvo nenechával len pre seba, ale *chytil sa vrecka; pleskol sa po vačku; mal prajnú ruku; oboma rukami rozdával a všetko by rozdal, keby mu ruky nedržali* (Záturecký), lebo *čo chudobnému dáš, to u Boha máš, čo po tebe ostane, čerdví, do to dostane* (Zvončín). To sa však často nestávalo, lebo predsa len *každé hrable k sebe hrabú* (Bošáca) a boháčovi *gágor malín kúskom ňezapcháš* (Návojevce), pretože dokonca aj *caloho sveta mu malo* (Udavské, okr. Humenné). Chudobný človek sa pri všetkej svojej biede dokázal uspokojiť s tým, čo má, ako to ukazuje aj doklad z Mošoviec pri Martine: *Chudobnému chutí čír* (kašovité jedlo zo zemiakov a múky) *ako bohatému pečienka*.

S bohatstvom a s peniazmi sa vždy spájali aj rozličné povery, napr.: *Má obrastené ruky, bude bohatý* (Záturecký); *Fto kudlati, ta bude bohati* (Spišský Štvrtok, okr. Levoča); *Čto zarosnuti – to je bohati* (Veľký Šariš); *F klobušiku se narodzil, zato je bohati* (o tom, kto sa narodil s placentovou blanou na hlave; Kameňany pri Revúcej); *Srbí mä dlan, dostanem penáže* (Brusník); *Večer ňezametaj, bohactvo sa vimetá* (Selce, okr. Rimavská Sobota). Novorodencom sa dávali do kúpeľa peniaze, napríklad v Žaškove pri Dolnom Kubíne a v Lešti pri Modrom Kameni sa okolo nich roztriasali orechy, aby mali toľko peňazí, koľko bolo orechov.

Okrem významu „majetný, vlastníaci majetok“ má (podľa Slovníka slovenských nárečí) adjektívum *bohatý* aj význam „hojný, oplývajúci niečím“, v nárečiach napríklad: *bohata uroda, bohati stvól, bohati pramen, bohatá znáška, bohati rok*. *Bohatá reš* je v Ružindole

Chudobná ma matí mala

pri Trnave odroda raže so silnejšou byľou a väčším klasom i zrnom. Podobný význam (okrem základného významu) má aj príslovka *bohato* (*bohaťe*): *Mali tan zrezanú hrušku, fi, dreva bohato* (Zemianske Podhradie, okr. Trenčín); *Chľeba bulo bohato* (Veľké Zalužice, okr. Michalovce); *Bohatí, prauda, mali bohaťe a chudobní po chudobňe* (Málinec, okr. Lučenec).

Týmto pohľadom na bohatstvo, ako sa vyjadruje a hodnotí v ľudovej frazeológii, sme tému bohatstva ani zďaleka nevyčerpali. Možno preto, že peniaze svetom vládnu a bohatí aj chudobní ľudia boli a budú vždy, je vo frazeológii téma bohatstva tak bohato zastúpená a my vďaka tomu môžeme teraz z tohto bohatstva čerpať.

ANETA KOŠKOVÁ

Na svete akoby nebolo spravodlivosti. Všetci sa rodia nahí a slabí, odkázaní na pomoc iných, a potom sa ukáže, že jedni sú bohatí, druhí celkom chudobní a ďalší dakde medzi tým. Jedným sa podarí zbohatnúť, ďalší schudobnejú a tretí žijú po celý život v pomeroch, v akých sa narodili. Nejdeme teraz skúmať, či je pravda na svete, obrátíme radšej svoju pozornosť na odraz týchto pomerov v jazykovom stvárnení.

Ľudská múdrosť sa po stáročia zbierala po kvapkách. Aj Slováci tak majú svoje more. Kedykoľvek doň začrieme, môže nás ovlažiť, má svoju krásu, hĺbku i nedozierne šíravy.

Týmto slovenským morom sú frazeologizmy. Keď o nich uvažujeme, môžeme si ich predstaviť ako nádherné kvety. Vždy mi v tejto súvislosti pred zrakom vyrastie orgován. Jeho bohaté súkvetia, strapce zložené z malinkých kvietkov. Každý z nich má svoju vôňu a vlastnú krásu, ako ju má aj každé slovo. A predsa sa čiastočne vzdávajú vlastnej individuality, akú má, povedzme, ruža, ohromujúca nás silou svojej jedinečnosti. Pri orgováne naozaj nevnímame jednotlivé kvietky s takou istou silou ako harmóniu celku, súzvuč, v ktorom spolupôsobia. Podobne aj slová vo frazémach sa niekedy vzdávajú svojej jedinečnosti a osobitosti, aby ju podriadili celku, spolupôsobia na jeho zrozumiteľnosti, sile a kráse.

Po tomto úvode je azda až paradoxné povedať, že bohatstvo frazém ideme ukázať na téme chudoby. Ale život býva aj taký. Možnože práve taký.

Nielen v Dolnej Lehote na Orave museli chudobní ľudia *biedu trieť*. Ťažko nám je rozhodnúť, či je horšie „trpieť núdzu“ (*živorit', bedárčiť', bedárit', biedit'*), ako sa dá vyložiť spomenuté spojenie, alebo je horší stav, na ktorý sa vo Veľkom Rovnom neďaleko Bytče sťažovali takto: *Bieda nás trela*. Jeden z významov slovesa *trieť* je aj „drviť, pučiť, rozomieľať niečo“, napr. *trieť zemiaky*. Prijemne sa isto necítil ani ten, koho *bida pricisla* (Ratvaj, okr. Sabinov), bez ohľadu na to, či žil pri Sabinove alebo vo Viedni. Chudobní ľudia žijú totiž všade a ukazujú nám to aj príslovia. Veď nenadarmo sa hovorí, že *aj vo Viedni ľud'e biadni* (Sirk, okr. Revúca). V zbierke Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví, ktoré zozbieral A. P. Záturecký, má toto príslovie rovnoznačnú obmenu: *I v Pešti ľud/bieda vreští*.

Nielenže *bieda, bedárstvo, dobida, chudoba, chudobstvo, núdza, psota, žobrácstvo, nemajetnosť, nedostatok* nemajú hranice, ale zdá sa, že nepoznajú ani časové obmedzenie. *Jak še bida ulapi, ta še trima*, hovorili napríklad v Sobranciach. V Revúcej *zvela* (t. j. vzala) *biada k sebe psotu* a v Žakarovciach pri Gelnici *zasa bieda psotu nahaňa*. Ľudia dobre poznali tieto vlastnosti chudoby a uvedomovali si nielen to, že núdza nieto konca, ale aj to, že biedy sa ťažko možno zbaviť.

Isto nielen v gemerskom Kopráši si povzdychli *Z biadi šlovek teško vinde*. Už v minulom storočí (nebojme sa povedať, že aj predtým) sa vpravievalo: *Ak vpusťíš trochu biedy oblokom, dvermi ju nevyženieš*, ako to zachytáva Záturecký vo svojej zbierke. V Jasenovej na Orave sa v takejto situácii mohli povedať *Keď hlat turákom pustíš, grošom ho ňevižeňieš*. Takisto sa tam, ale aj v Bošáci pri Trenčíne vpravievalo, *že jenna bieda ňižd ňeurobí, jag jih len vádz ňepríde* – teda že jedno trápenie človek vydrží. Lenže ako na potvoru nie vždy sa človeku darí zostať pri jednej biede, lebo starosti sa často množia. V Hornej Lehote pri Dolnom Kubíne *jedna bieda druhú robí*. A v Starej Pazove pri Novom Sade, kde žije od osemnásteho storočia početná slovenská menšina, vedeli tiež, že *ena bieda ňigda ňe chodí samá*.

Ani chudobní ľudia nezostávali sami. Rovnakí chudáci sa všade nájdu, či – ako v Žalobíne pri Vranove n. Topľou vraveli – *bida bidu najdze, chodž i slunko zajdze*. Na Orave mali svoju verziu tohto príslovia: *Bieda biedu nájde, keď aj slnko za Maguru zájde* (Krivá).

Na rovnosť spoločenského postavenia sa dbalo najmä pri uzatváraní sobášov. Aj tu jestvovali rozličné názory, najmä podľa toho, či niekomu šlo v prvom rade o súžitie s partnerom, alebo o zmenu spoločenského a majetkového postavenia. Matky niekedy radievali svojim synom: *Môže bid aj rohatá, ňech si je len bohatá* (Bošáca, okr. Trenčín). Tak im dávali najavo, že majetok nevesty je dôležitejší ako jej krása alebo dobrota. V Starej Pazove zasa vystríhala stará mať svojho vnuka: *Ňeber si bohatú, bohatá – rohatá, bohactvo čerd vezme a čer ňi ostaňe*. Za najprimeranejšie sa považovalo, aby si dajaký ten *chudák, bedár, bidak, bidačina, džad, džadiga, gaťár, handrák*, jednoducho dajaká *holizeň* či *žobrák* našiel seberovnú, teda nejakú *biedniču, bidniču, džaduľu, holoritniču, holoricicu*, dajaké to *holopuúšča* alebo *žobráčku*, ale v konečnom dôsledku sa ani to neobišlo bez posmechu. Keď si chudobný bral chudobnú, v Slepčanoch pri Zlatých Moravciach o nich posmešne hovorili: *Ožeňe sa d'emikát, zaň si kislú polieuku* – čo znamená to isté ako „aký prišiel, takú našiel“. Väčšina zo spomenutých slov, ktoré slúžili na označenie chudobných ľudí (používali sa aj hromadné názvy, napr. *bedač, biedota, bidnota, chudoba, chudač, chudobizeň, hudobina, chlpač, holota, žobrač*), je jasne motivovaná významom slov *chudoba, bieda* či *žobrák*. No slová ako *holoritnica* či *gatiar* nás posúvajú ku skupine frazém, pri ktorých sa vyjadrovala chudoba pomocou oblečenia, jeho častí či jeho neprítomnosťou – tieto frazémy označovali rozličnú mieru chudoby.

Vedelo sa, aj Zátureckého materiál to dokladá, že je *lepšia záplata ako diera*, čiže aj nepatrná hodnota je lepšia ako nič. Horšie to už je v situáciách, keď je *večia diera ako záplata*, prípadne ak niekto *aj záplatu pláta*, keď potreby aj pri najväčšej skromnosti presahujú mož-

nosti. Tieto frazémy pochádzajú zo Starej Pazovy.

Pozrime sa však bližšie na to, čo sa pláta. To, čo sa prederie alebo roztrhá. Najchúlostivejšie z tohto hľadiska boli vari nohavice, a tak sa dostali aj do frazeológie, dokonca, ako sme už spomenuli, pomenovanie *gatiar* je synonymom chudáka. V Ratkovej pri Revúcej sa o veľmi chudobných vravelo: *Prišó z Maši v edné gaši*.

Presuňme sa na západ Slovenska a v Bučanoch pri Hlohovci budeme počuť, že ten chudák *nemá ani gaccí*. Veľmi chudobný bol aj ten, komu v Ružindole pri Trnave povedali, že *nemá dobríh gací*. V Zalužiciach pri Michalovciach upozorňovali tých, ktorí si nedostatočne chránili vlastníctvo: *Ti pridzež aj o gače pri nich* – teda o všetko. Košeľa je vo frazeológii zriedkavejšia, ale predsa len v Zátureckého zbierke sa o chudobnom človeku dočítame aj to, že *nemá ani dobrej košele*. Ba nájde sa tam aj príslovie, v ktorom sa vyskytuje spolu s nohavicami, lebo boli aj takí, čo mali *košeľu zo saku a gäte zo siete* alebo *zo sita*. Tí, čo o všetko prišli, mohli v lepšom prípade povedať: *Čo je na mne vinno, to je moje billo*, ako to máme zaznamenané z Lukáčoviec pri Hlohovci. Človek napokon mohol *ostáď na holej dlaňi* (Rimavská Píla). Spomeňme viacero prirovnaní z radu *holý ako: holí aňi lipa* (Revúca), *holí jak čik* (Markušovce, okr. Spišská Nová Ves; čík je druh sladkovodnej ryby), *holí jak pal'ec* (Brezina, okr. Trebišov), *holí jako dlaň* (Bošáca).

O ľuďoch, ktorí sú *chudobni jak koscelna miš* (Brezina), sa hovorilo, že *holieho ľachko oškl'beš* (Dlhá n. Oravou), a vyjadrovalo sa tým, že chudobnému zoberú len málo. Ved' čo aj, keď *ničoho nemá, krom téj duše f' tele* (Bošáca). Raz darmo, *z dlane chlb nevitrhneš*, hovorili aj v Brestovanoch pri Trnave, a ani *zo žabi pieräťa nenapáraš* – tak zasa vraveli v Krivej na Orave.

Neverili by ste, ale ľudia si vedeli nájst' aj v tej najhoršej situácii útechu. Aj vtedy, keď im okrem oblečenia na sebe nezostávalo nič iné, čo by ich chránilo pred zlými okolnosťami. Taký človek si dal *kamen pod hlavu, brucho vella seba a z rit'ú sa prikriľ* (Bošáca).

Napokon, *to ňe figeľ placic, keď maš pulnu kešeň* hovorili v Prešove. V *kešeni* (t. j. vo vrecku) sa uschovával jeden z druhov majetku, *peniaze*. A tak sa peniaze stali aj súčasťou frazeológie o chudobe. V zbierke A. P. Zátureckého sme našli aj takúto ľudovú múdrosť: *Ak máš meštek ako teľa, máš rodinu i priateľa, ak máš meštek ako lata, nemáš sestry ani brata*. Povráva sa, že človek bez peňazí, prepáčte za hrubý výraz, smrdí. Presnejšie *smrdí grošom* alebo, ako to vravia v Revúckej Lehote, *smrdži za grošom* – čím chcú naznačiť, že dotyčný nemá peňazí. Na západnom Slovensku sa o takomto človeku žartovne hovorí, že *má penez jag žaba chlpóf* (Trnava). Bez majetku, *z holima rukami* (Brezina) bolo vždy ťažšie, lebo chudobný človek si

musí vytrpieť veľa posmechu. *Nied večieho blázna, ako kapsa prázna* – takto napríklad v Bobrovci pri Liptovskom Mikuláši dávali najavo, že chudobného si nik neváži. A o úcte nemohlo byť reči ani v prípade schudobneného panstva, ktoré už *nemalo ani filiera*. Jedna vec je smiať sa inému popod fúzy a druhá, keď treba hovoriť o sebe samom. Ale povedali si a niekedy aj povzdychli, že *chudobní človek – hotová psota* (Šivetice, okr. Revúca), *chudobní človek – hotová opica* (Podkonice, okr. Banská Bystrica).

Dnes to už bude znieť skôr ako rozprávka, no kedysi sa naozaj verilo, že *edon nespravdiví grož vižene sto spravdivich*, a nielen v Muránskej Dlhej Lúke, odkiaľ máme toto príslovie zaznamenané. Tým sme sa presunuli k ďalšiemu okruhu, ktorý nám ukazuje, že bohatstvo vôbec nemusí byť večné a človek môže schudobnieť, *vínzd' na psí tricátok* (Dolná Lehota, okr. Dolný Kubín), *na žebráckú paličku vinct'* (Lukáčovce), *vínzd' na mizinu, na mindžáre* (Rimavská Píla), *vínzd' na mind'ari* (Dolná Lehota), *vínzd' na mizér* (Svätoplukovo, okr. Nitra). *Nejeden višél na buben* (Skalica), či dokonca *višol na paškal* (Studenec, okr. Levoča). Paškál poznáme viacej v spojení *vziat' si niekoho na paškál*, ale pri našej téme je zaujímavé práve zriedkavejšie použitie s významom schudobnieť.

Tieto frazeologické spojenia sa používajú iba v situácii, keď niekto prišiel o svoje vlastníctvo, teda zmenil majetkový stav k horšiemu (novšie, prenesené významy na iné situácie teraz obídme). V prísloviach sa takéto zmeny zachytávali rozdielom medzi niečím väčším alebo hodnotnejším a niečím menším alebo menej hodnotným. V Starej Pazove napríklad niekto *spadou s koňa na somára*, v Dolnej Lehote na Orave ho zasa videli *zo šechtára do hrnčička gazdovať* a vo Zvončine pri Trnave zasa *gazduje z vreca do kabele*.

Príčin, pre ktoré daktó schudobnel, bolo (a je) tiež neúrekom. Ľudová múdrosť ako jednu z najčastejších príčin spomína zlé hospodárenie, gazdovanie, ako to ukazujú aj predchádzajúce príslovia. Na Orave vedeli, že *ag ňevaruješ, ňenagazduješ* (Jasenová). *Gazdu poznac po dvore a gazdiňu po komore*, vraveli v Žakarovciach pri Gelnici. V Ružindole *gazdu chváli víno a gazdzinu varečka*. To bolo vtedy, keď v dome nebolo veľkej biedy. O nedbanlivom gazdovi sa ironicky vravelo: *Dobre sa má, keď mu kozi orú a capi bráňä* (Dlhá n. Oravou). Gazda bol zodpovedný za gazdovstvo, keď však nehospodáril ako treba, mal *raz hojno, druhí raz h...* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov), lebo *akí gazda, takí oves* (Jasenová). A takisto sa vedelo, že *pri každej práznej komore je gazd'iná pochabá* (Stará Pazova). V Košťanoch n. Turcom takúto márnотratnú ženu, čo nevedela sporiť a gazdovať, nazývali aj *hojná dora*. Veď márnотratnosť bola jednou z ďalších príčin, ktorá mohla človeka priviesť do chudoby. Svedčí o tom aj ľudová

múdrosť, ktorá vraví: *Veliká ščedrota – hotová žebrota* (Bošáca).

Veľkú štedrosť k sebe, povedzme, v podobe nemierneho pitia, teda opilstva, môžeme uviesť takisto medzi príčinami biedy. A hoci pitiu sa u nás dosť holdovalo a holduje, predsa len ešte mali naši predkovia dosť súdnosti na to, aby vedeli, kam to vedie. A tak tí, čo nepoznali mieru, stretali sa s vyjadreniami: *Ňema ničt, len ten suchí gágor* (Stará Pazova), *platu* (t. j. záplatu) *na platu bi a pal'enku pi!* (Studenec, okr. Levoča). Pri takomto spôsobe života nebývali ďaleko ani dlžoby a dlhu sa človek ťažko zbaví – *bork príde pod oblok* (Návojojce). O chorom, ale aj o zadlženom človeku sa vravelo *Len tag brďie ten človek* (Necpaly, okr. Martin), najmä keď už dlhší čas nakupoval tak, že predávajúcemu kázal: *Berem na bradu, napiž na hradu*, a to bez ohľadu na to, či to bolo pri Trenčíne, ako v našom príklade, alebo okolo Martina, kde sa pri kupovaní a predávaní na dlh používalo rovnaké spojenie. Ani lenivosť neprispievala k tomu, aby sa niekto mal dobre. V Zátareckého zbierke je dochovaná výzva pre lenivú ženu: *Vstávaj hore, holoritá, či nevidíš, že už svitá?* No aj leniví muži dostali svoje, hoci aj v Spišskom Štvrtku pri Levoči: *Dluhe spaňe, to je džadofske kohaňe* – značilo to, že z leňocha býva žobrák.

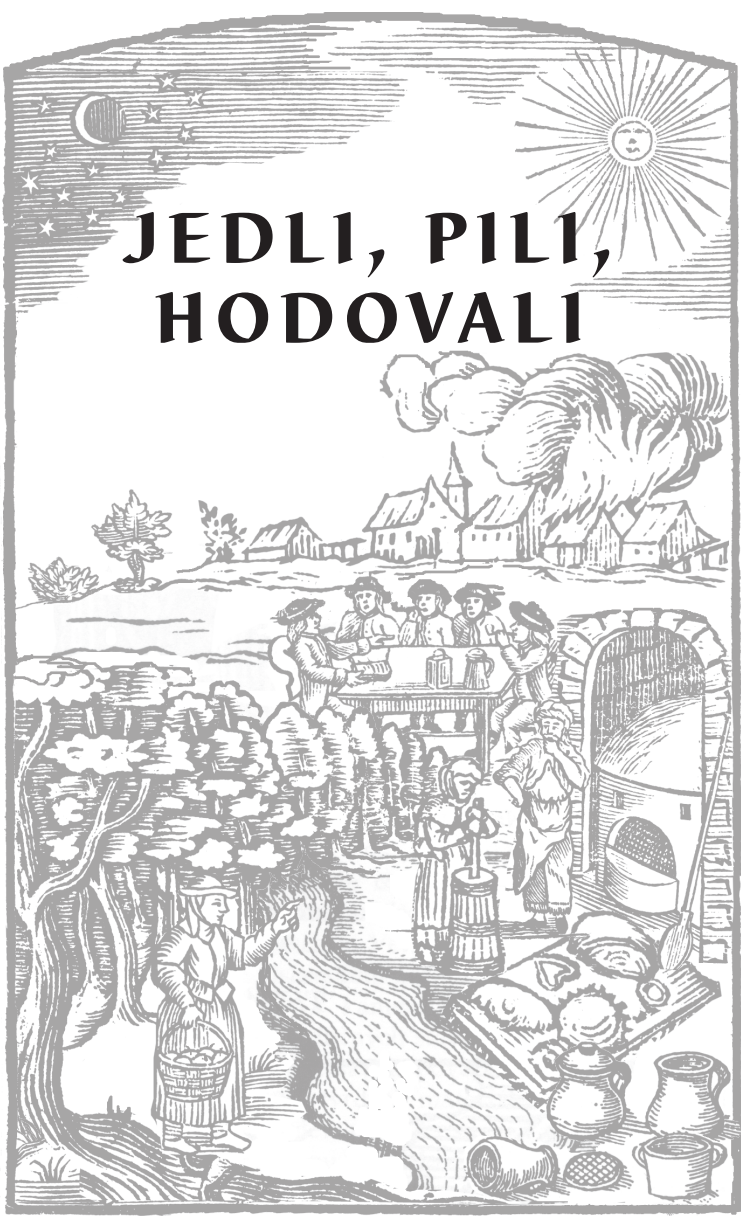
Zlé hospodárenie, márnosť, opilstvo, dlžoby, pôžičky, rozličné poplatky a lenivosť, to boli niektoré zo spôsobov, ako svoje imanie zmenšiť alebo úplne stratiť. V Krivej to vyjadrili takto: *Gräjčár do rekeš'rika, gräjčár na oferu, tag moje peňáže šetki čerťi berú*. Pracovitosť, šporovlivosť (ale nie lakomosť, naopak, šporovlivosť spojená so štedrosťou) boli zasa spôsoby, ako sa z neutešeného stavu biedy, chudoby pozviechať. K lakomosti, ktorá sa považovala za horšiu ako chudoba, lebo bohatstva sa človek nikdy nenasýti, sa ľudová múdrosť vyjadrila stručne, ale jasne: *chudobnému mnoho chibá, lakomcovi šetko* (Bošáca).

Práca bola jedným zo zaručených prostriedkov na odstránenie neželanej chudoby. Ale nie vždy. Niekto aj *robí ako kvom a nemuože g ničomu prít'; robí, aňi si na ch'eba ňezarobí* (obidva príklady sú zo Starej Pazovy). No robiť treba aj tak, lebo *molli sa, nemolli sa, s práznej misi nenajjěš sa* (Dechtice, okr. Trnava).

Každí má svoje, iba ňie narounako, hovoria v Krivej a toto príslovie podľa nás najlepšie vystihuje majetkovú nerovnosť medzi ľuďmi. Lebo bohatý má vo všetkého osoh a chudobný škodu, čiže *bohatemu navre a chudobnomu vikipi* (Žakarovce). Na Orave v Jasenovej a v Krivej to vraveli takto: *Chudobniemu najskuor z hrnca vikipí, Chudobniemu aj z hrnčeka vivre*. V Janove pri Prešove tvrdili: *Veľkemu hrabie, malemu hrapki*. Tým vyjadrili svoje presvedčenie, že bohatému a silnému sa vždy viac ujde ako chudobnému a slabému.

Ak si aj na jednej strane ľudia uvedomovali majetkové rozdiely, ve-

JEDLI, PILI, HODOVALI

Čo chutí, neškodí – tobôž nie v prezývkach

deli, že tie sa netýkajú vnútornej hodnoty človeka. Predsa *aj boháč ma len tak dve dziérki do nosa jako chudobní* (Bošáca), a teda je len človek ako ostatní. A *aj bienněj chatrči prebívajú šťastli lud'ie* (Bánovce n. Bebravou), lebo *aj chudobní ľudia môžu byť šťastní*. Tak ako každý, raz áno, raz nie. Veď *chudoba c'ťi netraťí a bohátí za chudobnieho ňeplaťí* (Jasenová). A nikoho netreba posudzovať podľa miery jeho bohatstva, ale podľa miery jeho srdca.

Pri všetkej chudobe si ľudia vedeli zo seba strúhať žarty. Niekedy štipľavé, inokedy láskavé. Z tej druhej skupiny je príslovie z Rimavskej Píly: *chudoba kod' nemá chleba, misí aj koláše zest'* – značilo, že chudobní sa aj v tvrdzi vynájdu.

Po slovenskom frazeologickom mori sme sa mohli plaviť iba krátko a ukázať z neho iba kúšтик (veď len v Zátureckého zbierke je vyše 800 prísloví a porekadiel týkajúcich sa chudoby), azda preto, lebo *na chudobe svet stojí*. A chudoba aj v Jasenovej vie, že *ňiet tag málo, abi ňestačilo, ňiet tag mnoho, abi sã ňeminulo*.

Na záver si ešte povzdychnime:

*Bože môj, Otče môj, z vysokého neba,
ked' si mi dal ústa, dajže mi aj chleba.*

LUBICA DVORNICKÁ

Náš dobrý zvyk nájsť niekomu prezývku na konto jeho vlastností alebo slabostí patrí k okoreneniu či osladeniu vzájomného spolunajivania. V tomto príspevku si všimneme prezývky z tej príjemnejšej oblasti našich slabostí, a to podľa obľúbených jedál a nápojov. V materiáloch dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV (kartotéka Slovníka slovenských nárečí, nárečové texty, dotazníky) sa dozvedáme, ako sa naši obyvatelia prezývali či dodnes prezývajú podľa toho, čo radi jedia a pijú.

V slovotvornom základe takýchto prezývok sú výrazy označujúce každodenné jedlá, ale aj príležitostne alebo mimoriadnejšie pripravované a podávané pokrmy a nápoje. Mnohé z takýchto označení ľudí sa stali aj ich vlastnými menami, priezviskami alebo prímenami.

Členovia domácností a rozliční stravníci či *kostoši* sa s väčšou alebo menšou chuťou, obľubou zasycovali rozličnými jedlami. Polievka so zjavkami alebo s chlebom bývala obyčajne prvým, no završe i jediným chodom. Milovník polievok vari na celom našom území je známy ako *polievkar*, *polievkarka*, čiže je *polievkový*, *polievková*. A podľa povrávky – napr. z Papradna – je *s kapusti chlap tustí a s polievki dievki*. V južnom Zemplíne o polievkarovi vravia, že *lem chľipaňini bi jit*. Z výrazov utvorených od prevzatých slov sa v tomto prípade napr. v Šariši uplatňuje prezývka *zupar*, *zuparka* i *zupak*. Starší vedia, že výrazom *zupák* sa dlho označovali najmä poddôstojníci z povolania – gážisti, lebo vraj slúžili za polievku – *zupu*, a kto zostal pri vojvsku, *zazupoval*.

Najpríbuznejšie polievkam (najmä hustejším) sú prívarky – omáčky. Podľa obľuby tohto jedla, podávaného zvyčajne s výdatnejším doplnkom, prischol jeho milovníkom názov *omáčkar*, *omáčkarka* alebo substantivizované označenie *omáčkový*, *omáčková*, vyskytujúce sa na juhozápadnom Slovensku.

Rozšírené sú prezývky podľa obľuby mäsitých jedál. Údeniny v komínach a komorách udržiavali chuť na ne až do skonzumovania, v našich časoch už po celý rok. Pre milovníkov mäsa najčastejšie sa používalo označenie *mäsiar*, *mäsiarka* (nárečovo aj *masár*, *mesár*, *mešar*, *mešar* a pod.), viacсловné expresíva ako *pažravedz na mäso* (Úbrež) a *britki na meso* (Haniska). Podobné významy vyjadrujú zjemnené označenie *meskár* (Liptovské Revúce), spodstatnené prídavné mená *mäsový*, *mäsová* v rozličných nárečových variantoch takmer na celom našom území. K expresívnym pomenovaniám patria zložené slová ako *mesojit* v Šariši, na severozápade Slovenska *mesožráč*, *mesožráčka*, *mesožrút* či *mäsožrút*, ku ktorým sa nepochybne druží posmešný dvojčlenný výraz *massová búda* (Dechtice). Možno sa domnievať, že tieto kulinárne prezývky súvisia najmä s novšími časmi „mäsa každodenného“.

Okrem týchto prezývaní všeobecnejšieho typu sa vyskytujú i ozna-

čenia milovníkov istého druhu mäsitých výrobkov, ako je napr. šarišské *slaňinar*, pohronské *slaňinkár*, *slaňinkárka*, juhozemplínske *pečinkár*; podobne na Pohroní *klobáskar*, *klobáskarka*, *jaderničkář*, *baraňinár* atď. V Šariši sa často pripravovali „ľahšie“ i lacnejšie vnútornosti – *flaki* – a kto ich rád jedol, bol *flakar*, *flakarka* (Uzovské Peklany). Na juhozápade Slovenska sú reálne prezývky *huspeninár*, *prezburšár*, *plúckár*, *kaššár* i *kaššovi* (milovník žobráciej – zabíjačkovej –, ale aj zemiakovej, fazuľovej a podobnej kaše). Spišský *kulašar* mal rád múčnu kašu *kulašu*.

Do pôstnej mäsitej skupiny patria aj milovníci rýb – *rybár*, *rybárka* (*ribiar*, *ribiarka* v obci Orlové) či *rybový*.

Na ľudovom jedálnom listku prevládali v minulosti múčne jedlá. Chlieb, chlebič, chlebiček každodenný na stole znamenal dostatok, v severnejších vrchárskych oblastiach popri rozličných osúchoch, kašáčoch a pod. predstavoval priam koláč. Pri dostatku chleba veľa ľudí jedávalo tento Boží dar takmer s každým jedlom – s mäsom, polievkami, ba i s cestovinami. Takýchto jedákov označujú prezývky *chlebár*, *chlebárka* v rozličných nárečových variantoch vari na celom našom jazykovom území. V Šariši sa vraví *chlebak*, inde miestami *chleboš* (Láb, Semerovo), na Kysuciach úctivo *chlebičkar*. Expresívnejšie sú šarišské zloženiny *chlebojit* a hornotrenčianske *chlebožráč*. V tomto význame sa často používa spodstatnené prídavné meno *chlebový*, na okolí Trnavy aj *chlebov*. V Turci spojenie *chleboví človek* znamená i dobrosrdečný. Viacčlenným opisným výrazom *na chleboj bi ľem žiu* charakterizujú chlebára na východe (Úbrež).

Rozličné múčne jedlá (cestoviny, pečivá, koláče atď.) a ich obľuba podmienili prezývky, ako je všeobecnejšie *múčkár*, *múčkárka* (Orlové), podľa jednotlivých požívatín tohto druhu, napr. *slížár*, *knoflár* (Záhorie), na strednom a východnom Slovensku *haluškář*, v Šariši aj *haluškovi*. V Gemeri sú *gulkári*, na juhozápade *lokšári* a pod.

Milovníkov sladkých pečív prezývajú výrazmi všeobecnejšej platnosti ako *maškrtník*, v Zemplíne *lakociňkar*, inde *maškrtný*, *lakotný*, *makotný*. Konkrétnejšie prezývky sú napr. na východe *kolačar*, *kolačarka*, *kolačkar* i označenie rozšíreným spojením *britki na kolače* (Haniska) a spodstatneným prídavným menom *kolačovi*; podobne však aj na ostatnom území. Akiste sa všade nájde *štrúdlar*, *štrúdlarka*, *makovníkár*, *makovníkárka*, a *do ľúbí buchtí, je buchtár* (Záhorie). Podobne by sme stretli takých, čo sú *lekvárovi*, *kalkišovi* či *keltišovi* (jedlo zo šľavy obilných klíkov a múky) atď. – možné sú prezývky podľa väčšiny jedál tohto typu.

Podľa obľuby iných druhov jedál, napr. zo zeleniny, strukovín, vyskytujú sa prezývky *fizoliar*, *fizoliarka* (Hliník n. Hronom), v Šariši *fizolar*, *fizolarka*, na Pohroní *kapuštiar*, *kapuštárka*, na východe spodstatnené

kapustovi, kapustova, ktoré v náležitom nárečovom variante nájdeme aj inde. Podobne vznikli prezývky *krumplovi, bandurkovi, šalátovi, oharkovi* či *uharkovi* a iné odvodené výrazy z názvov častejšie používanej a rozmanito pripravovanej zeleniny, húb, ovocia a pod.

Medzi jedlami a nápojmi oscilujú mlieko, biela káva a s istou toleranciou čaj či *teja*. Stará známa pravda je, že od mlieka z kvalitnej paše a priam z hrotka bývali dievčence *krv a mlieko* a že biela káva bola sprvu zriedkavé a príležitostné jedlo, kým sa stala denným článkom stravy. No kto dával prednosť mlieku pred hocijakou inou pochúťkou, dostal miestami prezývku *mliečiar, mliečiarka* (napr. Orlové), na východe *mličňak, mličňačka* (Klenov), v juhozápadoslovenskej oblasti *mlékoví, mléková, mlikoví, mliková*, expresívne *mléčkoví* a pod. Označenie *kávičkár* patrilo dávnejšie tomu, kto mal rád *bíúú kávu* (napr. Rača), a tak mnohí boli *kávičkovi*. Teraz sú *kávičkári* vášniví konzumenti čiernej kávy. Milovníci čaju sú *čajovi* či *tejovi*.

Prezývky podľa obľúbenosti mliečnych výrobkov prischli väčšmi kolektívom a fungujú ako pomenovania obyvateľov obcí, čo platí aj o iných typoch prímen (podľa pestovania zeleniny, rozšírených mäsiťých jedál, múčnikov atď.).

Konzumentov alkoholických nápojov (pálenka, víno, pivo) možno zaradiť podľa kritéria intenzity ich užívania. Označenie nemierne holdujúcich *trúnkom* nebývalo nijako lichotivé, známe sú expresívne výrazy ako *korhel' a korhelica, korhelina, lump a lumpa, pijan, ožran* aj *ožrala, slopaj, slopák*, na východe *pijak, žrak* a pod. No v našej téme ide o konzumentov „pri poriadku“.

Kto dáva z rozličných príčin pri posedení, počastovaní prednosť nápojom nazývaným *tuhé, ostré, tvrdé* a pod., je označovaný všeobecnejšou prezývkou *pálenkár, pálenčiar, palenkoš, pálinkáš*, opisné *britki na paľenku* (Haniska). Podľa druhov pálenky, *páleného*, je napr. *borovičkár, slivovičkár, terkel'ičkoš* atď.

Nielen na vinohradníckom území žijú *vinári, vinkari, britki na víno*, ale aj inde, kde je prezývka *vinoš* (Šariš) odlišujúcim označením obľuby toho-ktorého nápoja. Medzivojnová honorácia v mestách i na dedinách chodievala v isté dni do hostinca na víno, to boli *vinkari*. Neskoršie honorácie boli najmä pri *všimnom* zväčša „ostré“, o súčasných ešte nevedno.

Milovník piva má u nás označenie *pivár, pivkár, pivečkár*, v Šariši aj *pivoš – a pivošovi víno ňechval'!*

Staršie prezývky motivované obľubou tradičných jedál aj nápojov sčasti možno už zanikajú, no sú vizitkou hmotnej, spoločenskej a s nimi súvisiacej jazykovej situácie v živote predchádzajúcich generácií, aj preto im treba venovať pozornosť.

Polievka naša každodenná

JOZEF R. NIŽNANSKÝ

Niet vari jediného používateľa slovenského jazyka, ktorý by nepoznal význam slova *polievka*. No toto každodenné, jednoduchšie či zložitejšie pripravované teplé tekuté jedlo s rozličnými zavarenými prísadami skrýva za svojím naoko jednoznačným pomenovaním mimoriadnu a nevšednú rozmanitosť výsledného produktu. Na druhej strane sa rozmanitosť prenáša i do sféry jazyka; výsledkom sú potom najrozličnejšie geograficky obmedzené názvy, s ktorými sa môže bežný používateľ spisovnej slovenčiny pochádzajúci z inej nárečovej oblasti stretnúť len zriedkavo.

Dvoma najzákladnejšími typmi polievok sú *kyslé* (pridáva sa do nich ocot a zvyčajne aj mlieko) a *sladké* polievky. Tie sa podľa použitej suroviny bližšie špecifikujú ako *kislá šošovicová*, *kiselá fazulová*, *sľivková polieška na kisko*, resp. *slatká meľencová*, *slatká dropcová polievka* a pod. Octom ochutená hustejšia polievka sa skrýva aj za názvom *kislí fazol*. Na Orave sa pod menom *kislá* polievka v minulosti na jarmokoch predávala aj polievka z menej hodnotného (mastného odpadového údeného) mäsa. Polievku z kvalitnejšieho (najmä hovädzieho) mäsa tam ráтали medzi sladké polievky. V Turci sa základom istého druhu kyslej polievky stáva vývar zo šunky, do ktorého sa pridáva zápražka, ocot, bobkový list a nakoniec sa zatrepe do nej vajce.

Väčšina polievok (okrem mäsových) môže byť *zasmažená*, resp. *zapražená*, alebo *zatrepaná*. Rozlišujeme ich podľa toho, či pri príprave použijeme *zásmažku*, teda múku s cibulkou upraženou na tuku (v záposlovenských nárečiach), *zápražku* (v stredoslovenských a východoslovenských nárečiach) alebo *zátrepku* (t. j. múku roztrepanú vo vode alebo mlieku).

V niektorých oblastiach juhozápadného Slovenska sa zasmažená polievka nazýva (vari i vďaka svojmu zafarbeniu po pridaní papriky) aj *červená*.

V nárečí na okolí Topoľčian nazývajú hustú zapraženú polievku *manda*. Zapražená polievka s cesnakom a rezancami je známa v okolí Nitry ako *slížovica*.

Bohatá variabilita určujúcich prívlastkov polievok v dvojslovných pomenovaniach je daná najmä rôznorodosťou použitej suroviny pri ich príprave. Najčastejšie ňou býva zelenina (*hrachová*, *cíviková*, *cícerová*, *lusková* polievka a i.), mäso z jatočných zvierat alebo z hydiny (*mäsová*, *hovädzia*, *slepačia*, *kačacinová* a pod.), mlieko a mliečne produkty (*mlieková*, *biela*, *syrová* a pod.) a ovocie (*ribezľová*, *slivková*, *ščipková*, t. j. polievka zo sušených jablák, *drevená*, t. j. polievka z hrušiek a sušených sliviek a i.). Zriedkavejšie sa využívajú na prípravu polievok huby (*hríbová*, *hubová*, *kozarova* polievka a pod.), mäso z rýb a rakov (*ribacá*, *raková*) alebo zo zajacov aj vrán (*zajačia*, *vranačá* polievka).

V územných obmenách názvu tej istej polievky sa odráža hláskoslovná, slovotvorná aj lexikálna diferenciacia slovenských nárečí, napr. *slepačia* polievka sa nazýva aj *sľepäčia* (stredoslovenské nárečia) či *sliapšäca* (okolie Revúcej), *kuratäia* (Čičmany), *kureca*, *kuraca*, *kurova* (východoslovenské nárečia), zemiaková polievka je v nárečiach aj *zemnáková*, *zemáková*, *repová*, *krumplová*, *krompl'ova*, *krumpľovica*, *krumpľovka* a pod. V dvojslovnom názve rascovej polievky má určujúce prídavné meno podobu *rast'ová*, *rašková*, *reškova*, *kmínová*, *kminkova*, *stoklásková*, jej jednoslovné názvy sú *rascovka*, *roscovka*, *rost'ovina*, *roscovica*, *kmínka* a pod.

Približne dvadsať pomenovaní má v minulosti veľmi rozšírený typ mliečnej polievky, do ktorej sa pridávali kúsky namrveného cesta: *melencová* polievka, *mrvence* v *mľieku*, *meľence* v *mľiece*, *mrviaňica*, *mrvenica*, *mrvenička*, *zamrvanka*, *zamrvánka*, *zámrfka*, *sciranka*, *papcun*, *čír*, *šír*, *rajbaňica*, *rajbanka*, *gomboda* a pod.

Špeciálnymi sú tzv. príležitostné polievky, teda tie, ktoré sa nevaria každý deň, ale len pri istej príležitosti. K nim patrí *zabíjačková* polievka, nazývaná aj *zakáľáčková*, *zabíjacá*, *karminová*, *obarová*, *ovarová*, *sviňska*, *chrbt'ínová* a pod. Zakáľáčkovú polievku so žartovným, ba až mierne vulgárne podfarbeným názvom *pr'delková* polievka poznajú v treňčianskej oblasti.

Niekedy môže určujúci komponent dvojslovného pomenovania vtipne odrážať spôsob prípravy, napr. *zlátá*, *ocetková* (zo zliatej, scedenej vody, v ktorej sa varili cestoviny, halušky alebo zemiaky), *zavrcená poléška*, inokedy vyjadruje kombináciu, príp. kvalitu a kvantitu použitých surovín: *bačkorová* (z málo kvalitných surovín), *procesijová* (z veľkého množstva rôznych surovín, veľmi syta), *smičková* (z chleba), *gombolcová* (z vody, v ktorej sa varili *gombolce*, t. j. knedle zo zemiakového cesta).

Jednoslovné názvy polievok sú najčastejšie tvorené z miestneho názvu použitej suroviny, no v názve býva skrytý aj spôsob prípravy, činnosť pri príprave, čas podávania a pod.: *hrachovina* (Novohrad), *hrusčanka*, *sľivianka* (Šariš), *lušča* (t. j. kapustná polievka v časti východoslovenských nárečí), *juška* (vo východoslovenských nárečiach obyčajne zeleninová polievka s cestovinovými drobkami), *podlupki* (hustá polievka z mladých kalerábových alebo kapustných listov), *trepka*, *haluškovica*, *zvara*, *brmboľ*, *svadzba*, *zmutki*, *žufa* a pod. Fakt, že rovnaké pomenovania môžu v rozličných lokalitách označovať rôzne jedlo, dokazuje názov *kiseľ*: v Liptove môže byť pripravený buď z uvarených zemiakov, zátrepky, cibule, slaniny a octu, alebo je to zapražená kyslá polievka z hríbov a sušeného ovocia. Pri Lučenci však takto nazývajú zabíjačkovú kapustovú polievku, v okolí Levíc je to zasa kyslá mliečna polievka s octom a cesnakom.

Staršie pomenovania polievok, ktoré sa dnes varia zriedkavo, majú niekedy ťažko dešifrovateľnú motiváciu názvu. Medzi takéto (mnohokrát len lokálne) názvy patrí *tunka* (varená pôvodne zo srvátky), *breja*, *ferlanka* (známe najmä na Spiši), *ľefeta*, *chamuda*, *leveš*, *šterc*, *šatlava*, *burda*. Ich príprava je väčšinou veľmi jednoduchá. Napríklad *bošpor* sa v Rozhanovciach (okr. Košice) pripravuje takto: *Muka še sprazi na žolto, da še voda a jak to vre, ta še rozbije z mutelku, zapraži še dobre zo slaňinu, da še koreňe, cesnig i bopkovo lisce.*

Fantázia pri varení polievok je neobmedzená. Platí to aj o názvoch jednotlivých typov polievok. Vari preto je množstvo takých pomenovaní, ktoré majú znaky momentálnych, individuálnych výtvorov s častým nádychom expresivity. Žartovnú motiváciu pomenovania má záhorská *duva* (fazul'ová polievka), *cakompak* (šurianska fazul'ová polievka s cestovinou, ale aj kyslá zemiaková polievka s fliačkami zo žilinskej oblasti), *gebzaňina* či svojrázne polievkové jedlo z Papradna (okr. Považská Bystrica) nazvané *trantáš* alebo *dokopi* – pri jeho príprave sa totiž spolu (teda dokopy) varia nakrájané zemiaky, múčne žmolky, mlieko a zelenina. Zaiste nás prekvapí pomenovanie *papierová* polievka. Nie je to však nič iné ako jedlo pripravené z granulovaného obsahu papierového vrecúška polievok predávaných v obchode.

Je takmer nemožné roztriediť všetky druhy polievok a vymenovať ich nárečové názvy. Nebolo to ani naším cieľom. Chceli sme iba ukázať na mimoriadnu lexikálnu a slovotvornú bohatosť slovenských nárečí, ktoré sú nevyčerpatelným a stále sviežim prameňom aj pri zdanlivo jednoznačných názvoch niektorých bežných reálií všedného života.

Slovo *polievka* sa vďaka svojej celonárodnej používanosti uplatňuje i v oblasti preneseného vyjadrovania a frazeológie. Známe sú výroky: *Žiadna polievka sa neje taká horúca, ako sa uvari* (t. j. všetko sa po čase zmierni); *Lacné mäso – riedka polievka; prihriať si svoju polievocku* (teda sledovať vlastné ciele); *dostal hubovú polievku* (vyhresili ho). Popri týchto všeobecne známych nachádzame v slovenskej frazeológii aj zriedkavejšie prenesené vyjadrenia a prirovnania: *Výlial si na ňom polievku* (vynadal mu); *Dal mu brezovej polievky*; *Tak ho treskol, že ho krvavá polievka zaliala* (o výprasku); *Navaril mu horkej polievky* (spôsobil mu neprijemnosti); *Skôr sa naješ karovej polievky* (o prázdnych sľuboch, príp. pri otáľaní splniť sľub); *Keď má byť polievka, nech bude polievka – s jedným vajcom za hrniec!*; *Čos jedol? – Rybaciú polievku, lenže bola neslaná a bez rýb* (o snahe zakryť biedu, nedostatok, resp. o odhalenej vystatovačnosti); *Každá polievka je lepšia, keď je pripražená* (o múdrosti a opatrnosti); *Žobrácka polievka nemá oči* (1. o skromne pripravenej, nemastnej polievke, 2. o bezočivosti žobrákov).

Z čoho sa napíť?

MILOSLAV SMATANA

Konzumácia rozličných tekutín nie je na Slovensku málo vyhľadávanou činnosťou. Zhromaždením všetkých slov, ktorými sa pomenúvajú nápoje, ich konzumácia a ďalšie činnosti súvisiace s pitím, nachádzaním či prípravou nápojov, by vznikol celkom zaujímavý a veru aj bohatý slovník.

Pozornosť čitateľov chceme zamerať na jeden z najobľúbenejších nápojov, ktorým je najmä v letných teplých dňoch dúšok studenej pramenistej vody. Nielen v našej prírode, ale aj v slovenských nárečiach je osviežujúcich pramienkov, studničiek či žriediel veľká hojnosť. Pre zaujímavosť, pri nárečových výskumoch sa podarilo zachytiť do dvadsať pomenovaní pre prírodné pramene. Kiežby ani jedno z jestvujúcich nevyschlo a zachovalo sa tak na osvieženie nášho jazyka.

Najrozšírenejšie sú tri pomenovania: *prameň*, *žriedlo* a *studňa*. Známe sú prakticky na celom Slovensku. Často sa vyskytujú synonymne, prípadne i s ďalšími lokálnymi názvami. Viaceré z nich poznáme zo spisovného jazyka v iných významoch.

Na okolí Senice pri kopaní studne narazíme na *prúd*, pri Bratislave a Skalici *tam vivirá vir*. *F poli máme jeden kadlbek* – dozvieme sa napríklad v Ružindole pri Trnave. Len čo prídeme k Malackám, môže sa nám ujsť vody *s kaduba* alebo *s kadupka*.

Ak sa povie *strmeň*, netreba si hneď myslieť, že je reč napríklad o jazdectve. Kdeže, *strmen* na okolí Trnavy a Piešťan značí aj to isté ako *stok*, *stoček*. Ten vyviera na veľkom území juhozápadného Slovenska a nevysychá ani na hranici stredoslovenských nárečí, môžeme sa pri ňom ovlažiť aj vo viacerých nárečiach stredného Slovenska. Ako hádam pri všetkom, aj tu sa potvrdzuje známe „všetkého veľa škodí“. Ak bolo prameňov na poli veľa, pôda bola mokrá. Vtedy sa už na *stoku ňedalo oraťi*, *zaviazou s koňma stoku*, dozvedeli sme sa napríklad v Šuli pri Modrom Kameni. Ako vidno, tu už *stok* nemá význam prameň, ale označuje premočenú pôdu. Takáto mokrina, *výmok*, iste nie je na obrábanom poli vítanou vecou. Pri Lučenci sa však nemuseli *vímoku báť*. Pod týmto menom tu vytekal zo zeme prameň.

Pramene boli viac alebo menej výdatné. Podľa toho sa voda mohla udržať v jamke, studničke (najmä ak ju trochu prehĺbili); ak bol prameň výdatnejší, voda obyčajne odtekala struhami či potôčikmi. Niekde odtekala voľne, inde napríklad *čurgálovala* odtokovými jarčekmi. Tak sa v modrokamenských nárečiach upravený prameň nazýva *čurgáčik*, *čurgovček*, v gemerských *čurgov*. Na východnom Slovensku sa stretáme s názvami *čurinka*, *čuridlo*. Ak však ešte chvíľu zostaneme v Gemeri, môžeme sa napiť z *vyvieračky*, presnejšie povedané z *vivieraški* či *viviraški*, studničky bez odtokového žliabka.

Pri pohľade do prameňa sa nám niekedy môže zdať, že voda priam vrie a klokoce. To sa stáva najmä v daždivom počasí. Takýmto spô-

sobom prišli k názvu *vriac* studničky v blízkosti Považskej Bystrice. *Žila* vyvrháva vodu na Orave a v Liptove. V tých istých nárečiach má svoje miesto aj *studnica*. A do studnice sa vždy oplati načrieť, či už hľadáme chladnú vodu alebo svieže slovo. Názvy prírodných prameňov, ktoré sme dosiaľ uviedli, nie sú, pravdaže, všetky. V našich nárečiach niektoré ešte môžu byť skryté, utajené, ako bývajú studničky v poli.

Pravda, ani s vodou to nie je vždy také jednoduché, ako sa môže zdať. Hoci prírodné pramene a pramienky vytekali samovoľne, napr.: *Čo je poli, to pozovieme stuňička, s toho voda sama tečie* (Selce); *Po polu jest studzinki, nevibirane, sami ot sebe, take žridla* (Poľanovce), nebolo ich všade dosť. Boli i také miesta, kde *doz oni kopali a nemohli trafiť na takuo žrielo, kerom be aj suchoťe voda bola* (Čelovce). Inde sa sťažovali takto: *Po poli nemáme takých studňičiek* (Háj); *V našom chotári je málo vidatních stokov* (Hliník n. Hronom); alebo *To je planuo žriedlo, má málo vode* (Ábelová).

Ludia sa o tieto pramene starali, čistili ich, aby im mohli poslúžiť na osvieženie pri práci, rovnako aj okoloidúcim pri dlhších cestách. *Po jari sa višlo z opce a šetki studňice sa počisťili, žebi sa dalo napiť ke -ca robilo, tu prameň gďekoľveg bou* (Konská); *Ludzia povichraňoval'i šetki studzianki, fšade porobil'i žľiapki a válovi* (Papradno). V niektorých obciach *bul obecni hajňig a ten mal na starosci tote studzenki* (Kováčany).

Ich jestvovanie bolo veľkým uľahčením, pretože ľudia nemuseli mať starosti so zabezpečením vody počas žatvy a pri iných poľných prácach. Načo aj, keď *f poli boli aj studňenki, dobré vodi v nih boli* (Lapáš). Radšej si povedali *napijen sa aj na pramiénku, čo bih ze sebu vodu vláčil* (Dolná Súča). Dalo sa pri nich aj oddýchnuť: *tam pri tom čurgóve zme sa na poluňia uložil'i* (Veľký Lom).

V priebehu minulých rokov sa situácia zmenila, spolu so zmenou systému prác v poľnohospodárstve mnohé z takýchto prírodných prameňov zanikli alebo zostali i zanedbané: *Po poli bival'i studňice, al'e teraz ih už nemáš* (Podbiel); *F tich kračkoch tam bula studzenka, i teras tam voda oceka, lem nema chto vičiscic* (Sokol').

Množstvo, kvalita a výdatnosť prameňov boli tiež rozličné. Niekde *je planuo žriedlo, má málo vode* (Ábelová), inde bol *hrubi prameň, aš potok s ňeho tékel* (Dúbravka). Boli doliny, kde bolo *aj pátnás prameňov a potom je potoček, kec ca zejdu* (Súľov). Na inom mieste si pochvalovali: *Mame taku studzienku, v lece je hrozňe studzena, až lame zubi, a v žime je cepla, aš še pari* (Markušovce).

A tých, ktorí si viac ako na vodu privykli na iné trúanky, neraz žena aj okríkla: *Ti bi si nedbal, kebi som mala fšpajzi nejaki vriedž na tu pálenku, tag hu mínáš!* (Trstie) To je však už iná téma.

Zhorela Očová, len krčma ostala

LUBICA DVORNICKÁ

Pohostinské zariadenia boli aj v minulosti miestom spoločenského styku a aj dnes sú veľmi populárnymi a často navštevovanými zariadeniami. O ich popularite svedčia mnohé ľudové piesne, ako napr. táto zo Zliechova:

*Čo bud'eme robiť s tími ženami,
id'eme do krčmi, oňi za nami.
Dáme si pol deci, oňi vipijú,
a keď príde platit', oňi odídu;*

či táto z Horehronia:

*Hore brehom bežala,
sukňa za ňou horela.
Chitajťe ju, žandári,
bo vám krčmu potpáli!*

alebo východniarska:

*Muž jej idze orac s štiroma volkami,
ona idze do karčmički s štiroma zlatkami;*

prípadne táto pesnička západoslovenského pôvodu:

*Boženku, boženku, daj mi takú žienku,
čo bi ma vodzila ze šenku do šenku!*

V pohostinských zariadeniach sa podávajú nápoje, jedlá, prípadne sa poskytuje aj ubytovanie. Na ich označenie sa používali zväčša výrazy ako *šenk*, *krčma*, *hostinec*, *hosпода*, *výčap*, *viecha* a viaceré z nich sa ešte stále používajú. V nedávnej minulosti sa k nim pridali aj prevzaté výrazy *pohostinstvo*, *reštaurácia*, *bar*, *hotel* a iné špecifické výrazy, ktoré sú utvorené podľa hlavného ponúkaného nápoja alebo jedla, ako *vináreň*, *piváreň*, *kaviareň*, z najnovších prevzatých slov je to napríklad *pizzeria* (z taliančiny). Pohostinské zariadenie možno označiť aj slovom *podnik*, ktoré má základný význam „organizácia uskutočňujúca výrobnú alebo inú ekonomickú činnosť, závod.“

Slovo *šenk* (v nárečiach aj *šenok*, *šinok*, *šínek*, *šinek*, *šink*, *šeňk*) súvisí s nemeckým výrazom *die Schenke* a má dva základné významy. Vo význame „krčma, hostinec“ sa používa hlavne v záhorských nárečiach, považských nárečiach a v okolí Trnavy. Môžeme ho ilustrovat' príkladmi: *Poton šeckíh ih zebralei a vėzli ih do šenku a mi jako také dziéčence aj chlapani zme išli na ton voze a tag zme sa uš tešili, ket prídu po šénk, že uš tam bude muzika* (Kostolné); *To zme boli f šenku, to*

bolo tag asi poobede o pôldruhėj hodzine (Voderady); Pozapíjajú si, pospívajú si, potom zas idú do šenku na to mužáenské a uš potom ide dom, do kedi sce (Závod); A to sme mieli takoví šeňk, a takí mizerní (Vieska).

V užšom zmysle slova výraz *šenk* znamená miesto, pult v krčme, kde sa čapuje a podávajú sa nápoje, hlavne liehoviny, prípadne sa tam predávajú aj potraviny. V minulosti bol zvyčajne ohradený latkami, aby sa pri bitke neporozbíjali fľaše a poháre. Takýto význam má slovo *šenk* takmer na celom území Slovenska: *F krčme bol ohrazení šenk (Súl'ov); Na kraji bol šenk, pri nom štok a muzikanti boli hore (Pruské); Krčma – vňútra boų šenk, kde meraų víno, pálenųo (Dolná Strehová); Krčmár maų latkami obitųo, to boų šenok, v šenku meraų s fľaše (Háj); Krčmár maų obitųo doskami, za timi doskami boų stuol, tam čapovaų a meraų; navrchu bolí takie mreže – volali aj šenk (Liptovské Revúce); Sved len tak príi po poli a on pri šínku u Blaški (Dolná Lehota); Pri šínku f karčme zme vipili po pol deci (Spišský Štvrtok); Doraz pri dzveroh bul šenk, dze žid meral paľenku, šeng mal obiti dluhimi latkami (Rozhanovce); Na poličkach f šínku bilí povikladane slatke paľenki i drachše napoje (Lemešany).*

Tam, kde pod slovom *šenk* rozumejú krčmu, na označenie pultom oddeleného miesta sa používali výrazy *šenkiš, šenktiš, sentiš, sentiš, šentuša, šinkvaj*, ale v rôznych iných oblastiach existovali aj *mreže, táfel, rekeštík, rekeštiš, pult, pulťa, pudlo, pudl'o, pudla, kavetka, kavietka, kavetla, kavetla, kavietla*.

Rovnaký význam má aj výraz *výčap*. Môže to byť miesto, pult v krčme, ale aj inde, kde sa čapuje víno alebo pivo: *Vô víčape zme mali fiodi takieto poháre (Mýto p. Ďumbierom); Keť prišli gazdovia, tích zobrali do bočníh iziep, chudobnejší ostali v hlavnej izbe z víčapom (Nitrica)*. Toto slovo rozšírilo svoj význam takisto a používa sa aj na označenie celej miestnosti alebo budovy, kde sa čapuje pivo alebo víno, napr.: *F pivňici mieų víčap a teda tam hosci bili, si kupovali víno a pri tem prodávali aj sųaňinku (Vajnory).*

V slovenských nárečiach má najväčší územný rozsah výraz *krčma*, a to v rozličných hláskových variantoch. Vo všetkých stredoslovenských nárečiach a na veľkej časti západného Slovenska sa používa podoba *krčma*: *A kín sa Karman vrátių z ouci domoų, Klinedz uš f krčme posmeche robių, že čo sa Karmanovi stalo, ako tresoų do tej vodej (Lešt'); Víno sa meria fkaždej krčme (Žemberovce); Tag vid'eų, že boų pret krčmó a chođ'eų, chođ'eų, vizeraų (Málinec); Táto krčma bola obecná, to bola veľká miesnos, tak tam bývali svad'bi, zábavi, hostiňi (Mýto p. Ďumbierom); Čuhiari sa zastavovali f krčmách (Nitrica); Vě Variňe boųa taka krčma a maštal velika a boųa pajta a z nej boųa maštal (Terchová); Tedi koňe prišli z mesta samé, al'ebo zašli pret kr-*

čmu, dze bol naučení gazda si izdz vipic (Podmanín); *Ďevetnasto zlateg dostal viplati a fkaždej krčme, keď išol domof, pil* (Riečnica). Vo východoslovenských nárečiach máme hláskovú podobu *karčma*: *Ti idžež do koscela a ja idzem do karčmi* (Spišský Štvrtok); *Tu, dze teras karčma, ta tam bival Koložvari* (Brezina); *Do poradnej karčmi patri i poradna a šumna kačmarka a ftedi šmakuje i pic* (Geraldov); *Potim še rozhodzeľi do karčmi, na pratki abo gu frajerce* (Rozhanovce). V Gemeri sú varianty *kršma*, *keršma*. *Krčma*, *šenk* a *výčap* sú výrazy sémanticky najbližšie. V týchto pohostinských zariadeniach poskytovali a poskytujú len nápoje, prípadne studené alebo rýchlo pripravované jedlá, napr. tlačenuku, párky.

Slovo *hospoda* má podľa Slovníka slovenských nárečí (1994) viac významov. Môže to byť izba, dom, byt, domácnosť, gazdovstvo vo význame vlastníctva: *Ej, ši je toto poriadna hospoda* (Klenovec); *Do hospode mi ňekroč!* (Kalinovo); *Hospoda ňemóže biťi bes praďiěňa* (Malé Teriakovce); *Na také hospode se dá narobit* (Rochovce); *To je žena do hospodi* (Kameňany); ale aj prenajatý byt, podnájom: *Ňemajú vlastnieho domu, len tag na hospode bívajú* (Dolná Lehota); *Naši myuďi odešli ot nás bívat do hospodi* (Stupava); *Uš som na siedmej hospode* (Polomka); *Bívali len v hospodze* (Prosné); *Inakšie sa nedalo bívat, len na cudzej hospode* (Valaská Dubová); dom alebo miestnosť, ktorá sa prenajímala napr. na svadby, zábavy, ale aj sama zábava: *Po sobášii sa svadobani nanešporovali a odišli do šenku na hospodu, de tancuvali a pohostili aj známich* (Radošina).

Podľa J. Doruľu (*Z histórie slov hospoda a hostinec v slovenčine*. Jazykovedný časopis, 23, 1972, s. 45 – 46) slovo *hospoda* malo síce v starej slovenčine význam „prístrešie, útulok“, ale vo všeobecnejšom, abstraktnejšom zmysle, neznamenovalo však aj „zariadenie, dom, kde sa tento útulok, toto prístrešie poskytuje“. Podľa jeho názoru, ak sa aj v našich nárečiach vyskytne vo význame „hostinec, krčma“, ide len o vplyv češtiny. A. Bernolák vo svojom slovníku síce uvádza pri hesle *hospoda* aj význam „hostinec“, ale s poznámkou, že v slovenskom prostredí ide o bohemizmus.

Iného názoru ako J. Doruľa je V. Blanár (*Hospoda, hostinec a špitál*. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*, Praha 1958, s. 337 – 341), ktorý pripisuje slovu *hospoda* aj ďalší základný význam, a to „hostinec, krčma“. Vychádza z toho, že aj v hostincoch sa poskytoval útulok, prístrešie, ubytovanie, a tak sa *hospoda* stala synonymným slovom s výrazom *hostinec*. Krčma sa dnes nazýva *hospodou* iba v záhorskom nárečí: *A potom také, jaké biyo víno, šenkovali ho v hospode za tích tricet – dvátricet grajcarú za litr* (Mokrý Háj); *Jeho ňigde inde nenandeš, enom v hospode sed'et. Hospoda, to je jeho – ráno do hospodi, večer do hospodi* (Skalica). V inej nárečovej oblasti má povahu

citátového slova – hovoriaci ho niekedy použijú pri rozprávaní o českom prostredí, napr.: *Cahalí sa z hospodi* (Prosné); *Hospoda bola tag blízo, jag hen po šušiernu, bola hospoda, no a tag uš kec_com ho tam vidzel, tak nazdár a uš čo si dáme* (Bošáca).

Hostinec (nárečovo aj *hostíinec*, *hoscinec*, *hoščinec*) je staré slovenské slovo a v písomnostiach sa používalo vo význame „verejnú stravovacie a ubytovacie zariadenie“ už v 16. – 17. storočí na celom Slovensku (J. Doruľa, tamže). V nárečiach je síce hojne zastúpené, ale z bežnej reči sa vytráca: *Pred volbami bývalí hostíince vždi plné* (Sučany, okr. Martin); *Kúpiu som si rošteť v rekeštíku v hostinci* (Malatiná); *Jedávám na hoščincu* (Kameňany); *Hostínedz je na krškánskon pri ces'e* (Žemberovce); *Ke_tam dojeli do teho hostínca, to biu zbojnícki* (Brodské); *Tag daüa oproci kaštílu postavit hrubí hostinec* (Záhorská Bystrica); *Vézeü ho do jedného hoscince* (Jablonové). Na východnom Slovensku sa vyskytuje len ako nové slovo: *Dva hoscince tam buli – židouska karčma aj krescanska* (Sobrance).

V stredoveku bol význam *hostinec* čiastočne rovnocenný aj s výrazom *špitál*, ktorým sa pomenúval útulok pre pocestných, nočľaháreň pre najnižšiu spoločenskú vrstvu, starobinec, chudobinec (V. Blanár, tamže). Dnes ho v tomto význame nepoznáme ani v nárečiach, funguje už len vo význame „nemocnica“. Neskôr sa aj význam slova *hostinec* začal približovať významu „lepšia krčma“ alebo „krčma na vyššej úrovni“, a preto na označenie zariadenia, ktoré poskytovalo aj ubytovanie, sa vytvoril výraz *ubytovací hostinec*. Najpoužívanejším výrazom s takýmto významom je dnes v slovenčine slovo *hotel*.

Výraz *viecha* (v západoslovenských nárečiach *vícha*) má prvotný význam „vetvička, halúzka, malý stromček“ alebo „vechet' slamy na palici“. *Viecha* zo slamy bola oddávna znakom, že niečo je zakázané. Napríklad na vetve stromu znamenala, že ovocie je zakázané trhať; na palici pri poli, že sa tadiaľ nesmie prechádzať. *Viecha* sa však stala aj znakom predaja vína: *Kukajte, gdo má víchu a jaké je dze víno* (Svätý Jur). *Já so_mál vádz rázi víchu* (Dolné Orešany); *A ked zme aj to vínko voláké mali, boli tí víchi, ráda zme vedzeli, jakí aj ten má aj čo* (Suchá n. Parnou). V súčasnosti už funguje hlavne vo význame „výčap vína; miestnosť, kde sa čapuje víno“: *Tu vo Orešanoh bývali dve víchi, jedna na horném konci, druhá na dolném* (Dolné Orešany); *Prečo tú víchu zavreli?* (Horné Orešany). Výraz *viecha* (*vícha*) sa, samozrejme, vyskytuje na západnom Slovensku, kde sú dobré podmienky pre vinohradníctvo. Často ho nachádzame aj vo vlastných menách pohostinských zariadení, napr. *Pod viechou*, *Viecha u sedliaka*, *Viecha dobrej nálady*. Postupne nadobúda význam „reštaurácia“ so špeciálnou ponukou vína.

**Šuhaj, šuhaj, naže jabko,
akô ti je ono sladkô**

IVETA ŠLABJAROVÁ

*Kto je pod oblokom, hej, ňehže id'e dnuká,
bo v našej izbičke voňajú jablká!*

A to veru všakové druhy, *jaké len odrudi scete* (Lamač), *čisté sorti jablíček* (Trakovice), *barz ve'lo fajtou* (Priekopa pri Sobranciach). Sú tu *rané*, ktoré dozrievajú koncom jari alebo začiatkom leta, *neskoré* či *ozimé* dozrievajúce v októbri, *štepené* i *plané*, *čerstvé*, v Trakoviciach *frišké*, v Hornej Súči *surové*, sú tu *štiepki* – sušené jablká, jablká *na otklat* i *predajné*, skrátka pozvážané zo všetkých našich chotárov. Určite si nájdete medzi nimi aj tie vaše *krajanki* (krajové sorty) a spomeniete si aj na ďalšie odrody, ktoré sa nám tu už nijako nepomestili; veď nielen Prochotčania sa môžu hrdiť: *v našom chotáre sa darí ovociu, akej fajti živňe kseš*. Nože sa neokúňajte a zahryznite do jedného, *vraj od Lucije do Božieho narodeňã treba každy d'eň zahrznúť do jablka a na Božu narodeňã vnzď na priedomã a jablko zesť. Chto prví puojd'e tãto cestou, takuo meno bude mad' muž d'ieuki* (Bziny). Poverčiví boli tí naši ľudia, občas aj strach nahnali, vo Veľkom Rovnom napríklad na Vianoce *roskrajovali jabuka a gdo jádro prekrojil, ten mal do roka umrec*.

Keďže *hotové živobitié bývalo ovocié tedajšej dobe* (Trenčianska Závada) a z neho sa práve jablká cenili najviac, azda z dôvodu celoročnej konzumácie alebo jednoducho preto, že *je to jenno dačné ovocie* (Dolná Súča), venovali gazdovia veľkú pozornosť sadeniu, ošetrovaniu, štepeniu ovocných stromov.

Pri ich výbere vychádzali z jednoduchej zásady: *Sadín také ovocié, keré mám okoštúvané* (Skalka n. Váhom) a odporúčali: *Ket cez dosáhnúť pravú sortu jablone, netorásku (vrúbeľ) mosíš ščiépid do plánki planěj jablone, po krátken čase vižene honní mlád a len čo mrazi prejdú, ston začne hnad do puku* (Dolná Súča). Túto krásu, keď *šetek strom pekno pučí*, keď *i poslenné vihonki na stonku ženú puki*, keď *stromi pekno nahod'ili puki kvetu* (Dolná Súča) – v Bošáci, Lukáčovciach, Veľkých Bieliciach puky kvetov na ovocnom strome volajú *brosti* – keď *brosti už dobre dujú* (Bošáca), keď *puki sa naláli* (Trakovice), keď *tota jablonka ke'lo vihnala* (Fintice) a *ščep puka* (Závadka pri Sobranciach), vie si každý živo predstaviť a vie aj to, že *ked sa jabloňe velmi ukvitnuté, bude i jablčiek vela* (Návojovce). Ukazovateľom budúcej úrody bol zárodok plodu na strome po odpadnutí kvetu alebo ešte zelený nedozretý ovocný plod. V západoslovenských nárečiach ho nazývali *holienka* alebo *holička*: *Na jabloňách opadnúť už kvet a ostali holienki, budze veru tocho roku jabúček* (Brvnište). Smutno bolo, keď *od mrazu holičky zmrzli* (Vaďovce). Netrepezlivo sa však čakalo, *ked sa už budú holičky zapáľovať* (Bánovce n. Bebravou), *plodi zaväzovať* (Kaľamenová) a *cúdiť*

sa (Vieska n. Žitavou). Ovocinári pozorne sledovali jednotlivé odtienky a stupne zrelosti plodov. Postupne sa jablká sfarbovali dočervena či dožltá, *vifárbovali sa* (Bánovce n. Bebravou), *uzrávali* (Štefanov): *Velice červeňeli té jablká* (Semerovo); *Té jablká už začínajú žlknúť* (Valaská Belá), a tak sme sa dozvedeli, že v Návojcviach: *Jablká sa už broňejú*, v Bošáci *zabrňievajú* a v Papradne: *Už sú ti jabúčka dozdz dobre zaprílené*. Zdá sa, že *jablone tohto roku dobre zarodzili* (Vaďovce), všetky stromy sú *opsipané, obrodené* (Kaľamenová). Takéto stromy volajú v Pukanci *rodzajňie stromi*.

Názvy *jabloň* i *jablko* sa na území Slovenska dost' výrazne členia hláskoslovne a tvaroslovne. Z okolia Krupiny, Rimavskej Soboty a Nitry máme podoby *jablň* i *jablňa*: *Jablko rastie na jablňi* (Devičie); *Jablko spadlo z jablňi* (Kociha); *Jenna jablna mi vischla a to bola akurát patoprstica* (Radošina). Na Záhori je rozšírená podoba *jaboň* i *jaboňa*: *V záhradze máme jaboňe* (Hlboké); *Naša jaboňa ešče neňi roskvitúá* (Záhorská Ves). V Papradne sa podstatným menom stredného rodu *jablňa* (*jabúňa*) expresívne pomenúva jabĺčko: *také má červené líca jako jabúňa*. Podobne jablko vrátane jeho zdobenín má v nárečiach rozličné fonetické podoby: *jabluko, jaboko, jabuko, japko, jabĺčko, jablško, jablučko, jabluško, jabočko, jabúčko*. Napríklad: *Z jablukoch pekli mama jablučnik* (Veľký Šariš); *Z jenného jabuka ťa brucho boľed' ňebuďe* (Čičmany); *Mám fúru jabek, šecki sú prvotridňi jakosti* (Skalica); *Bars fajne japka* (Haniska); *Tušim jabĺčko tam bolo nútri* (Malá Lehota pri Novej Bani); *Tih dakelo jablški už ló treba zobrač s té jabloni* (Brusník, okr. Revúca); *Vžali zme košar na ruku, tam dajake jablučka* (Kokšov-Bakša); *Lem take male jabluška na ňi narošli* (Dlhá Lúka); *Ale, chvalabohu, tento rog biųo moc jabúček* (Borinka). Expresívnejšiu podobu majú drobné jabĺčka, ktoré ponúkajú v Čičmanoch: *Viberťe si s tíchto jabúčiatek!* a trochu akoby na ospravedlnenie dodajú: *jabloň nám zarod'ela jabúčiateľenká aňi orechi*. Z takýchto „orieškov“ sa vedia potešiť aj v Bošáci: *jaké je to krásne jabúčenko!* a v Sobranciach obdivujú *zas jablučočko*.

Z prívlastkov odvodených od slov *jablko* či *jabĺčko* v spojeniach ako *jablčnuo víno* (Laskomerské); *jäbłkoviä víno* (Hrlica); *jabučni kompót* (Veľké Rovné); *jablukova ščava* (Stanča); *jablškovi koláš* (Ratková) ap. zaujala nás podoba *jablčisti*, a to v spojení s podstatným menom *kôň*, ktorú nájdeme v stredoslovenských nárečiach vo význame „kôň s okrúhlymi škvrnami na tele, s krúžkovým tieňovaním srsti“, napríklad: *jablčisti kuoň* (Zázrivá), *jablčisti kuon* (Hubová); *jabočistej kón* (Málinec). Na západnom Slovensku majú v tomto význame prívlastky *jablkovi kvôň* (Dubnica n. Váhom); *jabĺčkovi kuón* (Vaďovce), synonymom je pomenovanie *grošuvati kón* (Siladice); *grošate koňe* (Spišský Štvrtok) alebo *grošáki*, napríklad: *Preskacovaná srz*

a jabúčka po chrbáte, také grošáki, to boli tvrďina kone (Dolná Súča).

Podľa času dozrievania sa jabĺčka obyčajne delili na včasné, rané, v Dolnej Súči *časé* alebo *skoré*, vo Veľkom Slivníku *letušne jabluka*, dozrievajúce koncom jari alebo začiatkom leta, a neskoré, v Návojcviach *ozimé jabĺčka*, v Lamači *ozimné jabúčka*, v Šariši a na Spiši *žimušne jabluka*, v okolí Vranova *ješenske jabluka*, ktoré dozrievali neskoro na jeseň alebo sa oberali ešte nezrelé a dozrievali postupne. Na Jána (24. júna) sa objavujú skoré jablká, po dlhej zime jeden z prvých druhov jabĺk, sú to *jánouki* alebo *svätójánki* (Prievidza), *jánouki* (Horný Tisovník), *svatójánské jabúčka* (Vaďovce), *janofki* (Fintice), *janufki* (Sabinov), *janské jablká* (Radošina): *Nabral do košarki janufkoh a jich predal na placu* (Medzany); *Šak si natrhaj aj s tích svatójánských* (Ludanice). Na Jakuba (25. júla) dozrievajú *jakubki* i *jakubouki*. V Hornej Lehote na Orave sa ponosujú: *Šetki jakupki nám pohňili*, v Semerove nám potvrdili: *Jakupki – to sa časné jablká, dodali, a také aňi kislé, aňi slatké*, v Dlhej Lúke sa im darí asi lepšie, lebo tam o nich tvrdia: *jakubufki to bars slatke japka*. V Borinke *obírali jakupské jabúčka*, v Skalici *jakubienki* a v Parížovciach oberali *jakubčatá*. Zo spomínaných jabĺk si môžete v Horných Orešanoch okoštovať aj *jakupské víno*. Na Margitu (13. júla) možno v Skalici odtrhnúť *margétki*, o ktorých nám povedali: *to sú u nás prví*. Od slovtvorného základu jar je utvorené pekné pomenovanie jarnej sorty jabĺk z Muránskej Dlhej Lúky, tam sa oberajú *jarki*. *Funtovka* a *kráľovka* pomenúva sortu skorých jabĺk (v niektorých oblastiach aj sortu hrušiek). Napríklad: *Lánskiho roku velmo dobre zarod'eli jablká funtovke* (Prochot); *Funtufki su letne jabluka* (Studenec); *Na tejto starej jabluoňi sa kráľouki* (Pukanec); *Sused má humňe kráľouke* (Tekovské Trst'any). Okolo Hlohovca oberajú napríklad *funtové jablká* (Siladice), no pri Rožňave sú už *funtovia hruški* (Roštár). Kožka letných jabĺk býva tenká, akoby cez ňu presvitala dužina plodu. Azda preto na Záhorí volajú takéto jabĺčka *sklenáre* (Pernek, Rohožník), v Nitrianskom Hrádku sú to *sklenné jablká*, v Lamači *sklené jabúčka*, V Novohrade si ich pomenovali *beľénke* i *bévke*. Nezabudli sme ani na modrokamenské včasné, sladké *ravienge* i *ravienke*.

K zimným odrodám jabĺk, ktoré sú známe na celom Slovensku, patria v prvom rade *jonatánki*, v Lamači *janatánki*, v Prochoti *jónatanke*, v okolí Sobraniec *jounatanki* (Závadka); *končiarki*, v okolí Piešťan *končiérki*, pri Lučenci *končérki* (v niektorých oblastiach okrem jabĺk pomenúvali nimi aj odrody hrušiek a sliviek) a *reneti*, *renetki* i *ranetki*. Všetky zimné druhy jabĺk boli trvanlivé, lepšie sorty, ktoré si dlho udržali svoju kvalitu, a preto sa aj dobre predávali. V tomto zmysle sa o nich aj vyjadrovali: *Jabúčka jonatánki sa velice osvečujú našien chotári, šak sú to zácné aj predajné* (Dolná Súča); *Najlepše jablu-*

ka jonatanki (Závadka pri Sabinove); *Ket po žatve dozreli končierki, dzetko ich chodzili predávajú na voze* (Šípkové); *Kedisi ranétki bapka pchala do žita a zime onnášala* (Dolná Súča); *Na trhu som kúpil zrelé ranetki, ti mi dúho vitrvajú* (Vaďovce).

V rámci spomínaných druhov boli známe aj ďalšie krajové odrody, napríklad z okolia Trenčína: *Honné jabučiská a dobré sú Kalvinove ranétki, též dozrievajú až ve zboží zime. Mosí bid dobrá zem, abi sa Baumanovej ranétke (baumanofke) darilo, poton sú to pekné jabúčka aj dobré* (Dolná Súča).

V Ratkovej majú zas *boskopskú renetu*, v Novohrade ju volajú *bosváňka*, v Prievidzi a v Revúcej *bosmanka*, v Dolných Rykynčiciach volajú zimné červenkové jabĺčka *veľické končiarke*, v Honte sú to *hontianske končiarke*.

V severnej časti Zemplína nám vysvetlili, prečo pomenovali sortu jesenných jabĺk takým milým názvom *lučkouki*: *Lučkouki to ješeňske jabluka, teđi dozrivaju, jak se luka koši, su veľke, červene a tvarde* (Žalobín). *Lučkouki* rastú aj v Humennom. V období šípok a borievok dozrievajú v okolí Modrého Kameňa *šípouki* (Šuľa), v Tlmačoch *boriouki*. K najtrvanlivejším jabĺkam patrili *bocmanki* (v Revúcej *bosmanki*), rozšírené okolo Prievidze, Trenčína, v Gemeri a v Šariši, kde nám to aj potvrdili: *Zo šickih jablučkoh bocmanki najtervacnejše* (Prešov). V Dolnej Súči k nim pridali ešte *brocké*: *Najvaččí nezmar bolo brocké jabúčko, tvrdé, slatké do jari, aj do kapusti súcé* a všetkým zlým vplyvom húževnato odolávajúce *húžefki*: *Do jari sa aj húžefki pomínajú*. Spomenieme ešte zopár krajových sort zimných odrôd jabĺk: *fujtáše* (Kunov); *funtáše* (Hlboké); *páriške* (Veľké Straciny); *šteflengi* (Dlhá Lúka); *brokáne, rozmarínki, tafatki* (Dolná Súča); *uhrínki* (Dolné Rykynčice); *valiénki* (Dechtice); *žimuški* (Dlhá Lúka). Napríklad: *Aj fujtáše na zimu sme mieli* (Kunov); *Šteflengi, to take veľke žimušne japka* (Dlhá Lúka); *Poslenné jabúčka son strásal brokáne a tafatki* (Dolná Súča); *Valiénki – zimné boli, tí vidržali až do novích* (Dechtice); *Žimuški, to červene žimušne japka, dlhše vitrimu* (Dlhá Lúka).

Nie o každom jabĺčku sa dá zanôtiť: *Gúľalo sa, gúľalo, to červené jabĺčko, gúľalo sa, gúľalo, k mojej milej ľahučko*. Ťažko si predstavíme, žeby sa kotúľalo, a k tomu ešte ľahučko, také sploštené, stľapčenné, čapaté, homolovité, kuželovité, oválne, vajcovité, pretiahnuté či podlhovasté jabĺčko, a že aj také sú, o tom nás presvedča veľa expresívnych pomenovaní. Mnohé skrývajú v sebe aj prirovnania k predmetu, veci charakteristického tvaru. Táto ich podoba nijako však neovplyvňuje kvalitu jabĺk. Napríklad: *Jablone tu sa najlepšie osvečili, čapáki čo im hovorá, čapáki sú zimné jabúčka, ti vidržá až do jari* (Čataj); *Do tejto plánki zaštepím kabáčki* (Ludanice); *Pagáče sú tvrdé jabúčka, pagáčki, ríká sa im kočiči huavi* (Hlboké); *Konópok sme*

toho roku nemali (Ludanice); *Komprdi sa také podľhuvasté* (Šutovce); *Kobuliém pri potvóčku roďila jablonka poduhuvasté citrónki* (Dolná Súča); *A podetím fčelínem co je, tím sa ríkaço panenki* (Kunov); *Keď začínali na jar kvitnúť čerešne, teďi boli vandliki najlepšie* (Dolná Súča); *Zajáčki sa slatké, menšie, po udreťi alebo padnuťi nehňijú, len to udretuo uvädne a je ako špoňďija* (Prievidza); *Jablčka – kozie cecki sa také kiselkavé* (Návojovce); *Jablká rieš kozie cecke volávali* (Devičie); *Máme f sadoch kozé cecki* (Bzince p. Javorinou). V sadoch nájdeme aj *cibulki* (Revúca), *cibulňače* (Veľké Straciny), *cibulnački* (Radošina), *glóbiske* (Veľké Straciny), *homólke* (Tlmače), *chochlački* (Malá Čausa), *kolesnáčki* (Dubnica n. Váhom), *putienki* (Horné Strháre), *rajtopiški* (Mokrý Lúka), *vandlički* (Dubnica n. Váhom), *vanglički* (Ardanovce) alebo *pánske cicíki* (Brusno pri Prievidzi) a *kónské vajcá* (Dechtice).

Predstava jablčka sa nám zvyčajne spája s červenou farbou napriek prísloviu *červené jablko najviac býva črvavé, zelené zdravé*. Azda preto, že *jako sa začíná vifarbuvat časé červené, už je súcé na jedenie* (Dolná Súča). V Dlhej Lúke majú aj *červenki*: *to take slatke červene japka s tvardu skuru*, v Šuli *červienki* a v Častej sú *malinofki*. No spomedzi všetkých červených jablák predsa len tie tmavočervené, sýtočervené *granátové jablká* boli pýchou všetkých ovocinárov: *Najkrajšia ovoc, jaku zme mali v zahratkí, ta buli letušne granatovo jabluka* (Veľký Slivník). Boli jablčka, ktoré mali červenú aj dužinu, volali ich *cigánki*: *Jedni jabúčka boli zňútra jak krvavé, to boli cigánki* (Ivanka p. Dunaji). Už len kde-tu zaspomínajú dnes na zvláštny odtieň jablčka červenofialovej farby, na tzv. *šedáki*: *Škoda, že ľudie nechali šedáki vikapat, až do červenofialkova sa sfarbuvali, a dobré aj trvácé jabúčko to bolo* (Dolná Súča). Častejšie sú jablčka červené dožltá. Taký je napríklad aj jeden druh *čapákov*: *Jedni čapáki su zelené, druhé žltočervené, tí su vačé, tí prvé slačé, chutnejšie* (Dolné Orešany), ale aj *parmienki sa také žltočervené jablká* (Návojovce). V Hlbokom *jonatanki sú napouí červené, napouí žuté*.

K žltozeleným a žltým jablčkám patria najmä obľúbené *citrónki*, veď predsa *vipadajú jak citróni* (Hlboké), *sú to žltozelené jablčka* (Šípkové) alebo *žuté, poduhuvasté* (Dolná Súča), a čo je najdôležitejšie, *dotrvajú do novích jabúček* (Vaďovce). *Parmeni* v Gemeri a na východnom Slovensku *parmeňi* (Spišský Štvrtok), *parminki* (Orechová pri Sobranciach) sú tiež veľké žlté zimné jablká. Z tohto druhu vynikajú najmä *zlaté parmeti*, *lebo patrá medzi najlepšie jabúčka* (Vaďovce), v okolí Krupiny ich volajú *zlatouke* (Selce). V Dubovej pomenovali jednu sortu žltých jablák *kanatki*. Zo zelených jablčok *spomeneme napríklat pagáče, to sú také zelené tvrdé jabúčka* (Hlboké), v Novohrade majú *zel'enge* i *zel'enke* a nezabudneme ani na biele jablká: *stará jab-*

lon rodi bielé kiselé, pre domácnoz dobré (Dolná Súča). *Bilé presvitné jablká* majú aj v Siladiciach a tie si v Novohrade pomenovali *beľénke*. V Dlhej Lúke k nim patria *bocmani*, *to take bile japka*.

Niekedy si však príroda vie veľmi neobyčajne pomalovať svoje plody zeme. Prikladom môžu byť aj žlté, zelené či žltozelené jabĺčka s červennými pruhmi alebo červené s rôznymi bodkami, škvrnkami, čiarkami, pásikmi, prúžkami, fliačikmi ap. Všetky tieto znaky sa odrazili aj v pomenovaniach jednotlivých druhov. Napríklad: *Pod hájom boli na jablони еšче starodávne pruháče, us sa na nih ukazovali pozdúžné červené pruhi* (Dolná Súča); *Pruháče je dobre odložiť na zimu, oni dúho vidrží* (Chocholná); *Pruháče sú suatké jabúčka* (Hlboké); *Obírali sme pasománi – ti štrudlové* (Borinka); O jabĺčkach, ktoré mali päť červených pruhov, sa hovorilo, že sú to tie z raja, v Radošinej ich volali *patoprstice* alebo *knazové čepice*: *Patoprstice su jablčká, čo Éva volakedi z nih otrhla a po jěj prstoh ostalo ped vrážóv*. Trochu nás prekvapilo, keď sme sa dozvedeli, že na východnom Slovensku rastú *pisanki*, dozvedeli sme sa, že *pisanki, to take ňevelke pisane japka* (Dlhá Lúka), *to take kuz želene jabluka a po njih popisane* (Žalobín). Toto jabĺčko volajú v Prievidzi *pisárka* a v Lamači *pisaňiga*. V Hlbokom sú *rapáfki*, tie majú také *bíúé botki po siebie, také rapavé sú*. *Jabluko, co ma penki* (čosi ako vyrážky), je *penkate* (Spišský Štvrtok).

Sorty zimných jablák majú zvyčajne hrubú šupu či šupku, v Štefanove *košku*, v Gemerí a vo východnej časti Novohradu *kuoru*, *kvaru* či *kóru* (Málinec), napríklad *obielin tí kuoru z jablka* (Kociha), *akú má hrubú kvaru* (Rochovce). Na Spiši *su jabluka, co maju hrupšu skurku* (Spišský Štvrtok), v Šariši *dachtore japko ma barz hrubu lupu*. Podľa hrubej šupky, ktorá chráni jablko, a tým mu umožňuje dlhšie uskladnenie, dostali jablká aj svoje pomenovania. Na západnom a miestami aj na strednom Slovensku sa rozšíril názov *kožovki*, týka sa to tak jabloní, ktoré rodia takéto jablká, ako aj ich plodov: *Zahrad'e máme jennu kožouku, naoberali zme dve vrecia kožouvak* (Návojovce); *Niže šopi sú zasadzené jablone, keré rodzá dobré kožouki* (Vaďovce); *Ranétki nemajú tolko bližencóf jako kožófski, a tak bola zelená kožófska, žutá kožófska i príuhovaná kožófska* (Dolná Súča). V okolí Trnavy sme počuli trochu iné pomenovanie: *Hned za tín susedovím dvórom zme mali jablonku – koženku peknú* (Brestovany). Zvlášť milá je predstava jabĺčka v kožušku, ktorý je tu expresívnym vyjadrením hrubej šupky jablka, nuž a tak na západnom Slovensku a miestami aj na strednom Slovensku (Turiec, Gemer) nájdeme pomenovania jabĺčka i jablone rodiacej tieto jablká: *kožuška, kožuška, kožušiarcka, kožušnáč i kožušnačka, kožuchár, kožuštek i kožušek*. Napríklad: *Velmi fajnia sú tia kožuški* (Kameňany); *Na zimu otkladáme kožuški* (Trakovice); *Kožuški vidrží do Velkej noci, ked ih dotál nezieme* (Brestovany); *Tá jenna ko-*

žúška mala štrnázd mechóv, ke_com ich bów obierav (Dechtice); Zeber si s tich jabúček, sú to kožušnáče (Záhorská Bystrica); Kožucháre majú takú nepieknú šupu, ale sú dobré, po prúčkovaných kožuchároch sú červené prúčki (Hlboké). V Lamači oberajú kožušňački, vo Veľkých Stracinách kožušiarke, v Blažovciach kožušteki a v Brodskom kožúški. Na Spiši a v Šariši volajú jabĺčka s hrubou šupou, ako aj jablone s takýmito plodmi kormoša i kormoška: V zahradze mame dva kormoški (Markušovce); Kormoše su jabluka, co maju hrupšu skurku, a jedza še až v zime (Spišský Štvrtok); Kormoše še otkladaju na zimu (Kanaš); Kormoški až vov zime dobre (Hrabkov). Keby vám v Dolnej Súči ponúkli masné jabúčká, vedzte, že tí vám majú na sebe jakísi poŕer, jag bi ih voščinú natrel.

Pri slove hrkálka sa nám vybaví v mysli hrkajúca hračka pre malé deti alebo malý guľatý zvonček obyčajne na konské postroje. Hrkálkou však môže byť aj druh jabĺčka s hrkajúcimi v ňom jadierkami. Napríklad: *Báči má veľa hrkalíek* (Tekovské Trstáňy). *Hrkálki* poznajú aj v Prievidzi, v Novej Bani ich volajú *hrkáče* a v juhozápadnej časti Slovenska *hrkláče*: *Boli aj hrkláče, tí tak pekne hrkali* (Dechtice). Keďže v Šariši hrkajúcu hračku volajú *čerkvotka* alebo *čirkotka*, tu má názov odrody jablák s hrkajúcimi jadierkami rovnakú podobu. Napríklad: *Vof čerkvotkoch čerkaju jaderka* (Hrabkov); *Čirkotki, to take čirkace japka* (Dlhá Lúka).

Ktože by si rád nepochutnal na jabĺčkovom závine, štrúdlí naplnenej *štrudlovimi jabúčkami* (Štefanov), *štrúdl'ovkami* (Devičie, Brestovany) alebo *štrudlákmi* (Dubová, Kunov). Dozvedeli sme sa, že *štrullové jabúčká boli zrelé už o mladbách* (Bzince p. Javorinou); že *do štrulle sa dávali postrúhané štrulláki, oni boli dos skoré, velice ščávnaté, zoftové a trošku také kiselkavé* (Dolná Súča) a že *štrudláci nebili na zimu, vidržali do Vánoc* (Kunov). Keď sa už minuli, vtedy aj *funtáše boli dobré na štrudle* (Hlboké) alebo aj *postruhňiški* (Muránska Dlhá Lúka), či *kiseuki* (Pernek, Rohožník) a najmä veľmi šťavnaté *vínouki* (Žaškov, Prievidza), *vínovki* (Radošina), *vínovke* (Prochot), *vináre* (Skalica) či *viňickie* (Muránska Dlhá Lúka). Volajú ich aj *vinné jabúčká* (Dolná Súča) i *vínové jabúčka* (Štefanov). Všeobecne sa o nich tvrdilo, že *vináre sú také ščávnaté velice* (Hlboké); *Vínofki maju najvecej ščavi* (Hrabkov); *Vonavé, pekné bývali vinné jabúčká* (Dolná Súča). K šťavnatým jabĺčkam patrili aj kedysi veľmi rozšírené, drobnejšie *v'rbouke* (Veľké Straciny) či *vrbouské jabúčká*, ktoré si v Horných Bzinciach veľmi pochvaľovali, lebo boli sladké: *S tíh vrbouskih jabúček e mužd jag met*. Sladké bolo aj *perníkovské jabúčko*, ktoré slúžilo dokonca ako sladidlo: *Náramne slatké je toto perníkovské jabúčko, ket scem mat slačči lekvár, primiešame do slív* (Dolná Súča). No jednako: *nebolo nad rapské jabučisko, do toho ket_ca zahrizél,*

hotová pochútka (Dolná Súča). K odrode tvrdých a voňavých jabĺk patria aj známe *rozmarínki* (Dubová), *rozmarínki* (Bošáca) i *rozmarínki* (Ludanice). Pekne nazvali v Gemeri sortu jemných jabĺk *hodvábní* (Mokrá Lúka) i *hodvábní* (Muránska Dlhá Lúka).

Nuž ktožehovie, akej sorty bolo to *jablčko*, ktoré kedysi dávno váhava dievčína chcela dať svojmu milému, ale napokon si to, chvalabohu, v rozhodnej chvíli predsa len rozmyslela, a tak sa nám zachovala pekná pesnička. Takto si v nej mládenec na svoju *frejeročku* poťažkal:

*Pod bučkom, za bučkom, mala jedna dva.
Hvarela, hvarela, že mi jedno da.
A jag prišlo mi ho dac, začala še vihvarac,
že ňema, že ňeda, že mi jutro da.*

V inej peknej ľudovej piesni sa spieva: *Ňeráňaj, Ňeráňaj, zelene padajú...* Spieva sa tak azda aj preto, že nezriedka vídať *pod jablonú kadejaké palice a kamená, čo decka jabúčká ráňajú* (Dolná Súča). Aj v Skalici sa nám postťažovali: *Mieli sme v humie pár jabúček, ale čísi chalaňi ich šecki oráňali, že tam néňi aňi jedno* (Skalica). Sloveso *zrážať, pozrážať* ovocie zo stromu s významom prudkým úderom, nárazom spôsobovať či spôsobiť spadnutie plodu, následkom čoho tento stráca svoju kvalitu, kazí sa, má v nárečiach okrem už spomenutých slovies *ráňať, oráňať* ešte veľa expresívnych synonym.

Uvedieme aspoň zopár z nich: *Ňesleobodno čapadz jabluka!* (Chrást n. Hornádom); *A ti dzeciská to tim ludzom grnali ti jabuká* (Dlhé Pole); *Dzeciska nam japka hražaja* (Dlhá Lúka); *Čo londžuješ tí jablká!* (Ludanice); *Susedoví chlapedz vám keckau jablká* (Bobrovec), *opkeckau jablká* (Slovenská Lupča); *Ale nám chtosi očesau jablká, kukňem ráno do záhradi, šetko obrafanuo* (Dolná Lehota); *Porafau šetko ovocia a ušieu* (Likavka); *Chtosi mi šetki jabúčká okmásal* (Dolná Súča); *Vella cesti mám oškubané šetki jabúčká* (Trenčianska Závada); *Na vlasnie oči som viďela susedeje chlapca págad' v našej zahraďe stromi* (Hliník n. Hronom); *Vol'áki lapaji nán rontľuju jablká, šetko je obrontľuvanuo, ten strom e celí dorontľuvani* (Prievidza); *To ľem chlapčiska šmaraja gnotľe a ničá stromi* (Dlhá Lúka). Zráňané, zráňané jablčka pritom nielen padajú, ako sa spieva v piesni, no ony aj *cupkajú, cukajú, člupkajú, oľetujú, oľitaju, prepaduju, šlopotajú, ľeca*, skrátka postarajú sa pritom o celú zvukovú kulisu: *Keď som potriasov jabloň, jablčka len tak cupkali s ňej na zem* (Hliník n. Hronom); *Co tam popod jabloň bulo nacupkane!* (Gabolto); *Mosín sa pustid do obiérana, kerési jabúčká už hrube cukajú* (Dolná Súča); *Keď fúkal ten ohromní vector, ovocie len tak člupkalo zo stromov* (Hliník n. Hronom); *Jabluka oľetuju zos stromoch* (Sabinov); *Oľitaja tote japka, ňidz z ňich* (Dlhá Lúka); *Jabluka ľeca zo stromu* (Sabinov). Keď je hojná úroda

jablák, konáre ovisnú, keď je *tolko ovocia, len tak liví* (Prochot), *jabláká ňeobdržia, spanú* (Príboj); *O Jakube žďi jabláká prepadaju, ved' bi sa stromi dolámali ot t'archi* (Pukanec); *Kec com zatriasla konár, jabláká len tak šlopotali na zem* (Návojojce); *vetor ih dou postrcau na zem* (Čelovce). Keď jablčko *dozreje, ožlkne*, aj samo *otpaňne* (Semerovo) a často *nevedno, d'e sa otkrbála* (Čičmany).

Aj predčasne opadané, mrchavé ovocie malo svoje pekné pomenovania: *opadávka, opadálka, opadanec i padavka, padanka, padanec, padák, padaňa, padalok, psiarka, pšarka, zberka* či *žabáčka*. Napríklad: *Ešce máme kerési opadávki, vádz ništ* (Chocholná); *Nejec to, šak sú to len samé opadáuki* (Horné Bzince); *To scete predávat opadálki?* (Vaďovce); *Padaŕki še zbiraju a predavaju do konzervarňi* (Sabinov); *Padanki še vara z grulami a davaju še sviňom* (Spišský Štvrtok); *Padance boli napadanie, plná zem* (Sebechleby); *Fto kupi take pšarki?* (Smižany); *Ta chto bi tam take pšarki jit!* (Dlhá Lúka); *Už zas žereš tie žabáški?!* (Tisovec); *Naša stará maŕi schosnovala na ocod aj otpadnutie jabláká, žabáčki* (Králiky). Aj keď sa starkej podarilo zužitkovať opadané jablčka, vo východoslovenských nárečiach *nal'ecani japka, ol'eceni japka* či *pozolitane japka* zväčša boli zlé, napadnuté, prehryzené, červami prežraté plody. V stredoslovenských a západoslovenských nárečiach by sme o nich povedali, že boli *červavé* i *červivé*, v Liptove a na dolnej Orave *črvavé*, v strednom Gemeri *šervavé*, ich spoločným základom je slovo *červ, šerv*. Napríklad: *Té jabláká sa šetki červavé* (Ležiachov); *Toho roku je červivuo ovocia* (Laskomerské); *Velice sú červivé té jabučká, to je už naništ* (Brestovany); *Do črvavieho jablka som zahriznú* (Dolná Lehota pri Dolnom Kubíne); *To je črvavuo jablko* (Likavka); *Šervavia jablšká nihto nekce vikupovač* (Ratková); *Ni su dobra t'ia jabláká, velé šervaši f'nich* (Sirk). Vo východoslovenských nárečiach, na strednej a hornej Orave, na Kysuciach i v Gemeri môže byť základom týchto prídavných mien i slovo *chrobák*, a tak sú tu *chrobačné* i *chrobavé* jablčka. Napríklad: *Takuo peknuo jablčko a chrobačnuo!* (Dolná Lehota); *Japka ze stromu cupkaja, bo sa chrobačne* (Dlhá Lúka); *Medzi zdravima jablukami še najdze i daftero zhrobačnete* (Spišský Štvrtok); *Teho roku boli bardzo chrobave japka* (Zborov n. Bystricou); *To je chrobavuo jablko* (Muránska Dlhá Lúka). V Novohrade a v Gemeri volajú červa a chrobáka *bobák* preto majú *bobáčno jabočko* (Turičky), *bobášné jablko* (Brusník).

Zlé, nekvalitné, nepodarené ovocie, obyčajne veľmi drobné, zvráskažené, scvrknuté, poudierané, nahnité možno v nárečiach pomenovať veľmi originálne, expresívne. Napríklad: *Toho roku sa téj drobážne dosci urodzilo* (Bošáca); *Najedol še hol'angoch, ta ho brucho boli* (Veľký Šariš); *Ochorel od hol'avi* (Studenec); *Keť mi ňedáž riadno ovocie, takuo omrdenuo si nahaj* (Prochot); *Uš sa ván jabláká velmo*

omrďenie (Pukanec); *Omrtke sa dobre pre sviňe* (Pečenice); *Čo lonďuješ tú ohločinu?* (Ludanice); *Bola to šetko samá plánava, to ovocié* (Dolná Súča); *Tot nesu pár jabek fcejgri, ale enom také šurpáki, nič porádného* (Skalica); *Naša jablon má zakrpacené jabúčka* (Vaďovce); *Jabuška su ušurenie* (Kobeliarovo); *Ta to co s timi jablukami, že su take skurčene* (Terňa); *Jabluka še pre žimu skurča* (Chrast' n. Hornádom); *Jablká sa mosá ňehat dozret, lebo sa zmrckajú* (Ludanice); *Ovocina grmanéje* (Budikovany); *Aha, aké zgrmbaťené jablko!* (Prievidza); *Hinto jablčko je uš celkon zošuverenuo* (Prievidza); *Keď je mokre a žimľave leto, ta jabluka su u nas zaňiršćete* (Spišský Štvrtok), v Radošine sú zas *podhončivé jablká* a v Studenci *jabluko vičuruje* (scvrkáva sa, stráca vlahu). Všade ide o *póllejšíe ovocié, keré sa otrásá* (Dolná Súča) a je väčšinou kyslé alebo trpké. V Šariši by o ňom povedali: *Ej, ta tote vašo jabluka, ta to kvašnota, to še ňeda vera jesc* (Babin Potok); *Taku mam laskominu po tich japkach, cala gemba mi scirpla* (Dlhá Lúka). V Záturreckého slovenských prísloviach, úsloviach a porekadlách sme našli *jablko kyslé, že by sviňa skvikla od neho*.

Ináč sa zaobchádza s krásnymi, zdravými plodmi, tu by už *škoda bolo predajné ovocié otrásat* (Dolná Súča), tu treba *jabuká obierac* (Veľké Rovné), *jabúčka obierat* (Vaďovce). Keďže *toto jabluko hore na strome ňemožem z ruku došahnuć* (Spišský Štvrtok), poslúži dobrá rada: *Pristať g jabloni rebrík!* (Vaďovce). Chlap *viléžel na žebřík, a tak obíral japka, bes žebrika bi ich nebíl dočahél* (Skalica). Keby sa mu však bolo nebodaj zle povodilo, boli by o ňom v Brodskom posmešne povedali: *Višeť bez rebríka na húru*. Okrem názvu rebrík a jeho variantov (*lebrík, reber, rebrík, žebřík*), fungujú v nárečiach aj iné pomenovania tohto predmetu, ako *lojtra, rojtla, dvojak, drabina, drabinka, rebrina* a iné. Napríklad: *Dokšá lojtra ňinto?* (Kalinovo); *Staváli zme si rojtla a oberali zme* (Čelovce); *Spadnúť aj z rojtló z jabloni* (Nandraž); *Mán šikovni dvoják* (Trakovice), *dvojňistu drabinku* (Stanča) – dvojitý rebrík na oberanie; *Pristavíli drabinu a obidvojo obírali* (Veľký Šariš); *Postav rebrinu, že idzem obirac!* (Letanovce). Oberalo sa obyčajne palicou s rozštiepeným koncom, prípadne aj s pripevneným vrecúškom z plátna, do ktorého sa zachytávalo ovocie. Takto upravená palica mala aj svoje pomenovanie: *rásťep, roščep, rosčepka, rosčipka, oberák, obirák, oberač, lapáč, lapačka, štipec* a iné. Napríklad: *Pohladať v komore rásťep a choj oberať jablčka!* (Hliník n. Hronom); *Jablška pooberámo roščepom* (Sása); *Mušim sebe zrobidz obirag na jabluka* (Spišský Štvrtok); *Navlékeť obirák, jak je stupka, a spadať to do míška* (Kunov); *Ja obierám oberačom* (Vaďovce); *Jablká na samén konci sneta oberáme z lapáčom* (Bzince p. Javorinou). Často však *to pekné jablko nedostaneť z rebríka, mošíš ho odroňiti* (Návojovce). Palica na ráňanie, odrážanie ovocia zo

stromu má v nárečiach rozličné pomenovanie: *ščeť, štíap, štíapik, ošťiap, holka, hvólka, húlka, húlka, kantul', kantul'a, kapara, kij, kiják, kijádz, kijok, ožech, paraglo, parato, ráňadlo, rapor, raporček, škuňťel', viraňačka, viraňovačka, viranuvačka, žrt', žrt'ka* a mnohé iné. Napríklad: *Daj sen ten štíap, mosín to jablko odroňiti* (Návojevce); *Šťiapon sa ráňa zo stromu* (Vrbany); *Ošťiapon si naráňajte!* (Veľká Lehota pri Prievidzi); *Dočihuj tí jablká húlku!* (Záhorská Ves); *S kantulu očapal sícke jabluka* (Žatkovce); *Žrd'ú som odroňeť pekne jablko* (Bánovce n. Bebravou); *Ožech mosí bit poránno dlhí* (Trakovice), ako aj *kiják* v Štefanove, *rapuor* či *rapuorček* i *škuňťel'* v Nedožeroch a Brezanych, *šťipeť* vo Veľkých Stracinách a dlhá musí byť aj *kapara* v Radošine i *viraňačka* či *viraňovačka* na Kysuciach.

Akokoľvek pozorne sa oberalo ovocie, predsa zostali na stromoch kde-tu ešte nejaké zabudnuté plody, a tak: *Ked bolo po oberački, deťi chod'ili po sadách a hľadal'i oberki* (Sebechleby) alebo *paberki* (Chorvátsky Grob), na ktorých si ešte dobre pochutnali, nechali už len obhryzené zvyšky ovocia – *ohriski, vihriski, ohlotki* či *ošmrťki*: *Nenahávaj také veľké ohriski!* (Valaská Belá); *Kec_ca jabĺčko zjé, ostane s neho len ohrizek* (Trakovice); *Na zemi bula vihriska* (Vranov); *Ohlotki ňevišmarťe, doňesté ih našim sviňiam!* (Klenovec). Slovo *ohrizok* môže mať aj širší význam: *Ďejákí ohrizek sa zedel, naši starí každí ohrišček schosnuvali* (Dolná Súča) – tu ide o pomenovanie podradnej sorty ovocia. O neúrodnom roku sa v Trenčianskej Závade takto vyjadrili: *Poniékerí rok sa mi ohriska neurodí.*

Vynikajúcou pochúťkou boli v zime aj sušené jablká. Kúsky jablák sa prekrojili do kríža po zvislej osi na krížalky, lebo *jablká sa mosia prec_cušeňím krájaťi na krížalki* (Návojevce), *jablká sa poprekrajuvali na krížaľke, a tak sa sušili f peci* (Devičie), obyčajne *ket chľeba vibráli, poton tie pl'ache s tin ovocín dali tam* (Devičie). Niekde mali aj sušiarne s policami, na ktoré kládli narezané ovocie: *Pol'ice sa volajú u náz lesi*, povedali nám v Lazoch p. Makytou, *na tie sa urovná ovocie, a tak sa potom suší*. Usušené jablčné krížalky sa volali *šťiepkí*, v severotrenčianskom nárečí to boli *sušialki*: *Dejaké jabuko sa usušilo na ščeipki* (Trenčianska Závada); *Ščeipki sa krájali z jabučég na také okržiélka, dávali sa na plechi do pece* (Brestovany); *Ščeipki sa robili z jabučék* (Láb); *Sušialék máme na zimu dosc, vezňi si sušialku!* (Papradno). V Bošáci volajú usušené ovocie *zápečka*.

Dobré bolo aj *jablčkové víno* (Návojevce), *jäbľkoviä víno* (Hrlica), *jablčnuo víno* (Laskomerské) či *jabučák* (Brodské). Z Prosného máme zápis: *Napil sa jabuka, skoro mu hlava pukla*. V Dechticiach si o jablčnom vínu aj zažartovali: *S planíh jablčég je najlepší víno, to ostane porát čistě*. A bolo aj čosi chlapské – liehový nápoj z jablák – *jablkovica*, o ktorej hovorili v Dolnej Súči ako o *jed'inečnom pálenskom*.

Jej základom bola šŕava z jablk, ktorú volali v okolí Sobraniec *jablčianka*: *Jablučanku me zlaŕi do vedrou a potim uš kiska* (Porostov). V severonitrianskych a západoslovenských nárečiach sa táto skvasená ovocná šŕava volala *kvass* alebo *majča*: *Mali zme jeden sut a tri šafi kvassu* (Návojojce); *Kvass sa volá majča, z jabúk f sudze je majča a s teho je jabučnica* (Súl'ov).

Slová *jablko* i *jablčko* môžu mať aj v nárečiach rôzne významy. Pomenúvajú napríklad guľovitú kosť v kolennom kĺbe: *Roštiepila si jablko na kolene* (Návojojce); *Jablško mu viskočilo f kolene* (Muránska Dlhá Lúka); *Kopli mu pri fudbaŕe do jablučka, ta dostal do nohi vodu* (Orkucany). V spojení *Adamovo jablko* (Prievidza) pomenúva ohryzok na hrdle. Spomínané slová nájdeme aj v dvojslovných alebo viacslovných názvoch rastlín: *vľčí jabuko* (Jablonové), *vľčí jabučko* (Sotina) – vlkovec obyčajný; *hrušnuo jablko* (Pukanec) – dula obyčajná; *Pani Mariji jabluška* (Dlhá Lúka), *žolčovo jablučka* (Stankovce) — rastlina i plod hlohu a iné.

Pekné sú mnohé prirovnania a frazeologizmy, ktorých súčasťou je slovo jabloň a pomenovania jej plodov. Spomenieme aspoň zopár z nich. Keď sa niekto veľmi prekvapil, povedali o ňom: *vivaliŕ oči ako plánki* (Horná Lehota pri Dolnom Kubíne); o pekných, zdravých lícach sa hovorilo: *Také má červené líca jako jabúňa* (Papradno) a na Spiši si ne jeden chlapec zanôtil: *Mam ja frajerečku, ma červene líčka jako na jabloňi červene jablučka*; o striebrosivom človeku povedali, že je *šedzivi jak jaboň* (Brodské). Keď bolo dobré počasie, v Pukanci sa tešili: *Buďe jablg ako šmoru*. O pravde v Dechticiach zapochybovali: *To je taká právda, jako že na jabloni sa urodzili dva mechi krumpél*. Keď nervy povoľovali a chýlilo sa k bitke, bolo počuť: *Utlčem ta jag horké jablko!* (Lukáčovce). Pri veľkom zhľuku tlačiacich sa ľudí zvolali v Rimavskej Píle: *Keľo ľudí, žebi jablko ňeprepadlo!* Veľmi expresívne sa vyjadrili o človeku, ktorý musel vyriešiť neprijemnú vec, ktorý sa pustil do niečoho neprijemného: *Zahriznúl do kislího jablka* (Rimavská Píla); *Do kislého jabuka mosel zahriznúť* (Soblahov). Veľa je frazeologizmov hovoriacich o podobnosti detí na rodičov. Nájdeme medzi nimi aj takéto: *Jakí strom, také ovocié* (Chocholná); *Jabluko daľeko ot stromu ňeľeci* (Brezovica pri Sabinove). Z prísloví a porekadiel zo Záturskej zbierky sa nám zapáčili tieto frazémy o rodinných putách: *Aká jabloň, také jablko; Jablko d'aleko od stromu nepadá, a keď aj padne, vždy sa stopkou ku pňu obracia*. Na toho, kto opustí svojich rodných, platí príslovie: *Červivé jablko zo stromu odpadá*.

Žiaľ, stáva sa aj to, že zlé vplyvy zvíťazia nad dobrými a vtedy *i zdravé jablko pri zhnítom zhnije*. Konštatovanie, že bohatému sa ľahšie žije, vystihuje príslovie: *Dobre je pod jabloňou jablká zbierať*.

Jablonka a jablčko sa nám dostali aj do mnohých ľudových pies-

Zo stupavskej slovnej zásoby

ni. Od detských hier, popevkov a žartovních piesní ako napríklad *Strunka, strunka, zelená jablunka, pod ňu sedzá pastuškové, jedzá kašu z hrnka* (Záhorská Bystrica), cez uspávanky: *Hajuški, beluški, išli chlapci na hruški, a dzifčence na jablčka, popadali dolu z vrška* (Dúbravka), až po ľúbostné a svadobné piesne. Na záver spomenieme aspoň niektoré z nich. Obyčajne sa všetko začína dobiedzaním mládenca: *Moja mila pušč me dnuka, bo ci nešem dva jabluka*, ak jej ich neprinesie, tak sa aj samé prigúľajú: *Gúľalo sa, gúľalo to červené jablčko, ved' sa ono gúľalo k mojej milej ľahučko*, a potom sa chlapec nežne prihovori: *Široke koreňe tej jabloňi, tej jabloňi, povedz moja mila, co ce boľi, co ce boľi*. Nuž a ak sa mu ona nebodaj vyžaluje, za krátko jej kamarátky zaspievajú: *Ej, rozkraj ti, Haňičko, ej, jablučko na troje, ej, a otpituj sebe, ej, kamaratki svoje*, a že to nebude mať zas až také jednoduché, zatiahnu:

*Miš'liš ti, Haňičko, že to vidaj špas,
jak toto jablučko, co ho v ručke maš;
z jablučka odkusiš, ket plane, odruciš,
ale s tim Jaňičkom verňe žic mušiš.*

Rovnako ako mládenec vie sa zaliečať aj dievčina a opäť jablčko a k tomu zas červené je tu symbolom vzťahu: *Červenô jablčko v oblôčku mám, koho rada vidím, tomu ho dám; a ja ťa, Janičko, najradšej mám, ja ti to červenô jablčko dám*. Tentoraz sa to však nemusí skončiť svadobnými odobierkami a dievčina môže zatiahnuť aj onakvejšiu: *Červené jablčko po tanieri skáče, starodávny frajer veru za mnou plače*, ju to však už vôbec netrápi:

*Tak som ťa, šuhajko, zabudla ľahučko,
akoby do vody zarútil jablčko.*

IVETA FELIXOVÁ

Podstatná časť slovnej zásoby stupavského nárečia sa zhoduje so slovnou zásobou spisovnej slovenčiny. Pravda, prejavujú sa v nej vo väčšej miere aj vplyvy cudzích jazykov, predovšetkým nemčiny (susedstvo Rakúska, bohaté styky s Rakúšanmi). Na ilustráciu opíšeme niektoré okruhy zo života obyvateľov Stupavy, pričom sa opierame predovšetkým o vlastnú pamäť.

Ako sme bývali

Dom mal spravidla podobu obdĺžnika ťahajúceho sa hlboko do dvora, do ulice mal obyčajne len dve okná. Do domu sa vchádzalo z dvora, a to cez *víпустek* (dva múriky stĺpovitého tvaru zakončené klenbou). Prvou, vstupnou miestnosťou bola *siň*. V nej mohla byť umiestnená menšia skriňa – *kosnička*, predchodca dnešného kredenca. Boli v nej uložené kuchynské riady a menšie zásoby potravín. Zo *siňe* sa mohlo pokračovať priamo do zadnej časti, ktorá bola otvorená do komína. Pod komínom bolo *ohňišče*, na ňom sa varievalo napr. pre ošípané. V komíne boli vmurované priečky, na ktoré sa zavesilo mäso pri udení. Takto bola zadná časť *siňe* zároveň udiarňou. Mohla tu byť lavička s nádobami na vodu (*kíbl*, *konva*, *puténka* – drevená kanva s jedným uchom na boku), prípadne na menšie zásoby paliva. V dome pod *ohňiščom* sedávali sliepky.

Zo *siňe* sa vchádzalo do izby, prípadne do dvoch izieb. V jednej z nich sa vlastne trávil celý život. Bol v nej murovaný *šporhét* s pristavaným *zápeckom*.

V zápecku bola *trúba*, na zápecok sa odkladali niektoré riady a menšie denné potreby. Do šporáka sa prikladalo *predníma dvérkama*. Na oceľovej platni boli dva otvory kryté *ringlama* (kruhmi). Ich postupným pridávaním či odberaním sa menil otvor na priamy styk plameňa s dnom postavenej nádoby. Na zapaľovanie sa používali *dreska* alebo *sírki*.

Ďalšou ústrednou časťou izby bol *stú*, v ktorom bola aj praktická zásuvka – *ládlík* na uloženie príborov a nožov. *Jedáce* príbory boli *užička*, *vidlička*, *núž*, *žufánek* a *vajerka* (vareška). Pri stole sa sedelo na *uavici* a na niekoľkých *legátoch* (stoličkách). Mimo stola sa dalo sedieť aj na nízkom *šomli*, *šomlíku* alebo na vyššom *štokrliku*. V izbe boli posteľe, vyložené slamou, niekedy aj *strožokmi* (veľké vrecia naplnené slamou), prikryté *puachtú*. Potom bola *duchna* a *poštár*; *poštárek*. Nad posteľou v pozdĺžnom smere mohlo byť *biduo* – dlhšia drevená žrd, na ktorú sa mohli prevesiť plachty, periny, prípadne aj kusy odevu. Na stene bol *vješák*, na ktorý sa vešali používané kusy odevu, najmä vrchného. Okno sa zastieralo zavesením kusa nejakej látky, znútra bolo okno ozdobené *firhonkem*. Namiesto dlážky bola utlačená zem, spravidla z hlíny alebo ílu premiešaného plevami. Bola uhladená, dala

sa obnovovať mazom. Na múroch boli uložené *trámi* – hrady, podopierané uprostred hrubším trámom – *roštom*. Za rošt sa mohli ukladať drobnejšie predmety – napr. zabíjačkové nože, ktoré sa nepoužívali sústavne. Na *scenách* boli zavesené obrazy a kríž. Za touto izbou, v ktorej sa vlastne odohrával celodenný život rodiny, mohla byť komora.

Zo *síne* sa vchádzalo aj do druhej, zadnej izby, v ktorej sa zväčša len spávalo. Aj tu bol ústredným kusom *ajrichtunku* (nábytku) stôl s lavicami a *legátmi*. Okrem toho tu boli skrine na uloženie odevov. Bola tu *visoká kosňa* na zavesenie odevov v jednej polovici, v druhej boli priehradky na uloženie zložených, zvinutých odevných súčiastok, napr. košeli. Na odloženie väčších a menej používaných kusov odevu slúžila ležatá *truhľa s vjekem*, ktoré sa otváralo nahor. Parádnejšia bola *šuglótová kosňa*, *šuglótka* či *šublótka*. Bola ležatá, *šuglótí* (zásvuky) sa vyťahovali dopredu a do nich sa ukladala napr. bielizeň. Bola vcelku nižšia, takže jej povrch slúžil ako odkladacia plocha. Mohli na nej byť napr. sošky svätých, poháriky, prípadne knižky. Ak v tejto izbe nebol vstavaný *šporhét* alebo *kachličkové kamna*, kúrilo sa tu prenosnou železnou pieckou – volala sa *kanón*, *kanónek* –, z ktorého sa dym odvádzal *trúbama* do spomenutého otvoreného komína.

V obdĺžnikovom pôdoryse domu mohla byť ďalšia komora, obyčajne už s vchodom zo dvora. Tu bol napr. pracovný stôl – *ponk*, *hoblponk* – na vykonávanie „údržbárskych“ prác, na ukladanie objemnejších predmetov, napr. chomútov. Bola tu aj väčšia debna na uloženie obilia – *škrich*, prípadne aj *kuát*, *natoň* na rúbanie dreva.

Ďalej bola *maštal* so stojiskami pre domáce zvieratá, ktoré boli priviazané k *hrantu*. Do hranta sa kládlo sypké krmivo, nad hrantom boli *rebríčky*, do ktorých sa kládlo seno. Niektoré stojiská pre jednotlivé zvieratá vydelovala špeciálna žrd' – *štrajpan* (aby sa napr. kone nedokopali). V jednom kúte maštale bol *seňik* na uloženie každodennej spotreby sena, v druhom kúte mohla byť posteľ, často zavesená, aby sa pod ňu mohla uložiť napr. slama alebo mladé teliatko. Na posteli spával *sluha* alebo *pachouek*. Na konci *stavjeňá* bola *šopa*.

V nej bola napr. *sečkovnica* alebo rezačka na repu, veľká debna na sečku. Mohli tu byť aj menšie množstvá slamy na rezanie sečky. Inak sa slama alebo seno ukladali v kopci, v *kozle* na konci dvora. Podstatná časť sena bola uložená na povale, na pôjde – to bola *húra*. Chodilo sa na ňu po rebríku cez *gánek*. Na drevenej konštrukcii krovu bola krytina – *otéпки* (otepy slamy), neskôr *šifr* (naštípané bridlicové plátky) a napokon aj *škridlice*. Na odvádzanie vody slúžili *rini*. Na dvore bol spravidla aj *krmník* pre svine. Na výbeh ošípaných slúžil *saufunk* (výbeh), ktorý nebol krytý. Pod strechou krmníka mohli byť sličky – to bol *koplín* (kurín). Na dvore bolo ešte uložené drevo do tvaru *šáre* (hranice). Metrové polená sa rezali *piukú*, uložené boli na

šraglách (podstavci so skríženými nohami). Narezané kúsky sa *káuali* *obuškem* alebo *pantokem*.

Čo sme varili a jedávali

Na prípravu jedla slúžila *misa*, *hrnec*, *hrneček*, *kastról*, *kastrólek*. *Kšír* (kuchynský riad) sa umýval kúskom handry – *mokricú*. Jedlo sa kladlo na *talérek*: *poléfka*, *maso a omáčka* na *hubokí*. *Poléfka* bola *masová*, *slepačí*, *fizolová*, *krumplová*, *mléková*, *zapražaná*, *zelová*, *krupičná*. Do polievky sa pridával *grincajch* (zelenina): *mrkva*, *pe-tržal* a *búri* (pór). Veľmi často sa jedávali *krumple*, a to varené alebo *tinstované* (dusené), niekedy *rajs* (ryža), z múčnych jedál *rezance* (*makové*, *sírové*, *prézlové*), *cvekle* (kapustné fliačky). Ryby boli veľmi zriedkavé. Ani na Štedrý večer sa nechystal vyprázaný kapor, ale piekli sa makové *pupáki*. Mäso sa jedlo obyčajne varené v polievke, do ktorej sa dávali *nočki* alebo *knofle* (knedle). Dost' často sa kupoval a varil *pamflek* (z nemeckého *Bauchfleisch* – bôčik). Niekedy sa kúpila *buršla* (saláma). Chlieb bol domáci (zamiesený v koryte a pečený u pekára), alebo sa v obchode kúpil *kúpení chléb* alebo *žemla* či *štridla*. Do cesta na vykysnutie sa dával *cajch* (kvasnice). Závin sa volal *taška*. Popri rezancoch sa pripravovali *šulance* a *koblihi*. Veľmi rýchlo sa dal uvariť *šterc* (upražaná a zapražaná múka) alebo *šmorn* (z krupicovej múky a vajčok). Po zabíjačke sa ušlo viac mäsa, pripravovali sa *itrňički* a *jelitka*, *oškvarki*. Do žalúdka sa naplnilo mäso a vznikol *presburšt* (tlačenka).

Z mliečnych výrobkov sa pilo *čerstvé mléko* alebo *sedué mléko*. Ak bolo mlieka viac, mútila sa z neho smotana na *putr* (maslo). Z vajec sa pripravovala *škvaredzina*.

Rodinné vzťahy

Slovom *rodzina* sa označovala jednak užšia spoločnosť žijúca v jednej domácnosti, jednak aj všetci príbuzní (*oňi sú naša rodzina*). Hlavou rodiny a domácnosti bol *otec*, *tata*, *tato*, *tacínek*. Jeho žena bola *mama* alebo *maminka*. *Dzeci* boli *siné* a *céri*, do ďalšieho pokolenia patrili *vňuci*: *vňuk* a *vňučka*, prípadne aj *pravňuk* a *pravňučka*. Nejestvovalo slovo súrodenci, boli iba *bratri* a *sestri*. Deti brata alebo sestry boli *sinovci*, pre dievča nebol známy názov neter – bola iba *bratrová*, *sestriná céra*. Dcérin manžel bol *zať*, synova manželka bola *nevjestá*. Súrodenci manžela alebo manželky boli *švagrofcí* (*švagr* a *švagrová* či *švagríná*), rodičia zaťa alebo nevesty boli *tešč* a *teščová*. Otec manžela alebo manželky bol *svokr*, jeho žena bola *svokra*. Rodičia mladých si boli *svatofci* (*svat* a *svatka*). Otcov brat bol *stríc*, *stríček* (používalo sa aj na oslovenie akéhokoľvek, aj nepríbuzného staršieho muža). Jeho sestra bola *tetka*, *tecina* ale-

bo *tecinka* (aj na oslovenie staršej ženy vôbec). Rodičia otca alebo matky boli *starí otec*, *stareček* alebo *starínek*, ako aj *stará mama*, *starenka*. Pri krste fungovali *krsní otec* alebo skrátene *krsní*, resp. *krsná mama* alebo *krsná*. Ich chránencami boli *krsné dzeci*, *krsní sin* a *krsná céra*. Mladí členovia rodiny boli *dzeci*, teda *siné* a *céri*, všeobecnejšie *dzeci*, *dzířčence* a *chųapci*. Do rodiny akoby patrili aj *sluha*, *pasák* (dobytko alebo hydiny), starší *pachouek*. Profesionálni pastieri (*obecní*) boli *kravjár*, *junčár* a *kozár*.

Krstné, osobné mená mali popri úradnej podobe aj tzv. hypokoristiká. Ján bol *Janek*, *Jaňiček*, Jozef bol *Jožka*, *Jóži*, *Jóžinek*, František bol *Francek*, *Franci*, Štefan bol *Štefo*, *Štefi*, *Štefínek*, *Pišta*, Anton bol *Tonda*, *Tono*, *Tonuš*, Albert bol *Albuš*. V ženskej podobe to boli *Johana*, *Jozefka*, *Jóžina*, *Jóžinka*, *Jožula*, *Francka*, *Francina*, *Štefka*, *Štefina*, *Štefinka*, *Tonka*, *Tonča*, *Toňula*, Genovéva bola *Fefka*, Mária bola *Marina*, *Mariša*, *Maria*, *Mariška*, Klára bola *Grála*, Katarína bola *Katrina*, *Kačka* alebo *Kača*.

Ako sme sa obliekali

Pre menšie deti bola základným odevom *košela*, *košelka* a *sukénka* (nosili ju chlapi), potom *nohavice* a *gaťki*. Starší muži nosili v lete *konopnú košelu* a *konopné gaťe*. Do číziem sa nosili *rajtki*. Kabát bol *kabát*, *kabátek*, *nochtl*, v zime sa nosil *zimák*, *čaškí kabát* alebo *kožuch* (*šųovenski*). Ženy nosili *sukne* a *plúzňe*, na hlave *ručník*, v zime sa odievali do *vľnáka*, *vľnáčka*. Deti si obúvali *strevíce*, parádnejšie dievčatá nosili *holpšuchi* (poltopánky), *ceųé strevíce*; čizmy boli dvojaké: *šųovenské* – hrubšie vypracované a *ňemecké* – jemnejšie vypracované. Muži nosili *širák* alebo *baraňicu*, prípadne *čepicu*. Starší *chųapci* nosili kedysi dlhé vlasy, niekedy až po plecيا, nechávali si rásť *fúsa*, zriedkavejšie aj *bradu*. Ženy si vlasy zapletali do *mrđosú* (vrkočov).

K ženskému odevu patrila aj *záscera* alebo *řjertoch*. Pre deti boli veľmi praktickým odevom na zimu *štrikovance* (v podobe kombinézy).

Poľné práce

Základným úkonom bola príprava pôdy. V zime sa na saniach vyvážal na pole *hnuj*, ktorý sa rozhádzal a potom *púhem* zaoral. Sialo sa do pripravenej pôdy, prípadne sa celé pole *poválcovaųo*. *Krumple* (zemiaky) sa sadili *za púhem*: do vyoranej brázdy sa kladli v primeranej vzdialenosti a potom sa nasledujúcou brázdou zakryli zemou. Po vyrastení sa *krumple* (zemiaky), prípadne *cvikųa* a *turešina* (kukurica) *okopávali*, okolo väčších rastlín sa nahňňala pôda – *kopčįo sa*. Namiesto kopčenia sa väčšie rozlohy *oborávali*. Menšie rastlinky sa *rachlovali*. Pôda okolo nich sa prekyprila pomocou špeciálneho stroja, ktorý sa volal *rachandl* (ruchadlo). Väčšie trsy rastlín (napr. repa,

Zo slovnej zásoby severného Šariša

kukurica) sa *pretáhali*.

Keď dozrelo obilie (*žito, réž, jačmeň a oves*), vyšli na pole *ženci*. Na *kosách* mali osobitné *hrablice*, aby sa pokosené steblá pekne *kuádli na rátki*. Za každým žencom išla *odbíračka*, ktorá zbierala steblá na *hrsci* a kládla ich na pripravené *provrísuo*. Pomocou jednoduchého drierka, ktoré sa volalo *knutl*, sa snopy pevne zviazali a znášali sa do krížov – to boli *mandlíki* po 15 snopov. Každý snop mal *kuási a rítovi*. Stavali sa alebo *kuásim hore*, alebo *do kríža, kuásim* dovnútra mandlíka. Potom sa v príhodnej chvíli obilie zviezlo do *stohú* – na dvore alebo na voľnom priestranstve, *na pažici* (pažiti). Kedysi sa mlátilo cepami na *houohumnici* v stodole, a to až keď sa *zavreua zima*, keď sa už skončili jesenné práce. Neskôr sa cepami mlátilo len niekoľko snopov, aby sa získala rovná slama napr. na nastielanie do postelí, ostatné sa *mašinovalo* (strojovo). Hlavnou súčasťou mláťacej súpravy bola *treškosňa* (nemecky *Dreschkasten*), poháňaná parným strojom – *tomfom* alebo *tomfovnicú*. Slama sa vynášala na stoh – *kozeu* – ručne, na vidlách alebo elevátorom. Obilie sa odnášalo v *mjechoch* do *škricha* alebo sa stavalo vo vreciach na *škrich*. *Plevi a úhrapki* sa uskladňovali niekde pod strechou – v *šopje* alebo u väčších sedliakov v *stodole*.

Turešina (kukurica) sa *viuamovala* a potom sa doma *číchala* (šúpala). Po vysušení sa *rebrovala, moržovala* (odzrňovala). Dávala sa hydine ako zrno alebo sa *šrotovala* na *šrot* (druh hrubej múky) a potom *zabárala* na *obrok*. Do obroku sa dával aj *fúsmel* (druh múky).

Krumple, krumpolce (zemiaky) – u nás pestovali odrody ako *žuté, rúzáki, kipfle* – sa *vibírali motikú* alebo *kopálem*, alebo sa *viorávali*. Doma sa uskladňovali v pivnici alebo v slamou vystlanej jame – *hrobje*. Do *hrobu* sa dávala aj *cvikua* (repa). Cukrová repa sa odvážala na vozoch do cukrovaru v Uherskej Vsi. Odtiaľ sa dovážal *preslink, reski*, ktoré sa tiež uskladňovali v *hrobje*.

JÁN HORECKÝ

Zachytenie a zverejnenie základných nárečových pomenovaní týkajúcich sa priamo človeka, ako to urobil J. Horecký v článku Zo stupavskej slovnej zásoby (Kultúra slova, 31, 1997, 215 – 220), pokladáme za veľmi dôležité z viacerých hľadísk. Nazdávame sa, že bude užitočné oboznámiť sa s paralelným materiálom aj z iných slovenských nárečí. A tak sme spracovali nárečové názvy z okruhu dedinského obydľia zo severošarišskej Dlhej Lúky (dnes časti Bardejova). Pritom sa pokúšame zachytiť stav reálií a ich pomenovania zo začiatku 20. storočia s pripomienkami k niektorým starším reáliám a k ich názvom z konca minulého storočia, čím sa zachytí aj vývinový proces v tejto oblasti. Väčšina týchto reálií dnes už ustupuje alebo celkom vymizla zo života, takže zachytenie ich pomenovania má značnú dokumentárnu hodnotu.

Komplex roľníckych budov v rámci jedného gazdovstva mal pôvodne pomenovanie *obisce*, ktoré sa dodnes zachovalo v spojeniach typu *odehnac dakeho od obisca*, *idz mi z obisca* a pod. Ako ohrada tu slúžil plot pôvodne (miestami ešte aj začiatkom tohto storočia) naozaj pletený z tenkých lieskových prútov. Neskôr už to boli *štacheti* (laty) pribité na dva *dručiki*, ktoré boli pripevnené na *paľe* (koly) zatĺčené do zeme. Takýmto plotom bola ohradená predná, zeleninová *zahratika* a zadná, ovocná *zahrada*. Vojsť do záhrad umožňovali *vratka* (bránička). Na vchádzanie od *drahi* (cesty) slúžil pohyblivý plot – *kapura* (brána), ktorou vchádzali povozy na *dvorec* (dvor); pre ľudí bola vedľa nej menšia *kapurka* (bránička).

Dum (dom) bol obyčajne situovaný *do slonka* (do slnka, t. j. na juh alebo východ) a na jeho stavbu používali *muľare* (murári) *cehlu* (tehlu), *malta* – chudobnejší aj *hl'inu* – a *kameňe*, najmä *na fudamenti* (základy). Starší typ domu bol *budinek* (drevenica), ktorý *cimermaňi* (tesári) *budovali* (stavali) z drevených kresaných brvien. Takýto starší dom mal ako krytinu slamené *kički* (snopčeky); murované domy mali na *dachu* (streche), ktorý držali *krokvi*, ako krytinu *šingel*, *eterňik*, *bl'achu* (plech) alebo *škarupu* (škridlu). Do domu sa vchádzalo z dvora cez *vonkove dzvire* (dvere), pred ktorými bývali *trapi*, *trapki* (schody, schodíky). Nieкто mal pred dverami drevený *ganek* (verandu).

Prvá vstupná miestnosť bol *prikl'et* (predsieň) a v ňom obyčajne stála *olmarija* (almaria), skriňa na riad a potraviny. V predsieni často bývala aj *drabina* (rebrík) na *pujd* (pôjd). Niektorí tu držali aj väčšie nádoby, ako je *šafel* *šafľik*, *zvaraci harček* (veľký hrniec na *zvaraňe* – vyvárание bielizne) alebo dajakú *skrinku* na drobnejšie predmety, ktoré mali byť poruke, napr. *mlatek* (kladivko), *kl'išče* (kliešte), *kl'ince*, *dрут*, *porvazek* (povrázok) a pod.

Oproti vonkajším dverám boli dvere do *kuchňi* (kuchyne), v ktorej hneď pri dverách bol murovaný *šparhet* (šporák) a na ňom *bl'acha*

(platňa), na ktorej sa varilo a piekli *pagače*. V peci sa piekol *chl'ib* a *kolače*. Z boku v peci bola *rura* (starší názov *bradrura*), v ktorej sa často piekol zemiakový *gugel'* (haruľa), pri zakáľačke aj *hurki* (jaternice). Do pece pri zemi býval vhlbený menší priestor na nakálané polená, ktoré sa cez *dzvirka* (dvierka) kládli do pece a *švablikami* (zápalkami) sa podpálili. Pod dvierkami bol *popel'nik*, kam padal *popil* (popol). Na jeho vyhrabovanie bol *kutač* a *lopatka*.

Pri peci bývala *lavečka* (lavička) a na nej *vedro* s vodou. Na *sceňe* (stene) pri peci visel rámik na *liški* (lyžice) – *liž'nik*. Niekde mali taký menší *kredenc*, *kredenčik* na riad, v ktorom boli *harč'ki* (hrnce), *harč'uški* (hrnčeky), *tañire* (tanier), *varechi*, *liški*, *vidlič'ki*, *nuže* (nože), ďalej *mutefka* (habarka), *tarko* (strúhadlo), *mašinka* na *škrobaňe bandur* (na šúpanie zemiakov) a i.

V kuchyni býval na čestnom mieste *stul* (stôl); v ňom bol *šupl'ik* (zásuvka) na uloženie drobnejších príručných vecí. Niektorý stôl mal nohy spojené latami a to sa volalo *poctol'ina* (podstolina). Za stolom pri stene bola *lafka* (lavica), po bokoch boli *stolki* (stoličky). Nieкто mal aj *šl'ubant* (rozťahovaciu lavicu na spanie), v ktorom bol *struž'lak* (slamník). Vo väčšej kuchyni bývala aj *poscil'* (posteľ). Nad stolom bola zavesená *lampa na gajs*, *gajsufka* (petrolejka). Na stenách obielených vápnom bol *križ'ik*, *svate obraski* a *mal'ovane tañire*. Za dverami býval *druček* (drúčik) upevnený na *tragar* (hradu); naň sa vešali väčšie odevy, ktoré sa nosili. V stene boli nabité *kolki* (kolíky) na vešanie noseného šatstva. V kuchyni sa prakticky zdržiavali ľudia celý deň, najmä v zime. Dlážka bola hlinená, týždenne sa upravovala, *muskala* (hľadila) špeciálnou (ilovitou) hlinou a na spevnenie jej povrchu sa používal *cvit* (suchý kvet ďateliny), ktorým sa zarovnaná *hl'ina* posypala. Na zametanie sa používala *metla*. Po zakáľačke bolo v kuchyni *šviňske korito* a v ňom v slanom *rosol'e* naložené *boki slañini* a *kelbasi* (klobásy), ktoré sa potom *ludzil'i* (údili) v *komiňe*.

Z kuchyne sa vchádzalo do *komori*, v ktorej bývali uskladnené *bandurki* (zemiaky), ak nebola pod domom, resp. pri dome *piv'nica* alebo aspoň *gruba* (jama na zemiaky). Okrem toho tam bola *bečka s kapustu* (sud s naloženou kapustou), ďalej rozličné náradie používané pri pečení chleba, tzv. *ožogi*: *lopatka*, *vidli*, *pocisk* (na rozhrňanie popola a ohňa a na manipuláciu s chlebmi v peci), ďalej *korito na cesto*, *koritka*, *lopatka*, prípadne aj *kudzel'*, *vrecenka* (vretená) a pod. Do komory sa odkladali aj staršie väčšie kusy oblečenia a pod. Tam býval aj *mlinek* (žarnov) na ručné mletie, *hurkaňe zarna*.

Predňa chiža (predná izba) mala samostatný vchod z predsiene a *oblaki* (okná) mala orientované na cestu a spravidla aj do dvora. Na oknách boli *firhangi* (záclony), v oknách boli *šibi* (tabuľové sklá). V izbe okrem stola, lavíc a stoličiek mávali *poscel'e*, v nich bola

slama, plachta, perina a zahlavek. Na zakrytie postele sa používala *koperdeka* (ozdobná prikrývka). Niekde mali aj *divan*. V izbe dlážka bývala už aj drevená; boli to drevené dosky, *dile* a na nich bývali rozostreté domácky tkané *pokrofce*. Aj *povala* bola z drevených dosák položených na *tragare* (hrady). V dreveniciach naprieč hrád išla ešte *mešterhreda* (hlavný trám), na ktorú odkladali vážnejšie veci, aby sa nestratili (napr. dôležité písomnosti a pod.). Na stenách okrem križika a obrázkov (najmä svätých) boli aj *hodzina* (hodiny) a *priziratko* (zrkadlo). Na odkladanie šiat boli zo začiatku ležaté pomaľované debny – *skriňe*, ktoré spravidla dostávali dievky do výbavy. V nej bol na boku malý priečinok – *pulskrinek* na drobné predmety (napr. na *modlace kniški* a pod.). Neskôr to boli už stojaté *šifonere* na vešanie šiat, ktoré mali aj *šuflatki* (zásuvky). Pri dverách býval na stene *višak* (vešiak) často vo forme *lati, latki* s nabitými drevenými *kolkami*. V tejto prednej, obyčajne väčšej izbe sa spávalo, tu sa odbavovali *kercini* (krstiny), rozličné *hoscini, kermeše* (hody), *rukovini* (zásnuby), *vesele* (svadba), tu ležal *ňeboščík v truňe* (truhle), tu sa po *pohrebe* odbavovali *stipi* (kar) a pod. Okrem tejto väčšej, prednej izby niektorí mali aj menšiu, *zadňu chižu*, zariadenú podobne ako prednú. Aj v izbách bol pôvodne murovaný *šparhet*, len neskôr sa tu stavali *kafľofce* (kachle) v ktorých sa kúrilo tiež len drevom.

Posledné dvere v predsieni, protiáhlé izbovým, viedli do *staňi* (maštale), kde boli ku *žľabu* (žľabu, válovu) priviazané *kravi*, prípadne aj *koňe*. Do žľabu sa dávalo sypké krmivo, nad ním bola *drabina* (rebrina), za ktorú sa zakladalo *šeno* alebo *strešňina* (miešanka slamy a sena). V maštali dlážku tvorili hrubé dosky – *forstve* (fošne). *Hnuj* sa ukladal v kúte, týždenne *še rucal* (vyhadzoval) na *nošidlach* na hnojisko, a to cez druhé dvere, ktoré viedli na dvor. Vedľa dverí bol *mali oblaček* (okienko) a pod ním menšia vyhlbenina v stene, kde bolo *ohreblo* a *kefa* na česanie dobytky. *Kuri* (sliepky) mali na stene upevnenú *žirc* (žrdku, pánty), na ktorej sedávali v noci. Pod žľabom sa často zdržiavali *zajace*. Malé *prašeta* mávali v kúte maštale ohradené miesto. Keď podrástli, dali ich do *chl'iva*. *Chl'ifki* (chlievy) bývali samostatne postavené v podobe dreveného domčeka; bolo v nich aj oddelenie pre *huši* a *kački*. Pri chlieve bol *hnuj* (hnojisko) a *budar* (záchod).

Na maštal' nadväzovala z *desek* (dosák) postavená *stodola* s veľkými *vratami* pre vozy a s malými *vratkami*, ktorými vchádzali ľudia. Zatvárala sa na *klatku* (visáciu zámku). V stodole boli *vozi* a po stenách bolo navešané alebo naukladané rozličné náradie, ako napr. rozobrané *krosna* (*lada, bardo, labi, čol'nik* atď.), *hibel' na kružaňe kapusti* (nože na kapustu), *švider* (vrták), *kosa, košisko, hrabe* (hrable), *motika, riľ, vidli, lopata, šíkira* (sekera), *per'ík* (ťažké kladivo), *kijaň*

(kyjanica), *kijanka* (piest na pranie), *rajbačka* (pracia doska), ďalej napr. aj časti voza ako *drabini* (rebriny), *fasongi* (užšie rebriny so širšími latkami), bočné *deski* na voz, spodná doska na voze – *spodlarka*; ďalej tu boli aj *brani*, *pluh*, *plužne koľečka*, ktoré niekto držal aj v *šope* pristavanej pri stodole. Na boku stodoly bol *pričolek*, priestor na dočasné (do mlatby) uloženie pokoseného zbožia. Nad stodolou nebola *povala*, ale *pľentra*, voľne položené dosky na trámoch. Na ne sa totiž kládlo pokosené *zarno* (obilie): *pšenička*, *jarec* (jačmeň), *žito* (raž), *oves* pred mlátením, a to tak, že s plným vozom sa vošlo až do stodoly; po jeho vymlátení sa tu dávala *slama*. *Šeno*, *trebič* (ďatelina) sa dávali na *pujd* (pôjd) nad izby alebo nad maštaľ. Z voza sa dávalo seno na pôjd cez *šenič*, osobitne zastrešený otvor v streche nad vchodom do domu. V stodole bývala aj *šečkarňa* (sečkovica), prípadne aj ručná *mlackarňa* (mláťačka) a *mlinek* (vejačka) na čistenie ručne vymláteného zrna.

V stodole sa mlátilo ručne *cepami*, ktoré mali *deržak* (rúčku) a *bijak* (cepík, ktorým sa udieralo na obilie), spojené koženou *kapicou*.

Na stodolu nadväzovala *šopa*, v ktorej bolo rozličné, spravidla menej hodnotné náradie (šopa bola obyčajne bez vrát), ako napr. *struhaca lavečka* (strúhací kôň), *miadľica na konope*, *hrabe*, *hrapki* (hrable, hrablíčky) a pod. Tu sa odkladalo vyradené náradie alebo kusy dreva určené na zhotovenie niečoho. Keď bola mokrá jeseň, v šope, teda pod strechou, sa čistila *runkľa* (repa) dovezená z poľa. Tu sa predbežne uložila aj *kapusta* pred spracovaním.

Samostatne (zrejme pre prípad požiaru) ako menší drevený domček stál *sipaňec* (sýpka), v ktorom boli *feršlogi* a *ladi* na *zarno* (zrno). Tu sa držala aj *ludzena slaňina*, *šoldra* (šunka), *kelbasi*, *prežbušt* alebo *prežburk* (tlačienka), ďalej tu bola aj zomletá *muka* a iné suroviny na prípravu jedál, napr. *fizola* (fazul'a), *hrach*, *mak*, prípadne aj ovocie, ako *japka* (jablká), *hruški*, *orechi*, *sušene šľivi* atď. Na stene viselo a rozvoniavalo *švecene žele* (byliny posvätené na sviatok *Želni Pani Mariji* – 15. augusta), prípadne aj *cesnek*, *cebuľa*, nevylúpaná *kukurica* a pod.

Na *dvorcu* (dvore) boli naukladané *tromi* alebo menšie *tromiki* (kmene stromov) dovezené z *lesa*, ktoré sa rozrezávali veľkou *pilkou* na menšie brvná; tie sa potom *pilkou na krošenkach* (na koni na pilenie dreva) porezali na *kľoce* (kláty), ktoré sa na väčšom *kľocu* (kláte) *pošćipali* (pokálali) na *male falatki dreva* (polená), prípadne *še šćipali šćipki*, *triski na potpal'* (štiepky, triesky na založenie ohňa). Miesto s klátom na rúbanie dreva sa volalo *natoň*. Na dvore boli aj *šajti šahovini* (kusy siahovice) naukladané na *šahi* (siahly).

Bola tam aj *studňa*, z ktorej sa voda vyťahovala vo *vedre* zakvačenom na *kul'i* (dlhjej žrdi s hákom na konci). Podaktorí ťahali vodu vedrom upevneným na *lancuchu* (reťazi) nakrúčajúcim sa na valec

Horí ohník, horí

obracaný pomocou *korbi* (kľuky). Takéto zariadenie sa volalo *žurav*.

V záhrade mali podaktorí usilovnejší gazdovia vymurovaný malý domček – *sušnu* (sušiareň) na sušenie ovocia, najmä sliviek. Ináč sa ovocie sušilo spravidla v peci. Kto choval *pčoli* (včely), ten mal v záhrade z dosák zbitý prístrešok – *pčolník* (včelín) a v ňom *pňaki* (úle), pôvodne vydlabané zo širokých pňov, kmeňov stromov. Vo včelíne bolo *fukadlo* (dymák) na vyrojené včely, v ktorom sa pálila silno dymiacia *sprachňelka* (práchnivé drevo). Niekde si pod daktorým stromom urobili drevenú *lavečku* na posedenie v chládku.

FERDINAND BUFFA

Veru, a už odpradáva. A nielen ten na Kráľovej holi. Ten, kto ho kedysi nakládol, poznal už jeho dobré i zlé vlastnosti. Akoby sa dobro a zlo stretlo v priamom boji v tomto úkaze, prejavujúcom sa pri horeni svetlom a teplom. Zahreje, aj popáli. Posvieti, aj podpáli.

Ľudia odjakživa poznajú výhody i zákernosti tohto prírodného živlu v podobe plameňa, ktorý sprevádza horenie. Múdrosť získaná vekmi sa pretavila do varovnej veršovanej formulky nočného dedinského vartáša, na ktorú si možno ešte pamätajú tí najstarší: *Uderila jedenástá hodzina, chvál každí duh_hospodzina, opatrujte svetlo, ohen, abi neból ludom škoden*. Uvedený doklad je z Kostolného pri Myjave, no takýto text bol známy všade, kde si oheň vážili, ale zároveň vedeli, že môže byť nebezpečný. Keď vedeli ľudia oheň skrotiť, dokázali ho využiť vo svoj prospech na rôzne účely: *Na železo treba tuhí oheň, tukši ako na vareňá* (Malatiná, okr. Dolný Kubín); *Do čelustou sa nakládou s trieskou oheň, abi prišla záneť* (Lišov, okr. Krupina) – tak robila gazdiná, keď piekla chlieb; *Nemisela som rano ohen roskladač, ešče od večera bú žerätok* (Brusník, okr. Revúca); *Nakladz ohna do šporhéta!* (Revúčka); *Roskuadaŭa oheň, sňidaňi navariŭa* (Jablonové, okr. Malacky).

Ak sa však oheň zbavil pút ukovaných ľuďmi a začal robiť zlo, zmenil sa aj význam tohto slova: stáva sa z neho požiar, obyčajne pustošiaci majetok, nezriedka ohrozujúci ľudský život: *V d'ed'ňe vipukou veľkí ohen* (Kokava n. Rimavicou); *U susedó buŭ oheň, zho-rela kolešňa* (Klenovec, okr. Rimavská Sobota); *Ftedi bolo pri ohňi zľe – voda sa ľen rukami ťahala* (Detva); *Velikí ohen je, naše humno šetko f_plameni* (Stankovany, okr. Ružomberok); *Kedisi ve štiricátém druhém ból u nás na horňiem konci veľikí oheň* (Papradno, okr. Považská Bystrica).

Zlo ohňa sa metaforicky prenieslo aj do pomenovania útoku, resp. bojovej línie vo vojne alebo tiež nebezpečnej, ťažkej situácie: *Narukuvali sme a porát na druhí deň sme sa dostali do ohňa* (Lopašov pri Skalici); *Ten kamarát padól prvém lebo druhém ohni Polsku* (Dvorníky, okr. Hlohovec).

V náboženskom chápaní mohol byť oheň symbolom pekla, ale i znamením božej prítomnosti.

Zlom je aj choroba a v tomto prípade oheň označoval nepríjemné pálenie, horúčavosť v tele: *Že pev mlieko a že mu to prejšlo, to mu ada zadusilo ten oheň* (Veľká Maňa pri Vrábl'och). Doklad zo Žaškova na Orave *má hlavičku aňi oheň* hovorí o telesnej horúčke, zápale. *Oheň* mohla byť aj infekčná choroba ruža, prejavujúca sa červenými ohraničenými fľakmi: *F tvari mala oheň, ta bula furt červená jag jeden rak* (Ratvaj, okr. Sabinov), alebo trvalý červený či modrofialový fľak na pokožke, obyčajne na tvári: *Tuto na líci mala oheň* (Štefanov, okr. Senica). Zložené slovo *oheňpara*, prípadne jeho variant *oheňpora*

(Hlboké pri Senici) je známe na Záhorí; označuje zápal tkaniva, vyrážku, opar (lat. Crusta lactas): *Ket sa virazí oheňpara, to je dobre, aspoň šeka nezdravota vijde ven* (Stráže n. Myjavou).

Svetlo sprevádzajúce horenie je príčinou, že i zaiskrenie, záblesk sa môže nazvať ohňom: *Trafi kosa na kameň, až oheň da* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov). Doklad z Myjavy *kameňe oheň krešú* hovorí o mlynských kameňoch, ktoré melú naprázdno.

Horúčava ohňa je ukrytá aj v expresívnom pomenovaní príliš tuhej pálenky: *Čím bola slúkovica tukšia, tím lepšie – tedi oheň piľi*, zvyčajne konštatovali dobrí gazdovia z Nitrice pri Prievidzi, no nielen tí.

Slovo *oheň* sa často vyskytuje v spojení s genitívom abstraktných slov a vyjadruje veľkosť, intenzitu, prudkosť, prenikavosť citových prejavov a telesných stavov (*oheň nekonečnej lásky, oheň bolesti, oheň hnevu* a pod.).

Popri najrozšírenejších zdobneninách *ohňík*: *Edom roskladau ohňík, zaťiau zme si našli okolo ňeho mesto* (Veľký Lom pri Modrom Kameni); *Jak še skiška, položíme ho (mlieko) na slabi ohňík, pohrevame a tag ho zľejeme a mame tvaroch* (Kokšov-Bakša, okr. Košice) a *ohniček*: *Kec_com prišieu na to mesto, bou to običajní ohničeg nakladení* (Malatiná); *Tag zme tem ražňom v rukách krútili, pekne nad ohničkom* (Veľký Lom); *Šva to za ohňišog na tom vršku?* (Kameňany, okr. Revúca) je z minulosti zaznamenaná i podoba *ohenček* (Historický slovník slovenského jazyka 3, s. 224). Zveličená podoba *ohnisko* (v slovenských nárečiach aj v podobách *ohniščo/ohňišťo/ohnišče*) funguje v mužskom rode, v strednom rode je to zväčša miesto, kde horí oheň (*otvorené ohňiščo*), ale i stred, z ktorého sa niečo šíri (*ohnisko náказы, ohnisko choroby*).

Pokiaľ ide o zvukové varianty slova *oheň*, na Slovensku sú najrozšírejšie podoby *oheň* a *ohen*, na juhu oblasti so stredoslovenským nárečím *ohem* a miestami (napr. v Klokočove pri Čadci) *ohiň*.

Prídavné mená majú podobu *ohňiví*: *Potom som videla, ako ohnivá retäs spadla do hlobokiho járku* (doklad z Ratkovej opisuje pravdepodobne blesk), *ohenní*: *Bodaj ca fšecci ohenní čerci uchicili* (Veľké Rovné pri Bytči); okrem toho je doložená aj podoba *ohňovi/ohnoví*: *Ohňovo hlopi behali po polu a najme po lukoh* (z povier informátorov z Rozhanoviec pri Košiciach); *Rožeravené železo sa viberá ohňovými kľieštami* (Liptovský Hrádok); *ohňova lopatka* (Terchová, okr. Žilina).

So slovom *oheň* súvisí neobyčajne veľké množstvo príbuzných slov, týkajúcich sa určitým spôsobom procesu horenia. Oheň nemusíme len *zapáliť* (*potpalic*), môžeme ho aj *založiť* (*rozložiť*), *naklást'*, *spraviť*, *zrobiť*, *potkúriť* (*roskúric*, *zakúric*), *podežat*, *zduchac*, *zduc*. Oheň môže rýchlo vzplanúť – *zbúknúc*: *Drevo len zbúkně a t'epļa nēdā*

(Chocholná, okr. Trenčín), *huknuc: Srebni oheň raz-dva hukňe* (Sokol pri Košiciach).

Nechcený oheň – požiar sa môže *chytit'*: *požiar chitiu* (Stankovany, okr. Ružomberok), *chitit sa horet: Chitel sa nám horet povala, šeckí hradi stieli* (Valaská Belá, okr. Prievidza), *stat sa: Bolo velice horko, sucho, tak po zemi, že sa ten ohen s_teho stal* (Bínovce, okr. Trnava), *zatl'ec*, napr. od teploty na slnku: *šingl'e zatl'eľi, počalo horec* (Remetské Hámre, okr. Sobrance), *zatl'ec še* (Fintice, okr. Prešov), *ostat: ostaų ohen* (Pobedim, o. Nové Mesto n. Váhom), *drapnúť sa* (Brestovany pri Trnave), *zbl'knut'*: *Suchuo seno bolo, nuž naras šetko zbl'klo* (Dolná Lehota, okr. Dolný Kubín). Ak niekto príde následkom ohňa o majetok, povie sa, že *vihorel: Vihoreųa sem f_padesátem roku* (Kúty).

Oheň môže *horiet'/horet: Ket horelo, zme sa kukali na ten ohen* (Kostolné pri Myjave); *Horelo to jako fakľa* (Ružindol), *farčec* (Dačov, okr. Prešov), t. j. silno horieť, alebo *tlet* (Ružindol), aj *žiškať* (Nitriansky Hrádok, okr. Nové Zámky), t. j. slabo horieť.

Keď sa oheň rozhorieva, obyčajne sa z neho *kad'i, kiad'i* (Bobrov pri Námestove) alebo *kúri* (Lamač), *dimí, či čmudzí* (Rajec, okr. Žilina) a vtedy vytvára *dim/dím: Ten dím sa porát valil oknama* (Záhorská Ves), *kúr: Tólko je tam kúru, že sa to nedá vidržat* (Záhorská Ves), *kúrňavu* t. j. veľký dym (Slovenská Ľupča), *käďen* (Málinec, okr. Lučenec). Ak sa dymením narobí škoda, povieme, že sa niečo *zadimí*, v Semerove pri Nových Zámkoch *ukad'i: Ukaďev mi celú kuchiňu*. Zasiahnutý dymom je *očmud'ení, odímení*, v Toryse (okr. Sabinov) aj *okopceti: Taku mame uš chižu okopcetu, budze trebalo znova pobilič*.

Expresívne vyjadrenie *blnkat* (t. j. horieť veľkým plameňom, blčať) poznáme z gemerského nárečia: *Ohen blnkal skoro po dach; Len tag ohen blnkal dovisoka* (Rozložná, okr. Rožňava). V tejto oblasti je známe i prirovnanie *horí ani Čákiho slama*, t. j. veľmi prudko.

Horiaci stĺpec plynov sa nazýva *plameň, puameň*, ak je menší, tak *puaménček* (Rozbehy pri Senici), *plamienok*. Z Kunova (okr. Senica) pochádza zriedkavý názov plameňa v podobe *liška: Horí to liškú lebo plameňom*. Silný oheň sa v Lastomíre (okr. Michalovce) označuje ako *žiriaci oheň*. Nielen na veľkom ohni, ale i na malom sa ľahko *popálime: Velice ši popálel loket* (Ružindol, okr. Trnava), no môžeme sa aj *popieť: Nešturaj ruki do ohňa, bo še popečeš!* (Kendice, okr. Prešov). Pozor treba dávať aj na vietor, ktorý roznáša iskry: *S komína létali žingre* (Hlboké pri Senici) a býva často príčinou požiaru: *Viter nam rozduva oheň* (Kendice). *Sálat'* znamená vydávať teplo: *Ľedalo sa vidržac pri tem šporheľce, čo tak sálalo z_ňeho* (Rajec).

Veľký oheň rozložený v prírode sa nazýva nielen *oheň*, ale aj *vatra*. Známe boli *svatojánske (jánske) ohne* (zakladané pri príležitosti letného slnovratu), *zbojňicke ohňe*, ktoré vzplanuli ako spomienka na zboj-

nických chlapcov pričinením valachov a bačov na salašoch: *Na salašu zme často robeli zbojnické ohňe* (Smížany, okr. Spišská Nová Ves). Ak nedali pozor, mohol vzniknúť *lesní oheň* (Dúbravka pri Bratislave), teda lesný požiar. V Dlhej Lúke pri Bardejove je *vatra*, resp. *vatrisko* zostatok po ohni: *Po ohňu zostala vatra; Cigaňi bivaju na vatrisku*. V druhom prípade ide vlastne o zhorenisko, ktoré sa môže nazývať aj *pohoreňina*: *Zostala po dome iba pohoreňina* (Kociha, okr. Rimavská Sobota), *pohoreľina*: *Ňito u náz_ňišoho, ag na pohoreľiňe* (Klenovec, okr. Rimavská Sobota), *vipaleňisko*: *Vracili me ša tu nazad na vipaleňisko* (Ďapalovce, okr. Stropkov), *spaleňisko*: *Na mesco, dze bulo spaleňisko, postaveli dom* (Smížany, okr. Spišská Nová Ves).

Život ohňa sa končí, keď jeho uhľiky vihasnú: *Ňevihašne f pecu?* (Veľký Šariš). Oheň môže však aj *vidochnúti*: *Vidochlo mi f šparhiefe* (Kociha), *zdechnúc*: *Ten ohen už iste za ten čas zdechel* (Valaská Belá), *zhoret* (Ružindol), možno ho *zadusiť*: *Ledvaj zme ten ohen zadusili*.

Zvyšok po ohni a niečom spálenom je *popol*, *popoju*, *popil* alebo už spomenutá *vatra*; ak je *popol* ešte rozhorúčený, nazýva sa *pahreba*, *pahreb* a aj *poporče* (Lastomír, okr. Michalovce): *Tot popoju je ešče horúci* (Klenovec); *Stodola zhorela na popol* (Žatkovce pri Sabinove); *Upiekla to f_pahrebi, to bola taká pohreb* (Stankovany); *Pahreba sa pritom vihrabala von* (Málinec); *Rozharňi tu pahrebu, bo položim pagač upisc* (Torysa, okr. Sabinov); *F pahrebe peču pastire grule* (Chrast' n. Hornádom); hŕbu žeravého popola pomenúvajú v Lipovej (okr. Nové Zámky) aj *páreňica*.

Bohaté sú prirovnania, slovné spojenia a frazeológia súvisiace s ohňom. Časté sú prirovnania: *bál sa hej ako ohňa* (Rajec); *je to horuce jako ohiň* (Klokočov) – príliš horúce; *je ako oheň do roboti* (Horná Lehota) – veľmi usilovný, pracovitý; *horuca jag oheň* (Sobrance) – o roztúženej žene; *taká je to pálenka ako oheň* (Horná Lehota) – veľmi tuhá, silná; *to jello je jako ohen* (Sereď) – veľmi ostré, pikantné; *jak še hutori, ke_dachto še pohňeva, ke_še zlosci: taki ši jag zrební oheň* (Sokol', okr. Košice) a ďalšie.

Ustálené spojenie *živí oheň* (Pukanec), *živej ohem* (Chrťany, okr. Modrý Kameň) je vinohradnícky názov síry na poprašovanie hrozna: *Ťento živí oheň na poprašovaňia tieš t'eras t'áško kúpiš*.

Ak niekto *hasí oheň* (Bošáca), nemusí to znamenať, že likviduje požiar, možno len zaháňa príliš veľký smäd alebo rieši nepríjemnú situáciu. Ak sa stretnú dve prchké, hádavé osoby, *hned' je oheň na streše* (Kuchyňa pri Malackách). Keď potom niekto *ge starému ohňu priloží nové poleno* (Bošáca), znamená to, že obnovuje starý spor, zabudnutý hnev. Inokedy sa nájdu aj takí, ktorí by chceli *iba s cudzími rukami oheň zhrebat'* (Krivá, okr. Dolný Kubín), t. j. riešiť nepríjemnosti prostredníctvom iných. O zbytočnej, daromnej robote v Podkoniciach

Slovenská kuchyňa v minulosti

pri Banskej Bystrici povedia: *t'en oheň ňezaleješ, aňi keď budež naň vozid' vodu f_sennom voze.*

Ak kováčom horel na ohnisku belasý, silný oheň, vraveli, že v *ohňi čerd vivádzá* (Malacky); keď sa rozhára, začína horieť, tak *sa oheň smeje* (Pukanec). Ak niekto narobil inému veľké neprijemnosti, vravievalo sa, že *mu nasipal ohna za krki* (Lukáčovce, okr. Hlohovec). O veľkej obetavosti, resp. silnom vzťahu k istému človeku hovorí ďalšie vyjadrenie z Lukáčoviec: *aj do ohna bi skočev za ním*. Varovanie pred nenásytnosťou môže byť skryté v slovách *čim vekša stodola, tim vekši oheň* (Markušovce, okr. Rožňava).

O šikovnom človeku, ktorý aj v ťažkej situácii nájde východisko či prijateľné riešenie, sa vravieva: *Aj z ohňa sa vihádže* (Ludanice, okr. Topoľčany). Zo starších, dnes takmer zabudnutých slovných spojení pripomenieme ešte *obzerat ohnisko*, t. j. ísť na návštevu do domu dievčaťa pred zamýšľanými pytačkami. Vtipné je spojenie *vihasil ho nepálením popolom*, t. j. dal mu príučku kusom polena, dreva alebo palicou.

Dobre známe aj v spisovnom jazyku sú spojenia *liat' olej na oheň, mať svoje železko v ohni, hrať sa s ohňom, krst ohňom, ohňom a mečom* (t. j. vojnou), *z malej iskry veľký oheň býva, vyťahovať gaštany z ohňa* a i.

Pokusme sa na záver našej „ohnivej“ témy uhádnuť, čo môže skrývať detská hádanka z Humenného: *Ocec še íše lem rodzi a sin uš po dachu chodzi*. Odpoveď nie je až taká ťažká.

MILOSLAV SMATANA

V kuchárskych knihách z minulého storočia nájdeme množstvo zastaraných pomenovaní dnes už nepoužívaných nástrojov, korenín a opis takej kuchárskej techniky, ktorú už sotva poznáme a, samozrejme, v súčasnosti väčšinou nepoužívame. Vybavenie našej kuchyne prešlo obrovskými zmenami, ktoré pokračujú dodnes. Zo širokej škály tradičného kuchynského náčinia v tomto príspevku venujeme pozornosť nástrojom, ktoré sa používali okolo ohniska. Prv, ako podrobnejšie opíšeme náčinie slovenskej kuchyne, pokladáme za potrebné bližšie objasniť pojem *kuchyňa*.

Kuchyňa, ako ju poznáme dnes, je v historickom vývine slovenského vidieckeho domu novší prvok. Pravda, to neznamená, že kuchyňa ako priestor na varenie u nás v priebehu minulých stáročí (a najmä v meste) nebola známa. Dokazujú to aj doklady z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka (HSSJ), kde máme slovo *kuchyňa* doložené v týchto významoch: 1. samostatná miestnosť v dome, kde sa pripravujú jedlá: *spogeni kuchinie a sspizierne* (Liptov 1520); *kuchynya welika spoleczna wssezczym panom* (Domaniža 1615), 2. jedáleň, stravovňa: *prepelicze pro kuchyniu pansku* (Žilina 1615); *popina: krčma, obecna kuchyna* (KS 1763), 3. príprava stravy, jedál: *pry kuchyni posluhovala* (Krupina 1684), 4. jedlo, stravovanie, strava: *hotowila slawnu kuchinu* (18. st.).

Na mnohých miestach však bolo v slovenských dedinských domoch v minulých storočiach jediným miestom na prípravu jedál „voľné ohnisko“, ktoré bolo umiestnené v obytnej miestnosti alebo v pitvore. Netreba príliš zdôrazňovať, že aj inventár tejto kuchyne s voľným ohniskom bol celkom odlišný.

Strava sa pripravovala na otvorených ohniskách (s vatrami). Na ohnisku naši predkovia nielen varili, ale aj piekli, predovšetkým mäso. Pritom používali celkom odlišné nástroje ako v súčasnosti.

Pri rozkladaní ohňa kresaním naši predkovia používali ociel'ku, kremeň, kresadlo, práchno. *Ociel'ka* a *práchno* museli byť teda stále naporúdzi. Najčastejšie ich držali na polici pri ohnisku alebo v niektorom slepom okne. *Ociel'ka* je kúsok ocele používaný na kresanie ohňa: *kresivo z prachnem, z ocelku, z kremenem a ostruzinamy sirkowatymy nechat gest pohotowe* (KoB 1666); *wezmi gednu rozpalenu ocelku* (HT 1760); *aby w čas garnj a gessennj kremen, ocelky a fagky pry sebe nenosyli* (PH 1770). *Práchno* je ľahko zápalná organická látka (práchnivé drevo, huba), nevyhnutná pri zapalovaní kresadlom: *zažnutj kresivo z prachnem* (KoB 1666); *giskra wiražena a w oheneg nadobce od prachna zchopena nit syrowu a z tau swyčku aneb drewo zažyha* (OP 1685); *fomes: práchno* (KS 1763). *Kresadlo, kresidlo, kresivo, kresivko* je nástroj na vykresanie iskier pri zapalovaní ohňa: *nadobj kucharske: kuthan (kresadlo)* (OP 1685); *dawala gim kresidlo*

(Krupina 1742); *igmarium*: *kresywko, kresadlo* (KS 1763); *aby ste mi kresilo nebyly wzaly, tuto slamu bi sem zapalil* (Poniky 1796); *synarium*: *kresadlo* (DSL 18. st.); *ryady kuchinske*: *kresiwo* (KoB 1666).

Na manipuláciu s otvoreným ohňom, pahrebou a popolom boli potrebné špeciálne nástroje. Aj ich miesto bolo v blízkosti ohniska. Boli to – *ožeg, ohreblo, ometlo, kutáč* (alebo *kuták*), *lopata, potišteck* (*potisk*), *kután* a *kliešte*. Tieto predmety museli byť vždy poruke. *Ožeh, ohreblo, kutáč* – sú rôzne pomenovania pre nástroj, ktorým sa prehrabáva popol, pahreba v ohnisku. *Ožeh, ožech* – je drevený nástroj na prehrabávanie uhlia v ohnisku alebo v peci: *Puttiera žena slissala od nebohiho kozela, že gu widiel na poli a že gu ozehom nahaniel* (s. l. 1639); *ostatnie ryady kuchinske gsu kresiwo, ožech* (KoB 1666). *Ohreblo*: *ynaksseho ya rectora dostanem, čo nebude ohrabla robiti* (Slovenská Teplica 1639); *ostatnie ryady kuchinske gsu: kresiwo, ohreblo* (KoB 1666); (*pekar*) *wyhrná (wychráni) ohrablem ohen w uhly, ktore dole zhrna w hromadu* (OP 1685); *rutabulum*: *ohreblo, wymetáč* (KS 1763); *druha (žena) wišla z ohreblom* (Turiec 1768); *na ohreblo železne do piowara nadwarely kus* (Považská Bystrica 1788). *Ometlo* aj *omelo* je druh metly používanej na vymetanie pece: *ked (Zosa Pastierka) po tuoli chodila, na omele sedela* (Krupina 1675); (*žena*) *má i zbroge swé, praslicu, metlu, ohrablo, ometlo i motowidlo* (PV 17. st.); *nekríč, hned na teba ometlo poletj* (KC 1791). *Potisk, potišteck* je ďalšie pomenovanie ohrebľa: *ramodla: ohřebelce neb lopatečka železna z wywrtańe djry, prach čistjcy a wytahugjcy: potjstsek* (LZ 1775). *Kutáč* alebo *kuták* je železná, obyčajne zakrivená tyč na prehrabávanie ohňa: *zelezna pecka mala, pry nj kutáčz a klessčze* (Moravský Ján 1697); *cebetta: kutáč* (NP 17. st.); *položá s nym wsseccky nadobi, to gest kutáče ohna* (KB 1757); *ciniflo: kutáč železny* (KS 1763); *batillum: kuták* (ML 1779). *Kután* (*kutánek, kutánček*) je železná panvica, ktorá slúžila na prenášanie ohňa alebo pahreby: *focus: kuthan* (OP 1685); *botillum: zelezna lopata, syto uhelne, kuthan* (KS 1763); *kral byl sedel w dome a položeny bywal pred nym kuthanček plyn uhljm žerhlawym* (KB 1757); *arula: kuthánek, na kterém se oheń nosy; foculus: kuthánek, na kterém se gjdo prihrjwá* (KS 1763).

Príznačným železným náčiním niekdajších kuchýň boli aj *koníky* alebo *kozlíky, trojnožky*, tzv. *drajfusy*. Boli nenahraditeľným náčiním potrebným pri rozkladaní ohňa a varení jedál, no niektoré druhy sa používali aj pri pečení rôznych jedál na ražni. Na ich výčnelky pripevnili železný vykovaný *ražeň* a na ňom obracali mäso. Rozšírené a obľúbené boli aj tzv. *rošty* a *mreže* – pieklo sa nich mäso, ryby, niekedy aj pečivo. *Koza, kozy* – bol drevený alebo železný stojan na štyroch nôžkach; štvornohý podstavec pod rôzne predmety: *kozy, na kterych se pečene obracagu* (Lietava 1612); *kozj rebrikowate pre peczene*

(s. l. 1637); *kozy pod rožne* (Liptovský Hrádok 1702). *Trojnožka*, tzv. *drajfus*, *drajfuza* (slovo pochádza z nemčiny) v historických materiáloch sa vyskytuje v rôznych hláskových variantoch (*draj-*, *drej-*, *traj-*, *trej-*, *tri-*): *geden kotliczek bez triffusa* (Krupina 1681); *wsadil sem ho (téglík) na dreyfuss* (OCh 17. st.); *rosst, dreyfussa, struhadlo* (Nitra 1770); *desat trajfuzow nowich* (s. l. 1771); *do kuchyne 3 treifusi* (Modrý Kameň 1796).

Trojnožky sa vyrábali v nespočetných variantoch – od úplne jednoduchých až po bohato ozdobené tvary. Na ne sa kládli hrnce, panvice, rajnice, kotly a iné kuchynské náčinie. Takéto trojnožky nájdeme aj dnes v niektorých starších chalupách.

Ďalším nevyhnutným doplnkom ohniska boli *rošty* a *ražne*. *Rošty* (v rôznych hláskových variantoch ako *rošt*, *rašť*, *rôšť* a i.) boli nástroje na pečenie, železné mreže, ktoré sa kládli na *koníky* (*kozy*, *capíky*): *rozny dwa, gedon weliký a druhy malý rust* (Trenčín 1613); *kuchar maso na ruosste smažy* (KoB 1666); *cribrum: rossta* (ML 1779); *tyran dal Laclawa na ruosst položitj* (CS 18. st.), doložené z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka. *Ražne* (*ražeň*, *rožeň*, *rožník*) sú nástroje (na konci zaostrené železné tyče) na pečenie mäsa priamo na ohni: *wareczky, kotly, rozny, panwy* (s. l. 1552); *w kuchynny: kotly, rožen, stoly* (Bytča 1606); *kuchar maso na ražnyech pečzye* (KoB 1666); *w dome synowskem hus na rožeň nastrčena se pekla* (PeP 1769); *wezmi ffiki a upecz na rozniku* (Orava 1618).

V súvislosti s kuchyňou a jej vybavením sa nám zachovalo aj niekoľko porekadiel: *dotial' trvá bratsvo, pokial' je masná kuchyňa* (hojnosť jedla podmieňuje priateľstvo); *kráča, akoby bol ražeň zhtol*, alebo *má ražeň v zadku* (vzpriamený alebo namyslený, pyšný); alebo *ja obraciam ražeň a druhý je pečienku* (druhý využíva výsledky mojej práce).

Časom sa používanie ražňa zredukovalo na príležitostné pečenie slaniny na rôznych túrach a výletoch.

RENÁTA ONDREJKOVÁ

Literatúra:

- BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenski, Česko-Laťínsko-Ňemecko-Uherski. Budae, 1825 – 1827.
- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1. zv. A – J. 1991. 536 s.; 2. zv. K – N. 1992. 616 s.; 3. zv. O – P (pochytká). 1994. 654 s.; 4. zv. P (poihrať sa – pytlovať). 1995. 582 s.
- KÁLAL, M. – KÁLAL, K.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, nákladom vlastným 1923. 1012 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1997. 944 s.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.
- SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 272 s.

Názvy kuchynského náčinia v staršej slovenčine

Do tradícií slovenskej ľudovej kuchyne sa rátajú nielen samotné jedlá, ich príprava, ale aj náčinie, ktoré sa pri príprave jedál používa. Toto náčinie a jeho názvy majú svoju históriu.

Zo širokej škály tradičného kuchynského náčinia v tomto príspevku venujeme pozornosť náčiniu zhotovenému z dreva, lebo väčšinu inventára staršej slovenskej kuchyne predstavovali predmety z dreva. Drevo bolo na Slovensku aj v okolitých krajinách najlacnejším a najmä najdostupnejším materiálom. Jeho spracovanie ovládali takmer v každej domácnosti. V starších časoch drevo nahrádzalo iný, nedostupnejší materiál, napr. cín, hlinu, sklo, porcelán. Na niektorých miestach boli napr. drevené taniere súčasťou nevestinej výbavy. Z dreva je vystrúhaná *habarka* (vareška s lúčovitými výbežkami) na roztrepávanie (habarkovanie) jedál. Jej význam bol v minulosti oveľa väčší, keďže vtedy sa v slovenskej kuchyni konzumovalo oveľa viac omáčok ako dnes. Pri vyratúvaní drevených predmetov nemožno vynechať v *lyžičníku* (dnes v *príborníku*) uložené drevené *lyžice*. Všetky lyžice nemali rovnaký tvar, niektoré boli okrúhle, iné špicaté, podľa toho, na čo sa používali: na miešanie či roztrepávanie jedál, alebo na naberať jedál pri jedení. Ich počet obyčajne zodpovedal počtu členov rodiny. Vo vymenúvaní ďalších drevených kuchynských predmetov by sme mohli pokračovať, ale sústredíme sa na názvy drevenej lyžice, varechy a naberačky.

Názvy *varecha*, *lyžica*, *naberačka* v slovenčine označujú tri druhy kuchynského náčinia.

Názvom *varecha*, príp. *vareška* sa pomenúva väčšia alebo menšia okrúhla drevená lopatka na miešanie pokrmov pri ich príprave.

Z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka (ďalej HSSJ) možno slovo *varecha* vo význame „kuchynské náčinie slúžiace na miešanie jedál“ doložiť v rôznych hláskových variantoch: *warečky drewene* (okolie Bytče z r. 1614); *kupil sem dve sita na kuchinu a try warečky* (Bánovce n. Bebravou 1650); *kuchař zhrna warechau* (Komenského Orbis pictus z roku 1685); *rudicula: varačka* (Trnava 1707); *warečki drewenge do kuchine* (Liptov 1761); *waračka z dgerkama* (Pukanec 1789); *rudicula pultaria: kassowa varecha* (Latsného maďarsko-slovensko-latinský slovník z 18. st.). Podľa V. Machka (1968, s. 678) je slovo *varecha*, *vareška* utvorené z praslovanského *var-ěja* z **tvar-*, od koreňa *tver-*, t. j. *miešať*. Slovo *varecha* je rozšírené aj v slovenských nárečiach. Uvedieme niekoľko dokladov: *kuchar-ka a varajka, to patrí k sebie* (Skalica); *tam man varacu* (Tekovská Breznica); *varecha mi spadla do hrnka* (Revúca); *chit'ím tú varecu* (Poľný Kesov). O častom používaní slova *varecha* svedčí aj jeho výskyt vo frazeologizmoch, napr.: *držať sa varechy* (o žene – venovať sa len domácnosti); *byť vareškou do každého hrnca* (miešať sa do všetkého).

Názvom *lyžica* označujeme súčasť príboru, ktorý sa používa na naberanie tekutých pokrmov pri jedení. Podľa V. Machka (1968, s. 346) je slovo *lyžica* praslovanského pôvodu (z praslovanského *lъžьca, lъžьka*) a je rozšírené vo všetkých slovanských jazykoch. Doklady prezrádzajú, že išlo o rozšírenú súčasť kuchynského náčinia s viacerými funkciami totožnými s funkciou varechy: *piet lzycz striebrnych* (Žilinská kniha 1507); *liżicze dwe a gedny widliczky* (1625); *welyka kucharska lzyce aneb wareczka* (Nitra 1656); *wyna lożycu* (z r. 1740); *zrnká mají se s d'érkatú ližicu vybrat* (z r. 1764).

Synonymné vzťahy medzi slovami *varecha* – *lyžica* sú zapríčinené podobnosťou reálií, ktoré označujú. Veď *lyžica* je zmenšenou kópiou *varechy*.

Kuchynské náčinie slúžiace na rozmiešame či rozšľahanie jedál má v slovenčine a v slovenských nárečiach rozličné pomenovania. Svedčia o tom názvy *trepárka, trepačka, trepák, trepadlo, mutefka, mutel'ka, mutvica, mutvička, habarka*. Názvy *trepárka, trepačka, trepák, trepadlo* sú odvodené od slovesa *trepai'*. Z nich sú v nárečiach viacej rozšírené slová *trepáčka, trepadlo* (Lamač, Siladice, Trakovice, Trnava). Názvy *mutel'ka, mutefka, mutvica, mutvička* sú odvodené od slovesa *mútiť*. Kálalov slovník (1923, s. 349) slovo *mutvička* vysvetľuje českými slovami *kvedlačka, švrlák*. Z našich nárečí je známe aj slovo *habarka* pochádzajúce z maďarčiny, ktoré sa dostalo aj do spisovného jazyka (porov. Slovník slovenského jazyka i Krátky slovník slovenského jazyka).

Naberačka bola pôvodne drevená vareška tvarovo prispôbená na naberanie potravy. *Naberačky* boli hlbšie, pľytšie, prípadne aj dierkované.

V slovenských nárečiach sa vyskytujú pod názvami *šumovačka*, t. j. naberačka na cedenie cestovín, naberačka s dierkami používaná pri zberaní peny z polievky (Ďačov, Brestovany, Trnava), *fornefl'a*, t. j. naberačka na omáčku (Skalica) – slovo pravdepodobne prevzaté z nemčiny.

Najrozšírenejší názov je *žufanka, žufaňa, žufánek* (Prievidza a okolie, Trnava, Pečenice, Tlmače). Slovo pochádza pravdepodobne z nemckého slovesa *schufen* (V. Machek, 1968, s. 619). V kartotéke HSSJ je slovo *žufana* doložené už v 17. stor. v podobe *žufan* i *žufanek* – *w kuchini: žuffan I* (Orava 1611); *despumatorium: ssufan s dirkamy* (okolie Martina zo 17. st.); *žuffanek, sumovačku, kotliček z nuosskami* (Žilina 1724); *žuffanek czinowany* (Považská Bystrica 1780); *za ssu-mowačku a žufanek d. 23* (Prievidza 1797).

Synonymné vzťahy medzi slovami *varecha* – *lyžica* – *žufaňa* (zapríčinené podobnosťou reálií, ktoré označujú) potvrdzujú aj doklady z lexikografického spracovania slov *varecha, lyžica, žufana* v Slowári A. Bernoláka. Pri hesle *lyžica* A. Bernolák uvádza synonymá *opěnowačka, naléwačka, žufan, žufanek*; pri hesle *varecha* – synony-

Epilóg

Je dočítané, je dopité... Vážený čitateľ mal možnosť vychutnať si perlivo čistý dúšok zo studnice rodnej slovenčiny.

Motív prameňa zarezonoval vo viacerých príspevkoch. Nemusíme sa však báť, studnica nevyschla. Má ona dosť sil nazbieraných vekmi na to, aby opäť čistá vytryskla a ponúkla naplno svoju neopakovateľnú chuť a priehľadnosť.

A že jazyk potrebuje trochu starostlivosti, nehy, ba možno aj lásky a vnútorného zánietenia na svoju opateru? Ved' je to prirodzené: aj z tých skutočných studničiek a prameňov sa dalo schuti napit' len vtedy, keď sa o ne múdri ľudia postarali, s príchodom jari ich vyčistili, odhnruli blato a nánosy špiny. Vedeli, že len tak budú môcť v letných horúčavách, po robote, alebo len tak pri prechádzke lesom smelo do nich načrieť, ovlažiť a posilniť sa, zahnať smäd a pookriať. Alebo len tak postáť v tichu tône a započúvať sa do jemného zurčania či bezstarostného žblnkotania. S pokojom v duši, v úcte pred mocnou prírodou.

Tak akosi pôsobí aj slovenská reč so svojou studnicou územných nárečí. Nezabúdajme na ne a na ich silu, ktorou večne napája koreňky spisovného jazyka. Nezabúdajme a nedovoľme, aby vyschla. Ved' čisté žriedlo znamená život, spätosť s tradíciou aj hodnotami.

M. S. & K. B.

Abecedný zoznam obcí

Obec (Okres)*

- Ábelová (Lučenec)
Abrahámovce (Bardejov)
Ardanovce (Hlohovec)
Babie (Giraltovce)
Babin Potok (Sabinov)
Bacúch (Brezno)
Báhoň (Modra)
Baldovce (Levoča)
Bánovce n. Ondavou (Michalovce)
Bátovce (Levice)
Beckov (Nové Mesto n. Váhom)
Becherov (Bardejov)
Beňadovo (Námestovo)
Benice (Liptovský Mikuláš)
Beňuš (Brezno)
Betliar (Rožňava)
Bínovce (Trnava)
Blatnica (Martin)
Blažovce (Martin)
Bobot (Bánovce n. Bebravou)
Bobrov (Námestovo)
Bobrovec (Liptovský Mikuláš)
Bodorová (Martin)
Bohunice (Levice)
Borinka (Bratislava)
Bošáca (Trenčín)
Brekov (Humenné)
Brestovany (Trnava)
Brestovec (Myjava)
Brezany (Prievidza)
Brezina (Trebíšov)
Breznička (Lučenec)
Brezová p. Bradlom (Myjava)
Brezovica (Sabinov)
Brezovica (Trstená)
Brhlovce (Levice)
Brodské (Skalica)
Brusník (Revúca)
Brusno (Prievidza)
Brvnište (Považská Bystrica)
Bučany (Hlohovec)
Budikovany (Rimavská Sobota)
Budkovce (Michalovce)
Bystré (Giraltovce)
Bystrička (Lučenec)
Bzenica (Nová Baňa)
Bzince p. Javorinou (N. Mesto n. Váhom)
Bziny (Dolný Kubín)
Bzovík (Krupina)
Cerovo (Krupina)
Cinobaňa (Lučenec)
Čachtice (Nové Mesto n. Váhom)
Čajkov (Levice)
Čaka (Vráble)
Častá (Modra)
Čataj (Modra)
Čečejevce (Moldava n. Bodvou)
Čelovce (Modrý Kameň)
Čemerné (Vranov)
Červeník (Hlohovec)
Čičmany (Žilina)
Čierna Lehota (Rožňava)
Čierny Balog (Brezno)
Čimhová (Trstená)
Ďačov (Sabinov)
Ďanová (Martin)
Ďapalovce (Stropkov)
Dechtice (Trnava)
Detva (Zvolen)
Devičie (Krupina)
Diviacka Nová Ves (Prievidza)
Dlhá Lúka (Bardejov)
Dlhá n. Oravou (Dolný Kubín)
Dlhé n. Cirochou (Snina)
Dlhé Pole (Bytča)
Dlžín (Prievidza)
Dobrá Niva (Zvolen)
Dobrá Voda (Piešťany)
Dobšiná (Rožňava)
Dolná Lehota (Dolný Kubín)
Dolná Mariková (Považská Bystrica)
Dolná Strehová (Modrý Kameň)
Dolná Súča (Trenčín)
Dolná Tižina (Žilina)
Dolné Orešany (Trnava)
Dolné Rykynčice (Krupina)
Dolný Tisovník (Modrý Kameň)
Domaňiza (Považská Bystrica)
Ďubákovo (Rimavská Sobota)
Dubnica n. Váhom (Ilava)
Dúbrava (Prešov)
Dúbravka (Bratislava)

Dvorníky (Hlohovec)	Imeľ (Hurbanovo)
Dvorníky (Krupina)	Iňačovce (Michalovce)
Fačkov (Žilina)	Ivanka p. Dunaji (Bratislava)
Fintice (Prešov)	Jabloňovce (Levice)
Gaboltovej (Bardejov)	Jablonové (Malacky)
Geraltovej (Sabinov)	Jakubov (Malacky)
Gregorovce (Sabinov)	Jarabá (Brezno)
Habovka (Trstená)	Jarok (Nitra)
Háj (Martin)	Jasenová (Dolný Kubín)
Halič (Lučenec)	Jedľové Kostoľany (Zlaté Moravce)
Haniska (Prešov)	Jeľšavská Teplica (Revúca)
Hanková (Rožňava)	Kaľamenová (Martin)
Harmanec (Banská Bystrica)	Kalinovo (Lučenec)
Hažín (Sobrance)	Kaluža (Michalovce)
Hertník (Bardejov)	Kameňany (Revúca)
Hlboké (Senica)	Kamenec p. Vtáčnikom (Prievidza)
Hliník n. Hronom (Nová Baňa)	Kamenica n. Hronom (Štúrovo)
Hnilec (Spišská Nová Ves)	Kanaš (Prešov)
Holíč (Skalica)	Kapušany (Prešov)
Honca (Rožňava)	Karlova Ves (Bratislava)
Horná Lehota (Dolný Kubín)	Kátov (Skalica)
Horná Mičiná (Banská Bystrica)	Kendice (Prešov)
Horná Poruba (Ilava)	Kestúc (Ostrihomská župa v Maďarsku)
Horná Súča (Trenčín)	Kláštorec p. Znievom (Martin)
Horné Bzince (p. Bzince p. Javorinou))	Kľčov (Levoča)
Horné Lefantovce (Nitra)	Klenov (Prešov)
Horné Orešany (Trnava)	Klenovec (Rimavská Sobota)
Horné Strháre (Modrý Kameň)	Klokočov (Čadca)
Horné Trhovište (Hlohovec)	Kňažia (Dolný Kubín)
Horné Vestenice (Prievidza)	Kobeliarovo (Rožňava)
Horné Zahorany (Rimavská Sobota)	Kociha (Rimavská Sobota)
Horný Tisovník (Modrý Kameň)	Kokava n. Rimavicou (Rim. Sobota)
Hoština (Púchov)	Kokošovce (Prešov)
Hrabkov (Prešov)	Kokšov-Bakša (Košice)
Hrlica (Revúca)	Kolárovice (Bytča)
Hrnčiarске Zalužany (Rimavská Sobota)	Konská (Liptovský Mikuláš)
Hronec (Brezno)	Kostolná (Trenčín)
Hronské Kľačany (Levice)	Kostolné (Myjava)
Hrušov (Šahy)	Košická Belá (Košice)
Hrušové (Nové Mesto n. Váhom)	Košťany n. Turcom (Martin)
Hrušovo (Rimavská Sobota)	Kováčany (Košice)
Hruštín (Námestovo)	Kovarce (Topoľčany)
Hubošovce (Sabinov)	Kozí Vrbovok (Krupina)
Hubová (Ružomberok)	Králiky (Banská Bystrica)
Hul (Vráble)	Kraľovany (Dolný Kubín)
Hybe (Liptovský Mikuláš)	Krivá (Dolný Kubín)
Chlebnice (Dolný Kubín)	Krná (Lučenec)
Chminianske Jakubovany (Prešov)	Kšinná (Bánovce n. Bebravou)
Chocholná (Trenčín)	Kubrá (Trenčín)
Chorvátsky Grob (Bratislava)	Kubrica (Trenčín)
Chotča (Stropkov)	Kuchyňa (Malacky)
Chrast' n. Hornádom (Spišská Nová Ves)	Kunov (Senica)
Chrenovec (Prievidza)	Kunova Teplica (Rožňava)
Chrt'any (Modrý Kameň)	Kúty (Skalica)
Chyžné (Revúca)	Láb (Malacky)
Ihrište (Púchov)	Lamač (Bratislava)
Iľanovo (Liptovský Mikuláš)	Lančár (Piešťany)

Lapáš (Nitra)
 Laskomerské (Banská Bystrica)
 Lastomír (Michalovce)
 Ľavkovo (Trstená)
 Lazany (Prievidza)
 Lazy p. Makytou (Púchov)
 Lažany (Prešov)
 Zamarovce (Trenčín)
 Lednica (Púchov)
 Lemešany (Prešov)
 Lešť (Modrý Kameň)
 Letanovce (Spišská Nová Ves)
 Ležiachov (Martin)
 Liesek (Trstená)
 Liešťany (Prievidza)
 Lietava (Žilina)
 Likavka (Ružomberok)
 Lipník (Prešov)
 Lipová (Nové Zámky)
 Lipovské Matiašovce (Lipt. Mikuláš)
 Liptovská Osada (Ružomberok)
 Liptovská Teplá (Ružomberok)
 Liptovské Revúce (Ružomberok)
 Liptovské Sliache (p. Sliache)
 Liptovský Hrádok (Liptovský Mikuláš)
 Liptovský Ján (Liptovský Mikuláš)
 Liptovský Peter (Liptovský Mikuláš)
 Liptovský Trnovec (Liptovský Mikuláš)
 Lisková (Ružomberok)
 Lišov (Krupina)
 Lokca (Námestovo)
 Lomná (Námestovo)
 Lopašov (Skalica)
 Lošonec (Trnava)
 Lovčice (Trnava)
 Lovinobaňa (Lučenec)
 Lubina (Nové Mesto n. Váhom)
 Ľuboreč (Lučenec)
 Ľubotín (Sabinov)
 Ľučatín (Banská Bystrica)
 Ľúčky (Ružomberok)
 Ludanice (Topoľčany)
 Lukáčovce (Hlohovec)
 Lutilla (Kremnica)
 Malá Čausa (Prievidza)
 Malá Lehota (Nová Baňa)
 Malatiná (Dolný Kubín)
 Malcov (Bardajov)
 Malé Teriakovce (Rimavská Sobota)
 Málinec (Lučenec)
 Markušovce (Spišská Nová Ves)
 Martin n. Žitavou (Zlaté Moravce)
 Mašková (Lučenec)
 Medzany (Sabinov)
 Medzibrod (Brezno)
 Modranka (Trnava)
 Mokrú Lúka (Revúca)

Mokraď (Dolný Kubín)
 Mokrý Háj (Skalica)
 Moravské Lieskové (N. Mesto n. Váhom)
 Moravský Ján (Malacky)
 Mošovce (Martin)
 Motyčky (Banská Bystrica)
 Muráň (Revúca)
 Muránska Dlhá Lúka (Revúca)
 Muránska Lehota (Revúca)
 Myslenice (Modra)
 Mýtne Ludany (Levice)
 Mýto p. Ďumbierom (Brezno)
 Nandraž (Revúca)
 Návojevce (Topoľčany)
 Necpaly (Martin)
 Nedožery (Prievidza)
 Nemcovce (Prešov)
 Neverice (Zlaté Moravce)
 Nitriansky Hrádok (Nové Zámky)
 Nitrica (Prievidza)
 Nižná Boca (Liptovský Mikuláš)
 Nižná Hutka (Košice)
 Nižná Kamenica (Košice)
 Nižná Šebastová (Prešov)
 Nižná (Trstená)
 Nižný Hrabovec (Vranov)
 Nová Bošaca (Trenčín)
 Nováky (Prievidza)
 Obišovce (Prešov)
 Odorín (Spišská Nová Ves)
 Okruhlé (Giraltovce)
 Opatová (Levice)
 Opatová (Trenčín)
 Opatová (Lučenec)
 Opatovce n. Nitrou (Prievidza)
 Oravská Poruba (Dolný Kubín)
 Oravský Biely Potok (Trstená)
 Orechová (Sobrance)
 Orechové (Trenčín)
 Orkucany (Sabinov)
 Orlové (Považská Bystrica)
 Osádka (Dolný Kubín)
 Ostrá Lúka (Zvolen)
 Ostrovany (Prešov)
 Ozdín (Lučenec)
 Papradno (Považská Bystrica)
 Parížovce (Liptovský Mikuláš)
 Párnica (Dolný Kubín)
 Partizánska Ľupča (Liptovský Mikuláš)
 Pečenice (Levice)
 Petrovany (Prešov)
 Plavecký Mikuláš (Malacky)
 Ploské (Revúca)
 Ploštín (Liptovský Mikuláš)
 Pobeďim (Nové Mesto n. Váhom)
 Podbiel (Trstená)
 Podkonice (Banská Bystrica)

Podmanín (Považská Bystrica)
 Pohorelá (Brezno)
 Poľanovce (Spišská Nová Ves)
 Poľný Kesov (Nitra)
 Polom (Rimavská Sobota)
 Polomka (Brezno)
 Pondelok (Rimavská Sobota)
 Poniky (Banská Bystrica)
 Porostov (Sobrance)
 Poruba (Prievidza)
 Porúbka (Sobrance)
 Porúbka (Giraltovce)
 Porúbka (Humenné)
 Povrazník (Banská Bystrica)
 Prašnica (Banská Bystrica)
 Príbelce (Modrý Kameň)
 Pribiš (Dolný Kubín)
 Priekopa (Sobrance)
 Priekopa (Martin)
 Prihradzany (Revúca)
 Prochot (Nová Baňa)
 Prosné (Považská Bystrica)
 Pucov (Dolný Kubín)
 Pukanec (Levice)
 Rača (Bratislava)
 Radošina (Nitra)
 Rajec (Žilina)
 Rajecká Lesná (Žilina)
 Rákoš (Revúca)
 Rakovec n. Ondavou (Michalovce)
 Rakovice (Piešťany)
 Rankovce (Košice)
 Ratková (Revúca)
 Ratkovo (Martin)
 Ratvaj (Sabinov)
 Ráztočno (Prievidza)
 Remeniny (Giraltovce)
 Remetské Hámre (Sobrance)
 Repištia (Revúca)
 Revišné (Dolný Kubín)
 Revúčka (Revúca)
 Riečnica (Kysucké Nové Mesto)
 Rimavská Píla (Rimavská Sobota)
 Rimavské Brezovo (Rimavská Sobota)
 Rochovce (Rožava)
 Roštár (Rožňava)
 Rovňany (Lučenec)
 Rozbehy (Senica)
 Rozhanovce (Košice)
 Rozložná (Rožňava)
 Rudno n. Hronom (Nová Baňa)
 Rumanová (Hlohovec)
 Ružindol (Trnava)
 Rybník (Levice)
 Rybník (Revúca)
 Sása (Revúca)
 Sása (Zvolen)

Sebechleby (Krupina)
 Sečovce (Trebišov)
 Sedliacka Dubová (Dolný Kubín)
 Sedlice (Prešov)
 Sejkov (Sobrance)
 Selce (Banská Bystrica)
 Selce (Krupina)
 Selce (Rimavská Sobota)
 Semerovo (Hurbanovo)
 Senné (Modrý Kameň)
 Sielnica (Zvolen)
 Siladice (Hlohovec)
 Sirk (Revúca)
 Skalka n. Váhom (Trenčín)
 Sklabiňa (Martin)
 Slatinka n. Bebravou (Bánovce n. Bebr.)
 Slavošovce (Rožňava)
 Slepčany (Zlaté Moravce)
 Sliače (Ružomberok)
 Slovany (Martin)
 Slovenská Lupča (Banská Bystrica)
 Slovenská Volová (Humenné)
 Slovenské Pravno (Martin)
 Slovenský Grob (Modra)
 Smižany (Spišská Nová Ves)
 Soblahov (Trenčín)
 Sobotište (Senica)
 Socovce (Martin)
 Sokol (Košice)
 Sokolany (Košice)
 Solivar (Prešov)
 Sotina (Senica)
 Spišské Podhradie (Levoča)
 Spišské Tomášovce (Spišská Nová Ves)
 Spišský Štvrtok (Levoča)
 Stanča (Trebišov)
 Stankovany (Ružomberok)
 Stankovce (Trebišov)
 Stará Bystrica (Kysucké Nové Mesto)
 Stará Pazova (Vojvodina v Srbsku)
 Stará Turá (Nové Mesto n. Váhom)
 Staré Hory (Banská Bystrica)
 Stožok (Zvolen)
 Straňany (Michalovce)
 Stráže n. Myjavou (Senica)
 Studenec (Levoča)
 Stupava (Bratislava)
 Sučany (Martin)
 Suchá n. Parnou (Trnava)
 Súľov (Bytča)
 Svätoplukovo (Nitra)
 Svätuša (Vráble)
 Svätý Jur (Jur pri Bratislave) (Bratislava)
 Sveržov (Bardejov)
 Šalková (Banská Bystrica)
 Šarišské Dravce (Sabinov)
 Šášovské Podhradie (Kremnica)

Šaštín (Senica)	Veľké Dvorany (Topoľčany)
Šenkvice (Modra)	Veľké Janíkovce (Nitra)
Šintava (Šaľa)	Veľké Orvište (Piešťany)
Šípkové (Piešťany)	Veľké Rovné (Bytča)
Široké (Prešov)	Veľké Stankovce (Trenčín)
Šivetice (Rožňava)	Veľké Straciny (Modrý Kameň)
Štefanov (Senica)	Veľké Trnie (Modra)
Štefanovce (Sabinov)	Veľké Uherce (Topoľčany)
Štiavnik (Bytča)	Veľké Zalužice (Michalovce)
Štítnik (Rožňava)	Veľké Zálužie (Nitra)
Šuľa (Modrý Kameň)	Veľký Lom (Modrý Kameň)
Šurany (Nové Zámky)	Veľký Slivník (Sabinov)
Šutovce (Prievidza)	Veľký Šariš (Prešov)
Šútovo (Martin)	Vernár (Poprad)
Švábovce (Poprad)	Vieska n. Žitavou (Zlaté Moravce)
Švermovo (Brezno)	Vieska (Skalica)
Tajov (Banská Bystrica)	Viničné (Modra)
Tekovské Trst'any (Levice)	Vinosady (Modra)
Terchová (Žilina)	Višňov (Trebíšov)
Teriakovce (Prešov)	Vištuk (Modra)
Terňa (Sabinov)	Voderady (Trnava)
Tibava (Sobrance)	Vrbany (Prievidza)
Tisovec (Rimavská Sobota)	Vrtižer (Považská Bystrica)
Tisovský Hámor (Rimavská Sobota)	Východná (Liptovský Mikuláš)
Tlmače (Levice)	Výšné Remety (Sobrance)
Topoľčianky (Zlaté Moravce)	Vyšný Hrušov (Humenné)
Torysa (Sabinov)	Záblatie (Trenčín)
Trakovice (Hlohovec)	Záhorská Bystrica (Bratislava)
Trebostovo (Martin)	Záhorská Ves (Malacky)
Trenčianska Závada (Trenčín)	Záhradné (Prešov)
Trstené p. Hornáde (Košice)	Zámutov (Vranov)
Trstie (Ilava)	Záriečie (Púchov)
Trnie (Zvolen)	Závadka (Sabinov)
Turá Lúka (Myjava)	Závadka (Sobrance)
Turičky (Lučenec)	Závažná Poruba (Liptovský Mikuláš)
Turzovka (Čadca)	Závod (Malacky)
Tvrdomestice (Topoľčany)	Zázrivá (Dolný Kubín)
Úbrež (Sobrance)	Zborov n. Bystricou (Kysucké N. Mesto)
Udavské (Humenné)	Zeleneč (Trnava)
Újazd (Trenčín)	Zemianska Dedina (Trstená)
Ústie n. Oravou (Trstená)	Zemianske Lieskové (Trenčín)
Uzovské Pekľany (Sabinov)	Zemianske Podhradie (Trenčín)
Vaďovce (Myjava)	Zliechov (Ilava)
Vajka n. Žitavou (Vráble)	Zombor (Modrý Kameň)
Vajnory (Bratislava)	Zuberec (Trstená)
Valaská Belá (Prievidza)	Zubrohlava (Námestovo)
Valaská Dubová (Dolný Kubín)	Zvončín (Trnava)
Vavrečka (Námestovo)	Žakarovce (Gelnica)
Vážec (Liptovský Mikuláš)	Žalobín (Vranov)
Veľčice (Trenčín)	Žarnovica (Nová Baňa)
Veličná (Dolný Kubín)	Žaškov (Dolný Kubín)
Veľká Lehota (Prievidza)	Žatkovce (Sabinov)
Veľká Maňa (Vráble)	Žemberovce (Levice)
Veľké Bielice (Topoľčany)	

* Obec je zaradená do okresu podľa administratívneho členenia z r. 1948 (zákon č. 280/1948), používaného v Slovníku slovenských nárečí.

Značky použitých historických písomností

- AD – Amor diktoval, lásku spisoval. Výber zo slovenskej rukopisnej ľudobstnej poézie 1560 – 1860. Red. J. Minárik. Bratislava, Tatran 1979. 367 s.
- ASI – Adamiš, P.: Slovník latinsko-slovenský. 1740. 117 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MJ711.
- BIR – Blosyuss, L.: Ray wernég dussi. Lechnica, 18. st. 780 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 24.
- BPr – BAJZA, J. L.: Prawo o žiwenj faráruw. b. m. t. 1787, 6, 120 s.
- BR – Bajza, J. I.: René mládencia prihodi a skusenosti. Bratislava, J. M. Landerer 1785. I. 343. 7 s. II. 288 s.
- BU – BAJZA, J. I.: Weselé účinky a řečej... Trnava: W. Gelinek 1795. 364 s.
- BV – BENICKÝ, P.: Wersse slowenské. 1652. 263 s. Rkp. v UK v Bratislave, bez sign. – E Transkribované alebo transliterované vydanie jazykovej pamiatky v časopise alebo v zborníku (najmä spreď r. 1945).
- BZ – BALASOVIČ, G.: Začátek naprawowanj a obnowowanj sskol d'edinských... (Voľný a upravený preklad diela M. Luthera Principium meliorandi et renovandi scholas pagenses), Sudice, 1749. 115 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav 11.
- CA – Cechové artikuly (rukopisné i tlačené).
- CM – Cesty za poznaním minulosti. Red. J. Alberty, J. Gindl, J. Kočišová. B. Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1790. 372 s.
- COB – Cantus et orationes. 17. stor. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Duodec. Slav. 6.
- CS 18. st. – Cociones Slavico-Bohemicae. 18. st. 992 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 10.
- DS – BEAUMONT, Prince de: Ďetinná spratoweň aneb rozmluwi medzi múdru dworskomistriňu i dámani zácneho urodzeňá geg wichowaňu poručeniami. 1795. Rkp. v LAMS v Martine.
- DSL 18. st. – Dictionarum Slavico-Latinum. 18. st. 556 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 893.
- GU – GROSSINGER, J. B.: Universa historia physica Regni Hungariae... Bratislava a Komárno, S. P. Weber 1793 – 1797. I. Zoologia... 28, 591, 7 s.; II. Ornithologia. 14. 462, 8 s.; III. Ichthyologia... 14, 400, 7 s.; IV. Entomologia... 14, 416, 12 s.; V. Dendrologia... 16, 344, 7 s.
- HI – HOMÉR: (Ilias.) 18. st. Rkp. v LAMS v Martine.
- HiP – Hystorya pametna. Krátke wypsánj slawneho prychodu Gegych cysarske cisarsko-kralowske a aposotslske, gako tež y rimsko-kralowske Yassnostj k ustanowenwu rakossy vherskemu. 1764. – Wypsánj strassliwego zemetresenj, kterežto na rozlyčnich mystech vherske kragyny leta 1762 znamenano bylo, zwlasste pak w swo- bodnem a kralowskem meste Komarne s weliku sskodau gest. 1763. Rkp. v LAMS v Martine.
- HL – (Herbár liptovský.) 17. st. Rkp. v MTAK v Budapešti.

- HT 1760 – HEILL, J. G.: *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdravj zpráva lekarska zepsana od Izraelity gednoho hogiti nemocy se snažugicyho*. D. Kubín 1760. 161 s. Rkp. v LAMS v Martine, ev. č. 1774.
- Káz – (Rukopisná zbierka kázni.) 18. st. 404 s. Rkp. v SNM v Bratislave, sign. 32751.
- KB 1757 – Swatē biblia slowenské aneb Pjsma swatého částka 1., která w sebe obsahuje Starého testamenta zákon a zákona historiū. 920 s. Částka 2., která w sebe obsahuje Proroků, knihi Machabegské a celý Testament nowy. 600 s. (Lechnica alebo Červený Kláštor.) 1756 – 1759. Rkp. na rím. kat. farskom úrade v Cíferi.
- KC 1791 – KUBIK, D.: *Cantiones Slavonicae ordine alphabetico deductae et conscriptae*. Prievidza 1791. 121 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 190.
- KL – DUBAY, D. A.: *Kremnické listy z rokov 1564 – 69*. Bratislava, Slovenská učená spoločnosť 1940. 48 s.
- KO – Kempenský, T.: *Knihy čtyry zlaté o nasledovánj Krysta Pána*. Trnava, Univ. tlač. 1782. 14, 447, 19 s.
- KoB – Komenský, J. A.: *Ianua linguae latinae reserata aurea sive seminarium linguae latinae et scientiarum omnium*. Levoča, L. Brewer 1649. (Slovenský rkp. preklad F. Buľovský z r. 1666 pripojený k jednotlivým stranám tlačou vydaného diela. (503 s.) V LAMS v Martine sign. B 529.
- KrP – *Krátke poznamenáni sweta, to gest: Malý spis kragén, měst, wód, áno y národuw rozličných*. 1760. Rkp. v OSZK v Budapešti.
- KS – (Kamaldulský slovník.) *Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus... cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronuciandi nonnullas voces in Orthographo Slavonico Idiomate, quod exemplis deducitur*. 1763. 948 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 64.
- KT – KABARECZ, J. Z.: *Tres et triginta sermones*. 1753. 911 + 8 s. Rkp. v UK v Prahe, sign. 2 D 165.
- Kur – *Kurentálne protokoly a kurensy (rukopisné i tlačené)*.
- LD – Latsny, A.: *Dictionarium cognationem seu convenientiam lingvarum: Hungaricac et Slavicae exhibens pro nationalibus scholis Slavonicis adornatum*. 1767–1797. (18. stor.) 358 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. H 10.
- LF – LUMNITZER, S.: *Flora Poseniensis exhibens plantans circa Posenivm sponte crescentes secvndvm systema sexvale Linneacvum digestas*. Lipsko, S. L. Crusius 1791. 8, 557 s.
- LP – *Listy poddaných z rokov 1538 – 1848*. Red. P. Horváth. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955. 375 s.
- LR2 – (Lekárske a magické rady.) Turiec. 17. st. 26 s. Rkp. v ŠOBA v Bytči, archív rodu Erdekovcov z Laclavej.
- LR8 – (Populárna medicína.) 18. st. 233 s. Rkp. v EÚ SNM v Martine, sign. 427.
- LZ 1775 – LAUČEK, M.: *Zlatá baně, to gest Nábožné modlitby a pjsně... 1775*. 182 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 248. – tlač: Bratislava, F. A. Patzko 1776. 20, 126, 8 s.
- ML – Michaliak, S.: *Lexicon compendiosum seu syllabus simplicium primitivorum vocum et nominum et verborum, aeditio prima hujus lcxicon, ut dictionarium Hungaricum, Germanicum, Slavicum-Slavonicum, Croaticum aut Illiricum et Latinum*. 1779. 785 s. Rkp. v FK v Ostrihome.
- MS – MOKOŠ, D.: *Sermones pro festo B. Virginis Mariae Immaculatae*. 1749. 142 s. Rkp. v OSZK v Budapešti, sign. Quart. Slav. 66. – *Sermones panegyrico-morales*. 1758. 566 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- MVV – MATZ, S.: *Scepusio-Verallaei presbyteri almae dioecesis Scepusiensis carmina*. Veršovaný slovníček na konci zbierky. 1779 – 1785. In: *Jazykovedný časopis*, 1958, roč. 9, s. 141 – 142.

- NN – Některé naučení o zahradních věcech. 18. st. Rkp. v LAMS v Martine.
- NP 17. st. – Nomenclator pružinský. 17. st. 35 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. J 222.
- OCh 17. st. – Opuscula artis chymicae. 17. st. 390 s. Rkp. v OSzK v Budapešti, sign. Duod. Slav. 3.
- OP – KOMENSKÝ, J. A.: Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum, pictura et nomenclatura Latina, Germanica, Hungarica et Bohemica. Levoča, S. Brewer 1685. 27, 313, 132 s. – Orbis sensualium scriptus. Svet viditeľni psany Jorius darula, bonus homo Comitatus Turociensis. Levoča 1739. 152 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. MI 691.
- OR – Ovocinársky rukopis. Kraticzka sprawa na wssecky dwanacte mesiccuw pres rok o sety polnim a zahradnim, ssczepowanj stromuw... 1672. 356 s. Rkp. v UK v Bratislave, sign. Ms 1250.
- PD – PROCOPIUS, J.: Dictionarium slavico-latinum. 18. st. 605 s.; Vocabularium latino-slavonicum 18. st. 207 s. Rkp. v OszK v Budapešti, sign. Fol. Boch. Slav. 6/I., 6/II.
- PeP – Pexenfelder, M.: Kazatele hystorického neobičejnych prybehúv príklady ku wynaučeny krestyanskému. (Z nem. preložil E. Nozdrovický.) 1. zv. 1769. 4, 288 s.; 2. zv. 1770. 316 s.; 3. zv. 1771. 463 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. JM 152, 275.
- PH 1770 – Porádek hor aneb lesuw zachowánj. Bratislava, J. M. Landerer 1770. 61, 2 s.
- PP – PÁZMÁNY, P.: Kv prawde wodyci predchvdce, kterého zepsal a w uherskem gazyku dwakrát wtilačtyi dal, nagprw leta Páně 1613, po druhe 1623 Peter Pazmány. Na obecnú slowenčinu obraceni od gedneho kneza z Towarizstwa Gežjssowego. 1734. 1111 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 79.
- PR – (Poznámky a rady hygienické, prírodopisné, meteorologické, ekonomické.) 18. st. Rkp. v SNM v Martine.
- PV 17. st. – Piesne a verše pre múdrych i bláznov. Red. J. Minárik, Bratislava, vydavateľsvo Tatran 1969. 616 s.
- RB – Regula Bratruw menssych swatého otca Francisska na rozumitedlny wedle wlasti nasseg gazyk obracena z vsylowanjm otca Dionysiussa Uherskeg provinciae B. P. Mariae provinciala vnjženeho. Trnava, Univ. tlač. 1713. 44 s.
- RG – (Receptár gemerský.) 18. st. 124 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- RPo – Ručnj pomocnice w potrebach pro hospodaru aneb vžitečne wesele a smutne hystorie o obcy řečene Mildhaym. 1790. Rkp. v SNM v Martine.
- RT– (Receptár turčiansky.) 17. st. Rkp. v LAMS v Martine.
- SF – Sermones funebres et alii. 18. st. 170 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- SIK – (Slovenské kázne.) 1766 – 1780. 149 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.s. 1. – sine loco, bez udania miesta
- SN – SOLENGHI, K.: Nowy spůsob hedbawného rucha Vherskeho, to gest Rozlične vžitky a duchody na Vhersku kraginu a k neg prinaležice zemi z hedbawnych czerwičkow pochazegjce. Bratislava, F. A. Patzko 1772. 47 s.
- SNS – Slovenské národnje zpjevanky od r. 1786. 56 s. Rkp. v LAMS v Martine, sign. B 334.
- SP – Sprawa o krestianské powinnostj, co totiž každý člowek ma oddati Bohu, bližnimu a sobe samemu, chceli negen gmenem sluti, ale y skutkem opravdiwym krestianem byti. 1696. Rkp. v OSzK v Budapešti.
- SPO – Smilník, B.: Poklad Serafjnsky aneb arcybratrstwa pásku prowaznjho swatého otce Frantisska wywyszenost skrze F. Benjgna Smrtnjka rádu Menssych téhoz swatého Frantisska w prowincii blaho. Panny Marije w Uhřjch kazatele, a na ten čas gmenowaného arcybratrstva directora složený. Žilina, J. Dádan 1691. 6, 207 s. – Rkp. cenzorského exemplára z r. 1690, 126 s. v UK v Budapešti, sign. A 222.

- SQ – Sermones quadragesimales. Malacky 1781. 57 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- U2 – Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. Zv. 2. Red. R. Marsina a M. Kušík. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959.
- VK – (Vinárska knižka.) Nekteré prostrédky, skrze které wjna pry gegich sile a wlade zdržowati se magi. 1764. 51 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- Vov – Od vlastného, skusenj prichádzajce wynaučenj, gakým spůsobem owce skrz pilné opatrowánj k dobrému stawu priwedené a w tem zachowané býti mužů. Bratislava, F. A. Patzko 1779. 44 s.
- VP – Vitae patrum aneb Žiwoti otců, to gest Spisowánj mnohjh starjh otců a pústewnjků, gak také y gegich rozprávěnjch a účinků, genž w latinské řečy z weliku pjlnosti a prácj složil welebnj otec Herybertus Rosweyduš, z Towaristwa Gežjssowého kněz. (Lechnica), 1764, 1. zv. 1326 s.; 2. zv. 1362 s. Rkp. v UK v Budapešti, sign. A 25a, b. s. d. – sine data, bez udania roku
- VZ – Varsik, B.: Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva. Bratislava, Veda 1988. 299 s.
- WS – Wrábel, G.: Sermones. 18. stor. 117 s. Rkp. v súkr. vlastníctve.
- WU – WAGNER, F. P.: Universae phraseologiae latinae corpus. Trnava, Univ. tlač 1750, 8, 1272, 48 s.
- ŽK – (Žilinská kniha.) Protocollum civitatis Zilinensis (Solnensis) ab anno 1403 usque ad 1561. (Slovenské zápisy od r. 1451.).

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Zostavili
KATARÍNA BALLEKOVÁ
MILOSLAV SMATANA

Obálka a grafická úprava
© EVA KOVAČEVIČOVÁ-FUDALA
Predelové grafiky s použitím motívov z tlačí zo 17. – 19. storočia
z archívu etnologičky Sone Kovačevičovej vytvorila
© EVA KOVAČEVIČOVÁ-FUDALA

Príprava tlačových podkladov
VLADIMÍR RADIK

Skenovanie textov
RUDOLF HLADÍK

Zodpovedný redaktor
EMIL BORČIN

Prvé vydanie. Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra SAV vydala a vytlačila Veda, vydavateľstvo SAV,
v Bratislave roku 2005 ako svoju 3556. publikáciu. 332 strán.

ISBN 80-224-0870-0